

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 1761
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 912

ANTROPOLOJİ

Yazarlar

Prof.Dr. Suavi AYDIN (Ünite 1-3, 6-10)
Prof.Dr. Yılmaz Selim ERDAL (Ünite 4, 5)

Editör

Doç.Dr. Handan ÜSTÜNDAĞ

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2007 by Anadolu University

All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcısı

Yrd.Doç.Dr. Jale Balaban-Salı

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Televizyon Programları Yöneticisi

Prof.Dr. Naci Güçhan

Dil ve Yazım Danışmanı

Okt. Sebahat Yaşar

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Uzm. Bülent Gezen

Kitap Koordinasyon Birimi

Doç.Dr. Feyyaz Bodur

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Antropoloji

ISBN

978-975-06-0461-4

7. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 5.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Temmuz 2013

İçindekiler

Önsöz	ix
Kullanım Kılavuzu	x

Antropoloji Nedir?	I
GİRİŞ	3
ANTROPOLOJİNİN TANIMI, YAKLAŞIMI VE İLKELERİ	3
Antropolojinin Tanımı	3
Antropolojinin Yaklaşımı ve İlkeleri	4
ANTROPOLOJİNİN DALLARI	6
Sosyal-Kültürel Antropoloji	6
Biyolojik Antropoloji	6
Arkeoloji	7
Dil Antropolojisi	8
ANTROPOLOJİNİN TARİHİ	9
ANTROPOLOJİNİN DİĞER İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ	
İÇİNDEKİ YERİ	11
ANTROPOLOJİNİN YÖNTEMİ VE ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ	14
Özet	17
Kendimizi Sınayalım	18
Yaşamın İçinden	19
Okuma Parçası	19
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	21
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	21
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	22

ÜNİTE I

Kültür Kavramı	23
GİRİŞ	25
KÜLTÜR NEDİR?	25
KÜLTÜRÜN ÖZELLİKLERİ	30
KÜLTÜREL SÜREÇLER	38
Kültürleme (Enculturation)	38
Kültürleşme (Acculturation)	38
Kültürel Yayılma (Diffusion)	39
Kültürlenme (Culturation)	39
Kültür Şoku (Culture Shock)	40
Kültürel Gecikme (Cultural Lag)	40
Kültürel Özümseme (Assimilation)	40
Kültürel Bütünleşme (Integration)	41
Zorla Kültürleme (Trans-Culturation)	41
Kültürel Değişme ve Gelenek	41
Özet	42
Kendimizi Sınayalım	43
Yaşamın İçinden	44
Okuma Parçası	45
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	45

ÜNİTE 2

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	46
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	46

ÜNİTE 3

Kültüre Yaklaşımlar: Temel Antropoloji Kuramları	47
GİRİŞ	49
EVİRİMCİ VE TARİHSELÇİ KURAMLAR	49
19. Yüzyıl Evrimciliği	49
Difüzyonizm	50
Tarihsel Özgücülük (Amerikan Tarih Okulu)	51
İŞLEVSELÇİ VE YAPISALCI KURAMLAR	52
İngiliz İşlevciliği	52
Yapısal-İşlevselcilik	52
Yapısalcılık	53
PSİKOLOJİ VE BİYOLOJİ YÖNELİMLİ KURAMLAR	54
Kültür-Kişilik Kuramı	54
Sosyobiyoloji Kuramı	54
ÇATIŞMACI VE UYARLANMACI KURAMLAR	55
Yeni Evrimcilik	55
Kültürel Ekoloji Yaklaşımı	55
Yeni İşlevcilik	56
Marksçı Antropoloji	56
Kültürel Maddecilik	57
ÖZGÜCÜ KURAMLAR	57
Etnobilim ya da Bilişsel Antropoloji Yaklaşımı	57
Simgeci/Yorumcu Antropoloji Yaklaşımı	57
Feminist Antropoloji	57
Özet	59
Kendimizi Sınayalım	60
Yaşamın İçinden	61
Okuma Parçası	62
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	63
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	63
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	64

ÜNİTE 4

İnsanın Canlılar Dünyasındaki Yeri ve Biyolojik Çeşitliliği..	65
GİRİŞ	67
İNSANIN CANLILAR DÜNYASINDAKİ YERİ	67
PRİMATLAR	70
Primatların Özellikleri	70
Prosimiyenler	72
Antropoidler	73
Yeni Dünya Maymunları	73
Eski Dünya Maymunları	74
Hominoidler	75
İnsan	78
İNSANIN BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİĞİ	79
İrk mi? Biyolojik Çeşitlilik mi?	79
Özet	87
Kendimizi Sınayalım	88
Yaşamın İçinden	89

Okuma Parçası	89
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	90
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	91
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	92

İnsanın Evrimi 93

ÜNİTE 5

GİRİŞ	95
EVİRİM DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ	95
PRİMATLARIN EVRİMİ	99
İLK HOMİNİDLER	100
İLK İNSANLAR	103
Homo habilis ve Homo rudolfensis	104
Homo ergaster ve Homo erectuslar	105
Neandertal İnsanı (Homo neanderthalensis)	106
Homo Sapiens	108
Özet	112
Kendimizi Sınayalım	113
Yaşamın İçinden	114
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	114
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	115
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	116

Sanayi Öncesi Uyarlanma ve Yaşam Tarzları:

ÜNİTE 6

Avcı-Toplayıcılık ve Tarım..... 117

GİRİŞ	119
AVCI-TOPLAYICILIK	119
Tarih ve Tanımlama	119
Ekoloji, Teknoloji ve Nüfus	120
Ekonomi, Örgütlenme ve Siyaset	122
Uyarlanma	124
Beslenme ve Sağlık	126
TARIM VE HAYVANCILIK	126
Tarih ve Tanımlama: Besin Üreticiliğine Geçiş	126
Nüfus ve Tarımın Yayılması	132
Temel Tarım ve Toplumsal Örgütlenme Biçimleri	133
Göçebe-Hayvancılık (Pastoralistler)	134
Kaba Tarım Biçimleri	135
Yoğun Tarım Biçimleri	136
Enerji ve Çevre	138
Toplumsal Örgütlenme ve Siyaset	139
Beslenme ve Sağlık	142
Özet	145
Kendimizi Sınayalım	146
Yaşamın İçinden	147
Okuma Parçası	147
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	148
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	148
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	149

ÜNİTE 7

Kent, Devlet ve Endüstri	151
GİRİŞ	153
KENTLEŞME VE TARIM DIŞI TABAKALAŞMANIN	153
DOĞUŞU.....	153
DEVLETİN GELİŞİMİ	155
İlk Devlet	155
Tarım Döneminde Devletin Evrimi	158
ENDÜSTRİ TOPLUMU VE YENİ YAŞAM BİÇİMİ	161
Toplumsal Tabakalaşma ve Siyaset.....	161
Modern Devlet Biçimleri ve Ulus-Devlet.....	162
Etnisite, Milliyetçilik ve Irkçılık	162
Enerji, Teknoloji ve Nüfus.....	164
Yeni Kent ve Kent Yoksulları.....	165
Yoğun Endüstriyel Tarım.....	166
İKTİSADİ EŞİTSİZLİĞİN YAYILMASI, AZ GELİŞMİŞLİK VE	
ÜÇÜNCÜ DÜNYA	167
Küreselleşme.....	168
Üretim Kültüründen Tüketim Kültürüne	169
Popüler Kültür ve Moda	169
Beslenme ve Sağlık	170
ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK, ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK VE	
ANTROPOLOJİDE YENİ YÖNELİMLER	170
Çokkültürlülük ve Çokkültürcülük.....	170
Kültürel Çalışmalar Okulu	170
Uygulamalı Antropoloji	171
Endüstriyel Antropoloji	171
Özet	172
Kendimizi Sınayalım	173
Yaşamın İçinden	174
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	174
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	175
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	176

ÜNİTE 8

Akrabalık ve Toplumsal Cinsiyet	177
GİRİŞ	179
EVLİLİK VE AİLE	179
Evlilik ve Uyarlanma	179
Evlilik Yoluyla Oluşan Toplumsal Ağlar ve Mübadele İlişkileri	181
İç ve Dışevlilik Biçimleri.....	182
Tekli ve Çoklu Evlilik Biçimleri	182
Yerleşme ve Evlilik	184
Evlilik Süreçleri.....	184
Eş Seçme Biçimleri	184
Yeniden Evlenme Örüntüleri.....	186
Evlilikte İktisadî Mübadele Biçimleri	187
Evlilik Prosedürü ve Tören.....	187
Aile ve Hane.....	188
AKRABALIK VE SOY.....	189

Akrabalık Kategorileri	190
Ebeveyn, Kardeş ve Yeğenler	190
Akraba Adlandırma Sistemleri	190
Akrabalık Temelli Gruplar ve Soy.....	191
Soy	192
CİNSİYET VE TOPLUMSAL CİNSİYET	193
Cinsellik ve Cinsellik Karşısındaki Kültürel Tutumlar.....	193
Özet	195
Kendimizi Sınayalım	196
Yaşamın İçinden	197
Okuma Parçası	198
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	198
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	199
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	199

Din ve Kutsal 201

ÜNİTE 9

GİRİŞ	203
DİN: İNANCIN KURUMSALLAŞMASI	204
Dinin Boyutları.....	204
İNANÇ SİSTEMLERİNİN ÇEŞİTLİLİĞİ.....	206
Din ve Uyarlanma	206
Dinin Somutlaşması: İbadet ve Ayinler.....	207
Dinsel Uzmanlar ve Kutsal Kişiler	207
Temel İnanç Sistemleri.....	208
Animizm, Animatizm ve Animalizm.....	208
Şamanizm.....	208
Teizm	209
Doğu Mistisizmi ve Yeniden Doğuş İnanıcı.....	210
Bağdaştırmacılık (Senkretizm).....	212
TABULAR, KÜLTLER VE DİNSEL SİMGELER	212
Tabular	212
Kültler	212
Dinsel Simgeler	213
Kültüre Özgü Simgeler	213
Besin Simgeciliği	213
Totemler.....	213
Sanat Simgeciliği.....	214
MİTOLOJİ VE MİTOSLAR	215
Mitos.....	215
Mitoların İşlevleri	215
Mitoloji	215
Özet	216
Kendimizi Sınayalım	217
Yaşamın İçinden	218
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	220
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	220
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	221

ÜNİTE 10

Dil ve İletişim	223
GİRİŞ	225
KONUŞMA DİLİ	226
Dil Nedir?	226
Dillerin Göreliliği	227
Dilin Unsurları	228
DİLLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ	229
Diller Nasıl Çeşitlendi?	229
Bu Çeşitlilik Nasıl Sınıflandırmaktadır?	231
Dil Öbekleri (Büyük Dil Aileleri)	232
Dillerin Yayılması, Teması, Karışması ve Küreselleşmenin Etkisi	234
Lingua Franca	235
Pidgin Dil	235
Kreol Dil	235
Planlı Dil Değişiklikleri	236
Küreselleşmenin Dil Üzerinde Etkisi	236
İLETİŞİM SÜREÇLERİ VE İLETİŞİM ORTAMLARI	237
İletişim ve Toplumsal İlişkiler	237
İşaretler ve Simgeler	238
Konuşma Dışı İletişim	238
Yazı Dili	239
İşaret Dili	241
DİL VE KÜLTÜR	242
Kültürün Dile Etkisi	242
Dilin Kültüre Etkisi	243
Özet	244
Kendimizi Sınayalım	245
Yaşamın İçinden	246
Okuma Parçası	246
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	247
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	247
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	248
Sözlük	249
Dizin	255

Önsöz

Antropoloji, insan türünün ortaya çıkışından bu yana geçirdiği biyolojik ve kültürel uyarlanma süreçlerini inceleyen ve buna bağlı olarak ortaya çıkan insan çeşitliliğini irdeleyen bir disiplindir. Bu bakımdan, insanı ele alan ya da odağında insanın veya onun yarattığı kurumların bulunduğu her disiplinin antropolojiden öğreneceği çok şey vardır. Antropoloji aynı zamanda insana dünyanın kendi çevresinden, alışkanlıklarından ve normal bulduğu yaşam biçiminden ibaret olmadığını, en az kendisinin kadar değerli ve işlevli pek çok başka yaşam biçiminin olduğunu da gösterir. Bu özelliklerine bakıldığında bu disiplinin bütün sosyal bilim alanları, hatta hayatı anlamlandırma çabası içinde olan her birey için önemli bir hareket noktası olduğu hemen görülecektir. Antropolojinin bu işlev ve rolünün bilincinde olarak, elinizdeki kitap antropoloji alanına ilişkin ana konuları olabildiğince içermek ve bu konuda okuyucuya olabildiğince geniş bir perspektif açmak kaygısıyla kaleme alınmıştır. Aynı zamanda bu kitap uzaktan öğrenme ilkelerine göre tasarlanmış olmasıyla, okuyucuyu alanın içine interaktif bir biçimde dahil etmeye çalışmaktadır. Bizim bu çabamıza karşılık, kitap okuyucunun etkin katılımcı katkısı olmadan hedeflediği amaçlara ulaşmakta zorlanacaktır. Bu nedenle okuyucuların kitabı daha iyi özümseyebilmek için konulara ilişkin araştırmacı çabalara girişmelerini ve Açıköğretim televizyon programlarını izlemelerini öneririm. Kitap okuyucunun katılımını ve paylaşımını sağlamak için, her üniteye yer alan **yaşamın içinden** ve **örnek olay** bölümleriyle zenginleştirilmiştir. Ayrıca kitabın sonuna bir küçük **sözlük** ve okuyucunun merak ettiği anahtar sözcüklere ulaşabileceği bir **dizin** eklenmiştir. Her ünitenin sonunda da sınavlara hazırlık için yararlı olacağını umduğum çoktan seçmeli bir **kendimizi sınavalım** bölümü bulunmaktadır. Ünitelerin içine serpiştirilmiş **sıra sizde** çalışmalarının da zihin geliştirmek ve daha ileri düzeyde düşünebilmek için yararlı olacağını umuyoruz.

Bu kitabın sosyal antropolojiyi ilgilendiren sekiz ünitesi Prof.Dr. Suavi Aydın, biyolojik antropolojiyi konu alan dördüncü ve beşinci üniteleri de Prof.Dr. Yılmaz Selim Erdal tarafından kaleme alınmıştır. Kısa zamanda böyle yoğun bir metni ortaya çıkardıkları için her iki yazara da çok teşekkür ederim. Ayrıca kitabın hazırlanması için gerekli ortamı sağlayan başta rektörümüz olmak üzere tüm uzaktan öğretim birimi çalışanlarına yürekten teşekkür ederim.

Editör

Doç.Dr. Handan ÜSTÜNDAĞ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

[illegible]

Antropoloji kelimenin kökeni, *anthropos* (insan) ve *logos* (bilim) kelimelerinden oluşmaktadır. Antropoloji, insanın fiziksel, sosyal ve kültürel özelliklerini inceleyen bilim dalıdır. İnsanların fiziksel yapısını, davranışlarını, sosyal yapılarını ve kültürlerini anlamak için kullanılır. Antropologlar, insanın evrimini, yaşam tarzını, sosyal ilişkilerini ve kültürel değişimlerini araştırır. Bu bilim dalı, insanın diğer canlılardan farklı olduğunu ve kendine özgü bir sosyal yapıya sahip olduğunu gösterir. Antropoloji, insanın sosyal ve kültürel yaşamını anlamak için kullanılan bir bilim dalıdır. İnsanların fiziksel yapısını, davranışlarını, sosyal yapılarını ve kültürlerini anlamak için kullanılır. Antropologlar, insanın evrimini, yaşam tarzını, sosyal ilişkilerini ve kültürel değişimlerini araştırır. Bu bilim dalı, insanın diğer canlılardan farklı olduğunu ve kendine özgü bir sosyal yapıya sahip olduğunu gösterir. Antropoloji, insanın sosyal ve kültürel yaşamını anlamak için kullanılan bir bilim dalıdır.

Özet: Ünitede ayrıntılı işlenen konuların önemli noktaları tekrar vurgulanır.

8. Aşağıdakilerden hangisi yarıdileklerinde değindiği konular nedeniyle antropolojinin bahsi olmalı kabul edilir?

- arbitr. ola.

8. Doğadan elde edilen ürünlerin en çok tüketilen doğa verisi olan sarı halı inde genetiklere varan yörünne ne ad verilir?
- Silüsil yörünne
 - Paleontoloji yörünne
 - Doğa sarı yörünne
 - Doğa bükleri yörünne

Kendimizi Sınavalım: Ünite de işlenen konuları öğrenip öğrenmediğinizi kendi kendinize ölçmenizi sağlayacak, bir tür sınav hazırlık testidir. Sınavlarda çıkabilecek türde soruları içerir.

Kendimizi Sıneyalım Yanıt Anahtarı: "Kendimizi Sıneyalım" bölümündeki soruların cevaplarını ve ilgili oldukları konuları içerir. Yanlış cevapladığınız sorularla ilgili konuları tekrar etmeniz sınavdaki başarıınızı artırabilir.

Okuma Parçası

Page 10

Yararlanılan ve Başvurulabilecek

- kyanikari**
- Beas, O. C. (1996). *Cultural Anthropology*. Boston: Allyn and Bacon.
- Cohen, S. S. (1996). *Anthropology among the Gods: Religion and Other Essays*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Enayati, K. & Aydi, S. (2005). *Anthropology*. [Hizmetli]. Ankara: Turan ve Sanat Yayınevi.
- Gökçe, B. (1999). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınevi.
- Harris, M. (1955). *Cultural Anthropology*. New York: Harper Collins College Publ.
- Howard, M. C. (1999). *Contemporary Cultural Anthropology*. New York: Harper Collins College Publ.
- Kozel, C. P. (2001). *Anthropology İnsan Çeşitliliği*. Ankara: Ankara University Press.
- Malinowski, I. (1980). *Should we study nineteenth century social change?* *International Social Science Journal*, 118, 525-531.
- Williams, R. (1995). *Kültür*. (Ç. Aydi). Ankara: Tarih Kitabevi Yayınevi.

Dünya üzerinde var olan geç miç ve yavaşan böceğin 100.

Yararlanılan ve

**Yararlanılan ve Başvurula-
bilecek Kaynaklar:** İşlenen
konulara ilişkin daha geniş
bilgi edinmek isterseniz bu
bölümde yer alan kaynakla-
rı inceleyebilirsiniz.

“ Yaşamın İçinden:
Ünitede aktarılan kuramsal açıklamalar ile günlük yaşamımızda karşılaştığımız olaylar arasında ilişki kurmanızı sağlamak için verilmiş haber ve alıntılardır. ”

Sıra Sizde Yanıt Anataarı: “Sıra Sizde”lerde yer alan soruların cevaplarını içerir. Her hangi bir Sıra Sizde sorusuna verdiğiniz cevap ile bu bölümdeki cevabı karşılaştırarak, ilgili konuyu ne ölçüde öğrendiğinizi belirleebilirsiniz.

Antropoloji Nedir?

Kaynak: G.B.R. Poster Magazines

İnsan, biyolojik ve kültürel olarak çeşitlenerek ve coğrafi ve ekolojik koşulların da-yattığı değişimleri geçirerek dünyanın bütün bölgelerine yayılmış bir türdür. An-tropoloji bu çeşitliliğin anlaşılması çabasıdır.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- 👁 Antropoloji nasıl bir bilimdir, neyi inceler ve nasıl bir yaklaşımı vardır?
 - 👁 Antropoloji hangi dallara ayrılır? Bu dalların gelişimi nasıl olmuş?
 - 👁 Antropolojinin bilimsel gelişme içindeki yeri nedir?
 - 👁 Antropolojinin diğer insan ve toplum bilimleri içindeki yeri nedir?
 - 👁 Antropolojinin çalışma yöntem ve teknikleri nelerdir?
- sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.*

Örnek Olay

2002 yılında Kafkasya petrollerini Ceyhan limanına taşıyacak büyük bir ham petrol boru hattı projesi hayata geçirildi. Bu projenin özelliği çevresel, insanî ve kültürel değerlere saygılı bir proje olacağı iddiası idi. Bu nedenle projede antropologlara görev verildi. Daha önce uygulanan boru hattı projelerinde güzergâh mühendislik ilkelerine göre önceden belirleniyor ve o bölgede yaşayanların fikir ve itirazları dikkate alınmadan, evlerinden, köylerinden, tarlalarından geçip uygulanıyordu. Oysa buradaki mantık tamamen farklı olacaktı. Tıpkı çevresel değerleri göz önünde tutacak doğa bilimcilerin güzergâh üzerindeki doğal hayatın korunması için alacağı önlemler gibi, antropologlar da güzergâhın geçtiği yerleşimlerdeki insanlarla konuşacak, onların talep, beklenti ve değerleri ile projenin hedeflerini uyuşturmaya çalışacaktı. Nitekim çalışma bu şekilde yürüdü. Örneğin Torosların yüksek bölgelerinde bir yerde projede çalışan antropolog, inşaat şantiyesi olması planlanan bir yerde yöre köylülerinin yazları çadırılı yayla kurduklarını, bir kısmının da arıcılık yaptıklarını belirledi. Bu durumda şantiyenin orada kurulması, geçici bir süre için de olsa, bölge insanların yıllık geçim etkinliğini ve iklim koşullarının zorunlu kıldığı gelenekselleşmiş bir mevsimlik yer değiştirme davranışını sekteye uğratacaktı. Bunun üzerine yaylacılarla görüşmeler yapıldı; geçici olarak, bir yazlığına yaylalarını şantiyeye terk etmeye razı oldular ama bunun karşılığında inşaatçı firma yaylada birkaç su kuyusu açmayı, kanallarla suyu belli yerlere taşımayı ve yaylada şantiyeden hiçbir iz bırakmamayı taahhüt etti. Böylelikle bölgeyi geçmişten beri kullanan insanların yaşam biçimine zarar vermeden bir kalkınma yatırımı gerçekleştirilmiş oldu, herkes memnundu; bu Türkiye’de bir ilkti.

Anahtar Kavramlar

- Antropoloji
- Biyolojik Antropoloji
- Sosyal/Kültürel Antropoloji
- Etnoloji
- Etnografya
- Alan Araştırması
- Katılarak Gözlem
- Katılımcının Gözlemi

İçindekiler

- GİRİŞ
- ANTROPOLOJİNİN TANIMI, YAKLAŞIMI VE İLKELERİ
- ANTROPOLOJİNİN DALLARI
- ANTROPOLOJİNİN TARİHİ
- ANTROPOLOJİNİN DİĞER İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ İÇİNDEKİ YERİ
- ANTROPOLOJİNİN YÖNTEMİ VE ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ

GİRİŞ

Neden insanlar yaşadıkları farklı coğrafyalarda farklı konutlar yapmışlar, farklı yerleşim düzenleri kurmuşlardır? Neden belli bir yerde yaşayan insanlar bir tür besini zevkle, iştahla tüketirken başka yerde yaşayanlar onu en aç hallerinde bile ağızlarına koymaktan kaçınırlar? İnsanlar dünyanın belli bölgesinde belli fiziksel özelliklere sahipken, başka yerlerde biz bu özellikleri taşımayan bireylerle karşılaşırız? Biz, yani insan türü, ortaya çıktığımız anda da böyle miydik? Fiziksel ve toplumsal olarak nasıl değiştik? Bizden önce yaşayan insanlar neyle geçindiler, ne yiyip içtiler, ölümlerini nasıl gömdüler, ya da gömmeyip başka türlü mü uğurladılar? Ne tür aletler kullandılar? Dilleri nasıldı, bugünkü dillerle eski diller arasında nasıl ilişkiler mevcuttur? Bugün yaşayan diller, çeşitli etkilerle nasıl değişiyorlar, biz bu yeni biçimleri nasıl adlandırıp tanımlayabiliriz? İnsanlar doğaüstüne ve doğa dışından gelen bir kudretin varlığına hep inandılar. Bu inançlar nasıl biçimlendi, farklılaştı ve çeşitlendi? İnsanlar topluluklar halinde yaşarlar; öyleyse bu topluluk halinin sürekliliğini ve istikrarını sağlayacak birtakım mekanizmalar, kurumlar da geliştirmiş olmalıdır. Barışı nasıl sağlıyorlar, şiddet nasıl önleniyor, topluluğun çıkarları nasıl savunuluyor ve en önemlisi kararlar nasıl alınıp uygulanıyor? Kararlara uymayanlara ne yapılıyor ya da uymaları nasıl sağlanıyor? Topluluk halinde yaşayan insanlar cinsel ihtiyaçlarını gidermek için ne tür kurumlar icat etmişler? Topluluğun sağlıklı bir biçimde devamını ve bekâsını sağlayacak üreme faaliyeti nasıl düzenlenmiş? Bu devamlılık ve bekâ için kaçınılmaz olarak icat edilmiş değerler neler? Bu değerler hangi toplumsal süreçlerle, simge ve törenlerle aktarılıp yaşatılıyor? Duygularımıza ve davranışlarımıza yön veren toplumsal durumlar ve süreçler nelerdir? Belirli değerler için insanın canını bile fedâ etmesini sağlayan uyarlayıcıları nasıl bilebilir ve teşhis edebiliriz? İşte bütün bu soruların cevabını bulabileceğiniz bir bilim dalı var: Antropoloji. Bu bölümde antropolojinin nasıl bir bilim olduğunu, nasıl geliştiğini, temel kavramlarını, yöntemini, dallarını ve içinde yer alan çeşitli yaklaşım biçimlerini göreceğiz.

ANTROPOLOJİNİN TANIMI, YAKLAŞIMI VE İLKELERİ

Antropolojinin Tanımı

Antropoloji en kısa tanımıyla insan çeşitliliğinin bilimidir. İnsanı kültürel, toplumsal ve biyolojik çeşitliliği içinde anlamaya; insanların başlangıcından beri çeşitli koşullara nasıl uyarlandığını, bu uyarlanma biçimlerinin nasıl gelişip değiştiğini, çeşitli küresel olayların bu uyarlanmaları nasıl dönüştürdüğünü görmeye ve göstermeye çalışır. Bu nedenle yerküreyi bir bütün olarak ele alır ve insanlığı bütünlüğü içinde görmeye çalışır. Bu yönüyle antropoloji hem bütüncü hem de farklılıkları vurgulayıcı bir doğaya sahiptir. Bu açıdan bakıldığında, antropoloji için insan hem yerküreyi düzenleyen, tasarlayan hem de yerkürenin koşulları tarafından düzenlenen, biçimlendirilen bir varlıktır. Yerkürenin koşulları onu hem kültürel, toplumsal ve biyolojik bakımdan çeşitlendirmiş; hem de yerküre kültürel, toplumsal ve biyolojik olarak çeşitlenmiş, insanın müdahaleleriyle bu uzun süreçte dönüşmüştür. Belki de bu dönüşümün en yakın ve yakıcı sonucu bugünkü küresel ısınma sorunu olmuştur. Bu geniş ele alış biçimi antropolojiyi farklı bir yaklaşıma sahip kılmıştır. Bu yaklaşım yine insana eğilen diğer bilimlerle antropoloji arasındaki farkı da açıklar.

Bütüncü kültür kuramı: Bir topluluğu bütün biyolojik, toplumsal ve kültürel yönleriyle bir bütün olarak anlamaya ve buradan yola çıkarak, kültürlerin farklılıkları kadar bütün kültürleri içine alacak evrensel bir kültür bilgisine ulaşmaya çalışan kuramsal yönelimdir

Fiziksel çevre: İnsanı ve diğer canlıları kuşatan, onların yaşamının temeli olan iklimsel, meteorolojik, atmosferik ve yersel çevre koşulları bütünüdür.

Yaşamsal çevre: İnsanın birlikte yaşadığı, zaman zaman sembiyotik ilişki içine girdiği, zaman zaman evcilleştirerek ya da yabancı olarak doğrudan yararlandığı ya da yaşamını tehdit altında tutan bitki ve hayvan varlığıdır.

Mekânsal çevre: İnsan eliyle doğanın sunduğu olanaklar değerlendirilerek ya da teknolojik olanaklarla yaratılan kültürel-yapay çevredir.

Antropolojinin Yaklaşımı ve İlkeleri

Yukarıdaki tanımlama denemesine dayanarak antropolojinin yaklaşımını oluşturan altı temel ilkeyi çıkarabiliriz.

Bütüncülük: Antropoloji bütün insanî olguları bütünlüğü içinde görmeye çalışır. Diğer insan bilimleri ve biyolojik bilimler ise insanın bir yönü üzerine yoğunlaşır. Siyaset bilimciler toplumsal düzeni kuran iktidar, otorite, çıkar grupları ve onların siyasal organları ve bunların karşı karşıya geldikleri çatışmacı ortamlar üzerinde durur. İktisatçılar, toplumsal düzenler içindeki üretim ve tüketim kurumlarıyla, dağıtım sorunlarıyla uğraşır. İnsan biyologları, insanın biyolojik varlığına yönelir. Oysa antropologlar, inceledikleri toplumun iktisadî kurumlarıyla siyasal örgütlenmeleri, dinleriyle kimlik sorunları, statü sistemleriyle dilleri, teknolojileriyle sanatları, çocuk yetiştirme uygulamalarıyla fiziksel çevreleri, evrimiyle biyolojik farklılıkları arasındaki bütün varoluş biçimlerini, bir öncelik-sonralık ilişkisi kurmadan bir bütün içinde görmeye çalışır. Bu bütünlük içinde kapsayıcı bir insanlık tarihi kurmaya uğraşır ve bütün bu olguların birbiriyle ilişkilerini anlamaya çalışarak **bütüncü bir kültür kuramına** yönelmeyi amaçlar.

Evrensellik: Antropoloji insanın evrenselliğini savunur. Bu bakış açısına göre bütün toplumlar ve kültürler tümüyle ve eşit biçimde insanîdir. Buna göre hiçbir insan grubu *maymuna daha yakın* sayılamaz ya da hiçbir halk *geri bir kültüre sahip* ya da *kültürsüz* değildir. Böylelikle Kalahari çölünde avcı-toplayıcı bir yaşam süren Kung! halkıyla sanayi toplumu eşiğinde yaşayan Kuzey Amerikalılar arasında insanî yaratım ve değerler bakımından tam bir eşitliği ve *incelemeye değer* olmayı öngörür. Antropolog için hiçbir insan topluluğu *çok küçük, çok uzak, çok büyük, çok gelişmiş, çok geri, çok eski* değildir. Bütün toplumlar, insan çeşitliliğinin farklı yönlerini ve görünümünü sunarlar. Bu bakımdan bütün toplumlar insanlık mirasının değerli örnekleridir ve bu çeşitliliği yansıtan her yaşam biçiminden öğrenilecek çok şey vardır. Çok şey öğrenirken, bir taraftan da insan türünün olanaklarını, yeteneklerini, neleri yapıp-yapamayacağını ve sınırlılıklarını da öğreniriz. Hatta canlılar dünyasındaki yakın akrabalarımız olan iri maymunlardan bile kendimiz hakkında hâlâ öğreneceğimiz çok şey vardır.

Uyarlanma: İnsan tıpkı diğer hayvanlar gibi içinde bulundukları çevrenin baskısı altındadır. İklim, yağış miktarı, toprak gibi **fiziksel çevre** etkenleri ile yaşadıkları yere özgü bitki ve hayvan varlığı gibi **yaşamsal çevre** etkenleri onların yaşam biçimlerini belirler. Bu etkenlere bir de kendi yarattıkları **mekânsal çevrenin** etkisi eklenir. Dolayısıyla belirli bir yaşam biçiminin oluşmasında bu çevresel etkenlerin baskısı birincil derecede rol oynar. Belirli bir insan topluluğunun devamlılığı ve istikrarı, bu çevresel etkenlere uyulanabilme yeteneğine bağlıdır. Bu açıdan başarılı olanlar, yani çevresel etkenlere başarıyla uyulanabilenler kararlı, sürekli ve güvenli bir yaşam biçimi oluştururlar. Bu yüzden insan topluluklarının özgül kültürleri, büyük ölçüde bu uyulanmanın sonucu olarak görülür.

Bütünleşme: Belirli bir kültürün öğelerinin birbiriyle bütünleşmesi, o kültürün ayakta kalmasında, istikrarında ve sürekliliğinde belirleyici bir rol oynar. Din, akrabalık, iktisadî yaşam, siyasal örgütlenme gibi öğelerin birbirlerini destekleyici bir bütün oluşturması, kültürle bu açıdan yarar sağlar. Öte yandan bu bütünlüklü kültür anlayışı, belirli bir topluluğu inceleyen antropoloğa o topluluğu anlamasında yardımcı olur. Ayrıca antropolog, bir topluluk için bu bütünlüğü varsaydığında kültürel öğeler arasındaki uyumsuzlukları, değişme karşısındaki uyum güçlüklerini ve yine değişme sırasında ortaya çıkan çatışmaları daha kolay gözlemleyebilir.

Ancak bu bütünlük varsayımı görece **küçük ölçekli topluluklar** için geçerli bir varsayımdır. Toplumun ölçeği büyüdükçe ve toplum karmaşıklıklaştıkça çatışmalı ögeler artar, toplumun katmanları arasında çıkar ayrılıkları ortaya çıkar, bu katmanlar toplumu kendi istekleri doğrultusunda dönüştürmeye çalışırlar. Dolayısıyla **büyük ölçekli toplumlarda** antropolog için o toplumu bütünlüğü içinde görmek zorlaşır. Antropolog bu durumu da göz önünde tutarak çalışır ve çalışma alanlarını, sorun ve sorularını bu duruma göre tasarlar.

Kültürel Görecilik: Antropolog toplumların kültürel bakımdan farklı olduğunu bilir. Antropoloğun inceleyeceği topluluk, yaşam biçimi bakımından antropoloğun yaşadığı toplumdan farklı olduğu kadar, farklı bir değerler dünyasına da sahip olacaktır. Dolayısıyla antropolog, sağlıklı bir araştırma yapabilmek için, inceleyeceği topluma kendi değer sisteminin içinden bakmaktan kaçınmak durumundadır. Biz, kişinin kendi toplumunun değerlerini ve geleneğini yüceltmesini, onu benzersiz ve diğerlerinin üzerinde bir toplum olarak düşünmesini ve başka toplumları bu açıdan değerlendirmesini **etnikmerkezcilik** kavramıyla karşılıyoruz. İşte antropoloğun ve antropolojinin araştırmaya ve incelemeye başlamadan önce yapması gereken ilk iş etnikmerkezcilikten kurtulmak olmalıdır. Zira etnikmerkezcilik, anlamaya değil yargılamaya yol açacaktır. Ötekileri gerçek anlamda anlamak ancak *kültürel görecilik* yaklaşımıyla mümkündür. Kültürel görecilik, kısaca, başkalarının inanç ve davranışlarını onların *kendi* gelenek ve deneyimleri içinde değerlendirmek ve yorumlamaktır. Doğal olarak bir toplum için *doğru* olan bir başkası için de *doğru* olmak zorunda değildir. O nedenle antropoloğun kendi deneyimlerinden ve içinden geldiği toplumdan kaynaklanan *doğruları* bir kenara bırakarak araştırma yapması gerekecektir. Böylelikle bu düzeyde kültürler arasında öncelik-sonralık, üstünlük-gerilik, acayiplik-normallik gibi sıralamalar anlamsızlaşır ve her kültür, kendi öznel varoluşuyla, en az diğerleri kadar *değerli*, sorun çözücü ve benzersiz hale gelir.

Karşılaştırmacılık: Antropoloji tek bir toplumu ya da kültürü ele almakla yetinmez, genel bir kültür kuramına yönelir. Bu nedenle belirli olgular bakımından farklı toplum ve kültürleri karşılaştırmaya eğilimlidir. Genel bir kültür kuramına yönelmeyen antropolojiler bile, böyle bir genel kuramın olamayacağını göstermek için, kültürleri karşılaştırmaya ve bu karşılaştırma çabası içinde onların özgüllüklerini göstermeye girişmişlerdir. Örneğin antropolog namus adına işlenen cinayetleri belli bir bölgenin ya da topluluğun sorunu olarak görmekten kaçınacak ve bu tür olayların yaşandığı bütün coğrafyalarda ve tarihsel süreklilik içinde bu eylemi doğuran etkenleri anlama çabasına girerek, incelediği alanı çözümlemeye çalışacaktır. Böylelikle tek bir yere bakacak ama çok geniş bir bağlantılar ağı kurmaya uğraşacaktır. Böyle bir yöntemsel çabanın bilimsel adı *karşılaştırmacılıktır*.

Bütün bu ilkeler göz önünde tutulduğunda antropolojinin sorduğu temel sorular açık-seçik hale gelmektedir. Bu çerçevede antropolojinin üç temel sorusu vardır:

1. İnsanlar, toplumlar ve kültürler neden farklıdır, nasıl farklılaşırlar?
2. İnsanlar, toplumlar ve kültürler neden ve nasıl benzeşirler?
3. İnsanlar, toplumlar ve kültürler neden ve nasıl değişirler?

Küçük ölçekli topluluklar: Köy, aşiret, kabile ve cemaat gibi düşük nüfusuyla ve işgal ve istismar ettiği çevrenin görece küçüklüğüyle dikkat çeken, büyük ölçüde kapalı bir ekonomi içinde yaşayan, diğer topluluklarla toplumsal, kültürel ve iktisadi ilişkisi olmayan ya da çok sınırlı olan topluluklardır.

Büyük ölçekli toplumlar: Karmaşık iktisadi toplumsal ve kültürel ilişkilerin hâkim olduğu, nüfusu görece kalabalık olan ve işgal ve istismar ettiği çevre bakımından geniş bir alana yayılan, yatay ve dikey toplumsal hareketliliği olan, yerleşim örüntüsü bakımından belirli bir iktisadi ve toplumsal kademelenmeye sahip, bu kademelenme çerçevesinde başka toplumlarla da ilişki kuran toplumdur.

Etnikmerkezcilik: Kişinin ve toplumun kendi toplumunu ve onun değerlerinin merkeze alarak ve yücelterek dünyayı ve başka insan ve toplumları anlamlandırması, onlara değer biçmesidir.

Dünyadaki farklı kültürleri birbirinden farklılaştıran şey sizce onların gelişmişlik düzeyleri midir? Yoksa burada başka nedenler mi aramak gerekir?

SIRA SİZDE

1

ANTROPOLOJİNİN DALLARI

İnsanı bir bütün olarak görmeye ve anlamaya çalışan antropoloji, insanın bütün yönlerini kavrayacak genişlikte bir dallanmaya uğramıştır. Bu dallanmaya bakıldığında dört temel alan görürüz:

Sosyal-Kültürel Antropoloji

İnsanın, biyolojik varlığının dışında yarattığı toplumsal-kültürel alanı, bütün çeşitliliği ve benzerlikleri içinde kavramaya ve anlamaya yönelmiş olan antropoloji dala sosyal-kültürel antropolojidir. Toplumsallaşmadan başlayarak kişiliğin oluşmasında rol oynayan kültürel süreçlere, kültürün belirlediği cinsiyet rollerinden türün devamının sağlanmasına ve geçim etkinliklerinin yürütülmesine esaslı bir zemin sunan aile-akrabalık sistemlerine, toplumların iç düzen ve istikrarına yönelik hukuksal ve siyasal mekanizmalardan gelenek-görenek ve alışkanlıklara, farklı geçim etkinliklerinden çevreye uyarlama biçimlerine, inanç sistemlerinden beslenme ve sağlık uygulamalarına kadar yayılan geniş bir toplumsal-kültürel olgu bütünlüğü bu alanın ilgisine girmektedir. Bu alanın temel malzemesi, belirli bir topluluğun bütün kültürel örüntüsünü gözler önüne sermeye yönelen **etnografya** çalışmasıdır. Etnografya çalışmaları, bir topluluğu bütün toplumsal-kültürel özellikleriyle betimleyen bir kılavuz gibi düşünülmelidir. Sosyal-kültürel antropoloji günümüzde uygulamalı antropoloji alanlarıyla gündelik sorunlara da çözümler aramaktadır. Tıbbî antropoloji, kent antropolojisi ve kalkınma antropolojisi gibi alt alanlar, modernleşen ve karmaşılaşan insan toplum ve kültürünün bu yeni süreçte karşılaştığı yeni olgulara uyarlama zorluklarını, bu uyarlama çabasında buldukları yeni çözümleri ya da toplulukların dışındaki ulusal ve uluslararası güçlerin ön ayak olduğu dönüşümler karşısında nasıl tavırlar ve savunmalar geliştirip bu dönüşümlerle nasıl uzlaştıklarını anlamaya çalışmakta, antropoloji bu süreçlerde *yerlinin bakış açısını* yansıtmakta ve bu anlamda projelere yön veren bir rol oynamaktadır.

Etnografya: Alanda gözleme dayalı olarak bir topluluğun bütün kültürel yönlerinin kaydedilmesidir.

Biyolojik Antropoloji

İnsanın biyolojik çeşitliliğini, canlılar dünyası içindeki yerini ve evrimini, eski insan topluluklarının karşılaştıkları sağlık sorunlarını ve onların demografik özelliklerini inceleyen geniş bir alandır. Belirli alt dalları vardır:

Primatoloji: İnsanların canlılar dünyasındaki en yakın akrabaları olan iri maymunların, maymunların ve diğer primatların toplumsal yaşamını ve biyolojisini inceler.

Paleoantropoloji (İnsan Paleontolojisi): İnsan atalarının ve ilk insan türlerinin fosil kalıntılarını inceleyerek insan evriminin genel bir manzarasını ortaya koymaya çalışır.

Biyoarkeoloji: Eski insan topluluklarının iskelet kalıntılarını bakarak onların yaşadıkları sağlık sorunlarını, demografik özelliklerini, belirlenebildiği ölçüde ölüm nedenlerini, ömür beklentilerini, büyüme ve gelişme durumlarını, geçim etkinliklerine ve yaşam koşullarına bağlı fiziksel değişmelerini ele alır (Fotoğraf 1.1 Bir biyoarkeoloji laboratuvarı).

Fotoğraf 1.1

*Bir Biyoarkeoloji
Laboratuvarında
İskelet Kalıntılarını
İnceleyen
Antropologlar*

Kaynak: Handan
Üstündağ Aydın
Arşivi

Fiziksel antropoloji: Yaşayan insan topluluklarının biyolojik çeşitliliğini, büyüme ve gelişme sorunlarını inceleyen antropoloji dalıdır.

Adli Antropoloji: Cinayete, kazaya ya da katliama kurban gidenlerin ya da doğal felâketler sonucu hayatlarını kaybedenlerin iskelet kalıntıları üzerinden kimliklerinin ve ölüm biçimlerinin belirlenmesini, elde edilen kanıtların mahkemelerde kullanılmasını sağlayan bir alandır.

Popülasyon Genetiği: İnsan toplulukları arasındaki kalıtsal ilişkileri, fark ve benzerlikleri inceler.

Arkeoloji

Eski insan topluluklarının bıraktıkları ve bugüne kadar ulaşan, genellikle toprak altından çıkarılan maddî kültür varlıklarının saptanmasını, bunların incelenmesiyle geçmiş kültürlere, yaşam ve geçim biçimlerine ilişkin bilgilerin elde edilmesini amaçlayan geniş bir çalışma alanıdır (Fotoğraf 1.2 Bir kazı çalışması yapan arkeologlar). Dünyada arkeoloji yaklaşımı iki ana çizgiyi izler. Bunlardan birincisi *antropolojik arkeoloji* olup, maddî buluntular arasında hiçbir ayırım yapmadan insan toplumlarının ve kültürlerinin o maddî kalıntılar üzerinden özgün zamanlarındaki hallerini ve değişimini izlemeyi öngörür. Diğer çizgi daha çok eski toplumların yarattıkları **yüksek kültür** ürünlerine odaklanarak bir tür sanat tarihi gibi çalışır. Bu yaklaşım değerli kalıntıları aramak ve sergilemek, ayrıca siyasî tarihin yazılı belgelerini bulmak ve siyasî tarihin anlaşılmasına hizmet etmek kaygısını taşır. Dolayısıyla *değerli olan* ile olmayan, *yüksek kültür* ile *balk kültürü* ve *yazılı olan* ile olmayan arasında kurduğu ayırma dayanan seçiciliği yüzünden antropolojinin evrensellik, bütüncülük ve kültürel görecilik ilkeleriyle çelişir. O nedenle antropoloji, arkeolojinin belirli bir yaklaşımını içermektedir. Bu yaklaşıma bağlı alanlar şunlardır:

Prehistorya: Kazılar ve yüzey araştırmaları yoluyla insanların yazı öncesi çağlardaki yaşam ve geçim biçimlerini, bu kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen üretim araçlarına, barınaklarına, ürettikleri küçük araç-gereçlere bakarak anlamaya çalışan, bu yolla insanın biyolojik evrim tarihine eşlik eden kültürel değişme tarzını göstermeye çalışan bir arkeoloji alanıdır.

Tarihsel Arkeoloji: Yazılı kayıtlar ve arkeolojik kazılarla bağlantısı içinde yakın geçmişe ait toplumların ve kültürlerin yaşam ve geçim biçimlerine, kültürel hayatlarına ışık tutmaya çalışır.

Yüksek kültür: Toplumun yöneten, eğitilmiş ve varlıklı katmanlarınca üretilen, çoğunlukla sanatsal ve tüketilen değer taşıyan ve bu nedenle popüler olanın karşılığı olarak algılanan, genellikle yazılı kültürdür.

Etnoarkeoloji: Eski toplumların yaşam ve geçim biçimlerini anlamak, kullandıkları sembelleri ve aletlerin işlevlerini çözümlmek için, o toplumlara benzediği düşünülen çağdaş toplumlardan veri devşirmeyi amaçlayan, bunun yanı sıra bugün hâlâ geleneksel yaşam sürdüren toplulukların bugünkü yaşamlarını izleyerek onlara ait daha eski maddî kültür varlıklarını anlamlandırmaya çalışan yeni bir alandır.

Endüstriyel ve Kentsel Arkeoloji: Sanayi toplumlarına özgü olan ancak şimdi kullanılmayan işliklerin, fabrikaların, çalışma alanlarının, işçi konutlarının vs. incelenmesi yoluyla sanayi toplumunun değişimini ve bu toplumsal tarzın başlangıç durumunu tasvir etmeye ve kurgulamaya çalışan; bir yandan da kentsel artıklar gibi kentsel yaşamın ürünü ve belirtisi olan şeyleri inceleyerek çağdaş etnografyaya yardımcı olmaya çalışan arkeoloji alanıdır.

Fotoğraf 1.2

*Bir Kazı Çalışması
Yapan Arkeologlar*

Kaynak: Handan
Üstündağ Aydın
Arşivi

Dil Antropolojisi

Canlılar dünyasında sadece insana özgü bir yetenek olan konuşma dili, kültür içinde merkezi bir role sahiptir. Bu nedenle kültürlere yaklaşmanın en kestirme ve zorunlu yolu dil incelemelerinden geçer. En azından bir antropolog, kendi kültürü dışındaki bir alanda çalışmaya karar verdiğinde ilk işi o kültürün dilini öğrenmek, öğrenmenin de ötesinde onu kavramak ve o dilin penceresinden dünyaya bakmayı becermek olacaktır. Hatta bazı antropoloji yaklaşımları sadece dil çözümlemelerine yaslanmayı etnografyadan daha önemli bir kültür çözümlemesi yöntemi olarak benimsemiştir. Bu nedenle dil çalışmaları, antropolojinin geniş yelpazesi içinde kendisine önemli bir yer bulmuştur. Dilbilimin daha teknik alanları olan ve dil ailelerine mensup dillerin birbirleriyle tarihsel ilişkilerini inceleyen tarihsel dilbilim ile dilin gramer yapısı ve anlam ve biçim bilgisini içeren betimsel dilbilimin dışında kalan toplumsal dilbilim, doğrudan doğruya bir antropoloji alanı olarak tanımlanabilir. Toplumsal dilbilim günlük yaşamdaki iletişim ortamında, farklı toplumsal katmanlarda ve kültürel eşiklerde dilin kullanım biçimlerini inceler. Dil aynı zamanda bir kültürün *dünya görüşünü* yansıtır. Dil antropolojisi bu bağlamda dil-kültür ilişkisini ele alır.

ANTROPOLOJİNİN TARİHİ

Antropolojik ilginin doğuşu, insan çeşitliliğine, farklı yaşam ve geçim biçimlerine dönük merakların ve bu çeşitliliği sergileyen yazının ortaya çıkmasıyla başlar. Genellikle Akdeniz ve Karadeniz dünyasındaki kültürel çeşitliliği tarihinde anlatan Herodotos, bu bakımdan antropolojinin babası sayılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Marco Polo'yu ve Evliya Çelebi'yi de *ilk antropologlar* olarak selamlayabiliriz. Ancak bilimsel antropoloji, 19. yüzyılda bugünün modern sosyal bilimleri şekillenirken, Batı dışında kalan toplum ve kültürlerin inceleme alanı olarak diğerlerinden ayrılarak ortaya çıkmıştır. Kuzey Amerika ve Britanya'da yetişen ilk antropologlar, özellikle Amerika'nın modern öncesi kabile toplumları ile Afrika'da ve Avustralya-Okyanusya adalarının sanayi toplumuna adım atmamış küçük-ölçekli toplulukları üzerinde çalışarak ilk etnografyaları yaptılar. Diğer sosyal bilimcilerin aksine antropologlar, küçük-ölçekli topluluklar üzerinde çalıştıkları için kültürü ve toplumsal örüntüleri bir bütün halinde betimleyebilen ve bu betimlemelerden kuramsal sonuçlar çıkarabilen kapsayıcı araştırmalara imza attılar. Bu süreçte antropolojinin yöntemi ve ilkeleri ortaya çıktı. İlk antropoloji, **oryantalizm**le birlikte *sömürgeci-liğin bilimi* olarak yaftalanmıştır. Gerçekten de özellikle Britanya yönetimi altındaki ülkelerde antropologlar, burada yaşayan insanların kültürlerini, yaşam ve geçim biçimlerinin esaslarını öğrenerek, sömürge yönetimleri tarafından bu toplumların nasıl daha iyi yönetilebileceğine ilişkin eşsiz bilgiler sunmuşlardır. Bu açıdan da o zamanların hükümetlerince desteklenmişlerdir. Benzer biçimde Kuzey Amerika'da da bu çalışmalar rezervasyon kamplarına kapatılmış yerli toplulukları üzerinde yürütülmüştür. Ele aldıkları insan toplulukları bakımından birbirine benzeyen bu iki ülke antropolojisi, kuramsal bakış açılarının farklılaşması yüzünden iki farklı antropoloji geleneği halinde gelişmiştir. Amerikan antropolojisi, özellikle Franz Boas'ın etkisiyle, *kültür* kavramını esas alan bir antropoloji olarak gelişti. İngiliz antropolojisi ise özellikle Radcliffe-Brown'ın etkisi altında her topluluğun karşılıklı etkileşim içinde bulunan farklı toplumsal kurumlardan oluşan bir *toplumsal yapıya* sahip olduğunu düşünen ve **yapısal-işlevselci** adı verilen bir çizgide gelişti. Kıta Avrupası'nda ise farklı bir gelenek, *etnoloji geleneği* gelişmiştir. Etnoloji geleneği, eski toplumların olduğu kadar çağdaş toplumların da gündelik hayatını ve kültürünü karşılaştırmalı olarak incelemeye yönelik Kıta Avrupası yaklaşımıdır. Kıta Avrupası'nda antropoloji denilince, daha çok fiziksel ya da biyolojik antropoloji anlaşılmıştır. O nedenle, Amerikan yaklaşımının biyolojik ve toplumsal varlığı birarada inceleme eğilimini getiren bütüncü kurgusunun yerine, Avrupa'da bu ikisi ayrılmış ve Amerikan bakış açısının *kültürel antropoloji* ya da İngiliz bakış açısının sosyal antropoloji olarak adlandırdığı disiplin burada etnoloji adıyla kök salmıştır. Etnoloji geleneği, Almanca konuşulan ülkelerde, onların Slav komşularında ve Fransa'da, toplumun kendi ulusal kültürünün incelenerek sergilenmesi için geliştirilen folklor ya da halkbilimin aksine, *ötekini* gözlenmesi ve incelenmesi için örgütlenmiş ve bu kurgusuyla Anglo-Sakson antropolojisinin Kıta Avrupası'ndaki karşılığı olmuştur. Bugün bu ayrım ve geleneklerin etkilerini ve güçlerini yitirmekte olduğunu ve genel bir antropoloji anlayışı ve yöntem birliği içinde birleşme eğilimine girdiğini söyleyebiliriz. Ancak Amerikan antropolojisinin hâlâ daha *kültüralist* ve bu yüzden biyolojik antropolojiyi ile arkeolojiyi de içeren bütüncü kültürel inşa yaklaşımını koruduğu, İngiliz antropolojisinin sosyolojiye yakınlığını sürdürdüğü ve daha çok bugün *kültürel çalışmalar* adı verilen akıma doğru evrildiği; Kıta Avrupası antropolojisinin ise yapısalci ve Marksçı modellere daha yakın olduğu

Oryantalizm: Batılı gözüyle doğuya bakmaktır.

Yapısal-işlevselcilik: Kıta Avrupası antropoloji geleneğinin aksine, toplumsal ve kültürel sistemi yapısal bir bütün halinde, öğelerinin birbiriyle ilişkisi bağlamında işleyen bir organizma gibi gören, bu nedenle de alan araştırmasını tek yöntem olarak öne çıkaran yaklaşımdır.

Postmodernizm ve postyapısalcılık: Büyük anlatılara, özcülüğe, nesnelciliğe, katı nedenselliğe, evrenselciliğe ve Aydınlanma dönemiyle birlikte merkeze oturan insanlık ideallerine karşı, yereli, göreliliği, tikel ve çöksesliliği savunan, küçük anlatıları, başka deyimle herkesin kendince doğru olan hikayesini esas alan ve bu yolla tek bir hakikat yerine hakikatlerin çoğulluğu ilkesini getiren yeni -modernizm sonrası- dünya tasarımıdır.

Doğa tarihi yöntemi: Doğadan elde edilen gözlemlerden yola çıkarak doğa ve onun tarihi hakkında genellemelere-yasalara varma yöntemidir.

Yaşlandırma: Doğa veya insanlık tarihinde belli bir dönemde yaşamış belli bir nesnenin veya öznenin çeşitli biçimlerde elde edilen kanıtlar veya bulgular üzerinden bugüne göre yaşının tahmin edilmesidir.

Homosantrizm: İnsanı bütün canlılar ve cansızlar dünyası içinde merkezi bir değer olarak alan, insanın bu varsayılan değeri üzerinden diğer canlı ve cansız dünya üzerindeki tahakkümünü ve denetimini meşrulaştıran görüş; herşey insan için ilkesidir.

görülmektedir. Bu bakımdan Amerikan ve İngiliz antropolojileri bugün **postmodernist** ve **postyapısalcı** etkilere daha açık görülmektedir.

Öte yandan 17. yüzyılda temelleri atılan *bilimsel devrimin* çağına sağladığı yenilikler, pek çok tabunun sarsılmasına, tartışılmasına ve düşüncenin gelişimi önünde engel olmaktan çıkmasına yol açmıştı. Bunlardan ilki Galileo Galilei'nin ve Kopernik'in gök gözlemleri sonucunda kanıtladığı evren kuramıdır. Bu bilimsel gelişme, kilisenin tanıdığı Aristotelesçi evren kurgusunu, yani güneşin dünya çevresinde döndüğü, dünyanın evrenin merkezi olduğu görüşünü (*geosantrizmi*) yerle bir etmiştir. Ardından jeologlar, özellikle Charles Lyell'in bulguları, dünyanın yaşının geleneksel bilginin kabul ettiğinden çok daha gerilere gittiğini, **doğa tarihi yöntemi**yle göstermiş, böylelikle *Eski Ahit* merkezli olan ve oradaki *Yaratılış* bahsinin sunduğu **yaşlandırma** yöntemiyle dünyanın ve insanlığın yaşını hesaplayan gelenek büyük bir darbe almıştır. Oysa jeolojinin bilimsel yaşlandırma yöntemi, Kutsal Kitap'a dayanarak yapılan ve birkaç bin yıla sığan dünyanın yaşı bulgusu yerine, birkaç milyar yıllık bir dünya tarihi öngörüyor; bununla da kalmayıp dünyanın yaşıyla insanlığın yaşını eşitleyen bu bakış açısının yerine insanın ortaya çıkmasından çok öncelere giden bir yerküre jeolojik tarihi inşa ediyordu. 16. yüzyıldan itibaren Avrupalıların, Eski Dünya dışına çıkarak öteki kıtaları fethetmeye başlamaları, Eski Dünya'nın bilinen halkları dışında pek çok halkın ve tanıdık olmayan pek çok kültürün varlığını gösterdi. 18. yüzyıldan başlayarak başlangıçta bazı hümanist ve misyonerlerin ve ardından antropologların bu halkları ve kültürleri tanıtmalarıyla, bilinen dünyanın dışında büyük bir kültürel ve biyolojik çeşitliliğin farkına varıldı. Özellikle antropolojinin kültürel göreci yaklaşımı ile Avrupa merkezli dünya algısı (*Avrosantrizm*) yıkıldı; bununla da kalmadı, farklı kültürlerin ve yaşam biçimlerinin, daha doğrusu insanlığın tarihsel serüveni içinde dünyanın farklı coğrafyalarında farklı uyarlama biçimleriyle farklı yaşam biçimleri yarattıklarının görülmesi, insanların yegâne ve en doğru yaşam biçiminin ve değerler dünyasının kendilerinininki olmayabileceğine dair kuşkuyla kamçıladı. Böylelikle, insanların kendi toplum ve kültürlerini merkeze koyarak dünyaya bu pencereden baktıkları etnikmerkezci bakış açısı (*etnosantrizm*) kırıldı. Son olarak antropolojinin, başlangıçta paleoantropolojik fosil kayıtlarına, yakın zamanlarda da genetik kanıtlara dayanarak inşa ettikleri insanın biyolojik evrim tarihi, insanın önceleri bugünkü haliyle değil, farklı formlarda varolduğunu ve bu formları izleyen bir evrim süreci yoluyla bugünkü halini aldığını ortaya koydu. Böylelikle özellikle büyük dinlerin, insanı merkeze koydukları ve dünyanın insanın mutluluğu ve sınanması için yaratılmış bir sahne olduğunu vaz eden insanmerkezci dünya görüşü de (**homosantrizm**) sarsıldı. Tarihin çeşitli dönemlerinde insan düşüncesinin ve bilimsel gelişmenin önünde birer engel olarak duran bu dogmaların birer birer yıkılmasında antropolojik bulguların büyük bir katkısı oldu.

İnsanmerkezci dünya görüşünü ve dünya algısını dönüştüren en önemli etki, hiç kuşkusuz jeolojinin yerkürenin tarihini araştırırken başvurduğu fosil kayıtlar bilgisidir; yani paleontoloji olmuştur. Paleontoloji çeşitli katmanların arasından taşlaşmış olarak çıkan, çeşitli dönemlerde yaşamış canlı kalıntılarının incelenmesi yoluyla canlılara ait evrimleşmenin evrelerini göstermeye çalışan araştırma alanıdır. Çeşitli tekniklerle yaşları tespit edilen toprak ve kaya katmanlarının arasında kalan canlılara ait taşlaşmış buluntular, doğal olarak o katmanlarla yaşadı ve bu bilgilerin birikimi bize hangi canlı türlerinin hangi zamanlarda yaşayıp hangi zamanlarda yok olduklarına, nasıl değişip dönüştüklerine ilişkin bilgi veriyordu. Böylelikle felsefi temelleri bulunan evrim görüşü, bilimsel kanıtlarla destekleniyor ve hem yerküre-

nin hem de canlıların skolastik düşünce içinde kesinleşmiş yaş bilgisi yerle bir oluyordu. Canlıların evrimine ilişkin gözlemlere dayanan ilk bilimsel açıklama Charles Darwin tarafından yapıldı. Darwin 1859 yılında yayımladığı *Türlerin Kökeni* başlıklı kitabında gözlemlerine dayanarak bir biyolojik *evrim kuramı* ortaya koydu. Bu kurama göre evrim geçirmemiş, yani ilk başlangıcından bugüne kadar değişmeden gelmiş bir canlı yoktu; zira doğadaki değişimler türlerin de değişerek yeni koşullara uyarlanmasına ya da değişemeyerek yok olmalarına neden olan bir baskı oluştuyordu. İnsan da bunun istisnası değildi. İnsana ilişkin bu kuramsal biyolojik evrim görüşü, zamanla ortaya çıkan insan fosil kayıtları aracılığıyla somut olarak izlenebilen bir bilgiye dönüştü. 1856 yılında Düsseldorf yakınlarındaki Neander vadisindeki bir mağarada bulunan yaşayan insana benzemeyen ilk insan fosilinden (Neandertal insanından) başlayarak, özellikle 20. yüzyılın başlarında Afrika'daki çalışmalarla yoğunlaşan bu bilgi birikimi biyolojik antropolojinin temeli oldu. Öte yandan 19. yüzyılda Avrupa'da antropoloji gelişirken, onu etkileyen en önemli kavramlardan birisi **ırk** kavramıydı. Zira başka kıtalarda yaşayan insanlar sadece kültürel farklılıklarıyla değil Avrupalılardan fiziksel farklarıyla da dikkat çekmiş ve 18. yüzyıldan itibaren bu morfolojik farklar, ırk kavramı altında sınıflandırılmaya başlanmıştı. Bugün de kullanılan kaba ırk sınıflandırması, yani Beyazlar, Siyahlar, Sarılar gibi sadece deri rengine dayanarak insanları ayıran görüş, o başlangıç yıllarının eseridir. 19. yüzyılda bu ırk sınıflandırması, yükselen sömürgeciliğin sömürge ülkelerdeki insanlar üzerindeki tahakkümünü meşrulaştıracak bir araç haline getirildi ve Avrupa düşüncesinde, varsayılan ırksal farkın kültürel farkın, yani Batının gelişmişliğine karşın diğerlerinin geri kalmışlığının nedeni olduğunu temellendirmeye çalışan ideoloji, *ırkçılık*, ortaya çıktı. Özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam eden süreçte antropoloji, bu ideoloji için kullanıldı ve bir *yanlış bilinç* ortaya çıktı. Bu yanlış bilinç, antropolojiyi bir *ırk bilimi* gibi kurguladı ve özellikle bizim gibi ülkelerde bu bilim dalının, sosyal-kültürel yanı ve diğer hümanist göndermeleri ve yine kendi tarihi içinde ırkçılığa karşı geliştirdiği güçlü damar dikkate alınmaksızın sadece bir *ırk bilimi* olarak algılanmasına yol açtı. Bugünkü bilgimiz, özellikle genetik araştırmalara dayanan geniş birikim, insan türü için geçerli bir ırk sınıflandırmasının mümkün olmadığını gösterdiğinden antropolojinin böyle algılanmasını sağlayacak bir temel de ortada kalmadı. Aksine insan hakları yaklaşımının güçlü dayanaklarından ve destekçilerinden biri haline gelen antropoloji, ırk kavramı ve ırkçılık karşısında en güçlü bilimsel sesi çıkaran bir disiplin olarak yerleşikleşti.

Irk: Morfolojik farklılıklara dayanarak insanların sınıflandırılması sonucunda ortaya çıkan biyolojik gruplar, bu ölçütlere göre insan türünün alt değişkeleridir.

Antropolojinin gelişiminin etnikmerkezciliği ve insanmerkezciliği aşmakta ne tür katkıları olmuş olabilir?

SIRA SİZDE

ANTROPOLOJİNİN DİĞER İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ İÇİNDEKİ YERİ

Antropoloji, özellikle çalışma alanının dünya ölçeğindeki genişliği (evrenselliği), bütüncülüğü, karşılaştırmacı doğası, kültürel göreciliği nedeniyle ve alan çalışması yöntemi çerçevesinde uyguladığı tekniklerle diğer sosyal bilimlerden farklılaşmıştır. Sosyal bilimler, esas olarak, 19. yüzyılın başlarından itibaren gelişen ve felsefenin içinden çıkarak bağımsız disiplinler ve uzmanlık alanları halinde özelleşen bilimlerdir. Bu özelleşme içinde bugünkü klasik sosyal bilimler (sosyoloji, iktisat, psikoloji, siyaset bilimi ve tarih), esas olarak modernleşmiş Batı toplumunu meydana getiren kurumların incelendiği alanlar olarak ayrışırken, antropoloji Batı'nın

karşıtının ya da *Batı dışında kalanın*, yani modern olmayanın ya da o zamanların deyimiyle ilkelin incelenmesine yönelmiştir. Ünlü Amerikalı sosyal kuramcı Immanuel Wallerstein uzmanlaşan toplumsal bilimlerin akademik farklılaşması içinde, antropolojinin Batı'nın karşıtını (*alana çıkararak*) araştırmaya yöneldiğini; diğer sosyal bilimler içinse temel verileri tarihin (*arşivin*) sağladığını belirtir. Şu halde, tarih temel olmak kaydıyla, iktisat, siyaset bilimi ve sosyoloji Batı dünyasında kolektif insan etkinliğinin karşılık geldiği üç ayrı düzlemi ya da alanı, tarihsel veriyi esas alarak, çalışma konusu haline getirmiştir. Birinci alan ekonomi alanıdır ve iktisat bilimi piyasanın bir işlevi olarak bu alanı ele alır. İkinci alan devlet alanıdır ve siyaset bilimi bu alanı siyasal süreç ve kurumların bir işlevi olarak görme eğilimindedir. Üçüncü alan toplum ya da kültür alanıdır ve sosyoloji bu alanı çeşitli alt kurumlar üzerinden ele alır. Sosyal bilimlerin ortaya çıkış paradigmasına göre bu alanlar Batı'daki tarihsel gelişimin (değişimin) yani tarihin bir sonucudur ve bugün kararlılık kazanarak toplumu meydana getiren olmazsa olmaz alanlar olarak hayatı bütünleştirmektedir. Ancak bu ilerlemeci paradigmaya göre Batı'daki toplumsal ve kültürel hayatı bu bütünlüğü içinde kavramak, tarihsel gelişimin sonucunda ortaya çıkan karmaşıklık yüzünden mümkün değildir ve bu yüzden bu hayat sözü edilen bu işlevsel alanlara bölünerek incelenmek zorundadır. Zira bu alanlar işlevsel bir bütünlük halinde toplumsal hayatın parçalarıdır. Antropoloji ise diğer (*Batı'nın dışında kalan*) dünyaya yönelmiş bir disiplin olarak, hem tarihin hem diğer sosyal bilimlerin Batı'yı incelerken parçalara ayırdıkları olguların (işlevlerin) tümünü birarada görmek ve incelemek durumundadır. Zira yine aynı paradigmaya göre, *Batı dışında kalan*, tarihsel süreç içinde benzer bir karmaşıklığa uğramadığı için, bütün toplumsal ve kültürel işleyişlerin birarada görülebileceği ve incelenebileceği *basit* bütünlükler halindedir. Dolayısıyla antropologlara bırakılan alan *otantik, el değmemiş*, hatta *vahşi* yerlilerin bulunduğu bir yerdir. Bu yer, aynı zamanda *tarihin olmadığı* ya da *tarihsel dinamiklerin işlemediği* bir yer olarak tanımlanmıştır. Zira 19. yüzyılın ilerlemeci şemasında tarih, yazının icadından başlayıp o günün modern Batı dünyasına uzanan bir *gelişme hikâyesi* olarak kurgulanmaktaydı ve *Batı dışında kalan* bu tarihsel ilerlemenin dışında kalmış, ona katılamamış, dolayısıyla durağan ve bu halleriyle *Batı'nın aksi* olarak görülmekteydi. Bu yüzden ilk antropoloji tarihsel olguyu inkâr etmek eğilimdeydi; Cohn'un (1990) ifadesiyle onların alanı tarihin ve zamanın dışındaki bir yerlerdeydi. Antropologlar uzunca bir zaman, böyle *değişmemiş* kültürleri bulup incelemek ve tanıtmakla uğraşmışlardı. Özellikle alan çalışmasının konusu, antropologların aralarında çalıştığı insanların, *etnografik bir sunuş* içinde ve kültür kavramı çerçevesinde kurulan değişmemişliği olmaktadır. Dolayısıyla sosyal ve kültürel antropolojinin alan çalışmaları, tarihinin büyük bir bölümünde ister istemez sömürgeci kuruluş içinde yapılmış ve antropoloji zımnen *sömürgeleştirilmiş* halkların araştırıldığı bir alan olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede antropoloji, çalışma alanının özellikleri gereği, yukarıdaki bütün alanları (işlevleri) biraraya getiren bütüncü bir kültür kuramına yönelmiştir. Ayrıca antropolojinin başlangıçta tanımladığı kültür kavramının içeriği, ancak bu gibi küçük ölçekli, hatta yalıtılmış topluluklarda görülebilecek bir içerik olmak bakımından işlevseldi de. Bu nedenle antropoloji, oluşum yıllarında, tarihsel bakışa ve karmaşık üretim-sınıf ilişkilerine yönelmemiş ve bunları içermemiştir. Zaman içinde bu bakış açısı, antropoloji için bir avantaj haline gelmiştir. Zira bütünü görmek ve bunun için teknikler geliştirmek, 20. yüzyılda gündeme giren yorumlamacı ve anlamacı sosyal bilim yöntemlerinin de temeli olmuştur. Batılı sosyal bilim paradigması, ister istemez pozitivist bir yöntemi benimsemişti. Onlar toplumsal bü-

tünlüğü işlevlere bölüyor ve bu parçalar üzerinde, daha çok niceliksel tekniklerle çalışarak, neden-sonuç ilişkileri kuruyorlardı. Oysa daha 18. yüzyılda insan görüşüne bakışta farklı bir yaklaşım gelişmeye başlamıştı. İtalyan filozofu Vico (1668-1744), *Yeni Bilim* başlıklı eserinde, medeni toplum dünyasının tamamen insan eliyle yaratılmış olduğunu ve insanın kendi yarattığı bu dünyayı bilmek ve tanımak isteyeceğini söyleyerek, sosyal bilimler için bir hareket noktası sağlamıştı. Bu hareket noktasına göre, beşerî dünya ile fiziksel dünya arasında fark vardı. Dolayısıyla fiziksel dünyayı bilmek ve tanımak için geliştirilecek yöntem ve tekniklerle beşerî dünyayı bilmek ve tanımak için geliştirilecek yöntem ve teknikler, ister istemez birbirinden farklı olacaktı. Alman filozofu Herder (1744-1803) bu vurguyu geliştirdi. Herder, insanın türsel ortaklığına karşın, onun yarattığı kültürlerin kendine özgülüğünü vurguladı ve tarihin içinde ayrı ayrı ve kendi dinamiği içinde inşa olan kültürlerin *farklı insanlar* yarattığını temellendirdi. Dolayısıyla bu insanların içinde yaşadığı kültürün, o kültürü yaratan tarihin ve çevrenin bilgisi olmadan o insanı anlamak da imkânsızdı. Bu nedenle, fiziksel dünyaya ilişkin bilimlerin aksine, bütün kültürlerle uygulanabilecek tek bir yöntem ve hepsi hakkında ortak bir şey söyleyebilecek bir bilimsel anlatı mümkün değildi. Bu görüş Alman filozof Wilhelm Dilthey'in (1833-1911) bilim felsefesi içinde açıklık kazandı. Dilthey, bilimlere yöntemsel bakımdan ikiye ayırmış ve *tin bilimleri-fen bilimleri* ayrımını metodolojik açıdan temellendirmiştir. Dilthey'in tin bilimleri diye sınıflandırdığı bilimler, kültür bilimleri olarak da adlandırılmıştır. Dilthey'a göre *kültür bilimleri* alanında çalışanlar, zorunlu olarak *insan yaratıları* üzerinde çalışacaktır. İnsan yaratılarını gözlemlemek ise, inceleyen aslında zorunlu olarak kendisinin de katıldığı ve kendisinin içinde yer aldığı süreçleri gözlemlemek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla tin ya da kültür bilimleri betimleyici ya da açıklayıcı olamazlar. Zihnin içine girdiği bir sürecin gözlemlenmesi, o zihnin o sürece nasıl baktığını, onu nasıl görüp anlamlandırdığını bilebilmekle mümkündür. Bu nedenle Dilthey, neden-sonuç ilişkilerinin gözlemine dayanan genel açıklama ya da betimleme yerine, beşerî faaliyetini anlamayı esas alan bir yöntem önerir. Anlama, Dilthey'a göre toplumsal ve kültürel yaratılara *sempatik (içeriden) yaklaşma* ve *sezgiyle kavrama* gibi zor metodolojik süreçleri içerir. Anlamak için o yaratı alanının özel tarihini bilmek ve öznenin zihninden bakabilmek gerekir. Hem özel tarihe ve her özne için ayrı tarihselliklere yaptığı vurgu hem de metodolojik olarak merkeze *anlama* etkinliğini koymasıyla Dilthey'cı yöntem, diğer sosyal bilimlerin uzağına düşer. Zira diğer sosyal bilimler, hem genel açıklamaya (kurama hatta yasalara) yönelen hem de ilerlemeci ve tek hatlı tarih görüşünü esas alan bir metodolojik geleneği benimsemiştir. Ancak aksine Dilthey'cı yöntem hemen antropolojinin çalışma tarzıyla uzlaşmış ve antropolojiye içerilmiştir. Bu içerilmeyi temsil eden en önemli isim Amerikan antropolojisinin kurucusu sayabileceğimiz Franz Boas'tır. Boas (1858-1942), tıpkı Dilthey gibi, bilme etkinliğinin kültürden kaynaklandığını, bu yüzden evrimcilerin karşılaştırma yaklaşımının geçersiz olduğunu öne sürmekteydi. Boas ve öğrencileri özellikle Amerikan yerlilerinin kapatıldığı rezervasyon kamplarında, onların kültürel hayatının yitip gittiğini düşünerek uzun süren alan araştırmaları gerçekleştirmişler ve bu araştırmalarını *katılarak gözlem* tekniği ile sürdürmüşlerdir. Böylelikle tekil kültürlerin anlaşılması için geçerli teknik de belirginleşmiş oldu. Bu, araştırmacının anlamak istediği topluma katılarak gerçekleştirdiği gözlem tekniğiydi. Bu teknikle çalışmak ve *anlamacı* bakış açısı, antropolojiyi diğer sosyal bilimlerin yöntem ve tekniklerinden iyice ayırttırdı.

Oysa antropoloji dışındaki diğer sosyal bilimler, kaynağını Dilthey'dan alan bu geleneğe değil, pozitivistin kurucusu Auguste Comte'un (1798-1857), fen bilimlerinin fiziksel dünyayı açıklamak ve onu dönüştürmek konusundaki başarısından ilhamla, aynı yöntemin, yani pozitivistin beşerî dünyaya da uygulanabileceğini ve bu yolla beşerî-toplumsal dünyanın da açıklanıp dönüştürülebileceğini öne sürdüğü pozitivist geleneğe dayanmışlardır.

Öte yandan antropoloji, Batı dışı dünyaya odaklanmış bir disiplin olarak, diğer sosyal bilimlerin esas araştırma alanı olan Batılı toplumu çok aşan bir coğrafyaya yaygın bir bilim haline geldi. Dolayısıyla antropoloji kültürel çeşitliliği kavramak bakımından çok avantajlı bir konuma sahip oldu ve yukarıda açıkladığımız ilkeleri geliştirdi.

Bunun yanı sıra antropoloji, insanı bütün olarak ele alma yaklaşımıyla, insanın biyolojik yanını ve biyolojik evrimini de göz önünde tutan bir *insan anlayışı* geliştirmiştir. İnsanın biyolojik açıdan incelenmesi ve biyolojik evriminin araştırılması, yukarıdaki *anlamacı* yöntemin aksine, antropolojinin bu alanlarda *doğa tarihi* yöntemiyle çalışmasını zorunlu kılmıştır. Doğa tarihi yöntemi, tam anlamıyla pozitivist bir yönelimin eseridir. Bu yöntem, doğadaki en güvenilir ve geçerli bilgi kaynağının bizatihi doğanın kendisi olduğunu kabul ettikten sonra, doğadan nesnel gözlem yoluyla bilgi toplayarak bu bilgiyi sınıflandırmayı ve oradan genellelemeye varmayı öngören bir yöntemdir. Varılan bu genel nitelikler ve ilişkiler, incelenen konuya ilişkin bir bilimsel yasayla, yani o konu hakkında zaman ve mekân bakımından genel-geçerliliği olan bir önermeyle taçlanır.

Antropoloji bu tarihsel konumlanışına bağlı olarak bir yarıyla sosyolojiye, bir yarıyla biyolojiye ve bir yarıyla tarihe dayanan; hem bütüncü yaklaşımı gereği sosyal bilimlerin tamamıyla alışveriş içinde bulunan hem de sosyal bilimlerle biyoloji arasında köprü kuran bir bilim olarak tanımlanabilir. Buna bağlı olarak antropoloji, bir yandan pozitif bilimlerin pozitivist yöntemlerini (doğa tarihi yöntemini) kullanan **nomotetik** bir bilimsel eğilim içindeyken; öte yandan kültüre anlamacı yaklaşımın zorunlu bir sonucu olarak her kültürü içeriden, özgül kuruluşu ve kendine özgü olduğu açısından anlamaya yarayacak **idyografik** bir bilimsel inşaa girişimini de birarada barındırabilen özel bir bilimsel konuma sahiptir.

ANTROPOLOJİNİN YÖNTEMİ VE ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ

Bütün bu tarih ve uzmanlaşma serüveninden hareketle, antropoloji alanında iki büyük yöntemsel eğilimin geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Biyolojik antropoloji disiplini temelde doğa tarihi yöntemiyle ya da pozitivist yöntemle çalışmaktadır. Öte yandan sosyal-kültürel antropoloji, iki bilimsel eğilimin etkisi altında kalmıştır. Bunlardan birincisi yapısalcı ve yapısal-işlevselci eğilimdir. Bu eğilim de, tıpkı doğa tarihi yönteminde olduğu gibi, bütün kültürleri, daha doğrusu insan görüngüsünü kuşatacak genel vargılara ulaşmaya çalışır. Özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında, İkinci Dünya Savaşı'na kadar, genel bir kültür kuramına ulaşmak başlıca idealdi ve Bronislaw Malinowski ve Radcliffe-Brown gibi dönemin büyük antropologları bu idealin peşindeydi. Aynı şekilde 20. yüzyılın büyük antropologlarından Claude Lévi-Strauss kültürel evrenselleri araştırmıştı. Ancak, Wilhelm Dilthey'in tin bilimleri ya da kültür bilimleri için önerdiği yöntemin, yani **yorumlamacılığın** (hermeneutik'in) izinden giden antropologlar böylesi genel-geçer önermeler aramayı bırakarak, her kültürün kendi özel hikâyesini yazmaya giriştiler. Böylelikle

Nomotetik yaklaşım: Genel bir ilkeye ya da yasaya yönelik bilgi üretimi ya da verilerin ve bulguların bu amaçla değerlendirildiği yaklaşımdır.

Idyografik yaklaşım: İnsanı gerçeğin çeşitli yönlerini her birinin kendi özel tarihsel gelişimi ve konumu açısından değerlendiren, her biri için benzersiz, birbirine kıyas edilemeyecek ve ortak bir ilkeye varılamayacak bir bilgi alanı açma yaklaşımıdır.

Yorumlamacılık: Her türden yazılı ve sözlü metnin, tarihsel olayların, doğadaki süreçlerin ve bütün yaşam deneyimlerinin en iyi nasıl anlaşılabilirliğine dair anlamacı girişim; olan ve olmuş her şeyin izleyen gözünden, onun yorumuyla görülebilmesini amaçlayan yöntemsel arayıştır.

*alan araştırması*na dayanan her etnografya ayrı birer insan gerçekliği olarak, insan çeşitliliğinin farklı bir yönünü gözler önüne seriyordu. Alan araştırması en az dört mevsim sürmeliydi, çünkü bir topluluğu sadece belli bir mevsime ya da döneme özgü etkinlikleri içinde gözlemlemek, onları bütüncül olarak kavramak bakımından yetersiz kalacaktı. Bu bakımdan antropolojinin alan araştırması, araştırmacının bütün duyularıyla araştırdığı topluluğun içinde yaşayarak ve böylelikle o kültürü doğrudan deneyimleyerek o toplulukla doğrudan ilişki kurmasının ve bu yolla mümkün olan en çok bilgiye ulaşmasının en uygun yolu olarak görülmüştür (Fotoğraf 1.3 Alan araştırmasında bir antropolog).

Fotoğraf 1.3

*Alan
Araştırmasında Bir
Antropolog*

Kaynak:
*Abdurrabim
Özmen Arşivi*

Bu yöntemsel ayrılıkların yanı sıra diğer sosyal bilimcilerin kullandıkları çeşitli teknikler yerine, bütün sosyal-kültürel antropologlar genellikle alan araştırması yaparlar ve alanda *katılarak gözlem tekniği*ni kullanırlar. Katılarak gözlem tekniğinde esas, topluluğun içine girilerek dünyaya onların gözleriyle bakabilme, doğal ve toplumsal dünyayı onların kültürel penceresinden anlamlandırmaya çalışma yetisini kazanmaktır. Topluluğun gözünden dünyayı ve çevreyi anlamlandırma girişimine **emik**, ancak bütün çalışmanın sonucunda bu öznel konumun dışına çıkarak genel antropoloji bilgisiyle o topluluğa bakabilme becerisine ise **etik** yaklaşım diyoruz. Ancak özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *dünyanın küçülmesi* ve araştırılan Batı-dışı toplumların bilinçlenmesi, bu yöntem ve tekniğin uygulanmasında antropologlara çeşitli güçlükler çıkarmaya başlamıştır. Bu güçlükler dolayısıyla antropologlar, araştırılan toplulukların sandıkları kadar etnografik ve egzotik, el değmemiş hatta *bozulmamış* bir araştırma nesnesi olmadıklarını, tarihli birer toplumsallık olduklarının farkına vardılar ve alan araştırmasının yanına kültür tarihi yöntemini de kattılar. Bu yöntem uyarınca gözledikleri topluluğun o günkü halini alana kadar geçirdiği değişimi ve bu değişimin içsel ve dışsal etkenlerini de dikkate almaya başladılar ve böylelikle tarihsel derinliği olan, o topluluğu tarihsel olarak da kuran alan araştırmaları ortaya çıkmaya başladı. Zamanla, postmodern düşüncenin etkisi altında, alan araştırmasındaki antropologun konumu da sorgulanır hale geldi ve araştırılan topluluğun bir *araştırma nesnesi* olarak konumlandırılması sorunlu bir durum olarak görülmeye başlandı. Zira

Emik yaklaşım: Topluluğun öznel değerleriyle fiziksel ve toplumsal dünyayı, onların doğaüstü ile girdiği ilişkiyi anlama ve anlamlandırma becerisidir.

Etik yaklaşım: Genel antropoloji bilgisinin bize öğrettikleriyle ve farklı deneyimlerin birikimi olan bir genel kültür bilgisiyle bir topluluğun değerlerine ve yaşam tarzına eğilme pratiğidir.

Yeni etnografya ya da hikâyecî etnografya: Araştırmacının alan araştırması yaparken gözlemi kendisine yöneltmesi ve alanda gözlenenlerin bakış açısından kendi hikâyesini ve deneyimini yansıtmaya girişimidir.

araştırmacı da bir insandı ve araştırmaya kendi kültürel deneyiminin yükleriyle başlıyordu. Dolayısıyla araştırılanı *objektif olarak görmek* aslında mümkün bir durum değildi. O yüzden araştırmacı, araştırma deneyimlerini de bütün açıklığıyla yazmalıydı. Böylelikle antropolojinin yöntemine katılarak gözlem tekniğinin yanısıra bir de *katılanın gözlemi* eklendi. Hatta bu konuda öyle uç noktalara gidildi ki, bütün araştırmayı sadece araştırmacının kendi deneyimi olarak anlatan araştırmalar ortaya çıktı. Bu **yeni yaklaşıma yeni etnografya** ya da **hikâyecî etnografya** adı verilmektedir (Fotoğraf 1.4 Alan araştırması sırasında fotoğraf çeken bir antropolog).

Fotoğraf 1.4

Alan Araştırması Sırasında Fotoğraf Çeken Bir Antropolog

Kaynak: Ayşe Yıldırım Arşivi

Soru kağıdı: Önceden hazırlanmış ve genellikle seçenekli cevapları da verilen soru listesidir.

Antropolog, araştırdığı toplulukla kurduğu ilişkinin bu nitelikleri gereği **soru kağıdı** türünden yoklama ve sorgulama yollarına pek itibar etmez. Çünkü antropoloğa göre soru kağıdına alınacak cevaplar, cevap verenin *değerlerini* yansıtır, biz bu cevaplardan kişinin gerçek tutum ve davranışları anlayamayız. O yüzden antropologlar, derinlemesine görüşmeyi ve topluluğun uzun süreli gözlemini yeğlerler. Soru kağıdı yoluyla yapılan yoklamalar ancak, esas araştırma tekniklerinin yanında, yan amaçlar için ya da hane halklarının maddî durumunu anlamak için yapılır.

Kültür-aşırı çalışma: Araştırmacının kendi kültürü dışına çıkarak başka kültürleri çalışmasıdır.

Antropologlar ilkesel olarak **kültür aşırı** (cross-cultural) çalışırlar. Antropolojinin tarihsel temelleri, bu disiplinin bu tür araştırmalar üzerine gelişmesine yol açmıştır. O nedenle antropologlar, geleneksel olarak, kendi kültürlerinin dışına çıkarak çalışmak üzere eğitilirler. Ancak günümüz toplumları, özellikle yoğunlaşan göç ve kentleşme nedeniyle kendi içlerinde çok kültürlü hale geldiklerinden, bugün antropologların başka ülkelere gitmesi gereği de ortadan kalkmıştır. Antropologlar artık kendi ülkelerinin içinde de yeterince araştırarak konu ve sorun bulabilmektedir.

SIRA SİZDE

3

Bütün bu bilgilerden hareketle antropoloji ile sosyoloji arasında ne tür temel farklar belirleyebiliriz?

Özet

Antropoloji nasıl bir bilimdir, neyi inceler ve nasıl bir yaklaşımı vardır?

Antropoloji insan çeşitliliğinin bütün yönlerini araştıran bir bilimdir. Biyolojik ve sosyal/kültürel yönleriyle insanı bir bütün olarak kavramaya çalışmasıyla diğer sosyal bilimlerden ve doğa bilimlerinden ayrılır. Antropoloji insana ve insanın yarattığı herşeye bir bütün olarak yaklaşan, evrensel, doğal ve toplumsal çevreye uyulanmayı esas alan, kültürel göreci ve karşılaştırmacı bir bilimdir. Kültürleri, o kültürün içinden bir gözle bakarak anlamaya çalışırken, dışardan algılamaya da özen gösterir.

Antropoloji hangi dallara ayrılır? Bu dalların gelişimi nasıl olmuşur?

19. yüzyıldan başlayarak antropoloji farklı kıtalarda farklı gelenekler halinde gelişti. Britanya'da daha çok "sosyal yapı" araştırmasını esas alan bir antropoloji gelişirken Amerikan antropolojisi *kültür* kavramını merkeze alan bir antropolojiyi benimsedi. Kıta Avrupası'nda ise ötekilere ilişkin kültür bilgisinin araştırılması *etnoloji* adını aldı. Buna karşılık Kıta Avrupası'nda insanın fiziksel yönünün incelenmesine *antropoloji* adı verildi. Ancak bugün modern antropoloji, daha çok Amerika'da gelişen gelenekte buluşarak iki ana dal halinde çalışmayı benimsemiştir: Biyolojik ve sosyal/kültürel antropoloji. Biyolojik ve sosyal/kültürel antropolojinin de kendi içinde başka alt dalları ve uzmanlaşma alanları vardır.

Antropolojinin bilimsel gelişme içindeki yeri nedir?

Antropoloji 19. yüzyılda sosyal bilimlerin gelişimi içinde özel bir yere sahiptir. Diğer sosyal bilimler esas olarak Batı toplumlarının modernleşmesini anlamaya ve açıklamaya çalışırken antropoloji *dünyanın geri kalanının* araştırılmasına tahsis edilmişti. Bu yüzden sosyal bilimler, araştırma alanlarını parçalı biçimde gözlemlemeye çalışan ve bu alanlar arasında işlevsel ilişkiler kuran bilimler halinde gelişirken, diğer sosyal bilimlerden yaklaşım, yöntem ve teknikler bakımından giderek farklılaşan antropoloji *bütüncü* bir tarza sahip oldu.

Antropolojinin diğer insan ve toplum bilimleri içindeki yeri nedir?

Antropoloji, dünyadaki bütün kültürleri kapsayan ilgi alanı, kültürel göreci yaklaşımı ve alan çalışması yöntemi çerçevesinde uyguladığı tekniklerle diğer sosyal bilimlerden farklılaşmıştır. Antropoloji daha ziyade Batı'nın *karşıtının* ya da *Batı dışındaki* *kalanın*, yani modern olmayanın ya da eski deyimle ilkelin incelenmesine yönelmiştir.

Antropolojinin çalışma yöntem ve teknikleri nelerdir?

Antropoloji alan araştırmasını esas almaktadır. Bir antropologdan alanda, incelenen topluluk içinde, en az dört mevsim geçirmesi beklenir. Bu sırada antropolog içine girdiği toplumun bir parçası haline gelmeye çalışır ve bu yoldan dünyayı onların kültürünün gözünden görmeye ve anlamlandırmaya çalışır. Bu çalışma tarzına *katılarak gözlem* tekniği diyoruz. Antropologlar son zamanlarda buna alanda çalışan antropoloğun kendini gözlemesini, yani kendi deneyimlerini ya da hikâyesini de bir alan gözlemi olarak yansıtmayı eklemişlerdir.

Kendimizi Sınyalım

1. Aşağıdakilerden hangisi antropolojinin **temel** yaklaşımını oluşturan ilkelerden biri **değildir**?

- a. Etnikmerkezcilik
- b. Kültürel görecilik
- c. Bütüncülük
- d. Karşılaştırmacılık
- e. Evrensellik

2. Aşağıdakilerden hangisi antropolojinin sorduğı ve cevap aradığı sorulardan biri **değildir**?

- a. Toplumlar ve kültürler neden farklıdır?
- b. Bazı toplumlar ve kültürler neden benzer?
- c. Bazı toplumlar ve kültürler neden diğerlerinden daha üstündür?
- d. Toplumlar ve kültürler neden değişir?
- e. Toplumlar ve kültürlerin değişmesinde rol oynayan etkenler nelerdir?

3. Nesilden nesile aktarılan gelenek-görenek ve alışkanlıklarımızı ve bunlarda meydana gelen değişimleri bilimsel bir bakış açısıyla ele alıp inceleyen antropolojinin alt dalı aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Paleoantropoloji
- b. Sosyal-kültürel antropoloji
- c. Fiziksel antropoloji
- d. Primatoloji
- e. Dil antropolojisi

4. Yaşayan insan topluluklarının biyolojik çeşitliliğini, büyüme ve gelişme sorunlarını inceleyen antropolojinin alt dalı aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Biyoarkeoloji
- b. Paleoantropoloji
- c. Primatoloji
- d. Fiziksel antropoloji
- e. Sosyal-kültürel antropoloji

5. Etnoarkeoloji nasıl bir bilim dalıdır?

- a. Bir toplumun veya kültürün etnik tarihini araştırarak bir bilim dalıdır.
- b. Sadece bir etnik grubun tarihini araştırarak bir bilim dalıdır.
- c. Dünyadaki tüm etnik grupların kökenini araştırarak bir bilim dalıdır.
- d. Etnikmerkezci yaklaşıma sahip arkeoloji türüdür.
- e. Eski toplumların yaşam biçimini anlamak için o toplumlara benzeyen çağdaş toplumları araştırarak bir bilim dalıdır.

6. Aşağıdakilerden hangisi yazdıklarında değindiğı konular nedeniyle antropolojinin babası olarak kabul edilir?

- a. Aristoteles
- b. Platon
- c. Cicero
- d. Strabon
- e. Herodotos

7. Dünya'yı güneş sisteminin ve evrenin merkezi olarak gören bakış açısına ne ad verilir?

- a. Homosantrizm
- b. Etnosantrizm
- c. Heliosantrizm
- d. Geosantrizm
- e. Avrosantrizm

8. Doğadan elde edilen gözlemlerden yola çıkarak doğa ve onun tarihi hakkında genellemelere varma yöntemine ne ad verilir?

- a. Bilimsel yöntem
- b. Paleontolojik yöntem
- c. Doğa tarihi yöntemi
- d. Doğa bilimleri yöntemi
- e. Biyolojik yöntem

9. Aşağıdaki araştırma tekniklerinden hangisi antropolojiyi diğer sosyal bilimlerden ayırır?

- a. Deney yapma
- b. Katılarak gözlem
- c. Yorumlamacılık
- d. Anket
- e. İstatistik

10. Antropoloğun alan araştırması yaparken kendini de gözlemlemesi ve kendi deneyimlerini de yazmasına ne ad verilir?

- a. Hikayeci etnoğrafya
- b. Katılımcı gözlem
- c. Karşıt gözlem
- d. Tersine çevrilmiş etnoğrafya
- e. İçer dönük antropoloji

Yaşamın İçinden

Tüketimi Ne Değiştirdi?

Prof.Dr.Akile Gürsoy, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölüm Başkanı... Türkiye’de antropolog istihdam eden şirket sayısının giderek arttığına dikkat çekiyor. Dünyada yükselen bu trendin Türkiye’ye yeni geldiğini söylüyor. Özellikle tüketime yönelik şirketlerin ilgi gösterdiğine dikkat çekiyor. Değişimi ve tüketiciyi anlamak için, bunun zorunlu olduğunu belirtiyor. Arından da antropolog gözüyle, son yıllarda yaşananları analiz ediyor, önemli mesajlar veriyor. Sürekli duyuyoruz, okuyoruz, görüyoruz: iş dünyası her geçen gün daha dijital, daha elektronik bir hal alıyor diye... Bu düşünce insanın aklında itici imajlar oluşturuyor. Gözlerimizi kapatıyoruz: İnsanlar ofislerinde oturuyor, her yerde elektronik paneller, kablolar, devreler. Herkes başına bir çeşit elektronik başlık takmış ve birbirleriyle bu başlıklar vasıtasıyla iletişim kuruyor. Konuşmuyorlar. Sadece bilgisayar dili kullanıyorlar. Her şey her şey elektronik. İnsan bile... Gözlerimizi hızla açıyoruz! Etrafımıza bakıp derin bir nefes alıyoruz. Asla böyle olamayacağının öyle çok kanıtı var ki çevremizde, bu sadece bir kabus olarak kalıyor. Kanıtlardan biri de yan masanızda oturan antropolog. Şirketinizde yeni işe başladı. Çünkü, şirketiniz insanın önemini bir kez daha hatırladı. Diğer pek çok şirket gibi. Evet, son dönemde pek çok firmanın antropologları işe aldığını gözlemliyoruz. Hem de Türkiye’nin önde gelen firmalarında. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölüm Başkanı Prof. Dr. Akile Gürsoy, konu ile ilgili sorularımızı yanıtladı: Antropoloji iş dünyasına yönelik ne tür çalışmalar içeriyor?

Antropoloji, özellikle sosyal antropoloji, farklı kültürlerde farklı insan davranışlarını incelemeye koyulduğu için şirketlerin çok ilgilendiği konulara eğiliyor. Tüketici davranışı, iş ahlakı veya iş anlayışı, hiyerarşiden ne anlıyoruz? Bizlere bu konularda antropologların söyleyebileceği çok şeyler olabiliyor. Derin gözlemleri bulunuyor. Ayrıca, antropologların eğitimlerinin bir parçası da, davranışlara yüzeysel bir şekilde değil de, çok derinlemesine ve belirli bir kültür sistemi içerisinde bakması. Bunlar nasıl oluşuyor? Neye bağlı gelişiyor? Neden farklı grupların farklı ahlak anlayışları var? Bu gibi konuları çok derinlemesine incelediği için değerli bilgiler sunuyor. İnsanlar için, hangi sembolün ne anlama geldiğini, dil yapısındaki anlam katmanlarını inceleyebiliyorlar. Tüm bunlar birleşince iyi bir antropo-

log şirketler için de yararlı olabiliyor. Hem farklı sosyal sınıflar, farklı yaş grupları, değişik kültürlerin, davranışların arkasındaki sistemleri incelemede çok başarılı olabiliyorlar. Sosyal değişimleri de yorumlayacak donanımına sahip yetiştiriyorlar.

Son dönemde antropologların şirketler tarafından işe alındığı, bu şekilde bir talep artışı olduğu doğru mu?

Yurt dışında uzun zamandır böyle bir talep var. Türkiye’de de yeni yeni birçok şirketin, özel sektörün, devletin, müzelerin kapıları giderek daha çok açılıyor. Antropologların işe alınması, iş dünyasının mekaniğinin değiştiğini mi gösteriyor? Türkiye’de değiştiğini gösteriyor. Aslında çok uluslu şirketler ya da daha emperyalist ülkeler antropologların becerilerine çok önce ihtiyaç duydular ve onları istihdam ettiler. Ama bizde böyle bir açılım yeni yeni söz konusu. Bu da elbette çok olumlu bir gelişme. Antropolojinin bakış açısı bir toplumu bütünüyle ele almayı gerektirir. Yani sadece ekonomiyi değil, ekonomi ile birlikte siyasete coğrafyaya, inançlara, eğitime bütünüyle bakmayı öğretiyor. İkinci bir unsur da diğer toplumlarla kıyaslamalı olarak bakmayı öğretiyor. Bir tek bizde bu tür bir şey olabilir diyorsanız, antropologlar sizden başka kaç toplumun daha böyle davranabileceği hakkında bilgi veriyor. Bu bakımdan da dünyaya açılmak için avantaj sağlıyor. Türkiye’nin gelecek planları düşünülürse bu çok önemli.

Kaynak: Capital Dergisi, 1 Ekim 2001, Ahu Parlar’ın Prof. Dr. Akile Gürsoy’la yaptığı röportajdan kısaltılarak alınmıştır.

Okuma Parçası

Duygu ve Davranışlarımızın Kültürel Kökeni

Psikolojide, duygu ve davranışlarımızın fizyolojisine öteden beri ilgi duyulagelmıştır. Acaba fizyolojik değişmelerin kökenleri, ruhsal durumlarımızda mı aranmalıdır? Yoksa duygu dediğimizde, içimizdeki fizyolojik değişmelerin bilincimize ulaşan etkilerini mi dile getirmiş oluyoruz? Dikkatler bu gibi sorular üzerinde yoğunlaşmıştır. Öte yandan fizyolojide ise, korku, acı, öfke, ve benzeri duygularımızın vücuttaki çeşitli belirtileri ayrıntılarıyla incelenmiş ve tanımlanmıştır... Oysa duygularımızın açıklanmasında önemli bir araştırma alanı daha vardır ki, bugüne kadar gerektiği ölçüde değerlendirilmemiş olduğu görülüyor. Bu, duygularımızın kültürel boyutudur.

Antropologlar, insan davranışlarından söz ederken *içgüdülerimiz* kavramını çok dikkatli kullanmayı öğrenmişlerdir. Alan araştırmalarını kendi kültür grubundan çok farklı kültür toplulukları arasında sürdürmek durumunda olan bir antropolog, insan davranışlarının anlam çeşitliliği konusunda çok boyutlu bir duyarlılık geliştirmek gereğini her zaman hissetmiştir. Öyle durumlar olmuştur ki, böyle bir duyarlılık, içine girdiği toplulukta önce kendi güvenliğini sağlayabilmesi için hayati önem taşımıştır. Böyle zor durumlarda işi küçük bir mahcubiyetle atlatmak, talihin lütfu sayılabilir. Yabancı kültür toplulukları ile ilişki kuracak bir araştırmacı için, karşılaşılabileceği davranışların sembolizmi konusunda ki bilgi eksikliği, iletişim ve analaşabilirlik açısından en zayıf noktadır. Bu konuda kişinin kendi kültürü içindeki alışılmış duygu aktarımı davranışları rehberlik edemez. Duyguların anlatımında başvurulacak sembolik davranışların kültürden kültüre farklılıklar göstereceğini unutmamak ve içine girilen topluluktaki bu tür davranışların taşıyabileceği anlamlar için tetikte olmak temel şarttır. Kültürden gelen davranışların içgüdülere dayalı evrensel davranışlar olmayıp öğrenme yoluyla sonradan kazanılan, geleneksel sembolik davranışlar oldukları akıldan çıkarılmamalıdır.

Bu görüşlerimizi bir dizi örnekle belgelemek yerinde olacaktır. Meselâ eksen omuru dikensi çıkıntısı bağlantıları üzerinde kafanın öne ve arkaya sallanmasının, olumluluk ve olumsuzluk ifadelerinin *doğal* ya da *içgüdülere dayalı* anlatımı olduğunu söyleyenler olmuştur. 1930'larda yazan, Davranışçı ekolden Holt, bu sözde evrensel "evet" ve "hayır" işaretlerinin kökenini, bebeğin anne göğsünü araması ya da reddetmesi davranışlarında aramak gerektiğini savunuyordu. İnsanın memeli türlerden olduğu gerçeğine dayandırılmak istenen bu tez, ilk bakışta pek parlak bir açıklama gibi görünüyordu. Ama ne yazık ki, kültürler üzerine sahada yapılan gözlemlerle doğrulanmıyor.

Yalnızca Uzakdoğu yörelerini ele alsak dahi, olumluluk ve olumsuzluk belirten işaretlerin kültürden kültüre ne kadar büyük bir çeşitlilik taşımakta olduklarını hemen görürüz. Bir kere, Japonya'nın kuzey bölgelerinde yaşayan Ainu'lar arasında bu tür kafa işaretleri bulunmamaktadır. Ainu'larda, olumsuzluk işareti için genellikle sağ el kullanılır. Sağ eline sağdan sola sallandıktan sonra göğüs hizasına getirilmesiyle olumsuzluk işareti verilmiş olur. Her iki elin de zarif bir hareketle göğüs hizasına kaldırılarak, avuç içleri yukarı bakacak şekilde aşağı doğru salıverilmeleri ise olumluluk ifadesi taşır...

Zenci Pigme topluluklarından Semang'lar arasında, "evet" anlamında baş sert bir hareketle öne uzatılır; "hayır" anlamında bakışlar yere indirilir... Habeşler, "hayır" anlamında başlarını sağ omuza doğru sert bir hareketle çevirir; "evet" demek için başı geriye atarken kaşlarını da kaldırır. Borneo'lu Dyak'lar için kaşların kaldırılması "evet", hafifçe çatılması "hayır" anlamına gelir. Mauri'ler kafayı ve çeneyi kaldırmak suretiyle "evet" derler; Sicilya'da ise aynı hareket "hayır" anlamını taşır. Kalküta'daki Bengalli..."evet" anlamında başını omuzdan omuza bir çember çizerek şekilde hızla çevirecek ve bunu genellikle dört defa tekrarlayacaktır. Delhi'li bir Müslüman ise, aynı anlamda başını çaprazlamasına geriye atarken boynunu da hafifçe çarpıtacaktır. Öte yandan Kandyan'lı Singalliler, başlarını öne ve çaprazlamasına sağa doğru eğecek, çeneyi tarifi imkânsız ölçüde zarif bir hareketle hafifçe içe bükerek, çoğu zaman kollar kısmen çapraz ve avuç içleri yukarı bakar durumda ayaklarını da çapazlayarak eğileceklerdir. Bu, karşındakini fevkalâde hoşnut bırakan, inanılmaz güzellikte bir harekettir. Singallilere birşey uzattığınızda, sol avuç içiyle sağ kolu dirsekten destekleyerek, sağ elleriyle alacaklardır. Böyle bir davranışın içgüdülere dayanmadığı sonucuna varmak herhalde zor olmasa gerek. Bir keresinde annesinin küçük bir çocuğa, kendisine uzattığım şekerlemeyi nasıl alması lâzım geldiğini *öğrettiğini* kendi gözlerimle gördüm. Kimbilir o sırada benim davranışlarım onlara ne denli kaba ve görgüsüz görünmüştür. Çünkü kibar bir Singallinin yapacağı gibi, verdiğim şeyi iki elimle birden uzatacağım yerde, yalnız sağ elimle uzatıvermişim. Aynı şeyi Pencap veya Sind'deki Müslüman bir dilenciye bu defa sol elimle uzatmış olsaydım, muhakkak ki aldığı gibi yere fırlatır, üzerine şiddetle tükürür ve bana etinden nefret etmeyi yine kendi kültüründen öğrenmiş olduğu o mendebur hayvanın adıyla küfrederdi. Onun üyesi bulunduğu kültürde, sol el sadece belirli özel *kişisel* maksatlar için kullanılabilir. Yiyecek maddeleri için asla...

Kaynak: Weston, L. B. (1947). **Duygu ve Davranışlarımızın Kültürel Kökeni.** (Çeviren: Y. İzbul). Ders notu.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Tanımı, Yaklaşımı ve İlkeleri” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
2. c	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Tanımı, Yaklaşımı ve İlkeleri” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
3. b	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Dalları” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
4. d	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Dalları” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
5. e	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Dalları” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
6. e	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Tarihi” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
7. d	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Tarihi” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Tarihi” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
9. b	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Diğer İnsan ve Toplum Bilimleri İçindeki Yeri” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
10. a	Yanıtınız doğru değilse “Antropolojinin Yöntemi ve Araştırma Teknikleri” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Dünya üzerinde var olan geçmiş ve yaşayan bütün kültürleri birbirinden farklılaştıran şey, onların farklı uyarlama stratejileridir. Kimi toplumlar yaşadıkları çevrenin özellikleri nedeniyle avcı-toplayıcı, kimisi yaşamın sürekliliğini güvenceye alacak biçimde tarımcı ya da hayvancı, kimisi de teknolojik gelişmelerin kazandırdığı ivmeyle endüstriyel bir toplumsal hayatı sürdürmüşler; kültürlerin arasındaki etkileşim, göç ya da doğal felaketler gibi etkiler onların değişmesine, ya da başka formlara evrilmesine yol açmıştır. Her geçim biçimi kendisine özgü bir toplumsal örgütlenme ve kültür yaratmış, zaman içinde bunlar özelleşerek tek tek kültürleri meydana getirmiştir. Bu değişimlerin gelişmeyle ilgisi yoktur. Romalıların dediği gibi “ihtiyaçlar buluşların anasıdır”. İhtiyaçlar ve uyarlama baskısı olmadan farklı tarzların ortaya çıkması da olanaksız olurdu. Örneğin eğer büyük veba salgınları ve yüksek nüfus artışının getirdiği çevre-

sel baskı Avrupa’da insan hayatını tehdit eder hale gelmeseydi, Avrupalı yöneticiler ve denizciler büyük ihtimalle çok zorlu okyanus yolculuklarına çıkarak diğer kıtaları Avrupalıların yerleşimine ve yağmasına açmayacaktı. Avrupa dillerindeki *risk* kavramının Arapça *er-rızk* kavramından türediğini ama farklı bir anlama evrildiğini unutmayalım. *Rızk*, bir kişinin payına düşen, yaşaması için gerekli tüketime işaret ederken ve Doğu kültürlerinde *her doğanın rızkının Tanrı tarafından verileceği* inancı yayginken, Batı dillerinde bu sözcük kazanç için tehlikeye atılma anlamını kazanmıştır.

Sıra Sizde 2

Antropolojik araştırmaların insanın da tıpkı diğer canlılar gibi bir biyolojik evriminin olduğu, insanın bu evrimsel şemada iri primatlar ya da kuyruksuz büyük maymunlar olarak adlandırdığımız şempanze, goril ve orangutan ile aynı atadan evrildiği bilgisi *insanın seçilmişliği* fikrine büyük bir darbe oldu. Aksine insan seçilmiş ve bugünkü görünümünde özel olarak yaratılmış bir tür değildi. Ayrıca son yapılan primatoloji araştırmaları şempanzenin de *alet yapma* yetisinin bulunduğunu göstermişti. Dolayısıyla insanı merkeze alarak dünyayı ve diğer canlıları değerlendiren, belirli yetilerin sadece insana özgü olduğunu söyleyen insanmerkezci bakış açısı bu bilimsel gelişmelerden büyük yara aldı. Ayrıca antropoloji dünyada mevcut pek çok farklı yaşam biçimi, yani farklı yaşam yolları bulunduğunu bize öğretti. Dolayısıyla biricik ve doğru bir yaşam biçimi, yani kültür yoktu; pek çok uyarlama stratejisinin yarattığı farklı kültürler ve onların dünyayı anlama-anlamlandırma stratejileri vardı. Bunlar arasında bir doğruluk-yanlışlık sıralaması yapılamazdı. Çünkü hepsinden öğrenilebilecek çok şey bulunmaktaydı.

Sıra Sizde 3

Antropoloji *alan araştırması* yöntemini benimseyen ve alanda *katılarak gözlem tekniğini* yeğleyen bir bilim olup, araştırmasını dünyanın bütün bölgelerine yaymıştır. Sosyoloji ise daha çok Batı toplumlarında ya da belirli bir toplum üzerinde çalışmak biçiminde gelişmiştir. Sosyoloji alana çıktığında çoğunlukla *soru kağıdı tekniğiyle* bilgi toplamaya yönelir, ama antropoloji daha küçük topluluklar üzerinde bütün topluluğu kuşatacak bir gözlem imkânını araştırır. Bu yüzden uyguladığı teknikler sosyolojiden farklıdır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Bates, D. G. (1996). **Cultural Anthropology**. Boston: Allyn and Bacon.
- Cohn, B. S. (1990). **An Anthropologist among the Historians and Other Essays**. Oxford ve New York: Delhi Oxford University Press.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003). **Antropoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Güvenç, B. (1999). **İnsan ve Kültür**. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Harris, M. (1993). **Cultural Anthropology**. New York: Harper Collins College Publ.
- Howard, M. C. (1991). **Contemporary Cultural Anthropology**. New York: Harper Collins College Publ.
- Kottak, C. P. (2001). **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış**. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Wallerstein, I. (1988). Should we Unthink nineteenth-Century Social Science? **International Social Science Journal**, 118, 525-531.
- Williams, R. (1993). **Kültür**. (Çev. S. Aydın). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

2

Kültür Kavramı

Toplum içinde nasıl davranacağımızı, hangi yer ve zamanda nasıl hareket edeceğimizi kültürümüzden öğreniriz. Bu yüzden pek çok kültürde erkek çocuk ile kız çocuk arasında toplumsal cinsiyete bağlı roller bakımından bir fark ortaya çıkar.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- 👁️ *Kültür kavramının içeriği ve kapsamı nedir?*
 - 👁️ *Kültür kavramını geçirdiği evrim ve bugünkü farklı ele alınış biçimleri nelerdir?*
 - 👁️ *Kültürün özellikleri nelerdir?*
 - 👁️ *Kültürün aktarılma süreçleri nelerdir?*
- sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.*

Örnek Olay

Kapadokya bölgesinde rastladığımız peri bacaları, bölgede yer alan Erciyes Dağı, Hasan Dağı, Göllüdağ ve Karacadağ gibi volkanların etkin halde bulunduğu Üst Miyosen devrinde (günümüzden yaklaşık olarak 10 milyon yıl önce) vuku bulan lav püskürmeleri sonucunda, yani bir doğa olayı sonucunda, oluşmuşlardır. Ancak bu doğal oluşumlar insan eliyle değişime uğratılmıştır. İçleri insanlar tarafından oyularak, bölgede kaya dam denilen konutlar ortaya çıkmış, peri bacalarının bir kısmı da içleri oyularak birer ibadet mekânı, kilise, haline getirilmiş ve Hristiyan dinsel hayatını yansıtan pek çok duvar resmiyle bezenmiştir. İşte peri bacaları, doğanın yarattığı şeylerin insanın müdahalesiyle dönüştürülmesine, yani kültüre güzel bir örnektir. İnsanlar bu yolla temel ihtiyaçlarından birini, yani barınma ihtiyacını karşılamışlardır ama onunla da yetinmediler ve bu kaya damlara dinsel işlevler de verdiler. Biz bu insan elinden çıkma oluşumları doğada bulamayız. Üstelik bu doğal oluşumlar insanın imgelem dünyasında da pek çok başka türlü etki meydana getirerek yeni yaratımlara dönüşmüştür. Peri bacası adı bile ona örnektir. İnsanlar izledikleri bu doğal oluşumlarla kültürel olarak düşünce dünyalarında ve somut olarak yaratmış oldukları başka imgeler arasında ilişki kurmuşlar; doğaüstü bir varlık olarak tasarladıkları periler ve ısınma ve yemek pişirme ihtiyacını giderirken icat ettikleri baca kavramlarını bu doğal oluşumlara yükleyerek onlara anlam kazandırmışlar onlara ad vermişlerdir. Görüleceği gibi bir doğa oluşumu, en temel bir ihtiyacımızdan başlayarak düşünce dünyamızın uçlarına uzanan geniş bir yelpazede insanın kullanım ve anlamlandırmasına konu olmuş ve kültürel olarak insan tarafından dönüştürülmüştür; o artık sadece doğal halinde bir şey değil insanın maddî ve manevî müdahalesiyle kültürel bir yaratımdır da aynı zamanda... İşte bu yaratımların tamamına ve doğanın sunduğu zemin üzerine kurduğumuz beşerî dünyaya kültür diyoruz.

Anahtar Kavramlar

- Kültür
- Kültürleme
- Kültürleşme
- Kültürel Yayılma
- Kültürlenme
- Kültür Şoku
- Kültürel Gecikme
- Kültürel Özümseme
- Kültürel Bütünleşme
- Zorla Kültürleme
- Kültürel Değişme

İçindekiler

- GİRİŞ
- KÜLTÜR NEDİR?
- KÜLTÜRÜN ÖZELLİKLERİ
- KÜLTÜREL SÜREÇLER

GİRİŞ

Bütün canlıların temel amacı hayatta kalmaktır. Milyonlarca yıl süren biyolojik evrim süreci, bugün yaşayan pek çok canlının değişen koşullara uyulanarak ve buna göre değişim geçirerek bugüne kadar hayatta kaldığını ve türünü devam ettirdiğini göstermektedir. Ne var ki evrim süreci, canlıların hayatta kalmasında temel mekanizmanın biyolojik uyarlanma yeteneği olduğunu işaret etmektedir. Oysa insanın biyolojik evrim süreci boyunca geçirdiği değişim, onun uyarlanmasını tam olarak açıklamak bakımından yetersizdir. Zira insan türü, çevresel baskılara kendi yarattığı bir araçla, *kültür*le uyarlanma yolunu seçerek ayakta kalmış ve türünün devamını sağlamıştır.

KÜLTÜR NEDİR?

Kültür insanı diğer canlılardan ayıran en önemli olgudur. İnsan, diğer pek çok canlı türüyle karşılaştırıldığında, doğada kendi biyolojik donanımıyla hayatta kalmayı başarmak açısından zayıf ve yetersiz bir varlık olarak görülür. Örneğin avını yakalamak ya da bir avcıdan kaçmak için gelişmiş bir hız yeteneği veya avını yakaladığında onu kolaylıkla etkisiz hale getirip parçalayabilecek pençeleri ya da dişleri türünden biyolojik avantajları yoktur. İnsanın hayatta kalmasını ve türün devamını sağlayan yegâne avantajı, onun *kültür*üdür. Kültür, en genel tanımıyla, insanın doğa dışında yarattığı ve ona eklediği maddî ve manevî herşeydir. Bunun içine, üzerine giydiği giysiden beslenme sistemine, barınma tarzından dinsel inanışına, toplumsal örgütlenmesinden hayatı anlamlandırdığı ideolojik çerçevelere kadar pek çok şey girer. Kısacası, aslında teknoloji ile ayın ya da konuşma diliyle yemek pişirme aynı gerçekliğin parçalarıdır. Bütün canlılar, evrim tarihi içinde farklılaşmıştır. İnsan türü de bunun dışında değildir. İnsan da, tıpkı diğer hayvanlar gibi doğal seçim ve uyarlanma süreçlerinin etkisi altında biyolojik değişime uğramış, ancak evriminde asıl sıçramayı biyolojik donanımının yetersiz kaldığı noktalarda, kendisinin ürettiği bir takım araç-gereçler ve kurumlar yoluyla *sorun çözerek*, yani *kültürel olarak* gerçekleştirmiştir. Bu yüzden insan üzerine düşünenler, hayvanlar dünyasında insanın farklılığını önce *Homo faber*, yani *alet yapan* kavramıyla anlatmaya çalışmışlar, ancak felsefe ve düşünce tarihinde bu olguyu açıklamak için pek çok başka kavram insanı tanımlayan sıfatlar arasına katılmıştır. Bütün bu sıfatların işaret ettiği ortak yer kültür olgusudur. Zira bu sıfatların tanımladığı özellikler doğada bulunmaz; bunları insan kendi zekâsının ve el becerisinin ürünü olarak, doğa dışında, yaratmıştır. Bu yüzden insan türü, diğer hiçbir türün başaramadığı bir şeyi, yani dünyanın bütün iklim ve coğrafyalarında yaşamayı ve yerleşmeyi başarabilmiştir. Dünya üzerinde insanın uyarlanarak yurt haline getirmediği hiçbir coğrafya yoktur. En sıcak çöllerden en soğuk kutup bölgelerine, en kurak bozkırlardan en nemli tropikal alanlara kadar bütün coğrafi ve **ekolojik eşikler** insan tarafından iskân edilmiştir. Bunu sağlayan yegâne silah toplu olarak kültür kavramıyla açıklamaya çalıştığımız süreçler ve uyarlanma stratejileridir. Güneş ışınlarının dik olarak geldiği ekvator çizgisi çevresinde yaşayan insanlar, bu ekolojik koşullara uygun bir biyolojik uyarlanma geçirmişler ve deri renkleri koyulaşmıştır. Böylece ekolojik koşulların yarattığı risklere karşı biyolojik bir tepki vererek uyarlanmışlardır; ancak bugün aynı çevrede deri rengi koyu olmayan insanlar da yaşamaktadır. Bu nasıl mümkün olmaktadır? Çünkü açık tenli insanlar, güneşin dik gelen ışınlarına karşı kendilerini güneşten koruyacak araç ve gereçler yaparak, yeni giyinme biçimleri icat ederek ve en nihayet bugünkü teknolojik gelişmeyle aşırı sıcak ve neme karşı *iklim düzenleyiciler* yaparak hava koşullarını kendileri açısından

Ekolojik eşik: Canlıların yaşadıkları ortam ve onların bu ortama yaptıkları uyarlanmaların bütünüdür.

dan yaşanabilir hatta konforlu kılarak yaşamı sürdürmektedirler. Bunun tersi de geçerlidir: Kuzey Kutbu'na yakın bölgelerde yaşayan Eskimolar, soğuk ve buzlarla kaplı bu coğrafyaya mikro evrim geçirerek uyarlanmışlar; ısıyı vücutta muhafaza etmeye yarayacak morfolojik ve fizyolojik değişiklikler geçirmişlerdir. Tabii bu uyarlanmanın tek yönü biyolojik olanı değildir; bunun yanısıra kültürel uyarlanma ile, o çevrenin olanaklarından yararlanarak buzdan kulübeler (*igloo*'lar) yapmışlar, avladıkları kutup ayılarının derilerinden giysiler dikmişler, köpekleri evcilleştirerek onların çektiği kızaklarla ulaşımı sağlamışlar; o çevreye uygun bir beslenme ve geçim rejimi geliştirmişlerdir (Fotoğraf 2.1).

Fotoğraf 2.1

Eskimolar

Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Eskimo_Family-NGM-v31-p564-2.jpg

Değişme örüntüsü:
Değişmenin belirli bir denge içinde ve değişen öğelerin karşılıklı ilişkisi bozulmadan yürümesi durumudur.

İşin biyolojik yönü açısından bakıldığında, aynı çevre koşullarında benzer biyolojik uyarlanmayı hiç yaşamamış başka tipte binlerce insan yaşamaktadır. Üstelik sanayi devriminin olanakları da bu bölgelere aktararak (köpeklerin çektiği kızaklar yerine motorlu kızaklar, kömür, petrol ürünleri gibi yeni yakıtlar aracılığıyla yeni ısınma olanakları, gorateks gibi ısıyı muhafaza eden yeni malzemelerden giysiler, çadırlar vs. üretmek gibi) bu bölgedeki kültürel uyarlanma daha ileri bir noktaya götürülmüştür. Bütün bu gelişmeler, insanın tarihöncesinden başlayıp bugünlere kadar ulaşan *sorun çözme* yöntemlerine, bunların birikimine ve değişip yeni koşullara uyarlayabilme yeteneğiyle ilişkilidir. Biz bu değişmeyi bir *kültür tarihi* olarak, yani insanın araç-gereçlerindeki (maddî) değişmeyi izleyebileceğimiz, bunun yanı sıra dünya görüşlerinde ve algılarındaki değişmeyi (zihniyet değişimini) de görebileceğimiz bir **değişme örüntüsü** içinde tespit edebilmekteyiz. İyi-kötüyü de, doğru davranışla yanlış davranış arasındaki farkı da kültürümüzden öğreniriz. Doğal ihtiyaçlarımızı giderirken de onları doğal halleriyle değil *kültür tarafından giydirilmiş* biçimde, belirli normlara ve kurallara uygun olarak yerine getiririz. O yüzden bir kültür için doğru olan bir başkası için yanlış olabilir ya da bir kültür için olağan olan bir başkası için anormal olabilir. Özetle sadece yaşanabilir bir ortama değil, aynı zamanda bir kültürün içine doğarız. O kültür bizi biçimlendirir, nasıl davranacağımızı, hatta nasıl düşüneceğimizi o kültürden öğreniriz. Adeta kültür

elimize yaşamda karşılaşacağımız durumlar, zorluklar ve sorunlar için bir harita ya da bir rehber tutuşturur. Yolumuzu onunla bulur, sorunlarla karşılaştığımızda çözmek için bu rehbera başvururuz. Ancak bu harita ya da rehber durağan değildir, sürekli değişir. Değişimin hızı kültürden kültüre, zamandan zamana değişebilir, ama değişim her yerde ve her zaman esastır. Hiçbir toplum ya da kültür başlangıcındaki durumunda değildir. Örneğin 1910'ların Türkiye'sinde Alman İmparatoru II. Kaiser Wilhelm'den özenilerek yayılan yukarıya kıvrılmış bıyıklar bir tür *ilericiliği* ya da o zamanın iktidar partisi İttihat-Terakki'ye mensubiyeti gösterirdi, bugün bu tür bıyığa atfedilen anlam değişmiş ve "farklı olma"nın bir göstergesi ya da bir *delikanlılık* timsali olarak algılanır hale gelmiştir. 1930 ve 40'larda badem bıyık modası yayılmıştı; Türkiye'de badem bıyıklılık bir tür Batılılaşma göstergesiydi ve bu bıyık biçimini büyük ölçüde bürokratlar benimsemişti. Bugünse bu bıyık bir tür *gelenekselliği* işaret eder. Bu örnekler bize sadece kültürün değiştiğini değil, yanı sıra bizim doğal ya da kişisel sandığımız veya yaşantımız içinde sıradanlaşıp otomatikman yaptığımız birtakım davranış ve seçimlerimizin kültürel anlamlarla yüklü olduğunu göstermektedir. Biz Türkler büyüklerin elini öperiz, ama bu bir Batılı için garip birşeydir. Doğu toplumlarında erkeğin erkekle öpüşmesi normal bir davranışken, yine Batılılar için bunun cinsel çağrışımları vardır. Tıpkı yanak yanağa öpüşmekle kafanın alın kemiklerini birbirine vurarak selamlaşmak arasında, yüklenen siyasal anlamlar bakımından fark görülmesi gibi... Biz kişilerin bu davranışlarına göre kimi zaman onların kimliklerini, kimi zaman dünya görüşlerini çıkarırız. Kişi kentli mi köylü mü, solcu mu sağcı mı, dindar mı dindar değil mi, şu yöreli mi bu yöreli mi? gibi... Dolayısıyla hiçbir davranış doğal ya da tarafsız değildir; kültür tarafından biçimlendirildiği gibi, onlara kültür içinde çeşitli anlamlar da yüklenmiştir. Biz onları bu kültürel süzgeç olmadan anlamlandıramayız. Bu süzgeci kafamızın içine yerleştiren de genellikle içine doğduğumuz kültürdür.

Size farklı ya da garip gelen bir davranışı, farklı ya da garip olarak algıladığınızın temel nedeni ne olabilir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

1

İnsan hayatının bütün yönlerini kapsayan ve tarihsel bir derinliği bulunan kültür kavramını tanımlamak pek kolay bir iş değildir. Bu yüzden kavram genellikle çok çeşitli yönlerine bakılarak tanımlanmış, antropolojinin tarihi içinde, çeşitli dönemlerde pek çok tanımlama denemesi ortaya çıkmıştır. Antropolog A. L. Kroeber ve C. Kluckhohn, 1952 yılında yayımladıkları *Kültür: Kavramların ve Tanımların Eleştirisi* başlıklı derlemede kavramın 164 farklı kültür tanımına yer vermişlerdi. Ancak şu açıktır ki, eskilerin deyimiyle *ağyarını mâni, efradını câmi* (yani, içeriğinde olmayanları dışlayan ama öğelerini içinde toplayan) bir tanım yapabilmek için, kavramın içeriğini belirleyen öğeleri tam olarak anlamamız gerekir.

Kültürün tanımlanmasına ilişkin başlangıçtaki eğilimler, kavramla *alet yapmak* arasında ilişki kurmak biçiminde gelişti. İnsan alet yaparak diğer hayvanlardan ayrılmıştı ve biz ilk kültürleri bu aletlere bakarak tanımlıyorduk. Oysa hayatta kalmak için sadece alet yapmak yetmeyecektir. Zira bugün insana yakın primat türlerinin (örneğin şempanzelerin) basit aletler yapabildiğini ve onları kullandığını biliyoruz. Hatta bazı araştırmacılar buna *ön-kültür (pre-culture)* adını veriyorlar. O zaman insanı farklılaştıran, yani ön-kültürle kültür kavramını birbirinden ayırtıran başka özelliklere bakmamız gerekecektir. Böyle bir arayışa giriştiğimizde karşımıza iki alan çıkmaktadır: Toplumsallık ve iletişim. İnsanın hayatta kalma ve doğayı dönüştürme başarısının altında sadece *alet yapma yeteneği* bulunmamakta, bunun

yanısıra yarattığı karmaşık bir toplumsallık ve geliştirdiği yüksek iletişim olanak ve yolları da yatmaktadır.

İnsan türü, daha önce de değindiğimiz gibi, biyolojik donanımında var olan olanaklarla, doğal haliyle, *prematüre* yani *olgunlaşmamış* bir canlı görüntüsü arz eder. Doğada onu üstün kılan yegâne yetisi, diğer canlılarla kıyaslandığında sahip olduğu üstün zekâ gücüdür. Bu zekâ onun giderek gelişen aletler yaparak bu *olgunlaşmamış* doğal halinin dezavantajlarını avantaja çevirmesini sağladığı gibi, gelişmiş bir toplumsallık kurmasını da sağlamıştır. Zira insan türü bu toplumsallığı sayesinde doğanın zorlu koşullarına direnebilmiş, doğayı istismar ve kontrol etmeyi başarak doğa-dışı bir hayat kurabilmiştir. Değindiğimiz gibi tek bir insan, başka insanlar olmadan doğada yalnız başına var olamaz. Doğanın bahsettiği olanaklar onun tek başına hayatını sürdürmesine yardım etmez. Ya kısa zamanda yok olur ya da belirli tesadüflerin yardımıyla hayatta kalsa bile *hayvansallaşır*. Bunun çeşitli örneklerini görmek mümkündür. Örneğin Judie Foster'ın rol aldığı, Michael Apted'in yönettiği ve gerçek bir olayı yansıtan *Nell* filminde (1994), çok küçük yaşta toplumdan koparak tesadüfen hayatta kalan ve ergenlik çağındayken bulunan böylesi *hayvanîleşmiş* bir çocuğun öyküsü, insanı yapan şeyin toplumsallık olduğuna ilişkin çarpıcı kanıtlar sunar. Toplumsallıktan kopan birey burada bütün insanî değer, kural ve normlardan kopmuş olduğundan ve tamamen kendi yarattığı tuhaf bir dille konuştuğundan toplumsal iletişim kuramayan bir varlık haline gelmiştir. Hiçbir simgeyi çözemez, hiçbir isteğini bildiremez; ihtiyaç duyduğu şeylere sadece saldırarak ulaşmaya çalışır. Bu bireyde iki duygu hâkimdir: Saldırganlık ve korku. Üstelik ne denli uğraşılsa da ona dil öğretilemez.

Öte yandan insanlığın başlangıcından beri insanların takımlar ve giderek daha karmaşık topluluklar halinde yaşadığı bilinmektedir. Çünkü *prematüre* haliyle bir insanın hayatın gerektirdiği bütün etkinlikleri gerçekleştirmesi olanaksızdır. Bu yüzden başka insanlara ihtiyaç duyar. En temelde insan yavrusunun uzun süreli bakıma ihtiyaç duyması, onu koruyup kollayacak, bakımını yapacak ve hayata hazırlayacak bir kurumu zorunlu kılmıştır. Anne ile çocuk arasındaki bu zorunlu bağımlılık ilişkisi, sadece çocuğu bağlayan bir süreç de değildir. Anne de çocuğa bağımlı haldedir ve bu yüzden hayatı sürdürmesi için zorunlu etkinliklere vakit ayıramayacaktır. O nedenle baba veya annenin mensup olduğu bir tür topluluk onun da ihtiyaçlarını karşılayacak yükümlülükleri paylaşmak zorundadır. Bu, topluluğun devamı için kaçınılmaz bir zorunluluktur. Dolayısıyla paylaşma ve topluluğun korunması temelinde bir *birlik* inşa edilir. İlk toplumsallık biçimi bu olmalıdır. Başlangıçtaki avcı-toplayıcı insan, sadece bu nedenle değil, yaşamının temeli olan av etkinliği için de örgütlenmek zorundadır. Tek başına av, insanın doğal olanaklarını aşan bir etkinlik olduğundan bir takımı gerektirir. Bu takım önce örgütlenmek, av sırasında eşgüdümlü davranmak ve av sonunda elde edileni paylaşmak durumunda kalmıştır. Örgütlenmek ve eşgüdüm, belirli düzeyde etkileşimi gerektirir. Etkileşim gereği, çeşitli iletişim biçimlerinin, en başta da konuşma dilinin gelişmesini sağlamıştır. Konuşma dilinin üzerine içinde simgelerin ve soyutlamaların yer aldığı büyük bir iletişim dünyası ortaya çıkmıştır. Dil, simgeler ve soyutlamalar, bu **ilksel topluluk** içinde topluluğun yeni üyelerine aktarılır ve kültür böylelikle inşa edilir, giderek kararlılık ve süreklilik kazanır. Zorunlu toplumsallık hali, insanın yabanıl rekabet duygusunu da törpüler, ehlileştirir ve rekabetten ziyade dayanışmayı öne çıkarır. Bu toplumsallık kültürün içinde kararlılık kazanan belirli değerler, normlar ve kurallarla yürür. Evlilik ve akrabalık kuralları, toplumsal cinsiyet rolleri, şiddeti kullanma biçimleri, hak ve adalet duygusu, geçim biçimine ilişkin ilke-

İlksel topluluk: İnsan toplumlarının ve toplumsal özelliklerin ilk halini temsil eden topluluktur.

ler, serveti biriktirme ve tüketme tarzları, topluluğun dışlama ve içirme mekanizmaları böylelikle ortaya çıkar.

Sizce toplumsallık sadece insana özgü müdür yoksa başka canlılar için de söz konusu mudur?

SIRA SİZDE

2

Bu noktada kavramın genel-geçerlik kazanmış tanımlarına geri dönmek ve yukarıda açıklamaya çalıştığımız özelliklere dayanarak bir tanım önermek artık mümkündür. Kavramın çoğunlukla başvurulmuş ve geniş kabul görmüş tanımını 1871 yılında Amerikalı antropolog Edward Tylor yapmıştı. Tylor'a göre kültür ya da uygarlık;

bir toplumun üyesi olarak, insanoğlunun öğrendiği (edindiği) bilgi, sanat, gelenek-görenek ve benzeri yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütündür.

Bu tanımlama denemesinde üç vurgu öne çıkmaktadır. Birincisi *bir toplumun üyesi olarak* tanımlanan insanın toplumsallığına yapılan vurgudur. İkincisi *öğrenme* edimine yapılan vurgudur. Üçüncüsü ise kültürün *karmaşık bir bütün* olarak nitelendirilmesidir. Toplumsallık, kültürün var olması için birinci gerektirendir. Toplumsal bir hayat yoksa kültür de ortaya çıkmaz, zaten böyle bir durumda kültüre gerek de yoktur. Öğrenme edimi yine kültürün bir zorunluluğudur. Zira yeni ortaya çıkan her insan kuşağı yeni bir kültür icat etmez, edemez. Kaçınılmaz olarak önceki kuşaklar, kişinin içine doğduğu kültürü ona aktaracak, bu aktarım süreci kuşaktan kuşağa yavaş ya da hızlı değişimlere maruz kalarak sürüp gidecektir. Dolayısıyla kültür, kişinin genetik olarak getirdiği doğal birşey değildir. Bir kişinin içine doğduğu kültür onun yaşamdaki bütün kültürel hayatını da belirlemektedir. Bu toplumda doğduğumuz için Türkçe konuşuyoruz ve burada geçerli kültürel norm, değer ve kurallara göre yaşıyoruz. Eğer başka bir toplumda doğsaydık, başka bir dil konuşacak ve o toplumun meşrebince yaşayacaktık. Yani kimse etnik, kültürel ya da dinsel kimliğini ve aidiyetini doğuştan getirmez; doğduktan sonra kültür aracılığıyla kazanır. Bu tanım, kültürü karmaşık bir bütün olarak görür. Bu ele alış biçimi tanımı öne süren antropoloğun yapısal-işlevselci bir bakış açısına sahip olmasındandır. Bu bakış açısı kültürü çatışma yaratıcı bir referans olarak düşünmez. Kültürün bütün öğeleri çatışmayı önleyecek biçimde birbiriyle destekleyici ve tamamlayıcı bir etkileşim ve ilişki içindedir. Ancak bu ilişki pek çok ögenin birbiriyle karşılıklılığını gerektirdiğinden, ilişki basit bir ilişki değildir; daha çok matematikteki matris sistemine benzer bir karmaşıklık içerir.

Bu tanım biraz daha ileri götürüldüğünde Yalçın İzbul'un (1983) yaptığı tanıma yaklaşıyoruz:

Kültür, belirli bir topluluğun, sosyal etkileşim yoluyla sürdürdüğü ve bireylere kazandırdığı maddî-manevî yaşam tarzı ve dünya görüşü bileşimi, onların bir bütünlüşmesi olup, varlık nedeni ve sonucu ise çevreye uyarlanma, giderek çevreyi kendi kuramsal amaçları doğrultusunda değiştirme dinamiğidir.

Bu tanım, Tylor'un tanımının yanına toplumsal etkileşimi, yaşam tarzının hem maddî hem de manevî yanlarını, dünya görüşü kavramını ve uyarlanmayı eklemekte, kültürü bir dinamik olarak ele alarak kültürel değişimin evrenselliğine vurgu yapmaktadır. Burada toplumsal etkileşimi kuran şey iletişimdir ve iletişimin

merkezinde de konuşma dili yer alır. Konuşma dilinden başlayarak geniş bir tahayyül dünyasına ve simgeler sistemine uzanan büyük bir iletişim alanı, toplumsal etkileşimin kurucu ögesidir. Bu kurucu öge üzerine, o topluluğa mensup bireylerin kabul ettiği ve uyduğu ya da uyması beklenen bir değerler, normlar, kurallar alanı inşa edilmiştir. Ancak bunların hepsinin zemininde o topluluğun içinde yaşadığı *çevreye uyarlama* zorunluluğu yatar ve bu uyarlama etkinliği bir kerede olup bitecek birşey olmayıp süreklilik arz eder. Bu süreklilik kültürün dinamizmini, yani kültürel değişmeyi ortaya çıkarır. Bu zeminden hareket ederek şimdi kültürün özelliklerine geçebiliriz.

KÜLTÜRÜN ÖZELLİKLERİ

1) *Kültür hem evrenseldir hem de özeldir*

Kültür olgusunun dışında bir insanlık tanımlanamaz. O yüzden kültür bütün insanlığa ait belirleyici, ortak bir olgudur. Dolayısıyla *eğitimsiz* ya da *görgüsüz* insan yerine kullanılan kültürsüz insan sözü saçmadır. İnsanın dünyayı anlamlandırmak, onun içinde var olmak ve yaşadığı çevreye uyarlama bakımından kültür dışında sahip olduğu bir olanak yoktur. O nedenle *kültürsüz insan* da olamaz. Ancak kültür bir uyarlama olarak ele alındığında, farklı zaman ve mekânlarda oluşmuş ve oluşagelen büyük bir uyarlama çeşitliliği ile, dolayısıyla büyük bir kültür çeşitliliği ile karşılaşırız. Bu nedenle her insan kültürlüdür ama her insanın mensup olduğu toplulukların kültürü birbirinden farklı olabilir. Bu noktada, antropolojinin sorduğu temel sorulardan ikisine gönderme yaparak “kültürler hem birbirlerine benziyorlar hem de birbirlerinden farklılar” önermesini kurabiliriz. Zira bütün kültürler bazı özellikleriyle benzeştikleri gibi, kültürel kimlikler bu farklılıklara bağlı olarak kazanılıyor. Üstelik dünyanın bütün coğrafyalarına dağılarak bu farklı yörelerde farklı uyarlama süreçleri geçirmiş olan kültürler, göçlerle ya da kendilerine yakınlaşan ya da yer değiştiren kültürlerle temaslar sonucunda yeniden farklılaşıyorlar; onlara gelen ya da o kültürün içinden doğan yeniliklerle kültürler yeni biçimler alıyorlar. Dolayısıyla kültürler arasında bir *sarmaşma* ve *ayrışma* dinamiğinden ve bu dinamiğin sürekliliğinden söz edebiliriz. Kültürler zaman zaman yakın oldukları kültürlerden farklılaşıp başkasıyla ilişkiye geçebiliyor, yani *sarmışıyor*; kimi zaman da alan veya uyarlama stratejisi değiştirerek yakın oldukları ya da daha önce etkilendikleri kültürlerden *ayrışıyorlar*. Üstelik bu sürekli oluyor. Bu nedenle herhangi bir öz kültür tanımlamak, yani tarihin derinliklerinden bugüne kadar fazlaca ya da hiç değişmeden ve ortaya çıkmasına yol açan dinamiklerle bağını hiç kopartmadan bugüne kadar gelen bir kültür bulmak olanaksızdır. Bunun gibi, bu değişme ve uyarlama baskısı altında, “belirli bir kültürün esas özellikleri şunlardır” gibi bir liste vermek de mümkün değildir. Vereceğimiz her liste o ana, o zamana ait olacak ve tanımlamamız dünya görüşümüzle bağlantılı, yani göreceli olacaktır. Böyle çabalara biz **özcülük** diyoruz. Eğer değişme esas ise, özcülük hem mantık hem de bilim dışı demektir.

2) *Kültür kapsayıcıdır*

İnsan yaratımı olan hiçbir şey kültürün dışında değildir. Taş çağlarında atalarımızın yaptığı basit aletlerden uzaya yolladığımız mekiklere kadar herşey karmaşıklığı ve teknolojisi ne olursa olsun, birer *kültür ürünü*dür. Bunun gibi, basit bir halk masalından en karmaşık matematik sistemine, birer dizelik manilerden en çetrefilli mitolojilere, dinsel sistemlere, çeşit çeşit dillere kadar zihinsel ve manevî alana ait herşey de kültürün kapsamı içindedir.

Özcülük: Varlıkların tarihsel değişmesi ve onların mekânsal farklılaşmalarını dikkate almadan onların özünü araştırmaya yönelik bakış açısıdır.

3) Kültür toplumsaldır

Bir bireye ait kültürden söz edilemez. Kültür toplumsal olarak kazanılır, yaşanır ve aktarılır. İnsan tek başına da kendince bir *kültür* icat edebilir ama bu icadın içinde yaşadığı kültüre aykırılığı onun dışlanmasına, marjinalize edilmesine hatta yaşamının tehlikeye girmesine yol açabilir. Her bireyin farklılıkları elbette vardır; ancak bu farklılıklar toplumsal hayatın koyduğu sınırlar içinde mümkündür. O yüzden bu sınırların ihlal edilmesi bile toplumsal bir etkinliği gerektirir. Bu yeni toplumsallık, yeni koşulların veya yeni dünya görüşlerinin beslediği bir zeminde hayat bulabilir ve belki zaman içinde kabul de görebilir. Öte yandan insanın herhangi bir başka canlı türü gibi kendi başına hayatta kalması da mümkün değildir; yaşamak için her zaman başka insanların etkinliklerine ve desteğine ihtiyaç duyacak, hayatta nasıl davranması, hatta nasıl düşünmesi gerektiğini bu toplumsallığın kurduğu birlikler içinde öğrenecektir. Bu nedenle toplumsallık, kültürün gerektirini, zorunlu koşuludur.

4) Kültür bir soyutlamadır

Kültür ortak ve bütünleştirici bir yaklaşımla tanımlandığı için somut olarak gösterilebilen bir şey değil, bir soyutlamadır. Kültürü hayatın içinde somut olarak işaret edemeyiz. Onu belirli davranışlar, tutumlar, değer yargıları aracılığıyla hisseder ve anlarız. Kültürü araştırmak belirli davranış ve tutumların arkasında yatan *anlametni* görebilmekle mümkündür. Çünkü bütün davranış ve tutumların bir kültürel referansı vardır. Bir başka deyişle kültür araştırması bu referansların ortaya çıkarılması çabasıdır. Bir kültürden bahsetmek, aslında belirli bir topluluğun günlük yaşamına hükmeden, ona yön veren değerlerden, norm ve kurallardan bahsetmektir. Günlük yaşamın gözlemlenmesi, bu yaşama yayılan davranış ve tutumların arkasında yatan tutarlı bütünlüğe, yani soyut düzleme ulaşmak için bir araçtır.

5) Kültür tarihsel ve süreklilik içinde bir olgudur, dinamik, değişmeye tâbidir

Daha önce de belirtildiği gibi, kültür bir kuşak tarafından icat edilebilecek veya yıkılabilecek bir olgu değildir. Kuşaktan kuşağa aktarılacak süreklilik kazanan, uyarlanma sürecinin ve pek çok toplumsal etkileşimin etkisi altında değişerek varlığını sürdüren bir bütündür. Ancak kültürün aktarılacak insan yaşamının sınırlarını çok aşan bir hayatiyetinin bulunması onun değişmesi önünde bir engel değildir. Kültürler zaman zaman yavaş, zaman zaman da hızlı değişirler. Örneğin tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş, bu dönüşüme maruz kalan toplumların kültürünü de değiştirmeye zorlamıştır. Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki, teknoloji ve ekonomideki bu köklü dönüşüm, yansımaları kültürde birebir bulamaz. Kültür, maddi değişimler yanında daha yavaş değişir. Önceki kültürel özellikler kalıntılar halinde devam eder ve ancak zaman içinde etkisini azaltarak ortadan kalkabilir. Bu nedenle, eğer bir kültürden diğerine hızlı bir biçimde geçmek kast ediliyorsa, **kültür devrimi** olanaklı bir toplumsal dönüşüm biçimi değildir. Örneğin 1917 *Ekim Devrimi* ile mülkiyeti ortadan kaldıran ve dinsel kurumları yasaklayan Sovyet rejimi, bu yasaklamayla dini ortadan kaldıramamış değildir. 1985'te Sovyetler Birliği'nde uygulanmaya başlanan *Perestrojka* (yeniden yapılanma) ile birlikte Rus Ortodoks kilisesi eski gücüne yeniden kavuşmuştur. Aynı durum Çin'de de yaşanmıştır. Ne 1949'da iktidara gelen Komünist Parti'nin *eski kültürü* yasaklamasıyla eski kültür bütün bütüne yok olmuş, ne de *Kültür Devrimi* ile Batı kültürünün bütün yansımalarının yasaklanmasıyla Çin'deki Batı kültürü etkisi ortadan kalkmıştır. Ayrıca ekonomik ve teknolojik etkiler, içine girdiği kültürü belli ölçülerde etkilese de kültürler bu etkilere kendi damgasını vurmakta gecikmezler. Örneğin kapitalist pazar ekonomisinin geçerli olduğu Türkiye'de paranın ekonomik anlamı diğer ka-

Kültür devrimi: Bir halkın yaşam tarzını, gelenek, görenek ve inanç biçimlerini kökten değiştirmeye yönelik siyasal müdahaledir.

pitalist ülkelerden farklı değildir; ama örneğin Almanya ile Türkiye’de paraya atfedilen kültürel anlam hâlâ farklıdır. Bir Alman için birine birşey ısmarlamak *kültürel olarak* anlamsız bir israftır; ancak Türkiye’de ve pek çok doğu ülkesinde birisi için para harcamak bir *şeref* hatta bir statü göstergesidir. Kültürün sürekliliğini ve tarihselliğini sağlayan en önemli etken, belki de kültürün öğrenilen ve öğretilen bir şey olmasıdır.

6) Kültür öğrenilir

Kültür, insanın doğuştan getirdiği, kalıtsal bir olgu değildir. Her birey, başta ailesi olmak üzere içine doğduğu kültürün mekanizmaları aracılığıyla, doğduktan sonra çeşitli bağlamlarda kurduğu toplumsal ilişkiler yoluyla, toplumsal etkileşim içinde bu kültürü öğrenir. Öğrenme süreklilik arz eder, insan hayatının belli bir

Fotoğraf 2.2

Öğrenme Sürecine
Bir Örnek: Okul
Eğitimi

bölümüyle sınırlı değildir ve öğrenilenler öğrenen tarafından başkalarına, özellikle de bir sonraki kuşağa aktarılır (Fotoğraf 2.2). öğrenme sürecine bir örnek: okul eğitimi). Bu özellik insanı diğer canlılar arasında benzersiz yapar. Zira başka canlıların, özellikle memeli hayvanların belli seviyelerde öğrenme yeteneği vardır. Ancak bir sirk için eğitilip belli komutlarla veya uyarıcılarla belli davranışları yapmayı öğrenen bir hayvan, bu öğrendiklerini kendi yavrusuna aktaramaz. Eğer aynı davranışları tekrarlaması istenirse o yavrunun da aynı doğrultuda yine insanlar tarafından eğitilmesi gerekir.

SIRA SİZDE

3

Sizce kültürü nerede öğreniriz?

7) Kültür ihtiyaçları giderici ve doyum sağlamaya yönelik bir yapıdır

İnsanların, diğer canlıların aksine içinde yaşadıkları çevreye uyaranlarında kullandıkları temel araç kültürdür. Çevreye uyaranmanın birinci koşulu, temel biyolojik ihtiyaçlarımızın giderilmesi gereğidir. Temel ihtiyaçlarımızı, yani yeme-içme, soluk alma, barınma, giyinme, üreme gereğini kültürün kurumları aracılığıyla yerine getiririz. Dolayısıyla bir kültürün birincil işlevi bu ihtiyaçların doyurulmasıdır. Temel ihtiyaçların giderilmesinde işlev görmeyen ya da bu anlamda doyum sağlamaya yönelik olmayan bir kültür düşünülemez ya da var olamaz. Çünkü varoluş nedeninin aksine böyle bir kültür insan hayatının sürdürülmesini ve sürekliliğini tehlikeye sokacaktır. Aksine kültür bir yandan bu ihtiyaçların giderilmesine

yönelik mekanizmaların ve süreçlerin icat edilmesi ve bu ihtiyaçların giderilmesi- nin önündeki sorunların aşılmasında bulunan yollar anlamına geldiği gibi, bu ihtiyaçları en üst düzeyde doyuma ulaştırmakla yükümlüdür. Zira bu doyum, kültüre içkin davranış, tutum ve alışkanlıkları pekiştirecek, güçlendirecek ve onların sürekliliğini sağlayacaktır. Bu nedenle, eğer ilk başta kültür yoluyla temel ihtiyaçların giderilmesi söz konusuysa, bütün kültürlerde bu ihtiyaçların giderilmesine yönelik yollar bakımından *ortaklıklar* bulmak mümkün olacaktır. Hayatı bu anlamda zorlaştıran kültür öğelerinin yaşaması olanaksızdır. Ancak çok özel durumlarda ve geçici süreler için bu tür öğeler varolabilmektedir. Örneğin İslâm'da ibadet için oruç tutma davranışı bir ayla ve günün aydınlık saatleriyle sınırlanmıştır; Hristiyanlıkta da oruç sadece hayvansal ürünlerin yenmesinin yasak olduğu bir ayla sınırlıdır. Sadece çok küçük bir grup, yani rahipler ömür boyunca hayvansal ürün tüketmekten kaçınırlar. *Kültürler neden birbirlerine benzerler?* sorusunun cevabı da burada yatmaktadır. Kültürün bu özelliği, Britanyalı antropolog Bronislaw Malinowski'nin işlevselci kültür kuramının ilham kaynağı olmuştur. (Bkz. Bölüm 3).

8) Kültür bir bütündür ve bütünleştiricidir

Kültür çatışmaya değil, bütünleştirmeye yöneliktir. Toplumsal hayat çatışma yaratıcıdır. Sınıf, tabaka, cinsiyet, yaş gibi farklılıklara dayanarak toplumlarda statü ve servet farkları oluşmuş ve bu farklar toplum içinde çatışma riskini her zaman artırmıştır. Oysa kültür bu çatışma riskini azaltıcı bir şekilde farklara ilişkin çatışmacı yorumu görmezden gelmemizi sağlayan ve belirli dayanışma modelleriyle bu farkları önemsizleştiren bir bütünlük duygusu sunar. Hatta bazı kültürler, servet farkının yaratabileceği çatışma riskini tamamen ortadan kaldıracak biçimde, serveti yok eden, eşitleyici mekanizmalar icat etmişlerdir. Bunun en tipik örneği Kuzey Amerikalı Kwakiutl kızılderililerinin uyguladığı *potlaç* geleneğidir. Yılda bir kez yapılan *potlaç* töreninde kızılderililer çağırdıkları konuklara bütün bir yıla yayılan emeklerinin karşılığı olan serveti sunarlar, hediyeler verirler, onları yedirir içirirler. Bu bir yarışma havasında sürer gider ve çağrılan her konuk bu şöleni düzenleyenlere karşı benzer ve belki de daha görkemli bir şölenle karşılık vermek konusunda yükümlülük altına girer. *Potlaç'a* karşılık veremeyenler intihara bile sürüklenebilir. Şölenin bittiği köylerde arta kalan servetin yakılıp yıkılmasına girişilir, böylelikle birilerinin birikmiş olan servete dayanarak güç ve iktidar elde etmesinin de önüne geçilmiş olur. Zira şöleni düzenleyenler, şölen sonunda ne denli yoksullaşmışlarsa o denli onur sahibi olurlar. *Potlaç'a* benzer gelenekler pek çok toplumda görülür; birikmiş olan servetin Kwakiutl'larda görüldüğü gibi bütünüyle dağıtılıp tahrip edilmesi biçiminde olmasa bile simgesel bir dağıtım düzenlenmiştir. İslâm toplumlarındaki *zekât* kurumunu bunun bir örneği olarak verebiliriz. Burada servet tam olarak dağıtılmasa bile simgesel olarak onun belli bir bölümünün yoksullara aktarılması bu *bütünlük* ve *dayanışma* duygusunu yaratmaya yöneliktir. Kurban bayramlarında kurban etinin dağıtılması da benzer biçimde yorumlanabilir. Yavuz Turgul'un *Züğürt Ağa* filminde (1985) trajikomik bir biçimde anlatılan ağa tipi, ne kadar yoksullaşmış olsa da düzenlenen güreş müsabakalarının ardından bütün köylüsüne ziyafet vermeyi bir yükümlülük sayar. Zira ağalık, sadece ekonomik bir tahakküm biçimi değil, aynı zamanda belirli toplumsal/kültürel görevlerin bulunduğu ve otoriteye karşı bağlılık ve rızanın bu görevlere bağlı ve kültürel olarak zamanı ve mekânı belirlenmiş *karşılıksız vericilik* davranışı ve *yükümlülükler* aracılığıyla temin edildiği bir kurumdur. Öte yandan kültürün farklı öğeleri de birbiriyle çatışma içinde birlikte var olamaz; eğer böyle bir durum ortaya çıkarsa bu öğelerden biri tasfiye olacak ya da dönüşecek veya iki farklı kültürel eğilim olarak bir-

birinden ayrışacaktır. Dolayısıyla kültürel hayatın bir alanında meydana gelen değişiklikler diğer öğeleri de değiştirmeye zorlamaktadır. Örneğin Türkiye’de Medeni Kanun’un kabulüyle tek eşlilik bir zorunluluk haline getirilince, din içinde çok eşliliğin ancak zorunlu hallerde geçerli bir kurum olduğunu dile getiren yorumlar çoğalmaya ve geçerlilik kazanmaya başlamıştır. Modernleşmeyle birlikte çok eşlilik ise, modern kent hayatında *uygulanabilir* bir gelenek olmaktan uzaklaşmış, ancak aşiret yapısının hâkim olduğu coğrafyalarda, varoluşunu meşru ve gerekli kılan eski koşulların görece devam ettiği hallerde varlığını koruyabilmıştır. Örneğin bu gerekliliğin en önemli unsuru, bu tür yapılarda güç ve iktidar anlamına gelen çok sayıda erkek çocuğa sahip olma ihtiyacıdır. Kadınların giderek iş hayatında rollerinin artması, *çalışan kadın* profilinin yükselmesi, evde çocuğunun bakımıyla meşgul geleneksel kadın tipini ve onun rollerini de değiştirmeye zorlamaktadır. Kreşler, anaokulları ya da bakıcı kadınlar gibi yeni aktörler devreye girmekte, çalışan kadının iş gerilimine maruz kalması aile hayatı üzerinde de yeni etkiler yaratmaktadır. Örneğin son yıllarda boşanmaların bu denli artması kendiliğinden bir durum olarak değil, ekonomik ve kültürel değişimin bir çıktısı olarak görülmelidir.

9) Kültür bir simgeler sistemidir

Kültür bize pek çok simgeyi ve onların anlamlarını öğretir. Bu simgeleri çözer ve ona göre davranırız. Doğal olarak bu simgeler kültürden kültüre, zamandan zamana değişir. Simgeler aynı zamanda davranış göstergeleridir. Simgeyi çözersek arkasından gelecek davranışı da bilebiliriz. Örneğin pazar günü çalan çan sesi, mümin bir Hristiyanı kiliseye gitmesi gerektiğini söyler; tıpkı ezan sesinin mümin bir Müslümanın biraz sonra namaz kılması gerektiğini bildirmesi gibi... Biz o kültüre yabancıysak, yani simgeyi ve anlamını bilmiyorsak bu simge ve işaretlerin gerektirdiği davranışları da bilemez ve bunlara uyamayız. İnsan sürekli bir simge yaratıcısıdır; bu simgeleri yaratır ve ona göre davranır. Örneğin takvim bir insan yaratımıdır; doğanın kendisinde olan bir çevrimi yapay bölümlere ayırarak ve onlara adlar vererek anlamlı kılmıştır. Artık o takvimin her günü ayrı bir anlama sahip hale gelecek ya da belirli günlere ilişkin işaretler bize o günlerde ne yapmamız gerektiğini söyleyecektir. 29 Ekim tarihi Türkiye’de yaşayan biri için anlamlıdır, zira o kişi o gün cumhuriyetin ilân edildiğini ve o günün resmî bayram ve tatil günü olduğunu bilir; bu olayların simgesi olan tarihi işittiği ya da gördüğü zaman bu çağrışımlar onun hatırına gelir. Türkiyeli olmayan ya da Türkiye ile ilişkisi olmayan bir kişide bu çağrışımlar elbette oluşmayacaktır. Tıpkı bunun gibi başka doğal durumlar da simgeselleşebilir. Yaşlılık canlılar için doğal ve kaçınılmaz bir durumdur. Yaşam süresinin ileri dönemlerinde kişiler yaşlılık nedeniyle fiziksel değişimlere uğrarlar. Ancak bu fiziksel değişim, yaşlılığın kişiye statü kazandırdığı toplumlarda onun karşısında bir dizi davranışın benimsenmesi gerektiğini hatırlatır ve bu andan itibaren yaşlı bir otorite ve saygınlık simgesi haline gelir (Fotoğraf 2.3). Yaşlı bir kişiye gösterilen saygının ifadesi olarak el öp-

Fotoğraf 2.3

Yaşlı Bir Kişiye Gösterilen Saygının İfadesi Olarak El Öpme Adeti

şımalar onun hatırına gelir. Türkiyeli olmayan ya da Türkiye ile ilişkisi olmayan bir kişide bu çağrışımlar elbette oluşmayacaktır. Tıpkı bunun gibi başka doğal durumlar da simgeselleşebilir. Yaşlılık canlılar için doğal ve kaçınılmaz bir durumdur. Yaşam süresinin ileri dönemlerinde kişiler yaşlılık nedeniyle fiziksel değişimlere uğrarlar. Ancak bu fiziksel değişim, yaşlılığın kişiye statü kazandırdığı toplumlarda onun karşısında bir dizi davranışın benimsenmesi gerektiğini hatırlatır ve bu andan itibaren yaşlı bir otorite ve saygınlık simgesi haline gelir (Fotoğraf 2.3). Yaşlı bir kişiye gösterilen saygının ifadesi olarak el öp-

me adeti). Dil yoluyla ürettiğimiz herşey de birer simgedir aslında. Simge ile işaret ettiği şey arasında doğrudan, zorunlu ve apaçık bir bağlantı yoktur. Bizim ev olarak imlediğimiz nesneye, İngilizler *home*, Almanlar *haus*, Araplar *hane*, İranlılar *dâr* diyor. Bu farklı dilleri konuşanların tümünün zihninde, bu kelime söylenince aynı şey canlanıyor. Ama bu kelimeleri birbirimize söylediğimizde hiçbir şey anlamıyoruz. Dolayısıyla nesneler dünyasını dil üzerinden simgelere çevirip zihinsel bir dünya yaratıyoruz ve bu zihinsel dünya her kültür için ayrı bir dünya oluyor. Sosyal bilimci Kastoriadis simgelerin ikonografik anlamına dikkat çekmiştir. Her simge aynı zamanda bir *ikon*dur; biz bu ikonları kavrar ve onları gördüğümüzde onlarla ilişkilendirdiğimiz toplumsal/kültürel değer ve tutumlarımıza başvururuz.

Örneğin bir tuvaletin kapısındaki pipo işareti o tuvaletin erkeklere ait olduğunu gösterir. (Fotoğraf 2.4). Dolayısıyla erkeklik kategorisi ile ilişkili sayılan bir dizi ikon (bunlara pantolon, silindir şapka, baston-semsiye, silah, kıraathane, asker vs. eklenebilir) erkekliğe dair toplumsal/kültürel gerekleri çağrıştıracak, davranış ve tutumlarımızı belirleyecektir. Bunun gibi örneğin çarpmış gerilmiş bir İsa ikonu gördüğünde, Hristiyan olmayanlar için bir *an-*

lam ifade etmeyen ve saygı davranışını çağrıştırmayan bu ikon karşısında, mümin bir Hristiyan hemen istavroz çıkarma davranışına başvuracaktır. Kültür içinde simgelerin bu özel yerine dayanarak Leslie White kültürü “maddî öğelerin, davranışların, düşünce ve duyguların, simgelerden oluşan ve simgelere dayanan bir örgütlenmesi” olarak tanımlar. Clifford Geertz kültürü “örgütlenmiş bir simgesel sistemler toplamı” olarak değerlendirir. Geertz’e göre kültür, yapısalcı Lévi-Strauss’un düşündüğü gibi insanların kafasında yer alan bir model değildir, aksine kültür kamusal simge ve eylemlerde somutlaşmaktadır.

10) *Kültürün hem maddî hem de manevî yönü vardır, bu iki yön arasında bir ikilik yoktur*

Kültürün maddî varlıklar halinde gördüğümüz ürünleri yanında değerler, tutumlar, davranışlar ve alışkanlıklar biçiminde, görülemeyen ama uyulan ve izlenebilen öğeleri vardır. Ancak bu iki yön arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. O nedenle Kıta Avrupası’nda ortaya çıkan ilk kültür tanımlarında olduğu gibi maddî kültür-manevî kültür ayrımı yapay bir ayrımdır. Özellikle Japon toplumu üzerinden yinelenip duran bu klişe, yani maddî olarak Batılılaşan ama manevî olarak kendi değerlerini koruyan Japonya imgesi, doğru bir imge değildir. Zira sanayileşmeye ve kapitalistleşmeye bağlı olarak Japonya, sanıldığı aksine değerler ve tutumlar bakımından da oldukça değişmiştir ve değişmeye devam etmektedir. Benzer durum bugünün Çin’i için de söylenebilir. Örneğin buzdolabının ya da televizyonun Türkiye’ye girişi bir maddî kültür değişimi olarak düşünülebilir. Ancak bunların girişi değerler, tutumlar ve alışkanlıklar üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. En azından, buzdolabının girişiyle birlikte yeme-içme alışkanlıklarımızda belirli değişiklikler ortaya çıkmış; daha önce tanımadığımız hazır gıdaları, onlarla birlikte gelen kültürel imgeleri de tüketir hale gelmişizdir. Özellikle reklamlarla bize o gıdaların gerçek karşılığı değil, karşı geldikleri kültürel imge aktarılmaktadır. O

Fotoğraf 2.4

Tuvalet kapısında pipo işareti buraya sadece erkeklerin girebileceğini göstermektedir.

nedenle biz onları tüketirken sadece bir gıdayı tüketmeyiz, onu tüketirken aynı zamanda onun kültürel imgesini de yansıtırız. Televizyon da öyledir. Belki hâlâ eski bir alışkanlığın devamı olarak televizyonun üzerine beyaz bir örtü örtüyor ve üstüne sevdiklerimizin fotoğrafını koyuyoruz ama beyaz camın içinden daha önce bilemediğimiz dünyalara ilişkin pek çok haber ve imge sürekli olarak bizlere akıyor; onlar üzerinden yeni tutumlar, davranışlar ve alışkanlıklar, hatta değerler kazanıyoruz, ya da eskilerinden bazılarını terk ediyoruz. Şu anda Türk mutfağına bakan biri, domates ve patlıcanın bu mutfakın vazgeçilmez ve en eski unsurlarından olduğunu düşünebilir. Ama eğer Kristof Kolomb, Amerika kıtasına gidip Avrupalıların oraları kolonileştirmesini başlatmasaydı, biz Türkler ne domatesi ne de patlıcanı tanıyacak ne bunların ayrılmaz parçası olan bir mutfak ve lezzet algısı evrimleşecek ne de içinde bu sebzelerin adının geçtiği türkü ve deyişler olacaktı. Öte yandan manevî kültür kavramı içinde değerlendirilen öğelerin maddî kültür ürünlerinin biçimlenmesi ve kullanımı üzerinde yarattığı bir etkiden de söz edebiliriz. Kamyon kamyondur, ama Kuzey Amerika’da sadece ait olduğu firmanın adının yazılması yeterli görülen bir kamyonla, Pakistan’ın veya Hindistan’ın rengârenk boyanmış, çeşitli yazı ve motiflerle süslenmiş kamyonu arasındaki kültürel farkı görmezden gelemeyiz.

11) Kültür doğal ve toplumsal dünyayı algılamamıza ve anlamlandırmamıza yarayan çerçeveleri sunar. Dünyayı bu çerçeveler olmadan algılayamaz ve anlamlandıramayız. Bir deyişle, doğduğumuz andan itibaren gözlerimize kalın bir mercek yerleştirilmiştir, ama biz bu mercekten dünyaya bakmayı, dünyaya bakmanın en doğal, en olağan ve en doğru hali sayıyoruz. Antropolog Ruth Benedict, bu yüzden, “gözümüzdeki merceklerin farkına varmaksızın dünyaya bakıyoruz” diyor. Karın yağması doğal bir olaydır ama biz Türkler için kar dört türlü yağar: Lapa lapa, tipi halinde, sulu sepken ve atıştırarak... Oysa bir Eskimo için karın yağmasının yüz türlü ismi (yani yüz türlü hali, dolayısıyla yüz türlü anlamı) vardır. Bu anlamların her biri Eskimo’nun o durumda ne yapması gerektiğini bildirir. Pek çok halk gibi Türkler de mavi ile yeşili ayırt eder; ama Japonlar için bu iki renk birdir ve tek bir kelimeyle ifade edilir. Bir Yörük çocuğu muhtemelen zehirli mantarla zehirli olmayanı ayırt edebilecektir; ama bu bizim için imkânsızdır, zira bizim kültürel kodlarımızda bu doğal durumu anlamlı hale çevirecek bir veri, bir bilgi yoktur. Dolayısıyla gördüklerimizi, duyduklarımızı ve yaşadıklarımızı önce kendi kültürümüzün diline çevirir ve onları o yolla anlamaya çalışırız. Eğer kendi kültürümüzün anlamlandırma dünyasıyla şahit olduklarımızın ait olduğu kültürün anlamlandırma dünyası birbirine uymuyorsa tanımadığımız kültürün kodları bakımından hata yapmamız an meselesi demektir.

12) Kültür doğaya el koyar

Kültür yoluyla doğayı insanileştiririz, onun üzerinde kurallar koyar, onu sınıflandırır ve dönüştürürüz. Örneğin orman yangınlarının arttığı aylarda insanların ormanlara girmesini yasaklayan doğal bir engel yoktur ama hükümet orman yangınlarını önlemek amacıyla, insanların ormanlara girişini yasaklayabilir. Doğa üzerindeki bu yasak doğanın kendisinden değil, onun üzerinde hüküm kuran insanlardan kaynaklanır. Avlanma yasağı da benzer bir durumdur. Belirli türlerin belirli zamanlarda avlanması otorite tarafından yasaklanmıştır. Bunda amaç o türlerin neslinin tükenmesinin önlenmesidir. Oysa doğada böyle iradî bir mekanizma yoktur. Türler doğa karşısında sadece doğa yasalarına tâbidir, oysa biz insanlar onların bazısının korunmasına karar verebilir ve bunun için önlemler öngörebiliriz. Bir baraj yapısı da insanın doğaya el koyması olarak yorumlanabilir. Kendiliğinden akıp gi-

den bir ırmağın önüne toprak veya beton bir set yaparak ondaki suyu tutmak; insan eliyle biriktirilmiş bu sudan sulama, kullanma, içme, elektrik üretme gibi amaçlar için yararlanma davranışı tamamen insana özgüdür ve doğaya insanın ürettiği araçlarla (zihinde planlayarak, hesaplayarak, kazma-kürek veya ileri iş makineleri kullanarak) yapılan kültürel bir müdahaledir.

13) Kültür aynı zamanda bir idealler sistemidir

Kültür taşıdığı kurallar, normlar ve değerler aracılığıyla bize ne yapmamız, nasıl davranmamız gerektiğini söyler. Ancak bizler her zaman bu değer, kural ve normlara uygun davranmayız. Dolayısıyla olması gerekenlerin toplamı olan *ideal kültür*, pek çok zaman bize kültürün gerçekte nasıl yaşandığını söyleyemez. O nedenle bazı antropologlar ideal kültür-gerçek kültür ayrımı yaparlar ve gerçek kültürü gözlemlemek için alan araştırmasına çıkarlar. Kültür ideal başvuru çerçevelerinden oluşsa da, her zaman bu çerçevelere uyulmaz. Örneğin bir antropolog İslâm'ı anlamak için Kuran'ı okumak ve yorumlamakla yetinmez; İslâm'ın nasıl yaşandığını görmek üzere alana çıkar. Kuran ve İslâm'ın temel metinleri bize ideal İslâm'ı sunar; yaşanan İslâm'ı değil. Oysa 18. yüzyıldan itibaren şarkiyatçılar (oryantalistler) İslâm'ı bize ve Batı dünyasına bu metinler üzerinden anlattılar; 20. yüzyılın antropologları ise alan araştırmaları yaparak bize bu metinlere yansıyandan farklı pek çok *İslâm*'ın (İslâmlar'ın) varlığını gösterdiler. Kültüre yeni giren kurallar da benzer biçimde eski alışkanlıklar nedeniyle ideal halleriyle uygulanmazlar. Örneğin trafik ışığının ilk kez kurulduğu bir yerde bu sürücü ve yayaların bu işığa uymakta zorlandıkları ve eski trafik alışkanlıklarını sürdürdükleri görülür. Ya da yasak olduğunu bildiğimiz halde trafikteki hız sınırını sıklıkla ihlâl ederiz. Türkiye'de en çok gördüğümüz bir ihlâl, emniyet şeridi ihlâlidir. Emniyet şeridi, acil geçiş hakkı olan ve arıza halinde çekilmesi gereken araçlara ayrıldığı halde, trafik sıkışığında sürücülerimiz bu şeridi kullanmaktan kaçınmazlar. Buradaki davranış biçimi de *kültürel*dir, ama ideal kültüre ait bir davranış değil gerçek kültüre ait bir davranıştır.

14) Kültür bir uyarlanma tarzıdır

Daha önce de vurguladığımız gibi kültür, insan türünün biyolojik olanaklarını değil, kendi zihninin ve el becerisinin ürünü olan yaratıları kullanarak çevreye uyarlanmasıdır. Kültürün gelişimi çevre koşullarıyla bir uzlaşma girişimi olduğu kadar, yeniliklerden ve yaratılardan doğan yeni durumlara uyum sağlama yönünde ya da yeniliklere ve yaratılara yol açan kendi iç gerilimleri aşmak için başvuru olan yeni uyarlanmalar biçiminde akar gider. Örneğin Karadeniz bölgesindeki yerleşim örneğine baktığımızda, dağınık, dere yataklarından uzak ve seyrek nüfuslu bir yerleşme tarzıyla karşılaşırız. Bu yerleşme tarzı sık sık kabaran derelerin ve receği zararlardan uzaklaşacak ve kısıtlı geçim imkânlarından en yüksek biçimde yararlanacak bir çevreye uyarlanma biçimi olarak görülebilir. Öte yandan nüfusun artışıyla birlikte daha çok kıyılara yığılan ve yüksek konutlar yapma eğilimine giren nüfus, bu kez nüfus artışına bağlı yeni bir uyarlanma arayışına girmiştir. Ancak kıyılar bu nüfusu kaldıramamakta, bu yüzden göç giderek artmaktadır. Burada göç de bir toplumsal uyarlanma biçimi olarak okunabilir.

15) Kültür hem uyarlayıcı hem de uyum bozucudur

Kültür yoluyla uyarlanma, başlıca bir insan davranışdır. Ancak her uyarlanmanın aynı zamanda geçici bir uyarlanma olduğunu da kabul etmek gerekir. Kısa insan hayatı bakımından elverişli ve verimli görünen bir uyarlanma tarzı, uzun vadede tersine çalışabilir ve insan hayatının sürekliliğine zarar verebilir. Örneğin denize yakınlığı ve çeşitli olanaklara erişimi bakımından elverişli oluşu nedeniyle sanayinin İstanbul-İzmit hattında gelişmesi Türkiye'nin sanayi toplumu yolunda geçir-

diği yeni uyarlanmanın bir sonucuydu. Ancak iş alanlarının ve sermayenin bu bölgede yoğunlaşması, bölgenin sunduğu iş olanaklarının çok üzerinde bir nüfusun buraya akmasına yol açtı. Bu nüfus artışına bağlı olarak bu hatta çarpık yapılaşma biçiminde sıkışık ve kalitesiz konutlardan oluşan bir *kentleşme* ortaya çıktı. Bu kentleşme biçimi mevcut duruma kültürel bir uyarlanmaydı. Ancak bir *kültürel uyarlanma* olarak okunabilecek bu çarpık kentleşmenin Kuzey Anadolu deprem fayı üzerinde gelişmesi, 1999 Körfez Depremi ve onu izleyen Düzce Depremi ile bu uyarlanmanın kısa süreli uyum sağlayıcı rolünün hemen ardından uyum bozucu-sorun yaratıcı bir gelişme olduğunu bize gösterdi. Benzer biçimde belirli hayvan türlerinin yoğun avlanması da belirli dönemler için bu avla geçinen topluluklar bakımından kendi çevrelerine kültürel bir uyarlanmadır. Ancak yoğun avlanmanın avlanan hayvan türünün neslinin tükenmesine yol açması bu uyarlanmayı insan hayatının sürekliliği bakımından sorunlu hale getirebilir. Bunun gibi Konya ovalarında tarımsal faaliyet için yeraltı suyunun fazlaca kullanılması, kısa süre için verim artışına ve refaha yol açmıştır; ancak bu hesapsız kullanım bir süre sonra yeraltı suyunun tükenmeye yüz tutmasıyla sonuçlanınca bu uyarlanmanın bozucu etkileri öne çıkmıştır.

KÜLTÜREL SÜREÇLER

Kültürün yaşanmasına, süreklilik sağlamasına ve değişmesine aracılık eden birtakım süreçlerden söz etmek mümkündür. Bu süreçler antropologlar tarafından sınıflandırılmış ve açıklanmıştır. Burada bu süreçleri göreceğiz.

Kültürleme (*Enculturation*)

Bir kültürün içine doğan bireyin annesinden başlayarak halkalar halinde genişleyen kurumlar ve öğeler üzerinden içine doğduğu o kültürü öğrenmesi süreci, *kültürleme* süreci olarak adlandırılır. Bu süreç doğumdan ölüme, beşikten mezara kadar devam eder. Başka sosyal bilimlerde ve bağlamlarda toplumsallaşma, sosyalizasyon ya da en geniş anlamıyla *eğitim* olarak adlandırılan bu süreç bitimsizdir; çünkü insan hayatının her evresinde o evreye ilişkin kültürel öğeleri öğrenmesi, zamansal ve mekânsal değişmelere bağlı olarak bazı şeyleri yeniden öğrenmesi gerekir. Örneğin doğduğumuz andan itibaren cinsiyet rollerini öğreniriz; bu bakımdan *erkeklik* ve *kadınlık* biyolojik özellikleri dışında doğuştan taşıdığımız şeyler değil, kültürel olarak inşa edilmiş durumlardır. Modern toplumda bu öğrenme süreci çok hızlanmış ve daha da süreklilik arz eder hale gelmiştir. Neredeyse her yıl yeniliklerle karşılaşırız ve onların işlevlerini, kullanımlarını öğrenmek zorunda kalıyoruz.

Kültürleşme (*Acculturation*)

Birbirinden farklı iki kültürün çeşitli şekillerde temas etmesiyle alışveriş içine girmeleri, bu alışveriş sonucunda birbirinden alıp verdikleri öğelerin giderek birbirine karışması ve kökenlerinin bilinemez hale gelmesiyle ortaya çıkan bir süreçtir. Bu sürece giren iki kültürün ikisi birden, birbirlerinden etkilenecek değişmektedir. Biz bu değişimler sonucunda, değişen öğelerin kökenini unuturuz ve böylelikle o öğe girdiği kültürün özelliği haline gelir. Kültürleşmeye maruz kalmamış kültür çok azdır. Coğrafi olarak yalıtılmış ya da dünyanın ücra bölgelerinde saklı kalmış kültürler dışındaki kültürlerin tamamı, başka kültürlerle temasa girmiş ve kültürleşmeye uğramıştır. Tarihte gördüğümüz en büyük kültürleşme hareketlerinden birisi İÖ. 4. yüzyılın sonlarında başlayan Helenizm hareketidir. Büyük İskender'in do-

ğu seferleri ile başlayan bu süreçte Helen kültürü bir yandan İran, Mezopotamya ve Hint kültürlerinden etkilenerek değişime uğrarken doğu kültürleri de belirli ölçülerde Helen kültürünün etkisi altına girmiştir. Benzer biçimde Osmanlı kültürü Balkanlar'a girdiğinde oradaki Slav kültürleri üzerinde büyük bir etki yarattı; Slav dillerine pek çok Türkçe kelime geçti, kahvenin Osmanlılar üzerinden Balkanlar'a yayılmasıyla, Türkiye'dekine benzer kahve alışkanlıkları ortaya çıktı; öte yandan Balkan kültürleri de Osmanlı kültürünü etkiledi. (Fotoğraf 2.5). Pek çok Balkan yemeği Osmanlı mutfagına girdi; müzik, halk oyunları vs. gibi halk kültürüne ait pek çok öğe, aynı zamanda Balkanlarda yaşayan Türkçe konuşan toplulukların kültür özellikleri haline geldi.

Fotoğraf 2.5

Türk Kahvesi

Kültürel Yayılma (*Diffusion*)

Belirli bir kültür merkezinde ortaya çıkan maddî ve manevî bazı kültür öğelerinin çevreye, başka kültürlerle yayılmasıyla yaşanan bir kültürel süreçtir. Bugün bizim benimsediğimiz giyinme tarzı, Batı toplumlarında gelişerek çevreye, diğer kültürlerle, o arada bize ulaşan bir kültür öğesi olarak tipik bir kültürel yayılma örneğidir.

Kültürlenme (*Culturation*)

Farklı kültürel yapılardan gelen kişilerin başka bir kültürel alana gelmeleri durumunda ya da geldikleri yerde yeni bir uyarlama ihtiyacıyla karşılaştıklarında, ne içine girdikleri kültürde bulunan ne de ait oldukları kültürde var olan yeni bir öğe yaratmaları, yeni bir bireşime varmaları durumudur. Kentleri saran *gecekondu*lar bunun tipik örneğidir. Kentlerde gördüğümüz gecekondu, ne kırsal bölgelerdeki mesken tipine ne de kentlerin bildik mesken tipine benzemektedir. Dolayısıyla köyden kente gelenler, bir *kültürlenme* biçiminde, buradaki yeni barınma ihtiyaçlarına yönelik yeni bir konut formu meydana getirmişlerdir. Arabesk müzik de bu tür bir örnektir. Bu müzik biçimi ne daha önceki geleneksel müzik alışkanlıklarına ne de alışıldık kent müziğine uyan bir tarzda, modernleşme sürecinde yeni bir kentsel müzik türü olarak ortaya çıkmıştır. Başka türden kültürlenme örnekleri de vardır. Kültürel yayılma yoluyla başka kültürlerle giren yeni öğeler, o kültürler tarafından dönüştürülerek yeni biçimler almışlar ve geldikleri yerdeki biçimlerinden farklılaşmışlardır. Örneğin çay kültürü, *kültürel yayılma* yoluyla Güneydo-

Fotoğraf 2.6

İnce Belli
Bardaktan
İçilen Çay

ğu Asya'dan dünyaya dağılmıştır. Ancak başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de, sanki Türkiye kültürünün ayrılmaz bir parçasıymış görüntüsü kazanmış olan çay ince belli bardaklarda ve kahvaltıda başlayarak günün her saatinde tüketilen bir içecek olarak, gerek sunulma gerekse tüketilme biçimiyle köken aldığı yerden oldukça farklılaşmış bir kültürel biçime dönüşmüştür. (Fotoğraf 2.6).

Kültür Şoku (*Culture Shock*)

Kendi kültür dünyasından çıkarak tanımadığı, dilini bilmediği, dilini bilse bile simgelerini çözemediği, değerlerinden ve kurallarından haberi olmadığı bir kültürün içine giren bireyin yaşadığı sıkıntı durumu, bunalım halidir. Daha önce değindiğimiz gibi kültür, insanın dışındaki doğal ve toplumsal dünyayla ilişki kurmasını sağlayan bir aracı, bu dünyayı anlamlandırmasına ve yorumlamasına yarayan bir gözlüktür. Bu aracının işe yaramadığı hallerde bireyin günlük hayatını sürdürmesi, hatta temel ihtiyaçlarını sağlaması olanaksız hale gelir. Böyle bir durumda birey ruhsal bir çöküntü içine girecek, bunalıma düşecektir. Tunç Okan'ın *Otobüs* film böyle bir durumu anlatır. Filmde bir aracı tarafından kandırılarak Avrupa'ya kaçak işçi olarak götürülen köylüler, İsveç'in başkenti Stockholm'un ortasında aracı otobüs sürücüsü tarafından terk edilir. Uyandıklarında tanımadıkları bir dünyanın ortasında çaresiz kalan köylüler şehre dağılırlar. Film bu kişilerin yaşadıkları çaresizliğini ve şaşkınlığını oldukça güzel bir biçimde bize aktarır.

SIRA SİZDE

4

Yabancı bir ülkeye turistik amaçlı bir seyahat yaptığınızda kültür şoku yaşar mısınız? Tartışınız.

Kültürel Gecikme (*Cultural Lag*)

William F. Ogburn tarafından önerilen bu kavramla, kültürel değişme etkisi altında kalan kurumların bu değişmeye gösterdikleri tepkinin hızındaki farklar anlatılır. Genellikle teknolojik yenilikler bu türden uyum zorlukları ve dengesizlikler yaratmaktadır. Belirli bir bağlamda ortaya çıkmış teknolojik gelişmeler, o gelişmelerin toplumsal kullanımına ilişkin kuralları da yaratır. Bu kurallar, ortaya çıktıkları toplumda benimsenir ve yerleşikleşir. Ancak bu gelişmeleri yeni alan toplumlarda bu kuralların yerleşmesi zaman alır ya da bu kurallar o kültürün süzgecinden geçerken dönüşebilir.

Kültürel Özümseme (*Assimilation*)

Bir kültürün bir başka kültürü, çeşitli nedenlerle etki altına alması ve giderek kendine benzetmesi, bu sürecin sonucunda da kendi içinde eritmesi olarak tanımlanabilir. Genellikle belli bir bölgede hâkim hale gelen bir kültür, gerek o kültürden olmanın sağlayacağı iktisadî avantajların etkisiyle gerekse bu kültürün sunduğu imgenin bir *yüksek* ya da *gelişkin* bir kültür imgesi sunması nedeniyle, bölgedeki diğer kültürler üzerinde baskı yaratır. Bu baskı sonucunda, diğer kültürlerin mensupları adeta kendi kültürlerinden *kaçmaya* başlarlar ve *kültür değiştirirler*. Kültürel özümseme süreci böyle başlar. Devamında bu *kültürel kaçışın* yoğunlaşması, kaçılan kültürün bir *ölü kültür* haline gelmesine neden olur. Günümüzde bu sürecin yaşanması için kültürlerin aynı coğrafyada olması gerekmez. 19. yüzyılda yoğunlaşan sömürgeciliğin etkisiyle ve bugünkü küresel kültür ortamında pek çok kültür böylesi bir erime tehdidi altındadır.

Kültürel Bütünleşme (*Integration*)

Belirli bir coğrafyadaki egemen kültürün diğer kültürleri ya da yerel çeşitliliği bas-kı altına almasına karşın, özellikle günümüzde yaygınlaşan **çokkültürcülük** politikalarıyla bu kültürlerle uzlaşma arayışına girmesi sonucunda, diğer kültürlerin kendilerini korumakla birlikte, *büyük kültür*le uyumlu hale gelmeyi ve onun şem-siyesi altında birer *alt-kültür* olarak tanımlanmayı benimsemeleri sürecidir. Bu sü-reçte egemen kültür, diğer kültürleri koruyucu ve gelişmelerini sağlayıcı birtakım siyasal, iktisadî ve toplumsal mekanizmaları hayata geçirir. Örneğin böyle bir sü-reçte, diğer diller korunmakla birlikte, egemen kültürün dili ortak dil olarak kabul edilir, onun dünya algılaması temel referans olur. Avrupa'da, özellikle Almanya'da göçmen işçilerin bulundukları toplumla uyumlarını sağlamak için uygulanan poli-tika böyle bir bütünleşme politikasıdır.

Çokkültürcülük: Bir ülkede kültürel çeşitliliğin iyi ve arzu edilir olduğu fikri ve bu çeşitliliğin kültürel ve siyasal temsile yansımalarıdır.

Zorla Kültürleme (*Trans-Culturation*)

Egemen kültürün, doğuracağı tepkileri dikkate almaksızın, diğer kültürleri zorla kendine benzetmeye ve bu yolla yok olmalarını sağlamaya itmesidir. Bu süreçte dönüştürülmek istenen kültüre ait tarihsel ve manevî izler de tahrip olur. Burada özümleme sürecinde gördüğümüz türden bir gönüllülük ya da kendiliğindenlik söz konusu değildir. Bu zorlama, askerî kurumlar, eğitim kurumları ve başka top-lumsal ajanlar aracılığıyla yürürlüğe konur ve uygulanır. Günümüz dünyasında bu tür bir kültür değiştirme girişimi hoş karşılanmadığından ya da buna uluslararası toplum göz yummayacağından, daha çok *özümseme* ve *bütünleşme* süreçlerinin hâkim olduğu bir değişme gerçekleşmektedir.

Kültürel Değişme ve Gelenek

Yukarıda anlatılan bütün süreçler kültürün değişmesine yol açar. Kültür dinamik bir olgudur. Bizim *gelenek* diye adlandırdığımız pek çok şey, aslında kültürel de-ğişme sürecinin belli bir anında ortaya çıkmış daha eski bir referanstan başka bir-şey değildir. Bu referans kültüre ilk girdiğinde bir *yenilik*ti. Sonradan benimsenip yaygınlaşarak gelenek halini alır ve değişmeye-dönüşmeye adaydır. Örneğin Ku-zey Afrika ve Yunan dünyasından alınan fes, Osmanlı toplumsal hayatına 19. yüz-yılın başlarında girmişti. O zaman fes gelenekçi çevrelerde büyük bir tepkiyle kar-sılanmış ve dine aykırı sayılmıştı. Devlet eliyle topluma sokulan bu yenilik zaman-la gelenekselleşti ve 1925'de Şapka Kanunu'yla fesin yerine şapka giyilmesi zorun-lu hale getirilince, bu kez gelenekçiler fese sahip çıkarak fesin atılmasının dine ay-kırılığını savundular. O yüzden tarihçi Eric Hobsbawm, *gelenek'in icadı* kav-ramını geliştirmiştir. Gelenekler, özellikle modern dünyada genellikle icat edilirler ve bir süre sonra sanki geçmişin derinliklerinden beri gelen bir kültür değeri gibi algılanır hale gelirler.

Özet

Kültür kavramının içeriği ve kapsamı nedir?

Kültür, insanın doğa dışında yarattığı ve ona eklediği maddî ve manevî herşeydir. Kültür, öncelikle insanoğlunun hayatta kalmak için bulduğu bir uyarlanma aracıdır. Biyolojik evrim sürecinde sadece insan, zekâsı ve becerileri sayesinde kültürü yaratmış ve bu sayede diğer bedensel eksiklerini telafi etmiştir. Bu yüzden kültür, insanı tüm diğer canlılardan ayırır. Kültür her türden teknoloji, bilgi ve tecrübe birikiminden oluşur. Ancak bununla sınırlı değildir, ayrıca belirli normlar ve kuralları da kapsar. Kültür, insanların davranış ve düşünce biçimlerini de belirler. İnsanlar içine doğdukları kültür tarafından biçimlendirilir, nasıl davranacaklarını ve düşüneceklerini, neyi doğru neyi yanlış bulacaklarını, neyin ne anlama geldiğini öğrenirler. Ancak tüm bunlar yani kültür zaman içerisinde değişebilme özelliğine de sahiptir.

Kültür kavramını geçirdiği evrim ve bugünkü farklı ele alınış biçimleri nelerdir?

Kültür kavramı önceleri alet yapmakla ilişkilendirilerek tanımlanmıştır. İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliğin alet yapabilme yeteneği olduğu öne sürülmüştür. Ancak insanı farklı kılan asıl özellikler toplumsallık ve iletişimidir. Kültür, insana özgü karmaşık ve gelişmiş bir toplumsallığın; çok yönlü bir etkileşim ve iletişimin ürünüdür. Dolayısıyla toplumsallık, kültür için olmazsa olmaz bir koşuldur. Antropolojik kültür tanımları kültürün çeşitli yönlerini, örneğin toplumsallığını, öğrenilirliğini, karmaşıklığını, değişebilirliğini ve bir uyarlanma aracı oluşunu vurgulamışlardır.

Kültürün özellikleri nelerdir?

- Her insan bir kültürün içine doğar yani her insan kültürlüdür, ancak insanın üyesi olduğu toplumun kültürü, bir başkasından farklı olabilir. Bununla birlikte bazı kültürler birbirlerine diğerlerinden daha çok benzeyebilirler.
- Kültür, insan yaratıcılığının ürünü olan maddî ve manevî herşeyi kapsar.
- Bir bireye ait kültürden söz edilemez; kültür ancak toplumsal olarak öğrenilir ve öğretilir. Kültürel öğeler nesilden nesile aktarılır ve böylece kültür bir süreklilik gösterir. Ancak bu süreklilik içerisinde çeşitli değişimler de geçerir.
- Kültür ihtiyaçları karşılayarak sorunlara çözüm üretir.
- Kültür toplumsal çatışmaları azaltıp bütünleştirmeyi sağlamaya yöneliktir. Kültürel adetler, insanlar arasındaki dayanışmayı destekler.
- Kültür bize pek çok simgeyi ve onların anlamlarını öğretir; ancak bu simgeler kültürden kültüre, zamandan zamana değişebilir.
- Maddî kültür ürünleri olduğu gibi manevî kültürel öğeler de vardır. Ancak bu ikisi birbirinden ayrı şeyler değildir ve aralarında karşılıklı bir etkileşim vardır.
- Doğa, kültür yoluyla insanileştirilir.
- İdeal kültür ve gerçek kültür birbirinden farklıdır.
- Kültür bir uyarlanma tarzıdır, ancak her uyarlanma geçici bir uyarlanmadır.

Kültürün aktarılma süreçleri nelerdir?

Kültürleme, kültürleşme, kültürel yayılma, kültürlenme, kültürel gecikme, kültürel özümseme, kültürel bütünleşme ve zorla kültürleme gibi isimlerle anılan çeşitli süreçlerle kültür aktarılır ya da değişir. Kültür şoku, kültürel gecikme gibi süreçler kültürel aktarım ya da değişme sırasında yaşanan bazı zorlukları açıklar.

Kendimizi Sınayalım

1. Diğer canlılarla karşılaştırıldığında insanın hayatta kalmak ve türünü devam ettirebilmek açısından sahip olduğu **en önemli** yetenek nedir?

- a. Düşünme
- b. Hatırlama
- c. Hayal kurma
- d. İletişim kurma
- e. Kültür yaratma

2. Bazı kültürel simgelerin bugün geçmişten farklı anlamları çağrıştırmalarının nedeni ne olabilir?

- a. Kültürün zamanla değişmesi
- b. Yeni kuşakların eskilere göre daha iyi bir eğitim alması
- c. Küreselleşme yoluyla kültürel temasın artması
- d. Batılılaşmanın kültürel simgelerimizi değiştirmesi
- e. Günümüz dünyasında çok sayıda farklı kültürel simgeyle karşılaşmamızın yarattığı kafa karışıklığı

3. Aşağıdakilerden hangisi kültürün varolabilmesi için gereken **olmazsa olmaz** koşuldur?

- a. Eğitim
- b. Toplumsallık
- c. Teknoloji
- d. Sanat
- e. Doğru kültür politikaları

4. Aşağıdakilerden hangisi antropolojik açıdan mümkün **değildir**?

- a. Farklı kültürlere mensup kişilerin birbirlerinin davranışlarını anlayamamaları
- b. Bizim için doğru olan bir düşüncenin başka bir kültürün üyesi insanlara yanlış gelmesi
- c. Bizim için anormal olan bir durumun başka bir kültürün üyesi insanlara olağan gelmesi
- d. Kültür sahibi olmayan insan
- e. Kültürel değişim

5. Aşağıdakilerden hangisi kültürün özelliklerinden biri **olamaz**?

- a. Değişim
- b. Öğrenilebilirlik
- c. İçgüdüsellik
- d. Süreklilik
- e. Evrensellik

6. İnsanın çevreye uyarlanmak için kullandığı temel araç nedir?

- a. Biyolojik uyarlanma
- b. Evrim
- c. İçgüdü
- d. Göç
- e. Kültür

7. Yabancı bir kültüre ait kültürel bir simgeyi anlamamanın başlıca nedeni nedir?

- a. Eğitim yetersizliği
- b. O simgenin anlamını çözmek için yeterince çaba harcamamak
- c. O kültüre dolayısıyla o simgenin anlamına yabancı olmak
- d. Bir kültüre ait simgelerin başka bir kültürün üyelerince öğrenilmesinin imkansız olması
- e. Yabancı bir kültürden korkmak

8. Bir insanın üyesi olduğu kültürü öğrenmesi süreci ne zaman sona erer?

- a. Yetişkin biri olduğu zaman
- b. Eğitimini tamamladığı zaman
- c. Kişi kendisi kültürü öğretmeye başladığı zaman
- d. Öldüğü zaman
- e. Bu zaman kültürden kültüre değişir

9. Kahvenin Osmanlılar aracılığıyla Balkanlar'a yayılması hangi kültürel süreçle açıklanabilir?

- a. Kültürleşme
- b. Kültürlenme
- c. Kültürel özümseme
- d. Kültürel gecikme
- e. Kültürel değişim

10. İnsanın hiç tanımadığı bir kültürün içerisinde nasıl davranacağını bilememesine neden olan ve bu nedenle bunalımlara yol açan sürece ne ad verilir?

- a. Kültürel uyum
- b. Kültür şoku
- c. Kültürel yayılma
- d. Kültürel gecikme
- e. Kültürel bütünleşme

Yaşamın İçinden

Hürriyet

16.08.1998

“

Türk Kahvesinin Yunanlaşma Öyküsü*Yunanca'da Kahve*

Yunanistan'da kahveyle ilgili halen günlük lisanda kullanılan sözcükler Türk kahvesini yaşatmaya devam ediyor: İşte bunlardan bazı örnekler: Kafes-kahve, tabis-tabibi, yedeki-yedek, flincani-fincan, delves-telve, kavur-distiri-kavurucu, kaynaki-kaynak, cezves-cezve, ther-yaklis-tiryaki...

Kolonaki, Atina'nın en şık semtlerinden biridir. Dar sokakları ve şık butikleriyle İstanbul'un Nişantaşı semtini anımsatır. Kolonaki'nin Nişantaşı'ndan farkı, balkonlarından çiçekler sarkan binaların çevrelediği meydanındaki şık ve canlı kahvelerdir. Kahveler öyle canlıdır ki, sabaha karşı üçte bile gitseniz oturmuş sohbet eden insanlar görebilirsiniz. Gün boyunca ise bu kahvelerde yer bulamazsınız.

Ama Kolonaki meydanındaki kahvelerden birine oturup sakın ola Türk Kahvesi istemeye kalkmayın. Garson kız sizi "Bizde Türk kahvesi yok" diye tersleyebilir. Hemen yan masanızda oturan hanımın Türk kahvesi içtiğini görüp "Ya bu ne?" diye soracak olursanız, alacağınız yanıt her zaman aynı olacaktır: "O Yunan kahvesi!"

Kıbrıs Nedeniyle Oldu

Ama eğer Atina'da Türk kahvesi içmek isterseniz, Plaka'daki 81 yıllık Platonus kahvesine gidebilirsiniz. Süründeki Yunan Kralı'nın eski sarayı olan parlamento binasını arkanıza alıp kalabalık caddeden aşağıya doğru yürürseniz Atina'nın en görkemli kilisesi olan Metropolis'e gelirsiniz. Orada kime sorsanız size Atina'nın en eski ve ünlü kahvesi olan Platonus'u gösterir.

Kahveci Nikos'a "Lütfen bir Türk kahvesi. Orta olsun" diyorum. 70'lerine merdiven dayamış olan Nikos, Kolonaki kahvelerindeki güzel garson kızlar gibi tepki göstermiyor. Gidiyor ve biraz sonra yanında bir bardak soğuk suyla köpüklü bir Türk kahvesi getiriyor. Sohbet etmeye başlıyoruz. Nikos neredeyse 60 yıldır ünlü Pla-

tonus kahvesinde çalışıyor. "Eskiden nargile ve tavlada vardı ama artık bunlar için belediyeye yüklü bir bedel ödeyip izin almamız gerekiyor. Kahvenin geliri ise buna yetmiyor" diye yakınıyor. "Peki Türk kahvesi nasıl Yunanlaştı?" diye soruyorum. "Kıbrıs olaylarından sonra böyle oldu" diyor.

Gerçekten de Türk-Yunan ilişkilerinde olduğu gibi Türk kahvesi açısından da dönüm noktası 1974 Kıbrıs olayları. Türkiye'nin Kıbrıs'a yaptığı askeri müdahale öylesine şok etkisi yaratmış ki, Yunanistan'da asırlardır Türk olan kahve bile Yunan oluvermiş. Ünlü Türk kahvesinin Yunanlaşma öyküsü, 1974'te Bravo kahve firmasının kampanyasıyla başlamış. Firmanın "biz buna Yunan kahvesi diyoruz" diye bütün duvarlara asılmaya, radyolarda yayınlanmaya başlanan reklamları bir anda halk arasında slogan haline gelmiş ve bu sloganı Yunanlı siyasiler de benimseyince topluma yayılmış. Sonunda Türk kahvesine Yunan demek bir milliyetçilik göstergesi olmuş ve giderek Yunan kahvesi yerleşmeye başlamış. Bugün Yunanistan'da genç neslin bir bölümü Türk kahvesine ısrarla Yunan diyor. Bir kısmı da zaten 24 yıl önce ismi değişmeye başlayan Türk kahvesini Yunan kahvesi olarak biliyor...

Gerçek Yunan Kahvesi

Aslında Yunanistan'da toplumsal bir başka gerçek var. Artık, Yunan toplumu, Türk kahvesine ya da onların deyimiyle Yunan kahvesine zaten fazla itibar etmiyor. Şık Kolonaki kahvelerinde genci yaşlısı, kadını erkeği herkes Frappe, yani mikserle köpürtülmüş soğuk kahve içiyor. Başka bir Avrupa ülkesinde görmediğim Frappe Yunanistan'da öylesine yaygın ki, bence esas Yunan kahvesi Frappe sayılabilir.

Kahveye Türk ya da Yunan denmiş çok önemli değil. Kahvenin adının bile değişmesine neden olan psikolojik faktörleri anlamaya çalışmak daha fazla önem taşıyor.

”

Okuma Parçası

Kültürler Niçin Çatışıyor?

İnsanoğlu içinde yaşadığı kültürün tutsağıdır. Çinlilerle olan ilişkilerimizde, niyetlerini sözlerinden değil de davranışlarından sezinlemeğe çalışıyoruz. Fakat bunu yaparken, sanki insanların davranışları dünyanın dört bucağında birbirinden farksızmışçasına, kendi davranışlarımızı ölçü alıyoruz. Tabii onlar da bizi değerlendirirken kendi davranışlarını ölçü alıyorlar. İşte böyle bir durum ciddi yanımlara yol açabilmektedir.

Çinlilerle aramızdaki değerlendirme farklılıkları, farklı davranış zincirlerine sahip bulunmamızdan ileri geliyor. Davranış zincirlerimizi dans ederken izlediğimiz örüntülere benzetebiliriz. Belirli bir sırayı izlemek mecburiyeti vardır. Dans ederken bir vuruşu atlarsak nasıl ritim bozuluyor ve yeni baştan başlamak zorunda kalıyorsak, davranış zincirlerimizde de durum böyledir. Tabii buradaki davranışlar zinciri belli bir amaca yönelmiştir. Amacımız cinsel ilişki kurmak, evlenmek ya da şirketler arası bir iş anlaşması yahut uluslararası bir barış sözleşmesi gerçekleştirmek olabilir. Sıradan bir tokalaşma da, köşebaşındaki dükkândan bir kutu boya satın alınması da bu çerçeveye girer. Belirli davranış zincirleri gerektirmeyen toplumsal bir ilişki tasavvur edilemez.

Kendi kültürümüzdeki davranış zincirlerinin basamak ve dönemeçlerini yakından tanırız. Ancak doğal olarak, bunların Çin kültüründeki karşılıklarını bilmemize imkân yoktur. Bir örnek vereyim: Can sıkıcı bir durumla karşılaştıklarında Çinliler genellikle hiçbirşey olmamış gibi davranmayı yeğ tutarlar. Onlara göre bir olayın varlığını kabul ettiğimizde ona cevap vermek, tepki göstermek zorunda kalırsınız ki, bu cevap ya da tepki çok ciddi sonuçlara yol açabilir. Bu yüzden bakarsınız Çinliler belirli bir davranışınız karşısında hiç tepki vermezken, bir başka davranışınız karşısında aşırı duyarlılık gösterirler. Çinlilerin ne yapacaklarını hem Kore’de hem de Vietnam’da yanlış okuduk. Vietnam’da Çinlilerin ne yapmak istediklerini kestiremedik, çünkü bizimle aynı sebeplerden yola çıkacaklarını varsayarak onları çok ciddiye aldık. Kore’de ise bunun tam tersi oldu. Ne derece ciddi olduklarını anlayamadık. Oysa çizgiyi nereden çektiklerini bize söylemişlerdi. Onlara inanmadık. Aynı şekilde Çinliler de zaman zaman bizim davranış zincirlerimizi yanlış yorumladılar. İşe ciddiyetle sarıldığımız durumları fark edemediler... Asya’ya gittiğimizde buradaki olayları Avrupa’da alışmış olduğumuz örüntülere oturtmağa çalıştık. Oysa ortada böyle bir koşutluk yoktu. Çeklerle ortaklaşa paylaştığımız bir

tarih, ortaklaşa paylaştığımız siyasal ve toplumsal kurumlarımız vardı. Güney Vietnamlılarla paylaştığımız hiçbir şey yoktu... Öteki kültürleri iyi tanırsak kendi propagandamızın albenisine kapılmaktan da kurtulmuş oluruz. Belki de Vietnam batağına saplanmaktan daha başında kurtulurduk.

Kaynak: Hall, E.T. (1976). “Kültürler Niçin Çatışıyor?” (Çeviren: Y.İzbul). **Physiology Today**.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız doğru değilse “Kültür Nedir?” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız doğru değilse “Kültür Nedir?” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
3. b	Yanıtınız doğru değilse “Kültür Nedir?” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
4. d	Yanıtınız doğru değilse “Kültürün Özellikleri” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
5. c	Yanıtınız doğru değilse “Kültürün Özellikleri” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
6. e	Yanıtınız doğru değilse “Kültürün Özellikleri” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
7. c	Yanıtınız doğru değilse “Kültürün Özellikleri” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
8. d	Yanıtınız doğru değilse “Kültürün özellikleri” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanıtınız doğru değilse “Kültürün Süreçler” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
10. b	Yanıtınız doğru değilse “Kültürel Süreçler” başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bu kültürdür. Zira sizin içinde biçimlendiğiniz, başka bir ifadeyle öğrendiğiniz kültür, size olağan ve doğru olanın ne olduğunu da öğretmiştir. Dolayısıyla bu öğrendikleriniz ve alışık olduğunuz dışında bir durumla karşılaştığınızda onu garipser ve yargıyorsunuz. Ama unutmayın sizin garip, farklı ya da anormal olarak görüp yargıladığınız şeyler başka bir kültürde olağan ve doğru olabilir.

Sıra Sizde 2

Başka canlılarda da örneğin arılarda, karıncalarda, yunuslarda, aslanlarda, vs. toplumsallık atfedilebilecek bazı davranışlar gözlenir. Ancak bizim toplumsallık olarak adlandırdığımız bu davranışlar türün üyelerinin sonradan gelen üyelere öğreterek aktarılan ve kuşaklar boyunca değişebilen türde davranışlar değildir. Ayrıca bu canlılar değişen durumlara göre değişen davranış stratejileri geliştirmek bakımından da insan gibi örgütlenebilirler. Söz konusu olan bu canlıların biyolojik evrim süreçlerinde edindikleri genetik yeteneklerdir. O yüzden biz bir insanlık tarihinden söz edebiliriz, ama bir arılar tarihinden, yunuslar tarihinden söz etmemiz mümkün değildir; çünkü tarihi yapan bu toplumsal ilişkiler ve onlarda ortaya çıkan değişimlerdir.

Sıra Sizde 3

Her zaman ve her yerde... Doğduğumuz andan itibaren ölene dek, ailede, okulda, sokakta, iş yerinde, seyahatte, her türden sosyal ortamda kültürü öğrenmeye devam ederiz. Hayatımız boyunca sürekli olarak bilgi, imge ve simge bombardımanı altındayız. Bunlardan bir kısmını daha önceki öğrenme sürecinde bellememiz mümkündür, ama maruz kaldığımız yeni etkiler sürekli ortaya çıkar. Bu yüzden sürekli olarak yeniden ve yeniden öğreniriz.

Sıra Sizde 4

Turist olarak dünyanın bize en uzak köşesine bile gitsen gerçek anlamda bir kültür şoku yaşamayız. Daha önce karşılaşmadığımız bazı adetleri, davranışları görmek ve şaşımak bir kültür şoku değildir. Kültür şokunun gerçekleşmesi için kişinin yabancı bir kültürün içerisinde yaşamaya, toplumsal ilişkiler kurmaya, bu toplumsal ilişkiler içerisinde bir birey olarak var olmaya çalışması, ancak bunları hiç bir şekilde başaramaması gerekir. Turizm, insanların bu türden ilişkiler içerisine girmeden kısa süreli ziyaretler yapmalarını sağlar. Bu ziyaretler çeşitli yollarla kolaylaştırılmış ve ziyaret edilen kültürdeki insanlarla turist konumunda olan insanlar arasındaki ilişkiler yüzeysel bir çerçevede belirlenmiştir. Dolayısıyla turistler, kültür şoku yaşayacak kadar derin bir kültürel temas yaşamazlar.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003). **Antropoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Güvenç, B. (1999) **İnsan ve Kültür**. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Hall, E.T. (1976). "Kültürler Niçin Çatışıyor?". (Çev. Y. İzbul). **Physhology Today**.
- Harris, M. (1991). **Cultural Anthropology**. New York: Harper Collins Publishers.
- İzbul, Y. (1983). "Kültür ve Kültürel Süreçler Üstüne". **Çağdaş Eleştiri Dergisi**, Haziran, 2/6.
- Kottak, C.P. (2001). **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış**. Ankara: Ütopya.

Kültüre Yaklaşımlar: Temel Antropoloji Kuramları

3

Kaynak: <http://pt.wikipedia.org/wiki/Imagem:FranzBoas.jpg>

Franz Boas (1858-1942) modern antropolojinin kurucusu ve antropolojideki bütüncü yaklaşımı kişiliğinde barındıran öncü bilim insanıdır. Hem kültürel görecilik fikrinin babası hem de alan araştırmasına ilişkin ilk modern deneyimlerin sahibi olması bakımından Boas, antropolojinin gelişimindeki en önemli kişilerden biridir.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- 👁️ *Evrimsel ve tarihselci antropoloji kuramları hangileridir?*
 - 👁️ *İşlevsel ve yapısalci antropoloji kuramları hangileridir?*
 - 👁️ *Antropolojide psikoloji ve biyoloji yönelimli kuramlar hangileridir?*
 - 👁️ *Antropolojideki çatışmacı ve uyarlancacı kuramlar nelerdir?*
 - 👁️ *Antropolojideki özgüçü kuramlar hangileridir?*
- sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.*

Örnek Olay

İlk antropologlar dünyaya ilkeller ve gelişmiş olanlar ikiliği çerçevesinden bakıyorlardı. Bunda da haklıydılar, çünkü 19. yüzyılın miras aldığı ve bu yüzyılda ege-men olan dünya görüşü buydu. 18. yüzyıldan itibaren Aydınlanma düşüncesi, dünyada olan biteni insan aklının giderek gelişmesi ve kendisini sınırlayan boş inançlardan ve tabulardan kurtuluşu gözüyle okuyordu. O zaman ilk antropolog-ların işi de bu boş inançlar ve tabularla yaşayan toplumları gözleyerek insanlığın ilk balını görmeye çalışmak oldu. İşte Amerikalı antropolog L. H. Morgan da bun-lardan biriydi. Morgan aslında hukuk eğitimi görmüştü. 1847 yılında Seneca Kızıl-derililerin uğradığı baksızlıklar karşısında, onların haklarını savunmayı üstü-ne almıştı. Bu hukuksal ilgi onu Kızıl-derililere yakınlaştırdı ve Seneca Kızıl-deri-lerinin oğlu oldu. Bu noktadan itibaren hukuku bir yana bırakıp Kızıl-derililerin kültürleriyle ilgilenmeye başladı ve onların içine girerek kültürlerini anlamaya ça-ıştı. Yani, ilk evrimcilerin masa başında, başkalarının anlatıları üzerinden kur-dukları evrimci modellerin aksine, ilk evrimcilerin bir istisnası olarak, ilk alan araştırmalarından birini gerçekleştirdi. Onların siyasal yapılarını, kandaşlık ve akrabalık ilişkilerini inceledi. Onlarda insanlığın ilk ama saf halini görerek kendi evrimci kuramını oluşturmaya başladı. Alan araştırmalarının sonucunda, 1851'de Irakua'ların Birliği, 1871'de ise İnsan Kabilelerinin Kandaşlık ve Hısım-lık Sistemleri başlıklı kitaplarını yayımladı. 1877 yılına gelindiğinde ise genel ev-rimci modelini yansıtan büyük eseri, Eski Toplum ya da İnsanlığın Barbarlık Dö-neminden Geçerek Yabanılıktan Uygarlığa Yükselmesi Üzerine Araştırmalar ba-sıldı. Bu eser dönemin düşünürlerini derinden etkiledi. Bu kitapta sosyal bilimler-de bir varsayımın sınanması ve kanıtlanmasına dayanan pozitivist kuram oluş-turma çalışmasının başarılı bir örneğini görürüz.

Anahtar Kavramlar

- Kültürel Evrimcilik
- Difüzyonizm
- Kültürel Görecilik
- Tarihsel Özgüçülük
- İşlevcilik
- Yapısal-İşlevselcilik
- Yapısalcılık
- Kültür-Kişilik
- Sosyobiyoloji
- Çatışmacılık
- Kültürel Maddecilik
- Kültürel Ekoloji
- Etnobilim
- Simgecilik
- Feminizm

İçindekiler

- GİRİŞ
- EVRİMCİ VE TARİHSELÇİ KURAMLAR
- İŞLEVSELÇİ VE YAPISALCI KURAMLAR
- PSİKOLOJİ VE BİYOLOJİ YÖNELİMLİ KURAMLAR
- ÇATIŞMACI VE UYARLANMACI KURAMLAR
- ÖZGÜCÜ KURAMLAR

GİRİŞ

Antropolojinin gelişiminde kuramsal zenginlik, daha çok sosyal/kültürel alanda ortaya çıkan tartışmalardan türemiştir. Sosyal/kültürel alanın, felsefeden ve diğer sosyal bilimlerden de etkilenecek şekilde gelişen kuramları, antropolojinin diğer alanları üzerinde de belirli etkiler yaratabilmiştir. Antropolojide kuramların çoğulluğu, bilimin gelişim tarihi içinde farklı değerler ve sorunlar üzerinde odaklaşan ve birbirlerini eleştirerek zamanla iç içe giren, hatta birbirini besleyen bir dizi antropoloji okulunun doğmasıyla ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, özellikle 19. yüzyılın sosyal bilimlerinin etkisiyle evrimci ve işlevci, yani ilerlemeci ve dengeyi öngören kuramların egemenliğinde olan antropoloji, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha çok çatışmacı dediğimiz kuramların etkisi altında gelişmiştir. İlk kuramlar, kültürleri bütünsel sistemler olarak ele almışlar ve incelenen toplulukları düzenli ve makul yaşam tarzları içinde betimlemişlerdi; bu kuramların sömürgeci geçmişle bir hesaplaşma kaygısı da olmamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ise sömürgeciliğin çözülmesi ve Üçüncü Dünya olarak tanımlanan ülkelerin hızlı bir değişim sürecine girmeleri, çatışmanın toplumların hayatında aslî bir unsur olduğuna ilişkin bilimsel bakış açısını pekiştirmiştir. Şimdi bu kuramsal çoğulluğun içinde öne çıkmış ve etkili olmuş olanları sırasıyla ele alacağız.

EVİRCİ VE TARİHSELÇİ KURAMLAR

19. Yüzyıl Evrimciliği

19. yüzyılda antropoloji içinde antropolojinin ilk kuramsal modeli olarak ortaya çıkan evrimcilik, bütün toplum ve kültürleri bir gelişme çizgisi içinde görmeye çalıştı. 19. yüzyılın hâkim bilim anlayışını yansıtan biyoloji ve jeolojide ortaya çıkan evrimci yaklaşım, evrenin, yeryüzünün ve canlıların başlangıçtaki hallerinden değişerek bugüne geldiklerini ortaya koyuyordu. Antropolojik evrimcilik de, tıpkı doğadaki gibi insan kültürlerinin de geniş zaman dilimleri içinde, *ilkel* olandan *ileri* aşamalara doğru değişime uğradığını öne sürdü. Bütün evrimci görüşler, insanlığın ve onun kültürünün ilkel (ya da vahşi) olandan uygar olana doğru giden **tek hatlı bir evrim** sürecinden geçtiği konusunda hemfikirler. Evrimci yaklaşım, kendi çağının *ilkelerini* ya da *vahşilerini* ise yaşayan kültürel fosiller ya da evrimin başlangıcındaki insan topluluklarının çağdaş kalıntıları olarak görmekteydi.

Evrimsel okulun ilk ve en önemli temsilcilerinden birisi Edward Tylor'dur (1832-1917). Bugün bile rahatlıkla başvurduğumuz kültür tanımını yapan Tylor, antropoloji yazınında bu bilimin konusunun *kültür* olduğunu söyleyen ilk bilim insanıdır. Tylor ile birlikte, biyolojik olanla kültürel olan arasındaki ayrım yapılan vurgu açık ve güçlü bir hal almaya başlamıştır. Tylor, kültürel evrimi *aklın ilerleyişi* olarak görmekteydi. Tylor'a göre *uygar* olanla *vahşi* olanı birbirinden ayıran en önemli şey, uygar olanların *hurafeleri* terk ederek aklı ve onun ürünü olan bilimi benimsemiş olmalarıdır. Tylor'un düşüncelerine baktığımızda 19. yüzyıl felsefesini etkileyen iki önemli ismin, diyalektik idealizmin kurucusu Hegel'in ve pozitivistin kurucusu Auguste Comte'un etkisi altında kaldığı görülmektedir.

Tek hatlı evrim: İnsanlığın gelişimini ilkelden gelişmişe doğru izlenen tek bir hat üzerinde görmek ve açıklamak eğiliminde olan evrimci görüştür.

Fotoğraf 3.1

Lewis Henry Morgan

Kaynak: <http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Morgan.jpg>

Evrimcilerin bir diğer önemli ismi Lewis Henry Morgan'dır (1818-1889). Esas mesleği avukatlık olan ama Amerikan yerlilerinin davalarına bakarken onların farklı kültürlerine ilgi duyarak onları incelemeye girişen Morgan, yazdığı *Eski Toplum* (1871) başlıklı kitapla döneminin düşüncesini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu kitapta Morgan insanın kültürel evrimini teknolojiyi esas alan üç ana evreye ayırmıştır. Çünkü Morgan teknolojik gelişmenin kültürel evrimle koşut gittiğine inanıyordu. Morgan'ın ilk evresi *yabanıllık* evresidir. Alt, orta ve üst aşamaları bulunan bu evrede insanlık avcı-toplayıcılık etkinliğiyle yaşamaktadır. Bu evre çömlekçiliğin keşfine kadar sürmektedir. İkinci evre barbarlık evresidir. Bu evre de alt, orta ve üst aşamalara ayrılır. Çömlekçiliğin gelişimi, yerleşik hayata geçiş, hayvan evcilleştirmesi ve demirin ergitilmesi bu evrede gerçekleşmiştir. Homeros zamanının Grek kabileleri, Roma'nın kurulmasından önceki İtalya kabileleri, Sezar zamanının Germen kabileleri bu evreyi yaşayan topluluklardı. Yazının keşfiyle *uygarlık* evresine geçilir. Bu evre de *eski* ve *modern* olmak üzere iki aşamaya ayrılır. Morgan teknolojiye dayalı bu aşamalandırmasına koşut biçimde evrilen bir akrabalık ve evlilik sistematigi önermiştir. Ona göre evlilik, kurlsız cinsel ilişkilerin yaşandığı ilk halinden çağdaş tek eşliliğe doğru ilerleyen 15 aşamalı bir evrim geçirmişti.

Evrimci antropologların en önemli sorunu veri azlığı idi. Evrimci görüşler ve modeller genellikle başkalarının (gezinlerin, askerlerin, kâşiflerin, misyonerlerin) anlatılarına dayanmaktaydı. Dolayısıyla gözlemlerinde sistemli ve nesnel olamadıkları görülür. Veri azlığı ile 19. yüzyılın hâkim görüşü olan *tarihsel ilerleme* anlayışı yan yana gelince, sorunlu bir bakış açısı ortaya çıkmıştı. Bu okul *kültür* kavramını öne çıkarması, fiziksel farkları ne olursa olsun bütün insanların ruhsal bir birliği bulunduğunu öne sürmesi ve farklı toplulukların yaşam biçimlerine dikkat çekmesiyle bir çığır açmıştır ama kültürler arasındaki eşitliği ve kültürel göreciliği kabul etmenin çok uzağında kalmıştır. Beyazların temsil ettiği Batılı modern kültürü ve toplum hayatını evrimin en üst basamağına koyma eğilimi, evrimcileri eşitlikçi ve göreci yaklaşımın tamamen dışında tutmaktadır.

SIRA SİZDE

19. yüzyıl evrimci antropologlarının bilimsel yöntemlerindeki en önemli sorun nedir? Tartışınız.

Difüzyonizm

Özellikle etnografya müzesi olarak bildiğimiz müzelerde maddî kültür ürünlerinin ve alan araştırmalarından elde edilen verilerin birikmesi, biricik ve tek hatlı bir evrim şemasının olanaksızlığını göstermek bakımından yararlı oldu. Bu çerçevede evrimciliğe karşı difüzyonizmin (yayılmacılık) yükseldiğini görmekteyiz. Difüzyonizm, kültürün gelişim ve değişiminde en önemli etkenin başka kültürlerden gelen maddî ve manevî öğelerin o kültüre girmesiyle gerçekleştiğini öne sürer. Difüzyonizm, özellikle teknolojik yeniliklerin her kültürde kendi başına gerçekleşemeyeceğini söyleyerek, kültür içinde özgün buluşların ortaya çıkmasının istisnaî ama başka kültürlerden almanın genel kural olduğunu savunur. Difüzyonizm, müzeciliğin en gelişkin olduğu ülke olması nedeniyle ilk olarak Almanya'da gelişti. Önde gelen Alman difüzyonistleri, insanlık tarihinde bir kaç çekirdek bölge olduğunu ve kültürel öğelerin oralardan çevreye yayıldığını söylüyorlardı. Mısır ve Mezopotamya gibi *yüksek kültürlerin* önce temas yoluyla yayıldığını ve ardından göç ve fetih gibi süreçler yardımıyla daha geniş alanlara dağıldığını savunuyorlardı. Bu yaklaşımı nedeniyle bu kuram, *kültür-çevre kuramı* olarak da adlandırılmıştır.

Difüzyonizmi Kuzey Amerika'ya taşıyan kişi, Franz Boas (1858-1942) olmuştur. Öncelikle kültürel öğelerin coğrafi dağılımı üzerinde duran Boas, kültürel değişimin tarihsel ve psikolojik süreçlerini kurgulamak için bu öğelerin dağılımına bakmak gerektiğini öne sürmekteydi. Boas'ın difüzyonist izleyicilerinden pek çoğu dikkatlerini kültür alanlarına, yani belirli bir coğrafi alana yayılmış ortak kültürel özellikleri paylaşan kültürlerin görüldüğü bölgelere çevirdiler ve bu ortak öğelerin belirli bir ekolojik bölgeyle ilintili olduğunu gördüler. Kültür ile fiziksel çevre arasındaki ilintiye dikkati ilk çekenler bu antropologlar olmuştur. Bunlar, müzeci antropolojinin etkisiyle örnekleri toplamaya, bunların yayılma alanlarını kaydetmeye ve tiplerine göre sınıflandırmaya özen gösterdiler. Ancak bu okul asla kültürü, birbiriyle karşılıklı etkileşim ve bağıntı içinde bulunan öğelerden oluşmuş bütünlükler olarak kavrayan kuramsal bir açılım geliştiremedi.

Difüzyonist okulun bu eksikliği, 20. yüzyılın başlarında kültürün bütünsel bir sistem olduğu görüşünün yaygınlaşmasıyla giderilmiş, ama bu yeni bakış açısı difüzyonizmin temel tezini kökünden sarsmıştır. Zira böylelikle yayılmadan çok kültürlerin iç işleyişi öne çıkmaya ve gözlemlenmeye başlamıştır. Batılı olmayan kültürlerle temaslar arttıkça bunların sanıldığından çok daha tutarlı ve mantıklı bütünlükler olduğu kavrayışı giderek yerleşmiştir.

Tarihsel Özgücülük (Amerikan Tarih Okulu)

Başlangıçta difüzyonist fikirleri benimsemiş olsa da, tarihsel özgücü (*historical particularist*) yaklaşımı kuran kişi Amerikalı antropolog Franz Boas'tır. Boas, farklı yaşam tarzlarının ve düşünce biçimlerinin son tahlilde fiziksel çevreden etkilendiğini göstermek amacıyla 1883-1884 yıllarında Baffin Adaları Eskimoları arasında ilk alan araştırmasını gerçekleştirdi. Ancak Boas, buradaki gözlemleri sırasında birbirine çok benzeyen iklim koşullarında geniş bir kültürel çeşitlilikle karşılaştı ve bu durum onun çevresel belirleyicilik tezini terk etmesine yol açtı. Boas'ın bundan sonraki ilgisi her tek kültür içindeki ayrıntılara ve farklı halkların kültürel ve tarihsel gelenekleri arasındaki ilişkilere yöneldi. Boas, alan araştırmaları sonucunda kültürel gelişmenin evrensel yasalarını araştırmadan önce tek tek kültürlerin nasıl geliştiğine bakılması gerektiğinin altını çizmiştir. Her kültürün kendine özgü ve ayrı bir tarihi olduğu görüşü tarihsel özgücü yaklaşımın esasıdır. Böylelikle antropoloji içinde *nomotetik* bilim anlayışı yerine *idyografik* bilim anlayışına yaklaşan ilk kişi olmuştur (*Nomotetik ve idyografik bilim* anlayışları için bkz. Ünite 1).

Boas, kültürel gelenekleri ve yaşam tarzlarını açıklamak için üç temel etkeni incelemenin gerekli olduğunu öne sürüyordu. Bunlar çevresel koşullar, psikolojik etkenler ve tarihsel bağıntılar idi. Boas bunlar içinde en büyük ağırlığı tarihsel bağıntılara tanıdı. Boas'a göre toplumlar ve kültürler, kendi özgül tarihlerinin ürünüydü. Dolayısıyla kültürü anlamak ancak o toplumun tarihinin incelenmesiyle mümkündü. Kültürler ayrıca kendi coğrafi bağlamlarından soyutlanarak da anlaşılamazdı. Bu açıdan bakıldığında Boas'ın *kültürel göreciliğin* kurucularından biri olduğu görülür ve 19. yüzyıl evrimciliğine karşı en ciddi kuramsal konumu oluşturduğu belirlenebilir. Kültürel göreci yaklaşıma göre eğer her kültür kendi tarihinin ürünüyse, tek çizgide ilkelden gelişmişe doğru uzanan tekil bir insanlık tarihinden bahsetmek olanaklı değildir. Bu nedenle üstün, geri, ilkel, çağdaş gibi terimlerle kültürler arasında karşılaştırma yapmanın hiçbir geçerliliği olamaz ve buna bağlı olarak genel bir kültür kuramına da varılamazdı.

Boas'ın ve kuramının 20. yüzyıl antropolojisi, özellikle Amerikan ve Fransız antropolojisi üzerinde büyük bir etkisinin bulunduğu ve antropolojinin temel ilkelelerinden bir kısmının Boas öğretisiyle bağlantılı olduğu söylenebilir.

İŞLEVSELÇİ VE YAPISALCI KURAMLAR

İngiliz İşlevciliği

İşlevcilik, kültürel öğelerin kültür bütünü içinde nasıl işlev gördüğünü ve bu bütünü nasıl uyum sağladığını antropolojik araştırmanın temel meselesi sayar. İşlevciler, antropoloji içinde uzun süreli alan araştırmasını ilk uygulayan grup olarak öncellerinden ayrılırlar. İngiliz İşlevciliğinin kurucusu ve başta gelen kuramcısı Bronislaw Malinowski'dir (1884-1942). Polonya asıllı olan Malinowski, İngiltere'de antropoloji eğitimi görmüş ve Yeni Gine yakınlarındaki Trobriand adalarında üç yıl boyunca alan araştırması yapmıştır. Malinowski'nin bu alan araştırması, daha sonraki alan araştırmaları için temel bir araştırma modeli olarak kabul edilmiştir.

Malinowski'ye göre bütün insanların, yeme, içme, barınma, giyinme, türün devamını sağlamak gibi bazı ortak *temel ihtiyaçları* vardır. Diğer ihtiyaçlar bu temel üzerinde yükselir, yani temel ihtiyaçların karşılanması ikincil ihtiyaçları ortaya çıkarır. Malinowski, kültürel işlevlerin hem temel hem de bunlardan türeyen ikincil ihtiyaçları karşıladığını söyler ve öncelikle bu ihtiyaçları gidermeye yönelik olmayan bir kültürün var olamayacağını vurgular. Böylelikle,

ilk bakışta anlamsız ya da temelsiz, başka neden veya sonuçlarla bağıntılandırılmayan gelenek ve göreneklerin anlamlı olduğu ortaya çıkacaktır. İşlevcilik, belirli işlevlere sahip öğelerin karşılıklı ve bağımlı ilişkileri biçiminde görülen bir kültür bütününe vurgu yaparak, daha önceki *kültür tarihi* yaklaşımından ayrılmıştır. Oysa Boasçı kültür tarihi yaklaşımı için bir geleneği ya da inancı incelemek, onun ya tarih ya da insanların evrensel psikolojik özellikleri içindeki kökenini araştırmak anlamına gelmekteydi.

İşlevciliğin başlıca kuramsal zayıflığı, esas olarak kültürün bireyin ihtiyaçlarını karşılamak bakımından nasıl çalıştığına ağırlık verirken, bireyi aşan sosyo-kültürel etki ve oluşumları (örneğin devrimleri, iktisadî bunalımları ya da aile gibi bazı toplumsal kurumları) ihmal etmesinden ileri gelmektedir. Öte yandan eğer bütün insanların ihtiyaçları temelde aynıysa ve kültürler bu ihtiyaçlar temelinde örgütlenmişse, kültürel farklılıkların kaynağının ne olduğunu açıklamak konusunda herhangi bir açılım getirmemektedir.

Fotoğraf 3.2

Bronislaw Malinowski

Kaynak: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/67/Malinowski.jpeg>

Yapısal-İşlevselcilik

Bu yaklaşımın kurucusu ve ilk kuramcısı olan İngiliz antropolog Alfred R. Radcliffe-Brown (1881-1955), toplumu birbirini destekleyen öge ve kurumların karşılıklı ilişkilerinin toplamı olarak gören ve kültürün tek tek bireylerin değil bu toplumsal işleyişin bir ürünü olduğunu söyleyen Fransız sosyolog E. Durkheim'dan etkilenmiştir. Bu çerçevede Radcliffe-Brown'ın ağırlık verdiği odak, Malinowski'nin aksine, psikolojik ve biyolojik değil, sosyolojiktir. O yüzden bu kuram sosyolojinin temel kavramlarından biri olan *toplumsal yapı* kavramıyla ilişki kurmayı seçmiştir. Durkheimcı sosyoloji kuramında toplumsal yapıyı kuran en önemli unsur *ortak bilinç* durumudur. Ortak bilinç bireyi aşar ve bireysel eylem ve inançlar bu geniş çerçevenin tezahürlerinden oluşur. Durkheim, toplumsal gerçekliğe ilişkin herhan-

gi bir unsurun ancak toplumsal gerçekliğe ait bir başka unsurun sonucu olduğunu söyleyen toplumsal belirleyicilik ilkesini getirmiştir. Dolayısıyla, toplumun karşılıklı ilişkiler içinde olan bireylerden oluştuğunu kabul etmekle birlikte, bu bireylerin bireysel davranışlarıyla açıklanamayacağını öne sürmüştür. Durkheim'a göre toplumsal gelenekler ve yapılar, bireysel bilinci en bilinçli bireyin bile farkında olamayacağı şekilde biçimlendirir. Farklı toplumlar farklı düşünce *kalıpları* ya da *kollektif temsillere* sahiptir. İşte sosyal bilimin temel inceleme konusu da budur.

Radcliffe-Brown da, bu görüşlerden etkilenerek toplumu bir organizmaya benzetmiştir. Buna göre bu varlığını kuran ve devamını sağlayıcı biçimde, denge halinde çalışan bir bütündür. Öte yandan, Durkheim'ın temel aldığı birey-toplum ilişkisinde olduğu gibi birey, onu aşan toplumsal yasalara boyun eğen, bu yasalar gereğince hayatını sürdüren bir unsurdur; bireysel farklılıklar ancak bu çerçeve içinde ortaya çıkabilmektedir. Malinowski'nin kültür kuramında birey esastır ve kültürün bireyi nasıl desteklediği öne çıkar. Yapısal-ışlevselcilikte ise konu, bunun tersine, toplumsal yapının farklı öğelerinin toplumsal düzen ve dengeyi nasıl ayakta tutacak biçimde çalıştığı olmuştur. Her iki yaklaşım arasında vurgu farkı açıktır: Malinowski bireyin temel ihtiyaçları üzerinde dururken, Radcliffe-Brown toplumsal yapının işler biçimde sürdürülmesine dikkati çeker. Her iki görüş de bütüncü kültür anlayışına büyük katkı yapmış, alan araştırması tekniklerinin gelişiminde büyük bir rol oynamıştır. Kültürel gelenekleri, kurumları, alışkanlıkları tek başına olgular olarak ele almak yerine, içinde var oldukları ve geliştikleri toplumsal bağlama bakmak gerektiğini vurgulamalarıyla bu kuramlar, antropolojinin bütüncü yönünün gelişmesinde önemli bir katkı yapmıştır. Bununla birlikte her iki kuramsal yaklaşım da tarihsel gerçekliği dışarıda bırakmalarıyla eleştirilmiştir. Ayrıca hem kültürel değişme meselesi hem de fiziksel ve biyolojik çevrenin kültür üzerindeki etkileri bu kuramlarda ihmal edilmiştir.

Fotoğraf 3.3

A. R. Radcliffe-Brown

Kaynak: www.andaman.org

İngiliz işlevciliği ile yine İngiltere kökenli yapısal-ışlevselcilik arasındaki temel fark nedir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

2

Yapısalcılık

Antropolojide yapısalcı düşünce, dilbilimci Saussure'den etkilenen Claude Lévi-Strauss tarafından geliştirilmiştir. Yapısalcılık da, tıpkı işlevci ve yapısal-ışlevselci bakış açılarındaki olduğu gibi, tarihi dışarda bırakan bir analiz çerçevesi oluşturmuştur. Yapısalcılık, toplumsal olgu ve öğelerin ancak toplumsal yapı denilen ve sadece bir model kullanılarak erişilebilecek gizli bir boyutun varlığı üzerinden anlaşılabilirliğini öne sürer. Bu gizli boyut dilde saklıdır. Zira dil, insan aklını düzenleyen mekanizmaların dışı vurumudur ve kültür dediğimiz şey, aslında bu mekanizmaların dışsal yansımasından başka bir şey değildir. Dolayısıyla insanların zihinsel algıları, insanla nesnel dünya arasındaki yegâne ilişki biçimidir. Doğal ya da nesnel dünya, insanın zihinsel kavrayışı dışında bir gerçeklik değildir. Bu dünya zihnin temel mekanizmaları tarafından zihinde inşa edilmekte ve dille dışı vurulmaktadır. İşte yapısalcı antropoloji bu temel mekanizmaların ilkelerini bulmaya çalışır. Yapısalcılığın temel kabulüne göre bu ilkeler zaten insan düşüncesini yöneten süreçlerinin yapısında mevcuttur.

Fotoğraf 3.4

Claude Lévi-Strauss

Kaynak: www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/sem09.html

Lévi-Strauss'u izleyen diğer yapısalcılar özgül kültürel sistemlerin yapısal işleyişini açıklamaya yönelmişlerdir. Fransız antropolog Louis Dumont (1911-1998) Hindistan'daki kast sistemini toplumdaki üç yapısal ilkeyle; ayrılma, hiyerarşi, etkileşim ilkeleriyle açıklamaktaydı. Yapısalcılık, sadece tarihi göz ardı etmesiyle değil, değişmeyi açıklamadaki güçsüzlüğü ve zihinsel süreçlere tanıdığı ağırlık nedeniyle kültürdeki çevresel uyarlanma boyutunu dikkate almamasıyla eleştirilmektedir.

PSİKOLOJİ VE BİYOLOJİ YÖNELİMLİ KURAMLAR

Kültür-Kişilik Kuramı

Bu kuram, sosyolojiden çok psikolojinin etkisi altında, 1930'ların ortalarından itibaren antropologlarla psikologlar arasında kurulan yakın ilişkilerin bir sonucu olarak Kuzey Amerika'da gelişmiştir. Kuramın öncüsü ve Boas'ın öğrencisi olan Ruth F. Benedict (1889-1948), hem kültürlerde ve hem de bireyin ruh hallerinde karşılık bulan ortak tema ve başa çıkma yollarının var olduğunu öne sürmüştü. Dolayısıyla kültürleri benimsenen bu başa çıkma yolları üzerinden tanımlamak ve sınıflandırmak mümkündü. Kültürün iç tutarlılığı, ancak bireyin sorunlarla başa çıkma kapasitesini yükselttiği ölçüde sürdürülebilir bir konuydu. Bu açıdan sorunlu kültür öğeleri zamanla ya değişerek ya da başka bir biçime dönüşerek bu iç tutarlılığın yeniden oluşmasına hizmet edecek biçimde var olabilmekteydi. *Kültür Örüntüleri* (1934) başlıklı kitabında Benedict bireylerin ruhsal yapılarını belirleyen iki tip kültür ayırt etmiştir. Birincisi uzlaşmacı, psikolojik ve duygusal aşırılıklardan kaçınan *Apollon* tipi kültür, ikincisi ise coşkulu ve romantik, şiddete ve tehlikeye eğilimli *Dionisyak* tip kültürdür. İkinci Dünya Savaşı içinde, savaşın sonlarına doğru, Japonların inatçı savaşkanlığı karşısında sorun yaşayan Amerikan ordusu, Japonların bu ruh haline bir açıklama getirmek üzere Ruth F. Benedict'i görevlendirmişlerdi. Benedict, bu araştırma görevi sonucunda kaleme aldığı *Krizantem ve Kılıç* (1946) başlıklı kitapla bu Japon ruh durumuyla Japon kültürü arasında bir ilişki kurdu. Böylelikle kültürü temel kişilik yapısını biçimlendiren en önemli etken olarak kavrayan kültür-kişilik kuramı temel eserlerini vücuda getirmiş oluyordu. Bu kuram psikolojik antropoloji disiplininin gelişmesine yol açtı. Bu disiplin 1960'larda en görkemli ve en revaçta olduğu yılları yaşamıştır.

Benedict ve izleyicileri, insanları ve kültürlerini uyarlanabilen olgular olarak değil, neredeyse sadece kültürel bir uzay içinde varolan, onları çevreleyen fiziksel dünyadan, diğer kültürlerden ve tarihsel olaylardan soyutlanmış öğeler olarak görmekle eleştirilmişlerdir.

Benedict ve izleyicileri, insanları ve kültürlerini uyarlanabilen olgular olarak değil, neredeyse sadece kültürel bir uzay içinde varolan, onları çevreleyen fiziksel dünyadan, diğer kültürlerden ve tarihsel olaylardan soyutlanmış öğeler olarak görmekle eleştirilmişlerdir.

Sosyobiyoloji Kuramı

Toplumsal olgu ve olayların biyolojik ve genetik nedenlere dayalı olduğunu savunan sosyobiyoloji kuramı, kültürel öge ve kurumlarda bu esası arayan antropolog ve sosyal bilimcilerin dayandığı temel yaklaşım olmuştur. Yaklaşım, tarih ve kültür

Fotoğraf 3.5

Ruth F. Benedict

Kaynak: http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Ruth_Benedict.jpg

araştırmaları gibi toplumsal bakış açılarıyla ele alınması gereken insanî çeşitliliğe ilişkin durumları, biyolojik olgulara bağlanan bir nedenselliğe indirgemesiyle eleştirilmektedir. Bu yaklaşımın vardığı en uç nokta, pek çok karakterin kültürel süreçler yoluyla sonradan kazanılmış durumlar olmayıp genlerde saklı olduğunu iddia eden genetik indirgemecilikte görülür.

ÇATIŞMACI VE UYARLANMACI KURAMLAR

Yeni Evrimcilik

İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında kültürel temaslar daha da yaygınlaşmıştır. Sanayileşmeyle tanışmamış toplumların küresel iktisadî sistemle bütünleşme süreçlerinin hızlanması, yeni ulusların ortaya çıkışı bu sürece damgasını vurmuştur. Bu süreçte Batılı olmayan toplumların yaşadığı hızlı değişimin yanı sıra, Batılı toplumların da enflasyon, enerji bunalımı, kirlenme, işsizlik gibi sorunlarının yoğunlaştığı gözlemlenir. Bu sorunlar karşısında mevcut değerlerin ve kurumların yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Böyle bir arka planda ortaya çıkan yeni antropoloji akımlarının değişme vurgusunu esas alması kaçınılmaz olmuştur. Bu çerçevede sanayileşme ve teknolojik gelişmenin etkisi altındaki toplumlara eğilen bir antropoloji yaklaşımı gelişmiştir. Bu yaklaşıma *yeni evrimcilik* diyoruz.

Büyük kültür tarihçisi Gordon Childe ile birlikte çalışmış olan Amerikalı antropolog Leslie White (1900-1975) bu yaklaşımın ilk temsilcisidir. İlk evrimciler gibi o da belirli kültürlerin kendi özgül evrimleriyle değil, kültürün genel evrimleşme eğilimiyle ilgilenmiştir. Ancak ilk evrimcilerin temel kabulü olan *kültürel ilerleme* görüşünü veri olarak almak yerine, bunun nedenlerini açıklama çabasını öne çıkarmıştır. Teknolojik ilerlemeyi belirleyici kabul etmekle H. Lewis Morgan'a yaklaşmakla birlikte, *ilerlemiş* sayılan toplumlarla *ilkel* sayılan toplumlar arasındaki gelişme farkını açıklarken, kullandıkları enerji miktarını esas almıştır. Ona göre kültür, insanların yeni enerji kaynaklarından yararlanmayı öğrenmeleri süreci içinde ilerlemektedir. Kas gücünden başlayıp hayvan gücüne oradan rüzgâr, su gücüne ve en sonunda fosil yakıtlara varan bir kaynak kullanımının ilerlettiği bir kültürel hayat kurgusudur bu. Her teknolojik ilerleme kullanılan ve kullanılma potansiyeli olan enerji miktarını artırmakta ve böylelikle daha ileri ve daha karmaşık bir toplumsal ve kültürel aşamaya geçilmektedir. Bu yaklaşım, bazı kültürlerin neden diğer bazılarından daha hızlı ilerleme kaydettiği konusundaki yetersizliği, yani tarihsel ve ekolojik nedenlere dönük temellendirme boşluklarından dolayı eleştirilmiştir.

19. yüzyılın evrimcileri ile yeni evrimcilerin kültürel evrime bakışındaki temel fark nedir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

3

Kültürel Ekoloji Yaklaşımı

Başlıca temsilcisi Julian Steward (1902-1972) olan bu okul, belirli bir kültür ya da kültür bölgesinde oluşan değişimler dizisine vurgu yaparak çevrenin kültürel evrim ve oluşumlar üzerindeki etkisini vurgular. Bu bakış açısıyla 19. yüzyıl evrimciliğinden farklılaşarak çok hatlı bir evrim modelini savunur. Çok hatlı evrim, insanlığın gelişimini basitten karmaşığa doğru tek ve zorunlu bir çizgi üzerinde değil, çevresel ve toplumsal koşullara bağlı olarak her coğrafyada ve her zamanda farklı farklı gelişme yollarının ve tarzlarının bulunduğu bir çeşitlilik içinde görmek eğilimindedir.

Bu yaklaşım, sosyo-kültürel sistemler ile çevreleri arasındaki ilişkiye ağırlık veren ilk yaklaşımdır. Kültürün uyarlanma yeteneğine ve esas olarak kültürlerin ortaya çıkış ve gelişimlerinde uyarlanmanın temel itici güç olduğu noktasına vurgu yapmaktadır. Temel meselesi, kültürün belirli çevresel koşullara uyarlanmak bakımından nasıl işlediğini incelemektir.

Yeni İşlevcilik

Yeni işlevcilik, Malinowski'nin öğrencileri E. E. Evans-Pritchard ve Meyer Fortes'in derlediği *Afrika Siyasal Sistemleri* (1946) kitabında yer alan makalelerin sağladığı açılmıdan kök almıştır. Akımın temsilcisi, bu derlemedeki en önemli makalelerden birine imza atan Güney Afrika doğumlu Britanyalı antropolog Max Gluckman'dır (1911-1975). Reformist bir yaklaşımı benimseyen Gluckman, işlevcilikte Malinowski'yi esas almakla birlikte, onu toplumsal örgütlenme içinde çatışmanın rolünü göz ardı etmekle eleştirir. Dayanışma ve toplumsal sistemin sürekliliğini sağlayan kurumlar yanında düşmanlıklar, aileler arası yabancılaşma, otoriteye yönelen tehditler gibi süreçler de toplumsal hayatın olağan yönleridir. Gluckman'a göre yine de çatışmaya rağmen toplumsal dayanışma (hatta zaman zaman çatışma dinamiği sayesinde) korunabilmektedir. Toplumsal kurumlardan birinde ortaya çıkan, hatta süreklilik kazanan bir çatışma, bir başka kurumun gerektirdiği uzlaşmayla dengelenir. Hatta çatışma toplumsal sistemi besler ve güçlendirir. Ancak bu açıklama, toplumsal değişimin nasıl gerçekleştiğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

SIRA SİZDE

4

Geleneksel işlevci yaklaşımla yeni işlevcilik arasındaki temel bakış açısı farkı ne olabilir? Tartışınız.

Marksçı Antropoloji

Esas olarak Fransız antropolojisi içinden kök alan Marksçı antropoloji Stanley Diamond, Claude Meillasoux ve Maurice Godelier gibi antropologlar tarafından kuramsallaştırılmıştır. Bu antropologlar çevre ile kültürel evrim arasındaki ilişkiye baktıklarında, toplumsal sistemlerin dönüşmesine yol açacak ilişkilerinin önemini görürler. Marx (1818-1883) değişmeyi meydana getiren koşulları incelerken toplumsal ilişkilerin uyumundan çok çatışmaları merkeze almıştı. Kuramsal temelini bu temel kabulden alan Marksçı antropolojiye göre de, toplumların çoğunda kaynak ve iktidarın belli ellerde toplanması ve kaynak dağılımının eşitsiz oluşu, bir yandan bu dengesizliğin sürekli bir çatışma potansiyeli halinde sürüp gitmesine neden olan iktidar mücadelesine yol açtığı gibi, öte yandan kültürel değişimin temel dinamiği de olmaktadır. Marksçı antropologlar dikkatlerini kültürün içindeki üretim ve dağıtım araçlarının nasıl şekillendiğine ve nasıl değişim geçirdiğine vermişlerdir.

Bununla birlikte Marksçı antropologlar, Morgan'ın evrimci tezlerine dayanarak *Ailenin, Devletin, Özel Mülkiyetin Kökeni* adlı kitabında tek çizgili bir evrim modeli kuran Friedrich Engels'in yaptığı hataya düşmeyerek, yerel koşullara uygun olarak farklı yollar izlenebileceğini kabul etmişlerdir. Ancak Marksçı antropoloji Marx'ın ve izleyicilerinin iktisadî indirgemeciliğini antropolojiye taşıyarak, her farklı üretim-dağıtım ilişkisine göre farklı üretim tarzları icat etmekle ve kültürün toplumsal sistem içindeki göreceli özerkliğini göz ardı etmekle eleştirilmektedir.

Kültürel Maddecilik

Maddeci yaklaşım, kültürel özellikler ve ürünler üzerindeki vurgusuyla antropoloji içinde her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Bu yaklaşım, büyük ölçüde insanın geçmiş kültürlerinin kanıtı olarak ortaya çıkarılan maddî ürünlere dayalı bir yorum biçimi olan arkeolojinin temel dayanağıdır. Antropolojide, kültürel özelliklerin, kodların, norm ve değerlerin, başta çevresel etkenler olmak üzere, insan toplumlarının maddî koşullarına bağlı olarak biçimlendiğini savunur. Bu haliyle Marksizmin tarihsel maddeciliğiyle ve bir ölçüde Marksçı antropolojiyle buluşan kültürel maddeci yaklaşımın günümüzdeki en önemli temsilcisi Marvin Harris'tir.

ÖZGÜCÜ KURAMLAR

Etnobilim ya da Bilişsel Antropoloji Yaklaşımı

Yapısalcılık Kuzey Amerika'da yeni bir biçim kazanarak *bilişsel antropolojiye* dönüşmüştür. Temel yöntemi, etnografik verileri dikkatle incelemek suretiyle incelenen kültürlerin yapısal ilkelerini ortaya çıkarmaktır. Yaklaşım, ayrıntılı bilgilerden çıkarsanan kültürel yapıların yerlilerin dünya görüşünü yansıttığını savunur. Bu yaklaşımın temel yönelimi, insanların dünyayı nasıl kavradığını anlama çabasıdır. Bir kültürün mensupları, çevreyi kendi dil kategorileri aracılığıyla algılamakta ve yapılandırmakta; karar verme mekanizmalarının bu bilişsel çerçeveden çıkan kural ya da ilkelerle yönlendirilmektedir. Bilişsel antropologlar işte kültürün bu yönünü araştırırlar.

Simgeci/Yorumcu Antropoloji Yaklaşımı

Kültürü, o kültürün mensuplarınca ortak olarak paylaşılan simge ve anlamlardan ibaret bir sistem olarak gören simgeci antropolojinin önde gelen savunucusu Clifford Geertz'dir (1926-2006). Bilişsel antropologlar dikkatlerini kişilerin kendi kültürleri üzerine söylediklerine verirken, simgeci veya yorumcu antropologlar ayinler, mitoslar ya da akrabalık gibi kurum ve yorumlama biçimlerinin toplumsal hayat içinde nasıl kullanıldıklarına bakılması gerektiğini savunmaktadır. Kültürü bütünsel bir oluşum olarak değil, genelde çelişik duygu, inanç ve kurallar topluluğu olarak görür ve aşırı göreci bir konuma savrulur. Her duygu, inanç ve kurallar topluluğu dünyayı farklı biçimde yeniden kurar ve dünyayı başka türlü görme olanağı yoktur. Bu olanağın yokluğu kültürler arasındaki geçişlilik kanallarını kapattığı gibi, *kültürler birbirlerine benzerler* önermesini de geçersiz kılar.

Feminist Antropoloji

Başlangıçta eleştirel antropoloji, antropolojide hâkim olan sömürgeci ve oryantalist zihniyetlere dönük bir yeniden yorumlama ve eleştiri çabası olarak gelişti. Ancak 20. yüzyılın sonlarına doğru postmodernist akımların gelişmesine koşut olarak, bilim ve yaşamdaki sömürü ve tahakkümcü zihniyetin tek tecelli noktasının doğu-batı ikiliği olmadığına, bunun gibi Marksçı kuramların öne sürdüğü gibi toplumların içindeki yegâne sömürü ilişkisinin sermaye ile çalışanlar arasındaki olmadığına, bu sömürü ve tahakküm ilişkilerinin hayatın her alanında mevcut bulunduğuna ilişkin ikinci bir eleştirel dalga yayıldı. Sömürü ve tahakküm ilişkilerini hayatın her alanına yayan bu zihniyet devriminin en önemli sonuçlarından birisi sömürü ve tahakkümü kadın-erkek ilişkilerindeki eşitsizlik içinde arayan ve bunun kültürel tezahürlerini araştıran feminist kuramın gelişmesinde görüldü. Fe-

Erilmerkezcilik: Toplumun ve toplumsal zihniyetin örgütlenmesinde erkeği ve onun toplumsal rollerini merkeze alarak davranma ve tutum geliştirme eğilimidir.

minist kuramlara göre kültürel fark esas olmakla birlikte bu sömürü ve tahakküm ilişkisi, neredeyse bütün kültürlerde mevcuttu. Buradan hareketle kuram, eşitsizliğin kültürel tezahürlerinin toplumsal cinsiyet rollerinin kültürel inşasında araştırılması biçiminde gelişti ve feminist antropoloji, bütün kültürlerde mevcut *etnik-merkezcilik* eğilimi gibi yine çok yaygın bir **erilmerkezciliğin** varlığını keşfetti. Bugün antropolojideki toplumsal cinsiyet çalışmaları, başlangıçtaki gibi sadece

kadın sorununu esas olarak çalışma eğilimini bırakarak erkek araştırmalarına da girişmiş ve böylelikle feminist kuram ve feminist antropoloji giderek bir toplumsal cinsiyet antropolojisine dönüşmüştür. Ünlü antropolog Margaret Mead bu yönelimin ilk örneği sayılabilir.

Fotoğraf 3.6

Margaret Mead

Kaynak: http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Margaret_Mead_NYWTS.jpg

Özet

Evrimsel ve tarihselci antropoloji kuramları hangileridir?

Antropolojinin bir bilimsel disiplin olarak ortaya çıkmasından itibaren insan ve kültüre yönelik pek çok bakış açısı ortaya çıkmış ve farklı yer ve zamanlardaki gözlem ve deneyimlere dayanan bu bakış açılarından bazıları tutarlı kuramlara dönüşmüştür. Bunlardan ilki, Tylor ve Morgan'ın temsilcisi olduğu ve antropolojinin kurucu kuramı sayılan *19. yüzyıl evrimciliği* olup onu *difüzyonizm* ile Franz Boas'ın savunduğu *tarihsel özgücülük* izlemiştir. 19. yüzyıl evrimcileri ilkelden gelişmişe doğru ilerleyen tek hatlı bir kültürel evrim modelini savunurlar. Difüzyonizm kültürel özelliklerin bir odaktan çevreye yayıldığını savunur. Tarihsel özgücülük ise kültürü belirli topluluklara has ayrı ayrı varlıklar ve öznel kurgular olarak ele alır. Bu bakımdan 19. yüzyıldaki felsefi eğilimlerden biri olan tarihselciliğin antropolojideki yansıması olarak kabul edilir. Bu kurama göre kültürler genel bir kültür kuramına temel oluşturacak biçimde araştırılmazlar; her birinin tarihsel olarak ayrı ayrı gelişmiş ve biçimlenmiş dünya kurguları, simgeleri ve değer sistemleri vardır.

İşlevsel ve yapısalcı antropoloji kuramları hangileridir?

İşlevselci ve yapısalcı kuramlar arasında İngiliz işlevciliğini, yapısal-işlevselciliği ve Fransız yapısalcılığını sayabiliriz. Malinowski'nin *işlevciliği* kültürü insan ihtiyaçları temelinde örgütlenmiş bir bütün olarak görürken, Radcliffe-Brown'ın *yapısal-işlevselciliği* kültür kavramını kullanmayarak ve toplumsal yapı kavramını merkeze alarak yapının sağlıklı işleyişini sağlayan bir işlevsel bütünlükten söz eder. Lévi-Strauss'un *yapısalcılığı* ise kültürü zihniyetin dış dünyayı anlamak ve örgütlemek için kurduğu bir yapı olarak ele alır.

Antropolojide psikoloji ve biyoloji yönelimli kuramlar hangileridir?

Antropolojideki psikoloji yönelimli kuram *kültür-kişilik kuramıdır*. Bu kurama göre insanın temel kişilik yapısı, onun içine doğduğu kültürle etkileşim içinde ortaya çıkar. Biyoloji yönelimli kuram ise, kültürel ve toplumsal özelliklerin biyolojik gerekler ve mekanizmalar tarafından belirlendiğini öne süren *sosyobiyoloji* kuramıdır.

Antropolojideki çatışmacı ve uyaranmacı kuramlar nelerdir?

Başlangıçta daha çok bütünlüklü ve dengeli kültür anlayışlarına dayanan kültür kavrayışları ve insanlığı ileriye doğru giden bir tarihsel değişme hattı çerçevesinde görmeye çalışan kuramlar egemendi. Daha sonra kültür içindeki çatışma eğilimlerini de dikkate alan ve insanlığı çok farklı hatlarda değişen, toplulukları daha çok çevrelere uyarlama sürecinin belirlediği bir kültürel çeşitlilik içinde değerlendirmeye çalışan kuramlar ortaya çıktı. *Yeni evrimcilik*, insanlığın değişiminin tek ve doğrusal değil çeşitli yolları olduğunu; *yeni-işlevcilik*, kültürel bütünlüğü sadece denge ve birbirini destekleyen bir etkileşimin değil kültür içindeki çatışma eğilimlerinin de sağladığını; *Marksçı antropoloji*, kültürel çeşitliliği üretim etkinliklerinin ve üretim ve dağıtım sistemindeki çatışmaların belirlediğini; *kültürel maddecilik* her türlü kültürel özellik ve eğilimin ardında maddi ve çevresel bazı nedenlerin yattığını; *kültürel ekoloji kuramı* ise kültürlerin esas olarak insanların kendi çevrelerine uyarlama sürecinin bir ürünü olduğunu savunuyor.

Antropolojideki özgücü kuramlar hangileridir?

Özgücü kuramlar başlığı altında topladığımız kuramlar, etnobilim ya da bilişsel antropoloji, simgeci/yorumcu antropoloji ve feminist antropolojidir. *Bilişsel antropoloji* ya da *etnobilim*, yapısalcılığın zihniyet çözümlemesi yönteminin etkisi altında kaldığı halde, yapısalcılık gibi bütün insanlığa yaygınlaştırılabilecek ortak bir zihniyet düzeni aramak yerine her kültüre ilişkin özgül bir zihniyet dünyası bulunduğunu ve bunu kültürün yansıttığını öne sürer. *Yorumcu/simgeli antropoloji*, kültürde yer alan simgeler sistemine yönelir ve bu simgeler sistemindeki farklılığın temel bir fark olduğunu, kültürlerin özgüllüğünü ve özerkliğini bunun yarattığını savunur. *Feminist kuram* toplumsal cinsiyet ilişkilerini ve bunların kültür tarafından biçimlendirilme tarzlarını önemser ve kadın bakış açısından, kadına özgü bir antropoloji kurmaya çalışır.

Kendimizi Sıyalım

1. Evrimci yaklaşım **ilk önce** hangi bilim alanlarında ortaya çıkmıştır?

- Tarih ve arkeoloji
- Sosyoloji ve felsefe
- Matematik ve fizik
- Psikoloji ve tıp
- Biyoloji ve jeoloji

2. L. H. Morgan insanın kültürel evrim aşamalarını tanımlarken hangi ölçütü esas almıştır?

- Sanat
- Teknoloji
- Din
- İşbölümü
- Sosyal organizasyon

3. Kültürün değişmesinde **en önemli** etkenin başka kültürlerden gelen kültürel öğeler olduğunu savunan antropoloji kuramı aşağıdakilerden hangisidir?

- Evrimsizlik
- Kültürel maddecilik
- Difüzyonizm
- İngiliz işlevcilik
- Yeni işlevcilik

4. Tarihsel özgücü yaklaşımın sahibi antropolog kimdir?

- Franz Boas
- Lewis H. Morgan
- Edward Taylor
- Ruth F. Benedict
- Bronislaw Malinowski

5. Kültürün **temel** görevinin insanların ihtiyaçlarını karşılamak olduğunu savunan antropolog kimdir?

- Alfred R. Radcliffe-Brown
- Ruth F. Benedict
- Claude Lévi-Strauss
- Bronislaw Malinowski
- Gordon Childe

6. Toplumsal yapının öğelerinin bir düzen ve denge içinde işleyişini ele alan kuramsal yaklaşım aşağıdakilerden hangisidir?

- Kültür-kişilik
- Yapısal-işlevselcilik
- Yapısalcılık
- İngiliz İşlevcilik
- Kültürel maddecilik

7. Psikoloji ve antropoloji disiplinlerinin yakın ilişki içinde olduğu antropoloji kuramı aşağıdakilerden hangisidir?

- Kültür-kişilik
- Kültürel maddecilik
- Etnobilim
- Simgeci/yorumcu antropoloji
- Yapısalcılık

8. Yeni evrimcilik olarak bilinen antropoloji kuramı kültürel evrimi hangi ölçüte göre açıklamaktadır?

- Coğrafya
- Yerleşim biçimi
- Enerji
- İrk
- Psikoloji

9. Toplumda ortaya çıkan çatışmaların toplumsal yapının işleyişinde önemli bir unsur olduğunu savunan kuramsal yaklaşım aşağıdakilerden hangisidir?

- Postmodernizm
- Yapısal işlevcilik
- Yapısalcılık
- Yeni işlevcilik
- Kültürel maddecilik

10. Kültürün, o kültürün üyelerince ortak olarak paylaşılan simgeler ve anlamlardan ibaret olduğunu savunan kuram aşağıdakilerden hangisidir?

- Yeni evrimcilik
- Kültür-kişilik
- Yapısalcılık
- Yeni işlevcilik
- Simgesel/Yorumcu antropoloji

Yaşamın İçinden

10.01.2006

Gene Japonya (M. Belge)

Ruth Benedict, antropoloji biliminin erken büyük temsilcilerinden biriydi. Hocası, 'ilk kuşak' diyebileceğimiz Boas, yetiştirdiği en iyi öğrenci ise gene büyüklerden Margaret Mead...

Hayatının son yılları dünya savaşına rastlar. Bu sırada ABD hükümeti ondan Japonya'yı incelemesini istedi. Savaş halinde oldukları Japonya'yı anlayamıyorlardı, çünkü Japonya kültürü hakkında bir şey bilmiyorlardı. Ancak, asıl sorunları Japonya'yı savaşta nasıl yenecekleri değil, savaştan sonra onunla nasıl barışacaklarıydı! Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen gelişmeler, öncelikle Almanya'nın Nazizm'e gidişi, bütün dünyaya, yalnız savaş kazanmanın değil, barış getirecek barış yapmanın da çok önemli olduğunu göstermişti. Şimdi Japonya'da da, ileride daha büyük dertlere yol açacak anlayışsızlıklar yapmamak için tedbir alıyordu Roosevelt yönetimi.

Zaten bu barışçı amaç olmasa herhalde Ruth Benedict gibi saygıdeğer bir toplumsal bilimci de böyle bir çalışma içinde yer almak istemezdi.

Uzatmayayım, bu çalışma Benedict'e son kitabı olan Krizantem ve Kılıç'ı yazdırdı. Kısa süre sonra da (1948) öldü zaten.

Kitabı böyle bir bilim insanından beklenecek keskin gözlemler ve özlü değerlendirmelerle dolu. 1946'da, işlerin nasıl, ne yönde yürüyeceği henüz pek belli değilken yazılmış. Nasıl yürüyeceğini o zaman bilmeyen Benedict'in tahminlerinin doğru çıktığını nasıl yürüdüğünü izleyerek bilen bizler rahatça görebiliyoruz.

Adanın birinde, savaşın bitiminden 20 küsur yıl sonra, bittiğinden haberi olmadığı için kendi savaşını yürütmeye devam ederken bulunan Japon askeri, şaşkıncı bir gerçek. Harakiri, Kamikaze, İmparator'a (Tanrı olduğu inancıyla karışık) körü körüne bağlılık da Japon toplumunun herkesçe bilinen özellikleri, kurumları arasında. Evet, sorun bu, o tarihte: Japon tepkisi ne olacak, Japonlar nasıl direnecek?

Benedict, direnmeyeceklerini, yeni durumu veri olarak kabul edip kendilerine bu koşullar içinde yeni bir gelişme rotası çizebileceklerini söylüyor. Ve haklı çıkıyor.

Haklı çıkacağı bu sonuca nasıl vardığını anlatmama imkân yok. Bunun için kitabın kendisini okumak gerek. Hem de, insan bunu iş edinirse o sıralarda bunun karşısını kanıtlamak üzere yazılmış edebiyatla karşılaştırarak okumak gerek. Ama sonuç, 'bilim' dediğimiz bu yaklaşım tarzına niçin saygı duymamız gerektiğini gösteren bir sonuç oluyor. Benedict, tarihe ve edebiyata, çocuk yetiştirme yöntemlerine, ahlak anlayış(lar)ına, toplumsal sınıflar arası ilişkilere bakıyor. Bu arada, daha dolaysız bir veri düzeyi olarak, Japon savaş tutsaklarının davranış kalıplarını da inceliyor. Ve bu sonuçlara ulaşıyor. Şu çok önemli sözü söylüyor: "Japonlarda bir 'alternatifler etiği' vardır."

Ne demek bu? Japonya askeri bir güç olarak dünyayı fethetmeye kalktı, ama yenildi. Bunu olduğu gibi kabullenerek ve önüne başka bir başarı modeli koyup ona erişmek için aynı güçlü seferberliğe girecek moral kaynaklara sahiptir. Benedict'in son cümlelerini çevireyim: "Şu anda Japonlar bir ışık olarak militarizmin söndüğünü anlamış durumdalar. Bunun, dünyadaki başka uluslar için de böyle olup olmadığını gözleyecekler. Olmıyorsa, Japonya kendi savaşçı coşkusunu yeniden alevlendirerek buna nasıl katılacağını sergileyebilir. Bu ışık başka yerlerde de sönmüşse, Japonya, emperyalist hanedan girişimlerinin şan ve şeref yolu olmadığı dersini ne kadar iyi öğrendiğini kendine ispatlayacak yeteneğe sahiptir."

Evet, 'alternatif'i olabilmek önemli. Bunun için önce çevreye bakabilmek (yani, görmek üzere bakabilmek) ve 'Koşullar şu şekilde değişmiş' diyebilmek gerek. Bu birincisi -önemli ve gerekli, ama yeterli değil. İkincisi de, "O halde şöyle davranmalıyım. Yeteneklerimi ve potansiyellerimi bu alanda başarılı olmak üzere yeniden düzenlemeliyim" demek.

Soru belli oldu. Türkiye bunu yapabilecek mi? Soğuk Savaş saflaşmasından küreselleşen dünya gerçekliğine adım atabilecek mi?

Okuma Parçası

İlerleme Kavramı

(...) Avrupa kıtasında, önce çıkmaktaşıdan kabaca yontulmuş aletler kullanan Homo cinsinin farklı türlerinin yaşadığını; bu ilk kültürleri, taşı daha ustaca yontan ve sonra beraberinde cilâ yapıp, kemik ve fildişini işleyen kültürlerin izlediğini; daha sonra belli evrelere ayırabileceğimiz, madencilğe kadar uzanan, çömlekçilik, dokumacılık, tarım ve hayvancılığın ortaya çıktığını biliyoruz. Bu halde, birbirini izleyen bu biçimler kimileri üstün, kimileri aşağı olmak üzere bir evrim ve bir ilerleme doğrultusunda sıralanmaktadırlar. Fakat eğer bu doğruysa, acaba söz konusu ayrımlar bizim aralarında benzer farklılıklar sergileyen çağdaş biçimleri ele alma yöntemimizi kaçınılmaz olarak etkilemezler mi? Bu yeni dolambaçlı yolla birlikte, önceden vardığımız sonuçlar yeniden sorgulanmak durumuyla karşılaşılıyor.

İnsanlığın başlangıcından beri yaptığı ilerlemeler o denli belli ve o denli açıktır ki, bunları tartışmak için yapılacak her girişim sonunda gelip bir retorik [hitabet] çalışmasına dayanacaktır. Ancak yine de bunları düzenli ve sürekli bir dizi içinde sıralamak sanıldığı kadar kolay değildir (...).

İki süreç arasında karşılıklı hiçbir bağlantı kurulamasa bile, kültürler için doğru olan her şey ırklar konusunda da doğrudur: Avrupa'da Neandertal insan, *Homo sapiens*'in en eski biçimlerinden önce gelmedi; tersine bunlar onların çağdaşları, belki de öncelleriydiler. Ve Güney Afrika'nın pigmeleri, Çin ve Endonezya'nın devleri gibi, insanımsıların en değişik tiplerinin [de], aynı bölgede var olmasa bile aynı zaman içinde birlikte var oldukları reddedilmemektedir.

Bir kez daha tekrarlayalım ki, bütün bu söylediklerimiz insanlığın ilerleme gerçeğini yadsımıyor, tersine bizi bu gerçekliği daha temkinli kavramaya davet ediyor. Tarihöncesi[ne ilişkin bilgilerin] ve arkeolojik bilgilerin gelişimi, bizim zaman içinde ard arda dizilmiş olarak düşünmeye zorlandığımız uygarlık biçimlerini alan içinde sergilemek eğilimindedir. Bu iki şeyi ifade eder: Öncelikle ilerleme ne kaçınılmazdır ne de sürekli; atlama, sıçramalar ya da biyologların dediği gibi değişimlerden (mutasyonlardan) kaynaklanır. Bu atlama ve sıçramalar sadece daha ileri doğru ve sürekli aynı yönde olmazlar; yön değiştirerek giderler, bunu çeşitli yönlere hamle olanakları bulunan, ancak bunların hiçbirini aynı yönde olmayan satrançtaki ata benzetebiliriz. İlerlemekte olan insanlık, her bir yeni hareketiyle onun için artık tırmanılmış olan basamaklara yeni basamaklar ekleyen, merdiven çıkmakta olan bir adama pek benzetilemez; bu ilerleme daha çok zar atmakta olan ve şans

zarların üzerine dağılmış bir oyuncuyu hatırlatır; her atışında zarların farklı sonuçlarla halının üzerine saçılışını görür. Birinde kazanılan, sürekli öbüründe kaybedilir ve tarih sadece zaman zaman birikimseldir, yani kısacası sonuçlar uygun bir bileşim oluşturmak için toplanırlar.

Söz konusu birikimsel tarihin salt bir uygarlığa ya da tarihin belli bir dönemine özgü olmadığının en inandırıcı örneği Amerika'dır. Bu uçsuz bucaksız kıta, insanın gelişini büyük bir olasılıkla İÖ. yirminci bin yıldan önce, kuşkusuz son buzullar sayesinde Bering boğazını geçen küçük göçebe topluluklarla görmüştür. Yirmi ilâ yirmi beşinci bin yılda, yeni bir doğal çevrenin kaynaklarını tepeden tırnağa tarayarak kendi yiyecek, zehir ve ilaçları için en çeşitli bitki türlerini (birçok hayvan türüyle birlikte) evcilleştiren ve -hâlâ çok gariptir- manyok gibi zehirli maddeleri temel gıda maddesine veya diğerlerini uyarıcı ya da uyuşturucuya dönüştüren; hayvan türleri üzerindeki farklı etkilerine göre yine birçok zehir ve uyuşturucuyu düzenleyen; dokumacılık, seramik ve değerli metal işçiliği gibi zanaatleri doruk noktasına vardırın bu insanlar, birikimsel tarihin dünyadaki en şaşırtıcı gösterilerinden birini başarmışlardır. Bu müthiş eserin değerini anlamak için Amerika'nın Eski Dünya uygarlıklarına katkısını ölçmek yeterlidir. En başta, kuşkusuz çeşitli kullanımlarıyla Batı kültürünün dört temel direğini oluşturan patates, kauçuk, tütün ve koka (modern anestezinin temeli); belki de daha Avrupa gıda düzeninde yaygınlaşmadan önce, Afrika ekonomisinde devrim yapan mısır ve yer fıstığı ve sonra kakao, vanilya, domates, ananas, biber, fasulyenin, pamuğun ve kabakgillerin birçok türü. Ve yine aritmetiğin ve dolaylı olarak modern matematiğin temeli olan sıfır, Hintli bilginlerin bulmasından -ki Avrupa'ya da bunlardan Araplar aracılığı ile gelmiştir- en az beş yüz yıl önce Mayalar tarafından biliniyor ve kullanılıyordu. Kullandıkları takvimin, aynı devirde Eski Dünya'da kullanılanlardan daha doğru olması belki de bu nedenledir. İnkaların siyasal düzeninin sosyalist mi totaliter mi olduğu konusu üzerine çok yazılıp çizildi. Şu bir gerçek ki İnka, Avrupa'nın yaşadığı aynı tip olayları yüzyıllarca önce yaşıyor ve çok daha modern formüller kullanıyordu. Ok zehiri konusunda son zamanlarda yeniden uyanan ilgi, Amerikalı yerlilerin dünyanın diğer bölgelerinde kullanılmayan birçok bitkisel maddeye uygulanan bilimsel bilgilerinin, gerektiğin de hâlâ birçok katkılar sağlayabileceğini göstermektedir.

Kaynak: Lévi-Strauss, C. (1985). **İrk ve Tarih.** (Çev. R. Erdem & H. Bayrı). İstanbul: Metis Yayınları. ss.49-52.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız doğru değilse “Evrimci ve Tarihselci Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. b	Yanıtınız doğru değilse “Evrimci ve Tarihselci Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. c	Yanıtınız doğru değilse “Evrimci ve Tarihselci Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Yanıtınız doğru değilse “Evrimci ve Tarihselci Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. d	Yanıtınız doğru değilse “İşlevselci ve Yapısalci Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. b	Yanıtınız doğru değilse “İşlevselci ve Yapısalci Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. a	Yanıtınız doğru değilse “Psikoloji ve Biyoloji Yönelimli Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız doğru değilse “Çatışmacı ve Uyarlanmacı Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. d	Yanıtınız doğru değilse “Çatışmacı ve Uyarlanmacı Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. e	Yanıtınız doğru değilse “Özgücü Kuramlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

19. yüzyıl evrimci antropologları görüşlerini genellikle ikinci elden verilere yani gezginlerin, kâşiflerin, misyonerlerin uzak ve yabancı halklarla ilgili gözlemlerine ve yazdıklarına göre biçimlendirmekteydiler. Bu tür gözlemler ve yazılar bilimsel bir kaygı gütmedikleri için genellikle nesnellikten uzaktır. Bu yüzden bu türden kaynaklardan elde edilen verilerin güvenilirliği tartışılır. 19. yüzyılın evrimci antropologlarının en önemli eksikleri, alan araştırmasına yeterince önem vermemiş olmalarıdır. Bu nedenle sonraki antropologlarca bir tür masa başı antropolojisi yapmakla eleştirilmişlerdir.

Sıra Sizde 2

Malinowski'nin temsil ettiği İngiliz işlevciliği kültürün esas olarak insanın temel ihtiyaçlarının doyurulması gereği üzerine işlevsel bir bütünlük oluşturduğunu söylerken, yapısal-işlevselciler temele insanın ihtiyaçları yerine yapının olumlu ve verimli bir biçimde işlemlerini sağlayan yapı-merkezli bir işlevselciliği esas almışlardır.

Sıra Sizde 3

19. yüzyıl evrimcileri ilkelden gelişmiş olana doğru işleyen ve kültürel ilerleme fikrine dayanan bir evrim modeli kurmuşlardı. Oysa yeni evrimciler, kültürel evrimi kabul etmekle birlikte, bunu kullanılan enerjinin niteliği ve miktarıyla açıklama eğilimindedir.

Sıra Sizde 4

Geleneksel işlevci bakış, dengeyi ve doyumu esas alan bir işlevsel bütünlükten söz ederken, yeni işlevcilik bu bütünlüğün sadece dengeden ibaret olmadığını, çatışmanın da işlevsel bir rolü olduğunu vurguladılar.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Benedict, R. (1966). **Krizantem ve Kılıç** (Çev. T.Turgut).Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Engels, F. (1979). **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni** (Çev. K.Somer). Ankara: Sol Yayınları.
- Emiroğlu, K. ve S. Aydın (2003). **Antropoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Güvenç, B. (1974). **İnsan ve Kültür**. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Lévi-Strauss, C. (1984) **Yaban Düşünce** (Çev. T.Yücel). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları
- Lévi-Strauss, C. (1985). **İrk ve Tarih** (Çev. R.Erdem & H.Bayrı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Malinowski, B. (1992). **Bilimsel Bir Kültür Teorisi** (Çev. S.Özkal). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Morgan, L.H. (1986). **Eski Toplum** (2 cilt). (Çev. Ü.Oskay). İstanbul: Payel Yayınları.
- Özbudun, S., Şafak, B. & Altuntek, N.S. (2007). **Antropoloji: Kuramlar/ Kuramcılar**. Ankara: Dipnot Yayınları.

İnsanın Canlılar Dünyasındaki Yeri ve Biyolojik Çeşitliliği

4

Kaynak: Mader, 1992, s.335

İnsan sadece kültürel olarak değil biyolojik özellikleri bakımından da büyük bir çeşitliliğe sahiptir. İnsan toplulukları farklı coğrafyalara sadece kültürel olarak değil biyolojik olarak da uyarlanmış, böyle birbirlerinden çeşitli düzeylerde farklılaşmışlardır. Antropoloji hem bu çeşitliliği hem de insanın diğer canlılarla olan benzerlik ve farklılıklarını araştırır.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- 👁 İnsan canlılar dünyasındaki yeri nedir?
 - 👁 Primat takımının ve primat takımında yer alan türlerin temel özellikleri nelerdir? İnsan neden primat takımının bir üyesi olarak değerlendirilmektedir?
 - 👁 İnsanın biyolojik çeşitliliğinin nedenleri nelerdir ve bu çeşitlilik nasıl tanımlanabilir?
- sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.

Örnek Olay

Linnaeus [Carl von Linné] 1758'de, *Systema Naturae* adlı yapıtının nihai baskısında, kendi türünü nasıl sınıflandıracağı gibi zor bir kararla karşı karşıya kalmıştı. *Homo sapiens*'i diğer hayvanlar arasında bir yere mi koyacaktı, yoksa bizim için ayrı bir statü mü yaratacaktı? Linnaeus orta yolda karar kıldı. Bizi sınıflandırmasına (maymunlara ve yarasalara yakın bir yere) dâhil etti, ama tanımlamasıyla ayrı tuttu. Akrabalarımızı büyüklük, şekil, parmak ve toynak sayısı gibi sıradan ayırt edici özelliklerle tanımladı. *Homo sapiens* içinse yalnızca Sokratik buyruğu yazdı: *Nosce te ipsum* - "kendini bil".

Homo sapiens Linnaeus için hem özeldi hem değildi. Ne yazık ki bu pek duyarlı çözüm, daha sonraki yorumcular tarafından uçlara çekilmiş ve son derece çarpıtılmıştır. Özel olan ve özel olmayan, sırasıyla biyolojik olmayanı ve biyolojik olanı, başka bir deyişle kültürel olanı ve doğal olanı ifade etmeye başlamıştır. (...)

Hem diğer hayvanlara benzeriz, hem de onlardan farklıyız. Farklı kültürel bağlamlarda bu temel gerçeğin bir yönünün ya da diğerinin vurgulanması yararlı bir toplumsal rol oynar. Darwin'in çağında, benzerliğimizin öne sürülmesi yüzyılların getirdiği zararlı spekülasyonların aşılmasını sağlamıştı. Şimdi ise, geniş bir potansiyel davranış aralığına sahip esnek hayvanlar olarak farklılığımızın vurgulanması gerekebilir.

Kaynak: Gould, S.J. (2003). **Biyolojik Potansiyel ve Biyolojik Belirlenim: Darwin ve Sonrası** (Çev. C. Temürcü). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, ss.269-279.

Anahtar Kavramlar

- Primat Takımı
- Prosimiyenler
- Antropoidler
- Eski Dünya Maymunları
- Yeni Dünya Maymunları
- Kuyruksuz Büyük Maymunlar
- İnsan
- Irk
- Biyolojik Çeşitlilik

İçindekiler

- GİRİŞ
- İNSANIN CANLILAR DÜNYASINDAKİ YERİ
- PRİMATLAR
 - Primatların Özellikleri
 - Prosimiyenler
 - Antropoidler
- İNSANIN BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİĞİ

GİRİŞ

İnsan, homosantrik bir bakış açısıyla, kendini bütün diğer canlılardan ayrı ve ayrıcalıklı bir konuma yerleştirir. Ayrıca sadece kendi türünü değil, bu türün içerisinde kendi ait olduğu grubu da biyolojik özelliklerine dayanarak ayrı ve ayrıcalıklı ilan eder. Irk olarak adlandırılan bu gruplar ilk bakışta göze çarpan biçimsel özelliklere dayanmaktadır. Doğru, güvenilir ve değişmez olduğu ön kabulüne dayanan bu sınıflandırmaların kökenini, gelişimini ve geçerliliğini, insanın canlılar dünyasındaki yerini de dikkate alarak değerlendirelim.

İNSANIN CANLILAR DÜNYASINDAKİ YERİ

Gündelik yaşamımızda her şeyi sınıflarız. Bazılarını renklerine, bazılarını boyutlarına, diğerlerini ise yoğunluklarına göre. Sınıflama varlıkları daha iyi anlamamıza, bunlar arasındaki ilişkileri çözümlememize yardımcı olur. İnsanın varlıklar dünyasındaki yeri de bizim tarafımızdan sıklıkla sorgulanır. Sosyal bir varlık olmamız bizi karınca ve arı gibi diğer sosyal canlılara yaklaştırmaktadır. Yavrularımızı doğurmamız ve onları süt veren memelerle beslememiz yarasa, balina ve kurt gibi memeli canlılarla benzerdir. El ve ayaklarımızın beş parmaklı olması **primat** takımının diğer üyeleriyle paylaştığımız bir özelliktir. Üzüntü ve sevincimizin dışa vurumu açısından şempanzelerle benzeriz. İki ayaklılık açısından serçeyle, yerde yaşamak açısından kertenkele gibi bazı hayvanlarla benzer bir uyarlanmaya sahibiz. Kimi özellikleri insana benzer olan bu hayvanlar nasıl sınıflanmalı? Arı, yarasa ve serçeyi uçabilmeleri nedeniyle; yarasa, şempanze ve insanı memeli olmaları nedeniyle; balık ve balınayı suda yaşamaları nedeniyle; serçe ve insanı iki ayaklı olmaları nedeniyle aynı gruplara yerleştirebiliriz. Demek ki canlıları sahip oldukları benzer özelliklerden yola çıkarak aynı sınıflara yerleştirebiliriz. Ancak, bu oldukça keyfi bir sınıflandırma olur. İnsanı hem kuşa hem de balınaya benzetirsek canlıları sınıflama girişimlerini ve insanın canlılar dünyasındaki yerinin nerede olduğu sorununu çözümsüzlüğe sürüklemiş oluruz. Bu sorunun çözümünü 18. yüzyılda yaşamış olan ünlü doğa bilimci Carl von Linné'nin (1707-1778) canlıları sınıflama denemesinde bulmaktayız. Biyolojik sınıflama sistemi olarak bilinen **taksonomi**, bilinen canlıların bir listesini vermekten çok, paylaştıkları özellikleri dikkate alarak onların birbirleriyle ilişkilerini belirlemeye dayanmaktadır. Yaşayan organizmalarda Tanrı'nın tasarımının doğasını anlamaya yönelik olan bu sınıflama, günümüzde evrimsel yapının tanımlanmasında kullanılmaktadır.

Canlılar birbirleriyle olan benzerliklerini farklı nedenlerden ötürü kazanabilmektedirler. Örneğin özellik ortak atadan aktarılmış olabilir. İnsan ile balinanın yavrularını doğurmaları ve bunları süt veren memeleriyle beslemeleri her iki canlının memeli olduğunu, dolayısıyla ortak bir atadan bu özelliği aldıkları söylenebilir. **Plasentalı** memeliler, bu özellikleriyle hem yumurtlayan canlılardan hem de keseli memelilerden farklıdır. Ortak atadan kalıtılan, birden fazla tür tarafından paylaşılan ve yapısal açıdan benzerlik gösteren organlara kökenden (homolog) organlar denilmektedir. İnsanın kolu, yarasanın kanadı ve balinanın yüzgeci, aynı kemik sistemine sahip olmaları nedeniyle aynı kökenden gelen benzer organlardır. Ancak kökenden organların aynı işlevleri yerine getirmeleri gerekmez. İnsanın kolu, yarasanın kanadı ve balinanın yüzgeçleri farklı işlevleri üstlenmekle birlikte bunlar, üst kol, önkol, dirsek, el bilek, el tarak, parmak ve tırnak/pençelerinin bulunmasıyla birbirine benzer, kökenden organlardır.

Primat: Yaşayan ve soyu tükenmiş olan maymunları, kuyruksuz büyük maymunları ve insanı kapsayan, memelilerin birtakımıdır.

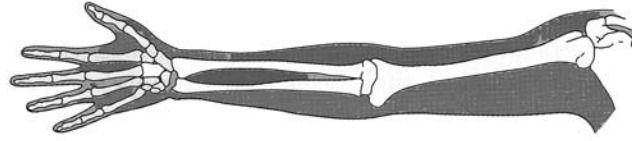
Plasenta: Gebelik süresince fetusun anne karnında yaşadığı, anneden alınan gıdaları fetusa aktarma özelliğine sahip içi sıvı dolu kesedir.

Canlıların sahip oldukları özellikler arasındaki benzerlikler, bütünüyle kalıttan köken almamaktadır. Bazı özellikler, birbirlerinden bağımsız olarak, evrim sürecinde benzer ortamlara uyum sağlamayla da kazanılmış olabilir. Arı ve yarasa havada uçmaya benzer bir uyarlanma göstermektedirler. Ancak her ikisinin kanat yapılarına ayrıntılı bir şekilde bakıldığında, uçmayı sağlayan organlarının birbirlerinden bütünüyle farklı olduğu görülür. Yarasa ve arı uçmaya uyarlanmış, bizim kanat adını verdiğimiz organlara sahip olmalarına karşın, yarasada yer alan kemikler, kas ve sinir sisteminin benzeri arının kanadında mevcut değildir. Kökenleri farklı olan, dolayısıyla evrimsel açıdan birbirleriyle ilişkili olmayan, ancak benzer işlevleri üstlenen organlara ise işlevsel ya da görevdeş (analog) organlar denilmektedir. Arı ve insan evrimsel açıdan farklı kökene sahiptirler ve canlılar sınıflamasında farklı yerlere yerleştirilmektedirler. Biyologlar canlıları organlarının işlevlerine göre değil, yapı ve kökenlerine göre sınıflayarak kuşlar (serçe, güvercin), balıklar (hamsi, alabalık), memeliler (balina, yarasa, şempanze ve insan) ve böcekler (arı, kelebek, karınca vb.) şeklinde yapmaktadırlar. Böylece bu grupların birbirleriyle ortak özellikleri, onların geldikleri kökene ilişkin bilgileri de yansıtmış olur.

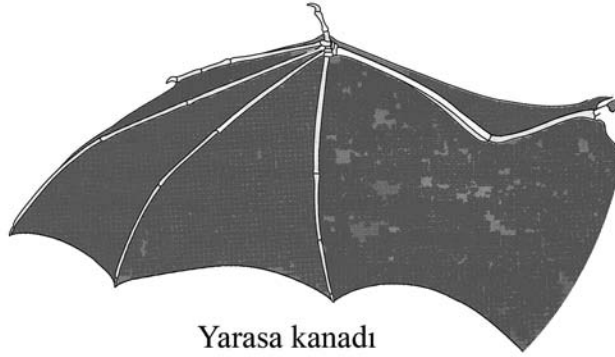
Resim 4.1

İnsanın kolu ve yarasanın kanadı farklı işlevleri olsa da ortak bir kökene sahip olan kökendeş (homolog) organlardır. Yarasanın kanadı ve kelebeğin kanadıysa işlevleri aynı ancak evrimsel kökenleri farklı olan görevdeş (analog) organlardır.

Kaynak: Park, 2001, s.165

İnsan kolu

Yarasa kanadı

Kelebek kanadı

Özellikler yalnızca yapı ve kökenlerine göre değil, gelişmiş ya da ilkel özelliklerin korunması dikkate alınarak da yapılmaktadır. İlk memeliler beş adet parmağa sahiptir, dolayısıyla primat takımının üyelerinin de beş parmaklı el ve ayaklara sahip olmaları, primat takımında ilkel özelliklerin korunduğu anlamına gelmektedir. Buna göre tek toynaklı günümüz atında, bu gelişmiş bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, gelişmiş ya da ilkel özellikler görecelidir. Primat takımının bir üyesi olan insanın beş parmağa sahip olması ilkel bir özellik olmakla birlikte, diğer parmaklarına oranla uzamış el başparmağı, türemiş organ olarak değerlendirilmekte ve **prosimiyenler**dekinden daha hassas tutuculuk özelliğine sahip olan insan başparmağı gelişmiş bir özellik olarak kabul edilmektedir. Genetik özellikler, morfolojik özelliklerin yanı sıra canlıların sınıflamasında kullanılan yeni bir yaklaşımdır. Moleküler sistematik olarak da bilinen bu tür sınıflamalarda **DNA** dizilimi, DNA çaprazlanması, proteinlerin immünolojik tepkimelerinin karşılaştırılması gibi özellikler kullanılarak türler arasındaki genetik uzaklık belirlenmektedir.

Prosimiyen: En erken primatlara benzeyen, küçük beyni, çıkıntılı burnu ve iri gözleriyle ilkel özelliklere sahip olan primat grubudur.

DNA (Deoksiribo Nükleik Asit): Genetik kodu taşıyan molekülüdür.

Sınıf	İnsanın Yeri
Alem	Hayvanlar
Şube	Kordalılar
Alt şube	Omurgalılar
Sınıf	Memeliler
Alt sınıf	Plesantali memeliler
Takım	Primatlar
Alt takım	Antropoidler
Üst aile	Hominoidler
Aile	Hominidler
Cins	Homo
Tür	Sapiens

Tablo 4.1
İnsan Türünün
Canlılar
Sınıflamasındaki
Yeri

Aynı kökenden gelen organlar, primitif ve türemiş organlar ile canlılar arasındaki genetik uzaklık dikkate alındığında insanın canlılar dünyasındaki yeri şöyle tanımlanabilir: Besinlerini sindiren, hareket etmesi, duyu ve sinir sistemine sahip olmasıyla insan, canlılar dünyasında mantarlar, tek hücreliler, virüsler, bitkiler âlemlerinin değil hayvanlar âleminin bir üyesidir. Hayvanlar âleminde süngerler, denizyıldızları, kurtlar, salyangozlar ya da kafadan bacaklılar gibi hayvanlarla değil vücudu boydan boya geçerek farklı kollara dallanan sinir sistemine sahip olması nedeniyle insan, **kordalı** hayvanlarla aynı şubede yer almaktadır. İnsanın da içinde yer aldığı grupta omurga adını verdiğimiz kemik bir yapıyla merkezi sinir sisteminin çevrelenmesi nedeniyle diğer omurgalılarla aynı alt şubede yer almaktayız. Omurgalılar arasında bazıları kuşlar, sürüngenler, kurbağagiller gibi yumurtlarken; sıcakkanlı, yavrularını plasenta içerisinde büyüten, onları süt vererek besleyen insan memelidir. Ancak, memeliler de kendi yaşadıkları uyarlanmaların bir sonucu olarak farklı anatomik özelliklere sahiptir. Bu nedenle memeliler etçiller, kemiriciler, tek toynaklılar, çift toynaklılar gibi birçok takıma ayrılmaktadır. İnsan bu takımlar içerisinde iri beyinleri, üç boyutlu görme yetisine sahip olma, ellerinde beş parmağın mevcut olduğu, pençe ya da toynağa sahip olmayan, primat adı verilen takımla benzer özelliklere sahiptirler.

Korda: Vücudun orta hattından uzanan merkezi sinir sistemidir.

PRİMATLAR

Prosimiyenleri, Eski ve Yeni Dünya maymunlarını, kuyruksuz büyük maymunları ve insanı içeren memeli takımına *primat* adı verilmektedir. Şimdi bu takımın ortak özelliklerinin neler olduğunu ve insanın neden bu takıma yerleştirildiğini öğrenelim.

Primatların Özellikleri

Primat takımında yer alan türler, ağaç yaşamına uyarlanmayı yansıtan temel anatomik özelliklere sahiptir. Primat takımının bütün üyelerinin el ve ayaklarında beşer adet parmak bulunmaktadır. Parmaklar belli ölçülerde içe eğimli olup, ağaçların dallarına daha kolay tutunmaya ve ağaçların ince dallarını kadar ulaşmaya uyarlanmıştır. Primatlarda el ve ayaklarda yer alan başparmaklar diğerleriyle karşılaşabilme özelliği göstermektedir (Resim 4.2 Bazı primatlarda elin yapısı). Dik duruş pozisyonu ve iki ayak üzerinde (bipedal) hareket sistemine sahip tek primat türü olan insanda ayaklar bir kaide özelliği kazanmış ve başparmağın tutuculuğu büyük oranda güdükleşmiş olmakla birlikte, insan olmayan primatlarda bu özellik korunmuştur. Primatlarda parmakların uç kısımlarında, pençe yerine yassı tırnaklar bulunmaktadır. Parmaklar kavramaya uyarlanırken, parmakların uç kısımlarında geniş ve eğimli yastıkçıklar gelişmiştir. Bu yastıkçıklar ağaç dallarını ve besinleri tutma, kavrama ve hissetmede önemli bir işleve sahiptir. Primatlarda iskelet sistemi ağaçta hareket edebilmek açısından son derece önemli olan esnek ve hareketli bir yapıya sahiptir. Bu esneklik **üye kemiklerinin anatomisinde** kendini göstermektedir.

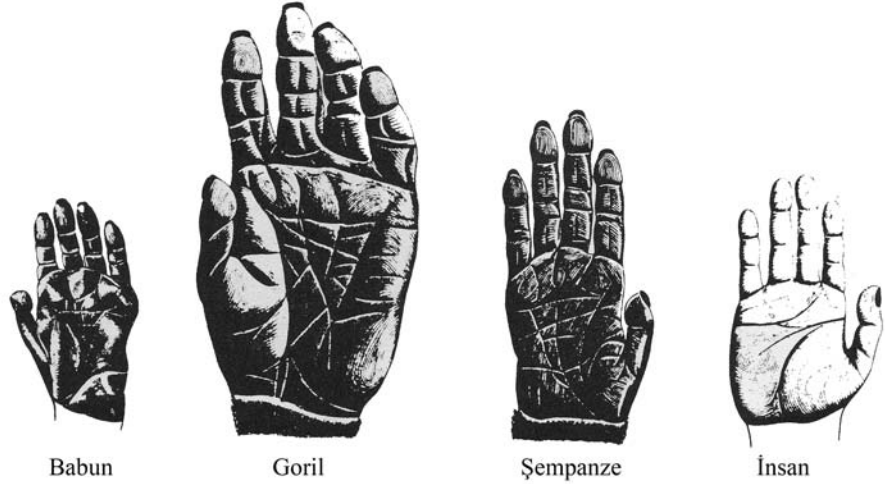
Üye kemikleri: Kol ve bacaklar ile bunları oluşturan kemiklerdir.

Anatomi: Canlıları oluşturan yapıları ve aralarındaki ilişkileri inceleyen temel bilimdir.

Resim 4.2

Bazı Primatlarda Elin Yapısı

Kaynak: Rosen, 1974, s.146

Primat takımında koklama duyusunun önemi azalmasına karşın görme duyusu önem kazanmıştır. Memelilerin çoğunda kafatasının yan tarafında yer alan her bir gözün görme alanının diğerininkinden farklı olması nedeniyle görme iki boyutludur. Primatlarda kafatasının ön kısmında yerleşmiş olan gözlerin görüş alanlarının birbirleriyle çakışmasıyla üç boyutlu görüş (stereoskopik) yetisi gelişmiştir (Resim 4.3 Primatlarda üç boyutlu (stereoskopik) görüş). Bir daldan diğerine sıçrayarak, salınarak ya da dört eli hareket eden primatlarda üç boyutlu görme mesafenin, diğer bir deyişle derinliğin tahmin edilebilmesi açısından çok önemli bir uyarlanma

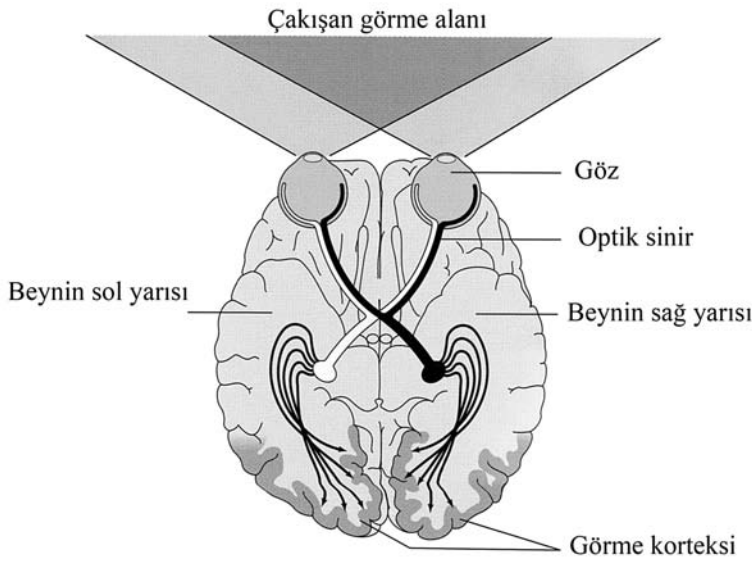
biçimidir. Bu özellik aynı zamanda görülen objelerin boyutunun tahmin edilmesine de olanak sağlamaktadır. Primatlarda görme açısından beliren bir diğer önemli farklılık ise renkli görme yetisidir. Primatlarda bu özelliğin gelişimi, binlerce renk tonunun arasında besin ve düşman gibi durumların kolayca algılanmasına olanak sağlamaktadır. Koklama duyusunun görme duyusuna oranla önemini yitirmiş olması, primat takımında burun bölgesinin de içinde yer aldığı yüz ve çenelerin küçülmesine yol açmıştır. Buna bağlı olarak dişlerin sayısında meydana gelen azalma primat takımının en önemli özellikleri arasında yer almaktadır. Memelilerde her bir çene yarımında yer alan 3 kesici, 1 köpekdişi, 4 küçük azı ve 3 büyük azıdan oluşan toplam 44 diş sayısı, primat takımında 36 ve 32'ye düşmüştür. Buna karşın ağızdaki kesme, koparma, parçalama ve çiğneme işlevlerini yerine getiren çokbüçimli dişler gelişmiştir. Diş biçimindeki çeşitlilik, primatların beslenmesindeki çeşitlilikle de uyumludur. Birçok primat farklı besin türlerinden oluşan **karma beslenme**ye sahiptirler.

Karma beslenme: Hem bitkisel hem de hayvansal kaynaklı besinlerin tüketilebildiği beslenme modelidir. Omnivor veya hepçil de denilmektedir.

Resim 4.3

Primatlarda Üç Boyutlu (Stereoskopik) Görüş

Kaynak: Park, 2001, s.139

Primatlar yeryüzündeki en iri beyne sahip olan canlılardır. Beynin iriliği, hacim ya da ağırlık açısından canlılar arasında en yüksek değere sahip olunmasıyla değil, beyinin vücuda oranıyla elde edilen değerle ölçülür. Beynin iriliği değil, karmaşıklığı da primat takımında ileri düzeydedir. Aslında iri ve karmaşık bir beyin plasentalı memelilerin geneli için geçerli olmakla birlikte, bu durum özellikle primat takımı için daha doğrudur. İri bir beyin, daha karmaşık düşünce sistemine ve öğrenmenin gelişimine işaret etmektedir. Memelilerden daha yavaş ve uzun süren büyüme süreci, ebeveynlere daha fazla bağımlı halde geçirilen çocukluk, öğrenme sürecinin ve öğrenilen şeylerin de artmasına yol açmaktadır. Bu nedenle primatlar diğer memelilerden daha esnek ve öğrenmeye dayalı davranışlara sahiptirler. Memelilerin tersine her seferinde bir yavru doğuran primatlarda, az sayıda yavru ebeveynlerin özenle bakımı ve ebeveynlerin fedakârlığıyla risk olmaktan çıkmıştır.

Primatlar bir grup içerisinde yaşamaya eğilimlidirler. Bu grup çeşitli büyüklüklerde olabilir. Grup içerisinde yaşam, üyelerinin arasındaki ilişkilerin sürekliliğine işaret etmekte, toplumsal öğrenmede önemli bir yer tutmaktadır. Büyüme süreci

en uzun olan insan, hayatını bütünüyle içinde yaşadıkları toplumdan öğrendiklerine dayandırmaktadır. İnsan, diğer canlıların tersine içine doğduğu toplum ve yarattığı kültür olmaksızın yaşamını sürdürmez.

SIRA SİZDE

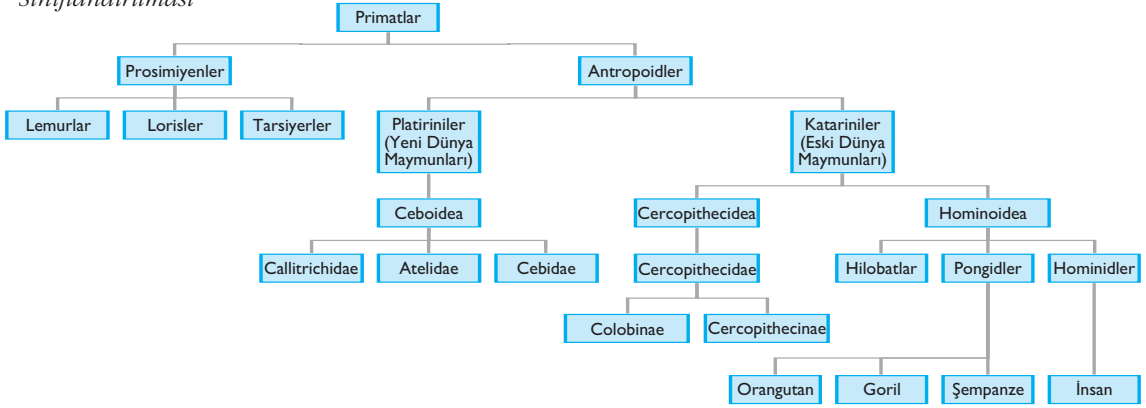
1

Çocukluk süresi en uzun olan primat insandır. Bunun kültüre olan ilişkisini tartışınız.

Primat takımı yukarıda belirtilen özellikleriyle memeliler sınıfının diğer takımlarından ayrılmakla birlikte, bu takım içerisinde yer alan aile, sınıf ve türler bu takımın bütün özelliklerine bütünüyle sahip değildirler (Şekil 4.1 Primatların sınıflandırılması). Diğer memeli takımlarında olduğu gibi bu takımda yer alan türler arasında da önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu nedenle primat takımını oluşturan aile, cins ve türlerin özelliklerini de tanımlamakta yarar vardır.

Şekil 4.1

Primatların
Sınıflandırılması

Prosimiyenler

Primat takımı geleneksel olarak iki büyük alt takıma ayrılmaktadır: *Prosimiyenler* ve *antropoidler*. Lemurlar, lorisler ve tarsiyeerleri içeren prosimiyen alt takımı, Afrika'nın doğu kıyılarına komşu olan Madagaskar Adası (lemur) ile Hindistan, Sri Lanka, Güneydoğu Asya, Afrika'da (lorisler ve tarsiyeerler) yaşamaktadırlar. Bu grubun üyeleri primat takımı arasında, ataları olan memelilerin özelliklerini, diğer maymunlar, kuyuksuz büyük maymunlar ve insandan daha fazla paylaşmaktadırlar. Bu runları ileri doğru çıkıntılı olup, uç kısmında nemli bir bölge bulunmaktadır. Bu özellik tarsiyeerlerde (Fotoğraf 4.1 Tarsiyeer) bulunmamaktadır. Bu nedenle tarsiyeerler, bu alt takımdan ayrılarak Anthropoidlerin bulunduğu alt takıma da yerleştirilmektedir. Prosimiyenlerin gözleri kafatasının yan kısımlarına yerleşmiş olup, daha kısa hami-

Fotoğraf 4.1

Tarsiyeer

Kaynak:

www.tarsier.org

simlerinin gözleri kafatasının yan kısımlarına yerleşmiş olup, daha kısa hami-

lelik dönemine ve büyüme sürecine sahiptirler. Çoğunlukla gece ve ağaç yaşamına uyarlanmış olan bu canlılarda, boyut fare lemuru gibi prosimiyenlerde 13 cm'den, indri olarak da bilinen lemurlarda 60 cm'ye kadar geniş bir dağılım göstermektedir. Gece yaşamına uyarlananlarda renkli görüş yoktur ve gözleri oldukça gelişmiştir. Meyve, yaprak, ağaç filizleri, böcek, tırtıl yiyerek yaşamlarını sürdürmektedirler. Lorisler genellikle besinlerini yalnız toplarlar. Lemur ve lorisler benzer uyarlanma biçimine sahiptirler. Bu iki grup son derece iyi tırmanma ve kavrama yetisine sahiptirler. İri gözleri, yüzün önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, üç boyutlu görüş tam gelişmemiştir ve gözleri hareketli değildir. Gözlerinin hareketsizliğine karşın kafatasının 180 derece dönmesiyle uyarlanmışlardır. Ebeveyn ve erişkinliğe ulaşmamış çocuklardan oluşan çekirdek bir grupları mevcuttur.

Antropoidler

Antropoidler insansı maymunlar olarak da bilinmektedir. Bu alt takımda yer alan türler oldukça çeşitlilik göstermekle birlikte, ortak paylaşımları ve onları prosimiyenlerden ayıran özellikleri mevcuttur. Antropoidler genellikle iri boyuta sahiptirler. Beyin hacimleri daha fazla olup, koklama duyuları zayıflamış, görme duyuları ise daha fazla gelişmiştir. Görme duyuları renkli ve üç boyutlu görmeye uyarlanmıştır. Hamilelik ve doğumdan sonra bebeğin bakımı uzun bir zamanı kapsamaktadır. Maymunların önemli bir kısmında **parazit ayıklama** olarak da bilinen postun tımarlanması alışkanlığı bulunmaktadır (Fotoğraf 4.2 Maymunlarda parazit ayıklama davranışı). Prosimiyenlere göre daha sosyal hayvanlar olarak bilinen antropoidler, bütün primat takımının yaklaşık %70'ini oluşturmaktadırlar. Bu alt takımda yer alan primatlar coğrafik olarak iki farklı bölgeye yayılmaları nedeniyle *Yeni Dünya maymunları* ve *Eski Dünya maymunları* olarak iki gruba ayrılmışlardır. Yeni Dünya maymunları olarak da bilinen Platiniler Orta ve Güney Amerika'da yaşayan maymunları içermektedir. Katariniler ise Asya ve Afrika kıtasında yaşayan maymunlarla kuyruksuz büyük maymunları ve ayrıca yeryüzünün her tarafına yayılmış olan insani içermektedir.

Parazit ayıklama: Antropoid maymun topluluklarında bireyler arasında postlarının tımarlanması, parazitlerin ayıklanmasını içeren sosyal bir davranış örüntüsüdür.

Yeni Dünya Maymunları

Yeni Dünya maymunları boyut açısından 350 gr ağırlığındaki küçük boyutlu tamarinlerden 9 kg ağırlığındaki howler maymunlarına kadar geniş bir dağılım göstermektedirler. Hemen hemen tamamı ağaç yaşamına uyum sağlamıştır. Hatta bazıları hemen hiçbir zaman yere inmezler. Genellikle gündüz yaşamına uyarlanmış olan Yeni Dünya maymunları üç boyutlu ve renkli görürler. Bu grupta yer alan maymunların ayırt edici özelliklerinden birisi de burunlarıdır. Geniş ve bu-

Fotoğraf 4.2

*Maymunlarda
Önemli Bir
Toplumsallaşma
Aracı Olan
Parazit Ayıklama
Davranışı*

Kaynak:
*Jurmain vd.,
2003, s.152*

run kanatları dışı dönük burunlara sahip Yeni Dünya maymunları platirini olarak da bilinmektedir. Yaşam alanlarını Orta ve Güney Amerika'nın ormanlıkları oluşturmaktadır.

Fotoğraf 4.3

Yeni Dünya
Maymunlarına
Örnekler

Kaynak: Yılmaz
Selim Erdal Arşivi

Eski Dünya Maymunları

Eski Dünya maymunları, Yeni Dünya maymunlarından daha fazla davranışsal ve biçimsel çeşitliliğe sahip olan primatlardır. Sahra altı Afrika'dan Asya'nın güneyine tropikal, yarı tropikal, çalılık, savanlık, yarı kurak çöl alanlar ve kış sezonlarında kar alan soğuk bölgelere kadar oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Çoğunlukla ağaç yaşamına uyarlانmış olmakla birlikte babunlar gibi bütünüyle yerde yaşayanları mevcuttur. İster ağaçta isterse yerde yaşasın Eski Dünya maymunları zamanlarının çoğunu besin arayarak, uyuyarak ya da parazit ayıklayarak geçirirler. Oturduklarında dik duruş pozisyonuna sahip olan bu primatlarda, arka taraflarında oturma yastıkçığı olarak da bilinen nasırlaşmış bir bölge mevcuttur.

Katarini: Burunlarında dışı dönük kanatların mevcut olmadığı, burunlarının uç kısımları nemli olmayan dar burunlu maymunlardır.

Katarini olarak da adlandırılan, dar burunlu Eski Dünya maymunları, iki üst aileye sahiptir. Bunlar insanı, kuyruksuz büyük maymunları ve hilobatları içeren Hominoidea ile maymun olarak bildiğimiz Cercopithecidea'dır. *Cercopithecidea* üst ailesi ise *Cercopithecidae* adı verilen tek bir aileye mensupturlar. Bu ailenin üyeleri karma bir beslenmeye sahip olan, avutlarında besinleri biriktirdikleri bir kese bulunan maymunlardır. Meyve, tohum, yaprak, ot, bitki kökleri, yumrular, kabuklu yemişler, böcek, kuş yumurtaları ve küçük hayvanları yerler.

Fotoğraf 4.4

Cercopithecidea
Ailesinden
Cercopithecus
Diana (Diana
Maymunu)

Kaynak: Yılmaz
Selim Erdal Arşivi

Ağaçta ya da yerde dört eli hareket sisteminden ağaçta salınarak hareket olarak bilinen **braşiyasyon**, hatta daldan dala sıçrayarak harekete kadar birçok hareket biçimine sahip olan bu primatlarda, dişler sayıca azalarak bizim de sahip olduğumuz gibi her bir çene yarımında iki kesici, bir köpek dişi, iki küçük azı ve üç büyük azı olmak üzere toplam 32 dişe sahiptirler (Fotoğraf 4.4 Braşiyasyon).

Braşiyasyon: Eski dünya maymunları ile kuyruksuz büyük maymunların bazılarında gözlenen, kollar aracılığıyla ağaç dallarında salınarak uygulanan hareket sistemidir.

Fotoğraf 4.5

Ağaç Dallarında
Kollarla Salınarak
Yapılan
Braşiyasyon
Hareketi

Kaynak: Rosen,
1974, s.113

Sosyal organizasyonları oldukça karmaşık olan Eski Dünya maymunları, bir ya da iki erkeğin bulunduğu küçük gruplardan, birkaç erkek ve dişi ile onların çocuklarından oluşan büyük gruplara kadar oldukça değişik sosyal gruplar oluşturmaktadırlar. Eski Dünya maymunları arasında tek eşlilik yaygın bir durum değildir.

Hominoidler

Taksonomik sınıflamada insan, kuyruksuz büyük maymunlar ve hilobatlar *Hominidea* adındaki üst aile içerisinde yer almaktadır. Şempanze, goril, orangutan ve insanın aynı üst aile içerisinde yer alması beyin kapasitelerinden morfolojik özelliklerine, genetik yapılarından toplumsal örgütlenmelerine ve sosyal organizasyonlarına kadar birçok özellik açısından birbirlerine benzemelerinden kaynaklanmaktadır.

Kuyruksuz büyük maymunlar ya da ponjidler, orangutan, goril ve şempanze olmak üzere üç farklı primat türünden oluşan bir *hominoid* grubudur. Bunlardan orangutanlar Asya'da Borneo ve Sumatra adalarında; şempanzeler Batı ve Orta Afrika ile Doğu Afrika'nın Turkana gölü yakınlarındaki ormanlık alanlarında; goriller ise Orta Afrika'nın doğu ve batı bölgelerinde yaşamaktadırlar. Asya'nın güneydoğusunda, özellikle Malezya'daki ormanlık alanlarda yaşayan jibonlar ve siyamanglar kuyruksuz büyük maymunlar arasında yer almakla birlikte, bunlar *Hylobatidae* ailesini (hilobatlar) oluşturmaktadırlar.

Fotoğraf 4.6

Jibon

Kaynak: Wandrey, 1987, s.107

Kuyruksuz büyük maymunlar primatlar arasında en büyük ve ağır olanlarıdır. Orangutanlar 140 kg, goriller ise 200 kg ağırlığına ulaşabilmektedir. Kuyruksuz büyük maymunlarda köpek dişleri oldukça iridir. Diğer dişlerin boyutlarını aşan köpekdişlerinin karşı çenelerde yerleştikleri boşluklar mevcuttur. Çeneleri iri ve ileri doğru çıkıntılıdır. Güçlü çenelere sahip olan kuyruksuz büyük maymunlarda çiğneme kasları da oldukça kuvvetlidir. Çiğneme kasları yan tarafta değil tepe kısmında kafayla birleşmektedir. Özellikle erkeklerde kafatasının tepesinde, çiğneme kaslarının yapıldığı ibik biçiminde kemik bir çıkıntı (*sagittal crest*) mevcuttur. Ortalama beyin kapasiteleri şempanzede 390 cm³, orangutanda 425 cm³ ve gorilde 525 cm³'tür.

Yarı dik duruş pozisyonuna sahip olan kuyruksuz büyük maymunların uyluk ve kaval kemiklerinin eksenleri düz konuma gelememektedir. Bu nedenle iki ayak üzerine kalktıklarında bile insandaki gibi dik duruş pozisyonuna sahip olamamaktadırlar. Ayakları da elleri gibi tutucu özellik taşımaktadır. İnsandan daha kısa başparmakları olduğu için başparmakla diğer parmaklarının karşılaşması sonucunda meydana gelen **hassas tutuş** yeteneği gelişmemiştir.

İnsan gibi uzun ömürlü olmalarına karşın doğal yaşamlarında 40 yaşını aşmış kuyruksuz büyük maymuna pek rastlanmaz. Büyümeleri diğer hayvanlara ve insan dışındaki primatlara göre yavaştır. İlk iki yıldaki büyüme biçimleri insana benzerdir. Erişkinlik dönemine çok kısa bir çocukluktan sonra giren kuyruksuz büyük maymunlarda erişkinlik aşamasında cinsiyetler arasında belirgin bir boyut farklılığı mevcuttur.

Sosyal gruplar halinde yaşayan kuyruksuz büyük maymunlar arasında şempanzeler dişil gruplar oluşturmaktadır. Dişiler ile üreme kapasitesine ulaşmamış erkekler grubun esas üyelerini oluşturmaktadır. Gruptaki süreklilikleri nedeniyle dişiler arasında bağ kuvvetlidir. Gruptan ayrılan erkekler zaman zaman esas gruplarına dönmekle birlikte, genelde ayrı yaşamayı tercih etmektedirler. Şempanzeler birbirlerine komşu grupların oluşturduğu daha büyük gruplar meydana getirmektedirler. Gorillerde dişiler ve erişkinliğe ulaşmamış çocuklar ve bebeklerden oluşan grup, baskın erkek bir goril tarafından yönlendirilmektedir. Erişkinliğe ulaşan erkek ve dişiler esas gruplarını terk ederek başka gruplara katılmakta ya da yeni gruplar oluşturmaktadırlar. Orangutanlarda ana grup dişiler ve çocuklardan oluşmakta, erkekler yalnız dolaşmaktadır.

Hassas tutuş: Bir maddenin iki parmakla özenli bir şekilde tutulmasını ifade eder.

Kuyruksuz büyük maymunlarda davranışlar kalıtsal yapı tarafından sınırlanmamaktadır. Bu nedenle kuyruksuz büyük maymunlarda sadece biz insanlara ait olduğunu düşündüğümüz birçok davranış biçimi vardır. Bunlar arasında avlanma, alet yapımı ve kullanımı, iletişim ve öğrenme gibi davranışlar ilk akla gelenlerdir. Tasarlayarak alet üretimi insan dışındaki canlılarda da mevcuttur. Ancak şempanzeler bu konuda insana daha yakındırlar. Yabanıl şempanzeler düzenli olarak alet yapmaktadır. Şempanze su içmek için yaprakları çiğner, örseleyerek sünger haline dönüştürür, ardından suya daldırarak yaprakların su emmesini sağlar ve ağzına götürüp sıkarak suyu içer. Şempanzeler karıncaları avlayabilmek için yeşil ağaç dallarını seçer, yapraklarını koparır, kabuğu sıyırdıktan sonra onu ustaca karınca yuvasına sokarak dalların üzerine bunların yapışmasını sağlar (Fotoğraf 4.7 Ağaç dalıyla yuvasından karınca çıkaran şempanze). Ceviz kırmak için taş parçalarını hassas bir şekilde kullanır. Yavrular alet kullanımını grubun erişkin bireylerinden genellikle annelerinden öğrenirler. Goriller ve şempanzeler uyumak için kendilerine yaprak ve dallardan oluşan yatak da hazırlarlar.

Fotoğraf 4.7

*Ağaç Dalıyla
Yuvasından Termit
Karıncaları
Çıkaran Şempanze*

Kaynak: Park,
2001, s.154

Ses telleri insan gibi konuşmaya uygun olmamakla birlikte, farklı sesler çıkarma yoluyla gerçekleştirilen gelişmiş bir iletişim kurma becerisi insanların kuyruksuz büyük maymunlarla paylaştığı özelliklerden biridir. Şempanzelerde 25 farklı sestten oluşan çığlık sistemi mevcuttur. Şempanzelerin çıkardığı çığlıklar yalnızca bir durum için geçerlidir. İnsanlar gibi ses çıkaramamakla birlikte şempanze, goril ve orangutan gibi kuyruksuz büyük maymunlar işaret dilini öğrenerek insanla iletişim kurabilmektedir. İşitme engellilerin kullandığına benzer bir işaret dilini ya da nesneleri ve kavramları çağrıştıran sembolleri öğrenebildiği birçok araştırmayla kanıtlanan şempanze, goril ve orangutanların öğrendikleri dili, gruplarının diğer üyelerine de öğretebildikleri, küfrettikleri, hatta yalan söyledikleri belirlenmiştir (Fotoğraf 4.8 Semboller kullanarak iletişim kuran şempanze (bonobo). Bununla birlikte kuyruksuz büyük maymunlar dili ancak belli bir düzeye kadar öğrenebilmektedirler. Yabanıl ortamda anlamlı işaret sistemini üretemeyen kuyruksuz büyük maymunların dil konusunda ilkel bir yetiye sahip oldukları oldukça açıktır.

Fotoğraf 4.8

*Semboller
Kullanarak İletişim
Kuran Şempanze
(Bonobo)*

Kaynak: Jurmain
vd., 2003, s.168)

Kuyruksuz büyük maymunlar arasında yalnızca şempanzelerde avlanma gözlemlenmiştir. Avlarını basitçe yakalayıp öldürmesine karşın, erkek şempanzelerin bazen grup üyelerince ortak olarak gerçekleştirilen karmaşık bir avlanma biçimini sergiledikleri de belirlenmiştir.

Kuyruksuz büyük maymunlar yalnızca morfolojik ve davranışsal özellikleriyle değil, genetik yapılarıyla da insana büyük benzerlikler göstermektedir. Genetik olarak en yakın akrabası olan şempanzelerle insan arasındaki genetik farklılık yalnızca %1,2'dir. Morfolojik açıdan birbirlerine daha fazla benzedikleri varsayılan şempanze ve goril arasındaki farklılık da yalnızca %1,2'dir. Bu ise şempanzenin insana olan biyolojik uzaklığı ile gorile olan uzaklığının aynı olduğunu göstermektedir. İnsan ile goril arasındaki genetik farklılıklar %1,4 iken orangutan insana en az benzeyen kuyruksuz büyük maymunu oluşturmaktadır. İnsanla orangutan arasındaki genetik farklılık %2,2'dir. Bütün bu özellikler, insan ile kuyruksuz büyük maymunların hem davranışsal hem de genetik açıdan büyük benzerliklere sahip olduklarını göstermektedir.

İnsan

Primat takımının bir üyesi olan insan türünü, bütün özellikleriyle burada tanımlamak olanaksızdır. Ancak, yukarıdaki satırlarda tanımlanan birçok morfolojik ve davranışsal özelliğin insan tarafından da paylaşıldığı bilinmeli, insanı tanımlama denemelerinin genellikle insan merkezli bir yaklaşıma sahip olduğu unutulmamalıdır. Bununla birlikte, yalnızca insana özgü olan ve diğer primatlarda görülmeyen biçimsel ve davranışsal özellikler de mevcuttur. İnsanın beyni diğer hominoidlerden daha iri (ortalama 1400cm³) ve karmaşıktır. Yüzü daha kısadır ve bütünüyle **beyin kutusunun** altında yerleşmiştir. Ön dişlerinin boyutu, özellikle de köpek dişleri kısalmış, azı dişleri kalın bir mine tabakasıyla kaplanmıştır. Kol kemiklerinin uzunluğu bacak kemiklerine göre; ön kol kemiklerinin uzunluğu ise üst kol kemiklerine göre kısalmıştır. Omurganın yerleştiği kafanın en büyük deliği bütünüyle kafatasının altına yerleşmiş, omurga bir S formunu almıştır. Omurganın bel omuru bölümü kısalmış, leğen kemiği ise kısa ve geniş bir hal almıştır. Baş parmak

Beyin kutusu: Kafatasında beyin yer aldığı bölümdür.

uzun, diğer dört parmağının boyu ise kısadır. Ayak parmakları tutucu özelliğini yitirmiş, baş parmak ile diğer parmaklar arasındaki açı azalmıştır. Kuyruksuz büyük maymunlarda gözlenen parmakların eğriliği, insanda yok olmuştur.

İnsan ile kuyruksuz büyük maymunlar arasında beliren en belirgin farklılıklar, onların davranışlarında kendisini göstermektedir. İnsan çocukluk dönemi en uzun olan tek hominoiddir. Bu özellik ona, diğer *hominoid*lerden daha uzun süren ebeveynlere bağımlılık ve daha fazla toplumsal öğrenme yetisi kazandırmaktadır. İnsanın davranışları büyük oranda öğrenmeye dayalı alışkanlıklara dayanmaktadır. Öğrenilen özellikler arasında üretme, yaratma yeteneği ve dil merkezi bir konumda yer almaktadır. Kültürü, toplumun bir üyesi olarak insanoğlunun öğrenerek kazandığı şeylerin karmaşık bir bütünü olarak değerlendirdiğimizde insanın ne çok şeyi öğrenmesi gerektiğini algılayabiliriz. Kültürün bir parçası olan karmaşık toplumsal ilişkiler de sadece insana özgüdür ve diğer primatların sosyal ilişkilerine göre çok daha büyük bir çeşitlilik ve karmaşıklık düzeyine sahiptir. İnsan yarattığı kültür olmaksızın ve toplumdan soyutlanmış halde yaşamını sürdüremez.

Diğer canlılardan bizleri ayırt eden özelliklerimiz mevcut olmakla birlikte, birçok özelliği de başta *hominoid*ler olmak üzere diğer canlılarla paylaşmaktayız. Se-se dayalı iletişim sistemi, davranışların gelecek kuşaklar tarafından öğrenilmesi, kendini ve akrabaları tanımak, yalan söylemek, avlanmak, kültürün öncülü olarak değerlendirilen alet yapmak başta olmak üzere insani olarak tanımladığımız birçok özelliği başta şempanze, goril ve orangutan olmak üzere diğer hominoidlerle paylaşmamız, hatta genetik olarak da aramızda çok az fark olması, aramızdaki farklılıkların niteliksel değil niceliksel olduğunu ortaya koymaktadır.

Diğer canlıları kolayca sınıflandırır, benzerlik ve farklılıklarını tanımlarken kendi türümüz söz konusu olduğunda neden bu kadar zorlanırsınız?

SIRA SİZDE

2

İNSANIN BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİĞİ

İrk mi? Biyolojik Çeşitlilik mi?

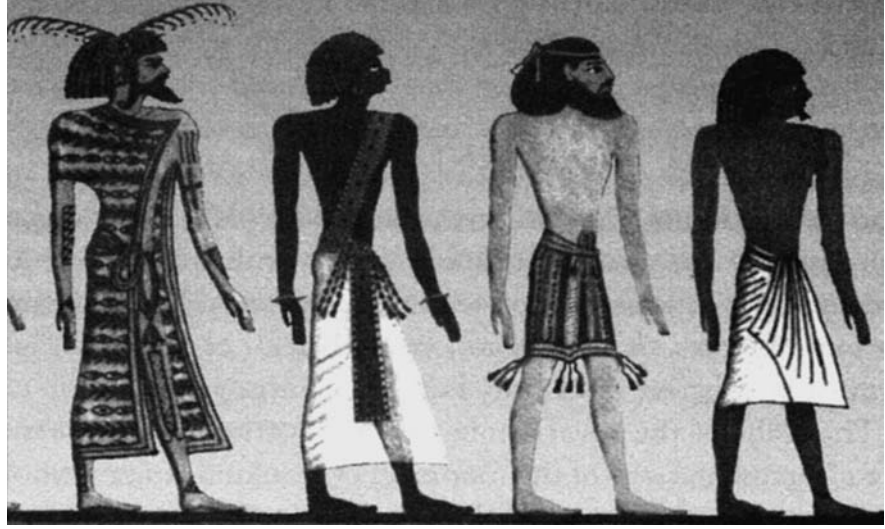
İnsan, diğer adıyla *Homo sapiens hominoidea* üst ailesi içerisinde yer alan bir türdür. Bir canlı türüyle başka bir canlı türü arasında benzerlikler olsa da türler üreme engeliyle birbirlerinden kesin olarak ayrılırlar. Aynı türün üyesi olan bireylerin tümü teorik olarak çiftleşip üreyebilirler. Ancak insan türü içerisinde yer alan **populasyon**lar, aileler, hatta aileyi oluşturan bireyler arasında da farklılıklar mevcuttur. İnsanoğlu, doğadaki canlıları kendini merkeze alarak sınıflamış, bu arada kendi türünün gösterdiği çeşitliliği de sınıflayarak kendini ve kendi dışında kalanları algılamaya çalışmıştır. Bu tür sınıflamaların insanlığın tarihi kadar eski olduğu varsayılsa da, en eski belgeler Mısır'da karşımıza çıkmaktadır. M.Ö. 1350 yıllarında Mısırlılar insanları görünür özelliklerini kullanarak, Kırmızılar (Mısırlılar), Sarılar (Doğulular, Asyalılar), Siyahlar (Afrikalılar) ve Beyazlar (Kuzeyliler) olmak üzere dört gruba ayırmışlardır (Resim 4.4 Eski Mısır'a ait insan gruplarının sınıflandırmasını gösteren bir resim). Bu ayırım aslında toplulukların Tanrı Horus'a yakınlık derecelerine göre yapılmıştır. İnsanın deri rengi gibi görünür özelliklerine dayalı sınıflamalar M.Ö. 2. yüzyılda Çin'de, hatta Eski Yunan'da da bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu tür sınıflamaların ötekini tanımlarken beden bîçimsel özelliklerinin yanı sıra duygusal ve davranışsal özelliklerine de gönderme yaptığı dikkati çekmektedir.

Populasyon: Aynı bölgede yaşayan ve kendi aralarında çiftleşebilen bireylerin oluşturduğu topluluktur.

Resim 4.4

*Eski Mısır'a Ait
İnsan Gruplarının
Sınıflandırmasını
Gösteren Bir Resim*

Kaynak: Yılmaz
Selim Erdal Arşivi

1492'de Amerika'nın keşfini müteakip hız kazanan Avrupalıların keşif ve kolonileştirme çalışmaları, kendini uygar olarak tanımlayan Avrupalılardan teknolojik açıdan daha geri, görünüş olarak onlardan farklı Amerika, Avustralya ve Afrika'nın yerli halklarıyla tanışmalarına yol açmıştır. 17. yüzyılın sonlarından itibaren, Avrupalılar, yeni tanıdıkları ötekilerin insan olup olmadıklarını, kendileri gibi Adem ve Havva'nın soyundan gelip gelmediklerini sorgulamaya başlamışlardır. Bu yerliler ile Avrupalılar arasındaki farklılıkları, insan ile maymun arasındaki farklılıkla eş değer tutup, yerlilerin insan olarak değerlendirilemeyeceği yargısına ulaşmışlardır. Bazı düşünürler ise daha da ileri giderek ilkel olarak değerlendirdikleri bu halkları beyazların temsil ettiği insan türünün dışına itmeye çalışmışlardır. Montesquieu "Erdemli bir varlık olan Tanrı'nın, iyi bir ruhu simsiyah bir bedene yerleştirebileceğini sanmıyorum" diyerek, 18. yüzyılda ırk ayrımının bedensel özellikleri tanımlamaktan öte bir anlam taşıdığını göstermektedir. Avrupalılarla Avrupalı olmayan yerli halkların aynı kökenden gelip gelmedikleri ve aynı tür içerisinde sınıflandırılıp sınıflandırılmayacakları sorunu monogenizm ve poligenizm adıyla anılan iki görüşün doğmasına neden olmuştur. Monogenizm renkleri ve görünüşleri nasıl olursa olsun tüm insanların aynı türün üyesi olduklarını ve Adem ve Havva'dan geldiklerini, ancak sonradan farklı çevrelere uyum sağlayarak değişik görünüm kazanabildiklerini savunan görüştür. Poligenizm ise insan ırklarının hepsinin Adem ve Havva'dan gelmediğini, dolayısıyla ayrı türler olarak değerlendirilmeleri gerektiğini savunan görüştür. İnsanın birçok özelliğinin dâhil edildiği tanımlama ve sınıflama çabaları, bu yaklaşımla 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. İnsan topluluklarında değişmediği varsayılan görünür özelliklere dayanan sınıflamalarla, ırk kavramına daha sistematik ve bilimsel bir boyut kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar arasında nirengi noktasını oluşturanlardan biri, anatomist Johann Friedrich Blumenbach (1753-1840) tarafından yapılan deri renklerine dayalı sınıflandırmadır. Bu sınıflandırmaya göre insanlar Beyaz, Sarı, Siyah, Kızıl ve Kahverengi olmak üzere 5 ırk grubuna ayrılmıştır. Bundan sonra da deri rengi kullanılarak çok sayıda ırk sınıflaması yapılmış, ancak pek çok insanın deri renginin yapılan bu sınıflamalara uymaması ve insanların başka özellikler açısından da farklılıklar göstermesi ırk sınıflandırmalarında kullanılacak başka kriterlerin aranmasına yol aç-

mıştır. İsviçreli anatomist Retzius ırk sınıflandırmasında kullanılacak bir ölçüt olarak **kafatası endisini** geliştirerek, kafataslarını uzun (*dolikhosefal*) orta yuvarlaklıkta (*mezosefal*) ve yuvarlak (*brakisefal*) olarak sınıflamıştır. Buna göre bazı ırklar uzun, bazıları yuvarlak ve bazıları da orta yuvarlaklıkta bir kafatası biçimine sahiptir. Kafatası biçimine dayalı ırk sınıflandırması daha sonraları ırkçılık tartışmalarının odağına yerleşecektir. Yüzün ileri doğru fırlaklığının derecesi (*prognatizma*), saç rengi, göz rengi, göz biçimi, yüzün biçimi, boy-pos gibi görünebilir ya da ölçülebilir özellikler bu sınıflamalara dâhil edilmiştir. Hatta doğuştan kazanılan ve yaşam boyunca değişmeyen kan grupları gibi gözle görülemeyen, ancak belli işlemler sonucunda ayırt edilebilen özellikler de kullanılmıştır. Bu tür biçimsel özelliklerin insanların teknolojik, davranışsal, moral ve zekâ düzeylerini de belirlediği düşüncesi 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar büyük ölçüde kabul gören bir düşünce olmuştur. Bu görüş, 20. yüzyılın başında bazı devlet yöneticileri tarafından evlilik, çocuk sahibi olma ve aile büyüklüğünün düzenlenmesiyle ırkların geliştirilmesi, böylece *saf ırk*ın yaratılması anlamına gelen *öjeniye* kadar ulaşmıştır. Bazı ülkelerde sağlıklı ve hatta ırken saf olduğu düşünülen insanların evlenmesi ve çocuk sahibi olmaları teşvik edilirken, sağlıklı olmayan ya da ırken saf olmadığı düşünülen insanların üremesi engellenmeye çalışılmıştır. Francise Galton tarafından önerilen bu görüş Nazi Almanyası'nda en üst düzeye çıkan ırkı kötü unsurlardan temizleme uygulamalarıyla bir insanlık dramına dönüşmüştür.

İnsan topluluklarının kültürel ve etnik özellikleri de ırk sınıflamalarında kullanılmış, birbirleri ile benzer bedensel özelliklere sahip toplumlar (örneğin Almanlar ve Avusturyalılar) farklı ırklar altında, ya da bedensel özellikleri farklı olan bireylerin oluşturduğu cemaatler ya da dini gruplar da birer ırk olarak (örneğin Yahudi ırkı) değerlendirilmişlerdir. Bu belirsizlik nedeniyle 20. yüzyılın ortalarında UNICEF, antropolog ve biyologların oluşturduğu bir komisyona kabul edilebilir bir ırk tanımı yaptırmayı denemiştir. Bu tanıma göre biyolojik açıdan ırk, belirgin ve aynı zamanda kalıtsal olan; doğal seçim, mutasyon, karışma ve yalıtılma gibi etmenlerin sonucunda ortaya çıkan bedensel farklılıklarla belirlenen insan birimleridir.

İrkların sınıflanmasında uzun süre görünebilir özellikler kullanılmış olmasına karşın, bu özelliklerin hangilerinin kullanılacağı, hangi özelliklerin bir ırkı diğerinden ayırt etmede daha başarılı olduğu bilinmemektedir. Irk sınıflamalarında kullanılan hangi kriter dikkate alınırsa alınsın, bütün insan gruplarını bu kritere göre sınıflamak olanaksızdır. Siyah, sarı ve beyaz deri renklerini insan gruplarını ayırmak için kullandığımızda, örneğin Avustralya yerlileri ile Pigmeler, Etiyopyalılar, Nilotikler gibi birçok Afrikalı topluluk *siyahlar* içerisine yerleştirilecektir. Bununla birlikte Pigmeler dünyanın en kısa boylu, Nilotikler ise en uzun boylu insanları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla eğer boya dayalı bir ayırım yapılırsa bundan tamamen farklı bir sınıflandırma ortaya çıkacaktır. Kaldı ki insanlarda çikolata renginden pembemsi beyaza kadar dağılan renk tonları mevcuttur. Deri rengi kuzey bölgelerden güneye doğru tedricen koyulaşmakta, ancak renk geçişlerinin keskin olmadığı bilinmektedir. Bu nedenle iki uç arasındaki yer alan birçok insan topluluğunun deri rengi açısından hangi ırk grubunda yer alması gerektiği belirsizdir. Bu iki uç renk arasında yer alan renk tonları kadar sınıflama yapmak gerekli gibi görünmektedir. Bu ise sınıflamanın olanaksızlığı anlamını taşımaktadır. Benzer durum yüz biçimi, burun biçimi, saç biçimi, göz rengi ve biçimi, boy uzunluğu, boy-pos gibi ırkların ayırımında kullanılan özelliklerin hemen tamamı için geçerlidir.

Hiç bir bedensel özelliğin tek başına ırkları sınıflamada başarılı olmadığı anlaşıncı, başka çözümlerin aranmasına neden olmuştur. *Hominoidler* içerisinde in-

Kafatası endisi: Kafanın genişlik ölçüsünün uzunluk ölçüsüne bölümünün 100 ile çarpımıyla elde edilen endistir.

sanın özelliklerinden bazılarını sıralarken, insanı diğer canlılardan ayırt eden, onu biricik kılan tek bir özelliğinin bulunmadığını görmüştük. Biyolojik özelliklerin insanı kuyruksuz büyük maymunlardan ancak niceliksel açıdan ayırabildiği, dolayısıyla insan ile şempanze arasındaki sınırı bile net bir şekilde ortaya koyacak bedensel ve davranışsal özelliklerin sınırlı olduğu düşünüldüğünde, insan türünü oluşturan “ırk” gruplarını ayırt etmede nelerin kullanılacağı önemli bir sorunu oluşturmaktadır. Fiziksel özelliklerden bir tanesi değil, birkaç özelliğin insan ırklarını temsil ettiği, dolayısıyla bunları grup halinde kullanmanın bu sorunu çözeceği düşünülmüştür. Bu nedenle araştırmacılar, belli insan ırklarını tanımlarken birden fazla özelliği kullanmışlardır. Örneğin Beyaz ve Sarı ırkın özelliklerinin bir karışımını yansıttığı söylenen Türkler, orta boylu, belirgin biçimde yuvarlak (brakisefal) başlı, düz ve siyah saçlı, geniş ve elmacık kemikleri çıkıntılı yüze sahip, çekik gözlü, göz kapakları hafif şişkin insanlar olarak tanımlanmıştır. Ancak, bu grubu ayırmak için belirlenen özelliklerin diğer ırk grupları için geçerliliği yoktur. Bu nedenle ırk olarak adlandırılan alt grupları bu yolla tanımlamak da olanaksızdır. Fiziksel özellikler bir bütün olarak bir arada bulunmazlar. Siyah tenli, uzun boylu, uzun kafalı, geniş burunlu, kıvrıkcık siyah saçlı insanlar olduğu gibi, siyah tenli, uzun boylu, uzun kafalı, dar burunlu, dalgalı siyah saçlı insanlarla; beyaz tenli, uzun boylu, uzun kafalı, dar burunlu, dalgalı kumral saçlı insanlar da vardır. Bu üç insan tipinde, fiziksel karakterlerden bir ya da birkaç tanesi diğer gruplardan farklılık göstermekte, farklılıklara burada sıralamadığımız başka fiziksel özellikler de dahil olmakta, tartışmaları çıkmaz bir yola sürüklemektedir.

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kabul edilen yaygın görüş, insanın fiziksel karakterlerinin sabit olduğu fikriydi. Diğer bir deyişle, insan gruplarının görünebilir özellikleri doğuştan kazandığı ve bu özelliklerin çevresel faktörlere karşı bir tepki göstermediği, dolayısıyla değişmediği kabul edilmekteydi. Irk sınıflamalarında sıklıkla kullanılan boy uzunluğunun çevresel faktörlerden etkilendiğini ortaya konulmuştur. İyi beslenen, yüksek sosyo-ekonomik grupların üyeleri, kötü beslenen, zor çevre koşullarında yaşayanlara göre daha uzun boylu olmaktadır. Kaldı ki, ekonomik yapısı hızla değişen toplumlarda, büyüme hızı artmakta, bireyler daha uzun boya ulaşmaktadırlar. Benzer durum ırk sınıflamalarında kullanılan ağırlık için de geçerlidir. Yapılan araştırmalar kafatası biçiminin de çevresel koşullara göre bir ölçüde değiştiğini göstermiştir. Dolayısıyla, ırk sınıflamalarında kullanılan özelliklerin çevresel koşullara bağlı olarak değişebilir olması, bunların salt biyolojik yapıdan kaynaklanan özellikler olarak sınıflamalarda kullanılamayacağını göstermiş, durumu daha da karmaşık hale dönüştürmüştür.

Sınıflamaların doğru yapıldığı varsayılrsa bile, bu sınıflamalarda ortaya çıkan bir diğer sorun ırklar arasındaki karışımdır. Göçler ve nüfus hareketlilikleri nedeniyle birçok insan grubu geçmişte yer değiştirmiştir. Günümüzde de bu süreç artarak devam etmektedir. Birçok topluluk tarafından yerleşilen Anadolu, modern Amerika Birleşik Devletleri’nde olduğu gibi, bu karışımı en iyi yansıtan bölgelerden birisini oluşturmaktadır. Bu tür hareketlilik, farklı ırklara dahil edilen bireylerin evlenmeleriyle sonuçlanmaktadır. Ancak, farklı ırklardan ebeveynlerden doğan çocukların hangi gruba dâhil edilebileceği belirsizdir. Genetik özelliklerini yarı yarıya anne ve babalarından almalarına karşın, melez çocuklar çoğunlukla daha aşağıda yer aldığı düşünülen ırk grubuna dâhil edilirler. Örneğin biri beyaz, diğeri siyah olan ebeveynlerden doğan melez bir çocuk genellikle beyaz ırkın bir üyesi olarak algılanmaz. Bir ırkın diğerine üstünlüğüne gönderme yapan böyle bir aşağı-

ğılama, ırkların saf özelliklerinin bozulması gibi biyolojik özelliklerden değil, ırk ayrımı ya da değerlendirmelerin kültürel temelinden kaynaklanmaktadır.

Her ne kadar, ırk sınıflamalarının biyolojik bir temele dayandığı ve sınıflamalarda kullanılan biçimsel özelliklerin genetik temelli olduğu kabul edilse bile, ırk sınıflamalarının biyolojik bir temele dayanmadığına en önemli kanıt genetik çalışmalardan gelmiştir. R.C. Lewontin 1972 yılında yayınladığı *Evrimsel Biyoloji* adlı çalışmasında, ırklar arasındaki genetik farklılıkları belirlemek için dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan topluluklardan oluşan 7 büyük ırk grubunu ele alarak 17 **polimorfik** özellik araştırmıştır. Bu araştırmada ulaştığı sonuç oldukça şaşırtıcıdır. Toplam genetik çeşitliliğin sadece %6,3'ü büyük gruplar arasındaki farkı temsil ederken, %94'ü grupların içerisinde. Büyük ırk gruplarını oluşturan daha alt düzeydeki yerel ırk gruplarında ise farklılık %8,3 oranında bulunmuştur. Bu veriler coğrafik ve yerel ırk gruplarının insan genetik çeşitliliğinin yalnızca %15'ini açıklayabildiğini, geri kalan %85'ini ise açıklayamadığını göstermiştir. İnsanlar arasındaki genetik farklılıkların önemli kısmı köy ya da kabile gibi alt gruplarda, hatta aile ve aileyi oluşturan bireylerde meydana gelmektedir.

Eğer Afrikalılar, Avustralya Yerlileri, Sarılar, Güney Asyalılar, Doğu Asyalılar, Okyanusyalılar ve Avrupa Beyazları olarak adlandırılan ırk grupları arasındaki farklılıklar genetik olarak belirlenebiliyorsa, o zaman bu gruplar arasındaki farklılıkların üst düzeyde olması, bu grupları oluşturan alt birimlerin ve onları oluşturan bireylerin genetik yapılarının da birbirlerine, diğer ırk gruplarının üyelerinden daha fazla benziyor olması beklenir. Oysa genetik farklılıkların büyük bölümünün ırk grupları olarak tanımlanan birimleri oluşturan daha küçük alt grupların içerisinde olduğu anlaşılmıştır. Bu bilgiler, genetik veriler açısından da ırk kavramını tanımlamanın, dolayısıyla buradan hareketle ırkları sınıflamanın olanaksızlığını göstermektedir. Sonuç olarak insan ırklarının biyolojik temele dayandığı ve değişmediği varsayılan özelliklerinden yola çıkılarak, kültürel olarak kurgulanmış sınıflamalar olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir deyişle, ırk sınıflamaları biyolojik olmaktan çok, insanların zihinlerinde kurguladıkları sınıflamalardır.

Polimorfizm: Fenotipik etki yapabilen bir gen değişkenidir.

İrkçilik nedir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

Yeryüzünün hemen her bölgesine uyarlanmış ve çok çeşitlenmiş olan insan türü, birçok özellik açısından birbirlerinden farklılık gösteren gruplardan oluşmaktadır. Peki, biyolojik ve biçimsel açıdan ortaya çıkan bu farklılıklar nasıl açıklanabilir? Bunu ırk sınıflandırmalarında temel alınan deri rengi, vücut boyutu ve biçimi, burun biçimi gibi özellikleri kullanarak açıklamaya çalışalım.

İnsanda renk, birçok gen tarafından aktarılan kalıtsal bir özelliktir. Tropikal bölgelerde, açık ve savanlık alanlarda, koyu tenli insanlar yaşar. Tropikal bölgeden uzaklaştıkça ten rengi açılır. Koyu tenli insanlarda melanosit adı verilen hücrelerin yapısında bulunan melanin pigmenti, açık tenli insanlara göre daha çoktur ve iri tanecikler halindedir. Bilindiği gibi açık ten güneş yanığına ve kansere neden olur. Güneş yanığı üreme ve çoğalmada olumsuz etki yaratır. Cilt kanseri öldürücü değildir, ancak üreme genellikle sona erer. Yüksek ultraviyole ışığının bulunduğu bölgelerde, yeterli bir bariyer oluşturmayan açık ten D vitamini fazlalığına, eklem hastalıklarına, yumuşak dokularda kalsiyum deposuna, safra taşlarının oluşumun yol açar; bu durum dolaşım sorunları ve böbreklerin iflasıyla sonuçlanır. Dolayısıyla, yüksek ultraviyole ışınlarının bulunduğu bölgelerde açık ten bir dezavantaj oluşturur ve doğal koşullarda açık tenliler hayatta kalma açısından ko-

yu tenlilere göre daha fazla dezavantaj taşırlar. Sayıları daha da artırılabilir bu olumsuzluklar, yüksek ultraviyole ışınlarının bulunduğu Oğlak ve Yengeç dönen-celeri arasında yaşayan insanların daha koyu renkli olma eğilimini açıklar.

Fotoğraf 4.9

Deri rengi insan topluluklarının farklı coğrafi koşullara uyarlanmalarının en iyi örneklerinden biridir.

Kaynak: Park, 2001, s.54

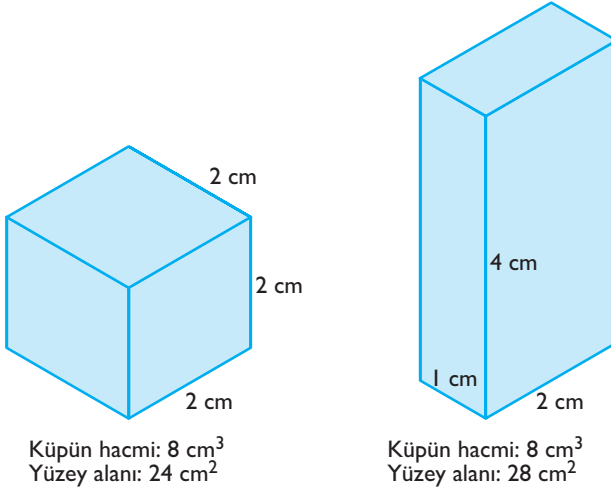

Buna karşın, güneş ışınlarının daha az olduğu Kuzey bölgelerinde yaşayan insanlarda, bu ışınları daha fazla emebilmek için deri rengi daha açıktır. Bu bölgelerde yaşayan koyu tenli insanlarda yaygın olarak raşitizm hastalığı gözlenir. Yetersiz ultraviyole ışınları nedeniyle D vitamini eksikliği yaşayan bireylerde kemikler yeterince sertleşememekte, vücut ağırlığını taşıyamadığı için eğilip bükülmektedir. En çok bacak ve kol kemiklerinin eğilmesiyle kendini gösteren raşitizm, leğen kemiğinin de eğilmesiyle kadınlarda doğum kanalının daralmasına neden olmakta, böylece doğum güçleşmekte, doğum esnasında anne ve bebeğin ölümüne neden olmaktadır. Bu nedenle koyu renk tropikal bölgelerde, açık renk ise kuzey ülkelerinde avantajlı bir hale dönüşmekte, bu özelliklere sahip bireylerin sıklığının artmasına yol açmaktadır.

İnsanın beden yapısı ve boyutu tıpkı renk gibi çeşitlilik gösteren bir özelliktir. Beden yapısının çeşitlilik göstermesi rastgele ortaya çıkan bir durum değildir. Bütün insanlarda ter bezi sayısı aynıdır. Sıcak ve soğuk bölgelerde vücut ısısının korunması, çevreye uyarlama açısından son derece önemlidir. Canlılar bu duruma boyutlarına karşın yüzey alanlarının azaltılması ya da artırılması yoluyla uyarlanmışlardır. Bu durumu aşağıda hacimleri aynı küp ve dikdörtgen prizmadan hareketle tanımlamaya çalışalım. Kenarları ikişer santim olan bir küpün hacmi ($2 \times 2 \times 2 = 8 \text{ cm}^3$) 8 cm^3 'tür. Bu küpün yüzey alanı ise 24 cm^2 dir. Buna karşın kenarları $1 \times 2 \times 4 \text{ cm}$ olan dikdörtgen prizma da hacim ($1 \times 2 \times 4 = 8 \text{ cm}^3$) 8 cm^3 ile küpün hacmi ile aynı iken, yüzey alanı 28 cm^2 dir. Bu durumda aynı hacme sahip olmalarına karşın daha ince ve uzun olan dikdörtgen prizmada yüzey alanı genişlemekte, küpte ise yüzey azalmaktadır. Bu durumun insan vücuduna yansması nasıldır? Neden önem taşımaktadır?

Şekil 4.2

Hacmi 8 cm^3 olan bir küp ve dikdörtgen prizmanın yüzey alanları birbirinden farklıdır.

Yeryüzünde sıcak bölgede yaşayan bireyler daha ince ve uzun olma eğilimindedir. Aynı hacme sahip olmalarına karşın, uzun olan bireylerin tıknaz olan bireylerden daha fazla yüzey alanına sahip olma eğilimindedir. Özellikle üye kemiklerinin uzunluğunun daha fazla olması, deri yüzeyinin artmasına yol açmaktadır. Böylece yükselen vücut ısı daha hızlı kaybedilerek sıcaklığa karşı daha kolay uyarlama sağlanmaktadır. Bu nedenle Tropikal Afrika'da yaşayan birçok insan topluluğunun gövdesine oranla kol ve bacakları daha uzun bir yapı taşımaktadır. Bu durumun tersi, Kuzey Kutbu'na yakın bölgelerde yaşayan insanlarda gözlemlenmiştir. Örneğin Kuzey'de yaşayan Eskimolarda tıknaz bir yapı gözlenmektedir. Tıknaz yapı yüzey alanının azalmasına neden olmakta, bu şekilde vücut ısını daha etkili bir şekilde kullanılmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla soğuk bölgelerde ısı kaybının engellenmesi daha önemli bir uyarlama biçimidir. Vücudun yalnızca uzuvları değil, aynı zamanda vücudun ağırlığı da çevreye uyarlama açısından önemlidir. Biçim açısından benzer iki bedenden daha küçük olanı, ağırlık başına daha küçük yüzey alanına sahiptir. Bu nedenle sıcaklığı daha etkili bir şekilde dağıtır. Gerçekten de sıcakkanlı memeliler arasında soğuk bölgede olanlar sıcak bölgedekilere oranla daha iri olma eğilimindedirler. Bu iki durum vücut boyutu, yüzeyi ve terleme arasındaki ilişkiyi, vücut biçimi açısından ortaya çıkan farklılıkların bir kısmını açıklamada ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

İnsan burnunun biçimi de çevreye uyarlamaya ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Soğuk bölgelerde yaşayan insanların burunları uzun olma eğilimindedir. Uzun burun çok sayıda kılcak damarın yerleşmesi için uygun ortam sağlamaktadır. Ayrıca gerek burun içerisindeki mukoza gerekse diğer dokular, burun aracılığıyla alınan havanın ısınmasına, böylece akciğere daha ılık bir havanın gönderilmesinde yardımcı olur. Burun boyutu ve biçimi üzerinde yapılan araştırmalar soğuk bölgelerde yaşayan insanların istatistiksel açıdan da anlamlı bir boyut farklılığına sahip olduğunu göstermiştir.

İnsanda yalnızca görülebilir özellikler üzerinden değil **genotipik** özellikler açısından da biyolojik çeşitlilik ve uyarlamanın kanıtlarını saptamak mümkündür. Bu özelliklerden belki de en fazla üzerinde durulanı kan gruplarıdır. Bilindiği gibi kan A, B ve O olmak üzere üç farklı tipi bulunan bir yapıya sahiptir. Kan grupları

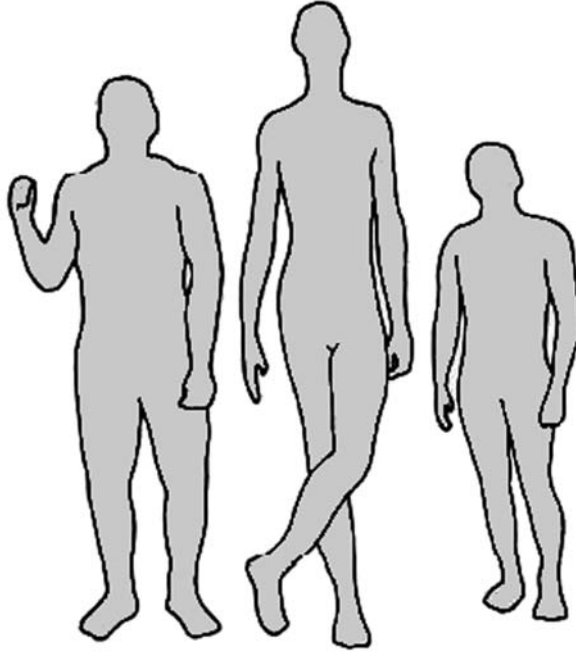
Genotip: Bir organizmanın sahip olduğu genetik özelliklerin tümüdür.

AA, BB, OO, AO, BO, AB, olmak üzere 6 farklı biçimde bulunabilir. Kan gruplarından bazıları farklı hastalıklara daha hassastırlar. Örneğin, A kan grubu, çiçek hastalığına O ve B kan gruplarından daha fazla hassastır. A ve AB kan tiplerinin içerisindeki bir antijenin çiçek hastalığına benzemesi nedeniyle, çiçek hastalığına karşı antikor oluşturmazlar. Eğer bu antikoru oluşturmuş olsalardı, antikorlar A tipi antijene karşı da harekete geçerek kendi kendine zarar verecek ve bireyin ölümlüyle sonuçlanacaktır. Bu olgudaki gibi farklı kanser türlerine karşı farklı kan gruplarının daha hassas oldukları, diğerlerine karşı daha dirençli oldukları ve seçimsel bir avantaja sahip oldukları bilinmektedir.

Resim 4.5

*Farklı İnsan
Toplumlarında
Vücudun Boyut
Farkına Üç Örnek:
Eskimolar, Nilotikler
ve Pigmeler*

Kaynak: Stringer ve
Andrews, 2005, s.21.

Sayıları daha da artırılabilir bütün bu veriler, insan gruplarının farklı coğrafyalarda neden farklılaştığını, genetik açıdan diğerlerinden neden daha farklı bir örüntü sergilediklerini açıklamada önemlidir. Bu açıdan bakıldığında, insanın bedensel farklılıklarının, yaratılıştan kazanılmış, değişmez ve kolaylıkla sınıflanabilir özellikler değil, insanın yaşadığı çevreye uyarlanmayla kazanılmış ve çeşitli biyolojik süreçlerle değişebilen özellikler olduğunu göstermektedir.

Özet

İnsanın canlılar dünyasındaki yeri nedir?

Canlılar dünyasında insanın yeri ve diğer canlılarla biyolojik ilişkisi, hemen her insanın sorguladığı konulardan biridir. Homosantrik dünya görüşüyle bizler, kendimizin diğer canlılardan ayrı ve ayrıcalıklı olarak yaratıldığına inanmak isteriz. Bununla birlikte kökenleş organlar, ilkel ve türemiş organlar ile genetik çalışmalar insanın diğer canlılarla aynı kökenden geldiğini kanıtlamaktadır. İnsan birçok canlı ile yapısal olarak benzer organlara sahip olmakla birlikte, biyolojik taksonomiye göre hayvanlar aleminin içerisinde, merkezi sinir sistemine sahip omurgalı hayvanlar arasında, bu hayvanların bir kolu olan memeliler sınıfında ve bu sınıfın takımlarından biri olan primatların bir üyesi olarak sınıflandırılır.

Primat takımının ve primat takımında yer alan türlerin temel özellikleri nelerdir? İnsan, neden primat takımının bir üyesi olarak değerlendirilmektedir?

Primatlar, el ve ayaklarında beşer adet parmak olan; koklama duyusu yerine görme duyusu gelişmiş olan; üç boyutlu ve renkli görebilen; oldukça iri bir beyne, yavaş büyüme sürecine, yüksek öğrenme kapasitesine, ileri düzeyde iletişim becerisine sahip; grup halinde yaşayan ve sosyal olan canlılardır.

Primat takımının içerisinde ise insana en benzer olanlar kuyruksuz büyük maymunlar olarak da bilinen goril, orangutan ve özellikle şempanzedir. İnsan, el ve ayaklarının beş parmaklı yapısı, kol ve bacak anatomileri, kafatasının ön kısmında yer alan gözleri, üç boyutlu görüş ve derinliği algılama yetisi, küçülen burun çıkıntısı, uzun zamana yayılmış büyüme süreci, çocukluk döneminin mevcut olması, iri beyni, sosyallığı, gelişmiş öğrenme kapasitesi ve iletişim becerisi gibi birçok özelliğiyle diğer canlılardan ziyade primatlara benzer ve bu nedenle primatlar takımının bir üyesi olarak kabul edilir.

İnsanın biyolojik çeşitliliğinin nedenleri nelerdir ve bu çeşitlilik nasıl tanımlanabilir?

İnsan türü içerisindeki bireyler ve coğrafi gruplar bir çeşitlilik göstermektedir. İnsan bu çeşitliliği ırk adını verdiğimiz bir kavramla tanımlamaya çalışmıştır. Deri rengi, göz ve saç rengi ve biçimi, yüz şekilleri, boy-pos gibi görünebilir özellikler kullanılarak ırk sınıflamaları yapılmış, ancak bu özelliklerin biyolojik çeşitliliği tanımlamadaki başarısızlığı kafatası endisi gibi ölçülebilir ölçütlerin geliştirilmesine neden olmuştur. Ancak, hangi ölçüt kullanılırsa kullanılsın hiçbirinin tek başına ırk olarak tanımlanan alt grupları ayırmada yeterli olmadığı anlaşılmış ve bu ölçütler gruplar halinde ele alınarak ırk ayırımında kullanılmaya çalışılmıştır.

Gerek ırk sınıflamalarında kullanılan özelliklerin çevresel koşullardan etkilenmeleri, gerekse ırklar arasındaki farklılıkların genetik farklılıklarla açıklanamaması gibi nedenler sonuç olarak ırk kavramının reddedilmesine yol açmıştır. Bu nedenle günümüzde ırklar, biyolojik temele dayalı olduğu varsayılan, kültürel olarak inşa edilmiş gruplar olarak tanımlanmaktadır. Böylece bugün bir insan grubundan diğerine değişen bedensel farklılıklar ırk kavramıyla değil, insanların yaşadıkları çevreye uyulanmasıyla ortaya çıkan özellikler olarak değerlendirilmekte, farklılıklar biyolojik çeşitliliğimizin parçaları olarak algılanmaktadır.

Kendimizi Sıyalım

1. Canlıların benzer özelliklerine göre sınıflandırılması sistemine ne ad verilir?

- a. Biyolojik çeşitlilik
- b. Irk
- c. Taksonomi
- d. Homoloji
- e. Anoloji

2. İnsanın kolu ve balinanın yüzgeci gibi farklı işlevleri olmakla birlikte, ortak bir atadan köken alan ve yapısal açıdan benzerlik gösteren organlara ne ad verilir?

- a. Homolog organ
- b. Anolog organ
- c. Primitif organ
- d. Türemiş organ
- e. Benzer organ

3. İnsan türü biyolojik sınıflandırmaya göre hangi memeli takımının üyesi olarak kabul edilir?

- a. Etçiller
- b. Kemirgenler
- c. Sıcakkanlılar
- d. Primatlar
- e. Omurgalılar

4. Aşağıdakilerden hangisi primatların ortak özelliklerinden biri **değildir**?

- a. Büyük bir beyin
- b. Otçul beslenme biçimi
- c. Üç boyutlu görme
- d. Renkli görme
- e. El ve ayaklarda beşer adet parmak olması

5. Aşağıdakilerden hangisi insanı kuyruksuz büyük maymunlardan ayıran bir özelliktir?

- a. Öğrenme
- b. Avcılık
- c. Alet yapma ve kullanma
- d. Farklı tonda sesler çıkararak iletişim kurma
- e. Kültür sahibi olma

6. Primatlar takımı iki büyük alt takıma ayrılmaktadır. Bunlardan biri prosimiyenler olarak adlandırılır. Buna göre primatlar takımının diğer alt takımı aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Kuyruksuz büyük maymunlar
- b. Yeni Dünya Maymunları
- c. Eski Dünya Maymunları
- d. Antropoidler
- e. Platiniler

7. Aşağıdakilerden hangisi Hominoidea üst ailesinin üyelerinden biri **değildir**?

- a. Lemur
- b. Orangutan
- c. Goril
- d. İnsan
- e. Şempanze

8. Aşağıdakilerden hangisi ırk sınıflandırmalarında kullanılan ölçütlerden biri **değildir**?

- a. Deri rengi
- b. Göz rengi
- c. Boy
- d. Kafatası endisi
- e. Sportif yetenekler

9. Öjeni fikrini ortaya atan kimdir?

- a. C. von Linné
- b. F. Galton
- c. G. Mendel
- d. C. Darwin
- e. A. Hitler

10. İnsan topluluklarının vücut boyutu açısından farklılıklar göstermesinin **en önemli** sebebi nedir?

- a. Coğrafi bölgelerdeki yükseklik farkı
- b. Coğrafi bölgelerdeki su kaynakları bakımından görülen farklar
- c. Coğrafi bölgelerdeki ısı farkı
- d. İnsan toplulukları arasındaki kültürel farklılıklar
- e. İnsan toplulukları arasındaki yerleşim biçimi farklılıkları

Yaşamın İçinden

Gen haritası kökenleri açığa çıkaracak

National Geographic dergisi ve IBM firması, *Genografi* projesiyle insanlığın göç haritasının peşinde. Uzmanların hedefi, dünya genelinde DNA örnekleri toplayarak bir gen haritası oluşturmak ve hangi toplumun soyunun nereye dayandığını bulmak.

DNA uzmanlarının çalışmalarına göre bütün insanlığın soyu 60 bin yıl önce yaşamış Afrikalı atalarımıza dayanıyor. Peki, ondan bize kalanlar neler? Toplamların soyu nereye dayanıyor? Kim nereden geldi, nereye gitti? Göçler nasıl şekillendi?

ABD’de yayımlanan bilim dergisi *National Geographic* ve IBM şirketi ortak bir projeye bu soruların cevabını arıyor. Projenin adı *Genografi Projesi*.

100 bin DNA örneği

Proje çerçevesinde, dünya genelinde 100 bin dolayında DNA örneği toplanarak dünyanın en büyük gen bankası oluşturulacak. Uzmanlar gen bankası aracılığıyla insanın yolculuğunun gizemli öyküsünü DNA kodlarından çözmeye çalışacak.

Nasıl tüm insanlar birbiriyle akraba oldu, atalarımız bugün bizim olduğumuz yere nasıl ulaştı, ipuçları DNA’da gizli.

Projenin amacı DNA’lardan elde edilen bilgilerle bir gen haritası çıkarmak ve ilk insanların dünya nüfusunu yaratmak için izlediği yolu, bizi bağlayan genetik resmi ortaya çıkarmak.

Süreç nasıl işliyor?

DNA’nın ‘Y’ kromozomu sadece erkeklerde var ve babadan oğula geçiyor. Bu kromozom genellikle nesiller boyu değişime uğramadan kalıyor. Kadınlarda da mitokondriyal DNA adı verilen parça aynı özelliklere sahip ve hem anadan kızına hem anadan oğula değişime uğramadan geçiyor.

Nadiren değişime uğrayan DNA’larsa bilim adamları için birer işaret fişegi demek. Bir kez işaret fişegi tespit edildiğinde, genetik uzmanları zamanda iz sürerek onun ilk ortaya çıktığı ana gidebiliyor. Ve eğer belli bir bölgede tespit edilirlse o zaman tarih öncesi göç örneklerini takip etmek mümkün oluyor.

Somut bir örnek

Pakistan’da yaşayan Hazaralar isimli topluluğun Orta Asya’dan göç edip etmedikleri tartışma konusuydu. Hazaralar, Cengiz Han’ın soyundan geldiklerini iddia ediyordu. Bilim adamları da bu iddianın doğru olup olmadığını anlamak için genetik bir araştırma yaptı. En büyük yardımcıları az önce bahsettiğimiz işaret fişegi gen-

lerden birine sahip olmalarıydı. Sadece Orta Asya’da bulunan bir genin varlığı tespit edilmişti. Ve bu gen Orta Asya dışında hiçbir toplulukta görülüyordu. Sadece Hazaralar bu gene sahipti ve böylece Orta Asya kökenli oldukları kanıtlandı.

Kaynak: Gen haritası kökenleri açığa çıkaracak. 15 Nisan 2005’de http://www.cnnturk.com/BILIM_TEKNOLOJI/BILIM adresinden alınmıştır.

Okuma Parçası

İnsanları Niçin Irklara Ayırmamalıyız - Biyolojik Bir Görüş

Taksonomi sınıflandırma araştırması demektir. Diğer yaşam formlarına katı sınıflandırma kuralları uygular, ama en iyi bilmemiz gereken türe gelince özel sorunlarla karşılaşırız.

Kendi türümüzü genellikle ırklara ayırırız. Taksonomi kurallarına göre, bir türün biçimsel alt bölümlerine alttürler denir. Dolayısıyla insan ırkları *Homo sapiens*’in alttürleridir.

Geçtiğimiz on yıl içinde, türlerin kendi içindeki coğrafi değişkenliğin araştırılması için yeni yöntemler getiren niceliksel tekniklerin ortaya çıkmasıyla, birçok çevrede türleri alttürlere ayırma pratiğinden adım adım vazgeçildi. İnsanların ırklara ayrılması türümüze özgü toplumsal ve etik sorunlardan ayrılmaz ve ayrılmamalıdır. Ancak bu yeni taksonomi prosedürleri, eski bir tartışmaya genel ve tamamen biyolojik bir sav getirir.

Homo sapiens’in ırklara göre sınıflandırılmasının, türlerin kendi içindeki farklılıklar sorununa yönelik modası geçmiş bir yaklaşım olduğunu ileri sürüyorum. Başka bir deyişle, kendi araştırmamın konusunu oluşturan mucizevi çeşitlilikteki Batı Hindistan kara yılanlarını niçin alttürlere ayırmamayı tercih ediyorsam, insanların ırksal temelde sınıflandırılmasına da aynı gerekçelerle karşı çıkıyorum.

(...) *Homo sapiens*’in oldukça ayrılmış bir tür olduğunu kimse inkâr edemez; çeşitliliğin en çarpıcı dış göstergesinin ten rengindeki farklılıklar olduğu gözlemine de çok az insan karşı çıkar. Ancak çeşitlilik gerçeği ırksal sınıflandırmayı zorunlu kılmaz. İnsanlar arasındaki farklılıkları incelemenin daha iyi yolları vardır.

Taksonomi hiyerarşisinde tür kategorisinin özel bir yeri vardır. Biyolojik türler kavramının ilkelerine göre, her

tür, doğadaki gerçek bir birimi temsil eder. Bu özel konum türün tanımına da yansır: Ortak bir gen havuzuna sahip, gerçekte ya da potansiyel olarak kendi aralarında döllenerek üreyebilen topluluk. Tür düzeyinin ötesine geçtiğimizde belirli bir keyfilikle karşılaşırız. (...) Alttürleri adlandırırken her sınıflandırmacının kullanmak zorunda olduğu öznel biçimsel bölümlleme ölçütlerini empoze etmeden, çeşitliliğin nesnel bir haritasını çıkarmamız daha iyi olmaz mı? (...) Nesnel haritalar oluşturmak için, birçok özellikteki değişkenliğin aynı anda ele alınması gerekir. Bu eşzamanlı yaklaşıma çok değişkenli çözümleme adı verilir. (...) Geçtiğimiz on yıl içinde çok değişkenli çözümlemenin kullanılmaya başlamasıyla, coğrafi değişkenlik araştırmaları büyük bir dönüşüm geçirdi. Çok değişkenli çözümlemeyi yeniden yapılanların nerdeyse tamamı alttür [ırk] tanımlamalarını reddetti.

Kaynak: Gould, S.J. (2003). **Darwin ve Sonrası** (Çev. C. Temürcü). Ankara: Popüler Bilim Kitapları, ss. 247-253.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız doğru değilse “İnsanın Canlılar Dünyasındaki Yeri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız doğru değilse “İnsanın Canlılar Dünyasındaki Yeri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. d	Yanıtınız doğru değilse “İnsanın Canlılar Dünyasındaki Yeri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. b	Yanıtınız doğru değilse “Primatlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. e	Yanıtınız doğru değilse “Primatlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. d	Yanıtınız doğru değilse “Primatlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. a	Yanıtınız doğru değilse “Primatlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. e	Yanıtınız doğru değilse “İnsanın Biyolojik Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. b	Yanıtınız doğru değilse “İnsanın Biyolojik Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. c	Yanıtınız doğru değilse “İnsanın Biyolojik Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bir insan yaratısı olan kültürün birçok yönü ve oldukça karmaşık bir yapısı vardır. Bir çocuğun ebeveynlerinden bağımsız olarak hayatta kalabilecek beceriye sahip olması artık bir yetişkin olması anlamına gelir. Tüm primatlar öğrenmeye dayalı bir uyarlanma geliştirmişlerdir. Ancak insan çocuğunun öğrenmesi gereken şeyler diğer primatlardan çok daha fazladır. Diğer primatlar çocukluk döneminde insana göre daha az ve daha sade becerileri kazanmayı öğrenirler. Oysa insan toplum içersinde var olabilmek için dil, teknoloji, beceri, davranış modelleri, adetler gibi kültüre ait pek çok şeyi öğrenmek durumundadır. Bu nedenle çocukluk süresi insanda daha uzundur. Örneğin şempanzeler yaklaşık 9 yaşında cinsel olgunluğa ulaşırlar ve büyümeleri de yaklaşık 12 yaşında tamamlanırken, insanlar yaklaşık 13 yaşında cinsel olgunluğa ulaşırlar ve büyümeleri de yaklaşık 21 yaşında tamamlanır.

Sıra Sizde 2

Biz insanlar kendi türümüzün özel olduğuna, diğer canlılardan farklı olduğumuza inanmak isteriz. Semavi dinlerin öğretisine göre Tanrı insanı diğer varlıklardan ayrı ve ayrıcalıklı olarak yaratmış ve ona ruh vermiştir. Canlı ve cansız tüm varlıklar insan için yaratılmıştır.

İnsanı biyolojik bir tür düzeyine indirgemek, diğer canlılarla benzerliklerinden söz etmek, insanın kendine yakın türlerle arasındaki çoğu farkın sadece bir derece sorunlu olduğunu saptamak insanın o özel konumunu sarsmaktadır. Özel bir tür olmadığımızı, sadece hayvanlar âleminin bir üyesi olduğumuzu kabullenmek insanların çoğuna çok zor gelir. Örneğin insanın kuyruksuz büyük maymunlarla benzerliklerini ortaya koymak ve bunu ortak bir evrimsel kökenle açıklamak işte tam da bu yüzden bu kadar tepkiyle karşılanmaktadır. Oysa herkes benzerliklerin açık olduğunun farkındadır. Ama elbette bunu kabul etmek başka bir şeydir.

İnsanın özel bir konuma sahip olmadığını kabul etmek aynı zamanda insanların canlı ve cansız diğer varlıklar üzerindeki haklarını da sınırlar. Tüm varlıklar bizim için yaratılmadıysa ve biz de diğerleri gibi sadece doğanın bir parçasıysak, o zaman her şeyin sahibi gibi davranamayız. Örneğin insan hakları kadar hayvan haklarına da saygılı olmamız gerekir. Ancak doğayı istediği gibi ve sınırsızca sömüren insan türü için bu kabul edilmesi çok zor bir sınırlamadır.

Sıra Sizde 3

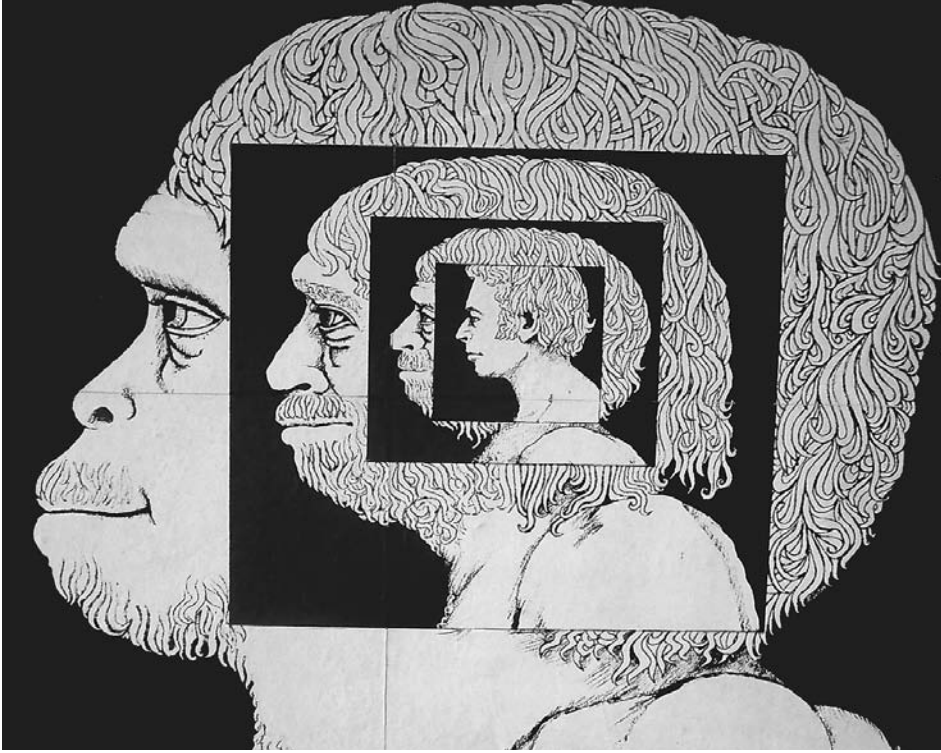
İrkçılık, biyolojik bir temele dayandığı varsayılan ırk sınıflandırmalarını esas alarak bazı ırk gruplarının diğerlerinden daha üstün özelliklere sahip olduğunu öne sürmektir. Bu üstünlüğün, ırkların zekâ ve yetenek, hatta ahlak bakımından farklı olmalarından kaynaklandığı kabul edilir. Böylece toplumların teknolojik, ekonomik ve siyasi temelli gelişmişlik düzeyleri bu zekâ ve yetenek farklılıklarıyla açıklanmaya çalışılır. Oysa tüm denemelere karşın zekâ, yetenek veya ahlak gibi özelliklerin deri rengi vs. gibi fiziksel özelliklerle ilişkisi olduğu ispatlanamamış ve hiçbir bilimsel temele oturtulmamıştır. Buna rağmen, deri rengi ve yüz biçimine bakarak insanları yeterince zeki olmayan, yeteneksiz, suç eğilimli vb. sıfatlarla tanımlayan ırkçı önyargılar insanların zihinlerinde var olmaya devam etmektedir. Bu türden önyargılar kimi zaman deri rengi, yüz biçimi gibi fiziksel özellikleri aşarak etnik farklılıklara da yönelebilmektedir. O zaman bu etnik ayrımcılık olmaktadır. İrkçılık tarihsel olarak Avrupalıların kolonileştirme hareketi ve köle ticaretiyle yakından ilişkilidir. İrkların var olduğu ve aralarında doğuştan temel farklılıklar bulunduğu ön kabulü, kolonileştirme ve köle ticareti için ahlakî ve hatta hukukî bir zemin hazırlamıştır. 19. ve 20. yüzyılda ise ırkçılık bir politika malzemesi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Saf ve üstün ırklar yaratmak, üstün ırkı kötü olduğu öne sürülen unsurlardan temizlemek hedefiyle ağır insanlık suçları işlenmiştir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Boaz N.T. ve Almquist, A.J. (2001). **Biological Anthropology: A Synthetic Approach to Human Evolution**. ABD: Prentice Hall.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003). **Antropoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Jurmain, R., Nelson, H., Kilgore, L. ve Trevathan, W. (2003). **Introduction to Physical Anthropology**. Canada: Wadsworth, Thomson Learning.
- Kottak, C.P. (2001). **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış**. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Lewin, R. (1998). **Principles of Human Evolution: A Core Textbook**. ABD: Blackwell Science.
- Lewin, R. (1997). **Modern İnsanın Kökeni** (Çev. N. Özüaydın). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Mader, S.S. (1992). **Human Biology**. Dubuque, IA: Wm. C. Brown Publishers.
- Özbek, M. (1979). **İnsan ve Irk**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özbek, M. (2000). **Dünden Bugüne İnsan**. Ankara: İmge Yayınevi.
- Park, M.A. (2001). **Biological Anthropology**. Boston: McGraw-Hill.
- Relethford, J.H. (1990). **The Human Species: An Introduction to Biological Anthropology**. Londra: Myefield Publishing.
- Relethford, J.H. (2001). **Genetics and the Search for Modern Human Origins**. New York: Wiley Liss.
- Rosen, S.I. (1974). **Introduction to Primates: Living and Fossil**. New Jersey: Prentice-Hall.
- Stringer, C ve Andrews, P. (2005). **The Complete World of Human Evolution**. Londra: Thames & Hudson Ltd.
- Şenel, A. (1984). **İrk ve Irkçılık Düşüncesi**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Wandrey, R. (1987). **Die Tiere der Welt: Affen und Halbaffen**. Gütersloh: Verlagsgruppe Bertelsmann GmbH.

5

İnsanın Evrimi

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Kendimizi bir biyolojik türün üyesi olarak algılamak, diğer canlılarla ortak özelliklerimizden söz etmek ve bunun nedeninin ortak bir kökenden gelmemiz olduğu gerçeğini görmek biz insanlara zor gelir. Biz sanki doğanın bir parçası değilmişiz, doğaüstü canlılarmışız gibi düşünüyoruz. Oysa biz de bütün diğer canlılar gibi doğanın bir parçasıyız. Bir tür olarak hayatta kalmak ve soyumuzu devam ettirebilmek için bir mücadele verdik. Bu mücadele, milyonlarca yıl süren evrim sürecimizdir.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- 👁️ Evrim düşüncesi nasıl gelişmiştir?
 - 👁️ Primatların evrimi nasıl olmuştur?
 - 👁️ İlk hominidler ne zaman ve nerede ortaya çıkmıştır?
 - 👁️ İnsan nasıl, ne zaman ve nerede evrimleşmiştir?
- sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.

Örnek Olay

Almanya'da Düsseldorf kenti yakınlarında, Ren nehrinin bir kolu olan Düssel ırmağının aktığı Neander adlı bir vadi vardır. 1856 yılı ağustos ayında, bu vadinin yamaçlarında bulunan Feldhofer Grotto adında bir mağarada kireç taşı çıkarmaya çalışan işçiler bir iskeletle karşılaşır. İşçiler bu iskeletin kafatasını, kol ve bacak kemiklerini ve bir kaç kaburga kemiğini alıp bir kenara ayırırlar. Kireç taşı ocağının sahibi de bu kemikleri doğa tarihine meraklı olmasıyla tanınan matematik öğretmeni Fuhlrott'a götürür. Fuhlrott, bu kemiklerin farklı bir insana ait olduğunu hemen anlar. Bir kere bu kemikler çok kalındır. Kafatasının alın kısmı geriye doğru bükülür, kaşların bulunduğu yerdeki kemik çok fazla çıkıktır. Fuhlrott, bu değişik kemikleri Bonn Üniversitesi anatomi profesörü Hermann Schaaffhausen'e gösterir. Kemikler bu anatomi profesörünün de ilgisini çeker. Schaaffhausen, 1857 yılında Bonn'da düzenlenen bir bilimsel toplantıda bu kemikler üzerine bir bildiri sunar ve kemiklerin sahibinin Germenlerle Keltlerin atası olan eski ve vahşi bir kuzey Avrupa kavmine ait olduğunu öne sürer. Ardından bir İngiliz bilim insanı, Thomas Henry Huxley 1863 yılında bu kemiklerin soyu tükenmiş eski bir insana ait olduğunu söyler. Başka bilim insanları da farklı yorumlar yaparlar. Örneğin bazıları bu kemiklerin raşitizm hastalığı nedeniyle böyle görüldüğünü öne sürerler. Ancak daha sonraki yıllarda Belçika'da ve Avrupa'nın başka yerlerinde de bu kemiklere benzeyen başka fosil kemikler bulunur. Sonunda bu fosillerin eski bir insan türünü temsil ettiği anlaşılır ve bu tür, ilk bulunduğu yere atfen Homo neanderthalensis olarak adlandırılır. Bundan sonra dünyanın çeşitli yerlerinde fosiller bulunmaya devam eder ve soyu tükenmiş başka insan türlerinin de olduğu saptanır.

Anahtar Kavramlar

- Tarib Öncesi
- Evrim
- İnsan Evrimi
- Doğal Seçilim
- İnsansılar
- İlk İnsanlar
- Taş Aletler
- Mağara Sanatı

İçindekiler

- Giriş
- EVRİM DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ
- PRİMATLARIN EVRİMİ
- İLK HOMİNİDLER
- İLK İNSANLAR

GİRİŞ

İnsanın biyolojisi, çeşitliliği, **biyolojik uyarlanma**sı gibi insanı ilgilendiren birçok sorun evrim bakış açısıyla çözümlenebilir. Evrim basitçe, zaman içerisinde bir türün genetik yapısında medana gelen değişimi ifade eder. Eğer bu değişim genetik yapıda bir kuşaktan diğerine olduysa *mikro evrim* olarak adlandırılır. Ancak türü oluşturan grupların üreme engeliyle birbirlerinden ayrılarak yeni türlerin ortaya çıkmasına olanak sağladıysa, değişim *makro evrim* olarak adlandırılır.

Hemen herkes evrim kuramıyla ilgili bir tartışma duymuş ya da bu konuda bir fikir beyan etmiştir. Bu konudaki tartışmalar çoğu zaman bilimsel ve dini görüşlerin çarpışmasına dönüşmektedir. Oysa bu iki alan birbirinden çok farklıdır. Bilim ve din farklı türde sorular sorar ve bu sorulara farklı tarzda cevaplar sunarlar. Örneğin bilim, insan ne zaman ve nerede ortaya çıkmıştır? Zaman içerisinde değişim geçirmiş midir? gibi sorular sorup, bu sorulara kanıtlar aracılığıyla cevap vermeye çalışır. Oysa din, biz insanlar neden varız? Hayatımızın anlamı ne? İyi bir insan olmanın yolu nedir? gibi sorular sorar ve bu sorulara doğaüstü bir gücü referans alan cevaplar verir. Bilim sorgulamaktır, ama din sorgulanamaz. Bilimsel yöntem soru sormaya, gözlem yapmaya, hipotezler geliştirmeye ve bu hipotezleri sınavarak kuramlar ortaya koymaya dayanır. Bir hipotez, gözleme dayanarak oluşturulan, sınanabilir bir önermedir. Bilimsel bir kuramsa, kanıtlarla çok iyi bir şekilde desteklenmiş bir hipotezdir. Bu nedenle canlılığın kökeni ve gelişimini açıklayan evrim, bilimsel bir kuramdır, çünkü pek çok sağlam kanıtla desteklenmektedir. Biyoloji, jeoloji, antropoloji hatta arkeolojiden elde edilen veriler, yalnızca insanın değil bütün canlıların zamanla değiştiğini defalarca göstermiştir. Geçmişte mevcut olan yaşam formları günümüzde bulunmamakta, günümüzdeki canlılara ise milyonlarca yıl öncesine ait jeolojik tabakalarda rastlanılmamaktadır. Eski canlı formlarına ait binlerce kemik ve dişlerden oluşan **fosil** kalıntıları ele geçmiştir. Örneğin günümüzde yaşayan tek toynaklı atın önce beş parmaklı ayaklara sahip olduğunu, zamanla parmaklarını kaybederek, üç ve en sonunda da bugünkü gibi tek toynaklı bir canlıya dönüştüğünü; insanın dişlerinin geçmişte iri olduğunu ve 10 bin yıllık zaman diliminde dişlerin yaklaşık %20 oranında küçüldüğünü bu fosillerden öğreniyoruz.

Biyolojik uyarlanma:

Canlıların hayatlarını ve türlerinin devamını sağlamak için yaşadıkları çevreye biyolojik ve davranışsal olarak uyum sağlamaları sürecidir.

Fosil: Geçmişte yaşamış canlıların taşlaşmış kalıntıları veya izleridir, taşıl olarak da bilinmektedir.

Bilimsel bir kuram kanıtlarla desteklenen bir hipotez olduğuna göre evrim kuramının kanıtları neler olabilir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

EVİRİM DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ

Yaygın inanışın tersine Charles Darwin, evrim fikrini ortaya atan ilk düşünür değildir. Evrim düşüncesi ile ilgili bilgilerin kökeni Antik çağa kadar uzanmaktadır. Yaşamın ilk ögesinin su olduğunu ileri süren Thales her şeyin kökenini suya dayandırmaktadır. Anaksimandros'a göre yerler önceleri sularla kaplı idi ve ilk meydana gelen canlılar suda yaşayan balık benzeri canlılardı. Anaksimandros, balıkları insana kadar pek çok hayvan türünün kaynağı olarak görmekte ve evrim düşüncesinin de temelini atmaktadır. Anaksimenos ise her şeyin kökenini havaya bağlamaktadır. Ona göre dünyada yaşayan canlılar ilk kez ıslak bir ortamdan gelişmeye başlamışlardı. Antik düşünürlerin bir kısmı canlılığın kökenini ve gelişimini tanımlarken, Herakleitos canlılar arasındaki savaşımdan bahsederek, doğal seçim fikrinin öncülüğünü yapmıştır. Ünlü düşünür Aristoteles, değişimi maddenin varoluş biçimi-

Transformizm: Canlıların yapılarının sabit değil, değişebilir olduğu görüşüdür.

Taksonomi: Canlıların sınıflandırılmasıdır.

Cins: Benzer uyarlanmalara sahip, benzer türlerden oluşan taksonomik bir birimdir.

Tür: Doğal koşullar altında çiftleştiklerinde üreme kapasitesine sahip yavrular doğurabilen canlı grubudur.

mi olarak görmektedir. Canlıları ilk kez sınıflayan Aristoteles'e göre canlılar alemi bir merdiven gibidir. Bitkilerden insana bütün canlılar sürekli ve hiyerarşik bir skalada yer almaktadırlar. Bu skalada basitten karmaşığa doğru gelişerek insana ulaşan bir dönüşüm mevcuttur. Canlıların en ilkel düzeyde "kendiliğinden" oluştuğunu, doğanın gereksinimlerine göre organların oluştuğunu belirterek **transfor-mizm** adı verilen ilk evrim düşüncesini ortaya atan düşünür Aristoteles'tir. Ancak Aristoteles'e göre bu değişim düzenlidir ve bir amaca yöneliktir. Doğa tarihçileri olarak da adlandırılan ilk doğa bilimcilerden Carl von Linné (1707-1778), **taksono-mi** olarak da bilinen sınıflamayla, bilinen bütün canlıları anlamlı gruplar halinde organize etmiştir. Linné, aynı zamanda, **cins** ve **tür** ayrımını yaparak ikili isimlendirmeyi bilim dünyasına kazandırmıştır.

Fransız anatomist Cuvier (1769-1832) jeolojik katmanlarda yer alan fosilleri inceleyerek, bunların önemli bir kısmının geçmişte soyları tükenmiş canlılara ait olduğunu göstermiştir. Tabakalarda bulunan fosilleri inceleyen Cuvier, değişik katmanlarda saptanan fosiller arasındaki farklılıkların sel, deprem, volkanik patlama gibi tufanlarla açıklanabileceği *tufan kuramını* geliştirmiştir. Tufan kuramına *katastrofizim* de denilmektedir. Bu kuram, yaşanan tufanların birçok canlı türünü yok ettiğini, daha sonra bu canlıların yerine Tanrı tarafından yenilerinin yaratıldığını kabul etmektedir. Her ne kadar değişen dünya ve canlılar arasındaki farklılıkları açıklama çabaları 18. yüzyıla kadar uzansa da, bu döneme kadar inanılan temel görüş, canlıların Tanrı tarafından yaratıldığını ve değişmez niteliklere sahip olduklarını savunan *yaradılışçılıktır*. Canlıların değişmez niteliklere sahip oldukları görüşünü zedeleyen ilk kuram Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) tarafından ileri sürülmüştür. Lamarck'a göre canlı yaşamı boyunca çevreye uyum sağlayarak belli özellikler kazanır, daha sonra bu değişiklikleri kendi çocuklarına aktarır. Kazanılan karakterlerin kalıtımını açıklayan *Lamarckizm*de uzun süre kullanılmayan organlar güdükleşir ve fonksiyonunu yitirir, körelir. Buna karşın ihtiyaçlara bağlı olarak kazanılan özellikler ise gelecek kuşağa aktarılır. Bu kurama göre balta kullanan bir ormancının yaşarken kazandığı güçlü kol kasları ve irileşmiş kemikleri, onun çocuklarına kalıtsal olarak aktarılacaktır. Kolu kesilen insanların, çocuklarının kola sahip olarak doğmaları bu görüşün yanlış olduğunun en basit ispatıdır.

Jeolojinin kurucusu olarak da bilinen Charles Lyell (1797-1875), günümüzde gözlenen jeolojik süreçlerin geçmiştekilere benzer bir şekilde gerçekleştiğini öngörmüştür. Tekdüzelik (*uniformitarianism*) olarak da bilinen bu düşünce, yeryüzünü oluşturan katmanların günümüzde gözleyebildiğimiz rüzgar, sel, erozyon, bitkiler, volkan patlamaları, depremler ve buzul hareketleri gibi tekdüze olan doğal süreçlerle oluştuğunu ileri sürmektedir. Bu olgular zaman içerisinde değişebilmekle birlikte, bunları etkileyen süreç yavaş ve tekdüzedir. Bu kuramın sağladığı en önemli katkı, yeryüzünün tarihinin son derece kısa bir geçmişe sahip olduğu, hatta kutsal kitaplardan hareketle yapılan hesaplamalara göre İ.Ö. 4004'te yaratıldığı yönündeki görüşleri zayıflatmasıdır. Dolayısıyla bu açıklama canlılardaki yavaş ve tedrici değişim için gerekli olan uzun zaman dilimi fikrine olanak sağlamıştır.

Lamarck, Lyell ve Cuvier gibi düşünürler aslında evrim düşüncesinin temelini atmış ve evrimle ilgili kuramlar kısmen de olsa Darwin öncesinde geliştirilmiştir. Darwin evrimin doğal seçim yoluyla nasıl gerçekleştiğini kuram haline dönüştürmüştür. Onun evrim düşüncesine en önemli katkısı jeoloji, ekonomi, anatomi gibi farklı birçok alandan bilgileri bir araya getirip sentezleyerek yeni bir kuram ortaya koymuş olmasıdır.

Evrim düşüncesi neden Charles Darwin'e mal edilmektedir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

Fotoğraf 5.1

Charles Darwin

Kaynak:

tr.wikipedia.org/wiki/charlesdarwin

Beagle gemisi ile yaklaşık 5 yıl süren seyahati boyunca Charles Darwin (1809-1882), öncelikle incelediği türlerin hemen hepsinin çeşitlilik (*varyasyon*) gösterdiğini gözlemlemiştir. Bir türün devamı ve evrimsel başarısı için, türü oluşturan bireylerin çeşitliliğinin zorunluluk olduğu sonucuna varmıştır. Darwin, çeşitliliğin türlerin yaşadıkları çevreyle uyumlu olduğunu, her canlının yaşadığı alana uyarlandığını göstermiştir. Türlerin yaşadıkları çevreye uyarlanmadaki farklılıklarının nedeni nedir? Darwin, ekonomist ve nüfusbilimci olan Thomas Malthus (1766-1834)'un bir makalesini okuyarak bu soruna kısmen bir yanıt buldu. Malthus, canlıların yaşayan bireylerden çok daha fazlasını dünyaya getirdiklerini, birçok bireyin erişkinlik ve üreme aşamasına gelmeden yaşamını yitirdiğini belirtmektedir. Eğer böyle olmasaydı populasyonlar çevrenin onları besleyemeyeceği oranda hızlı artacaklardı. Buna karşın doğadaki nüfus bir denge içerisinde. Nüfusun büyüklüğü açlık, kıtlık, hastalık ve savaşlarla kontrol edilmektedir. Doğada yaşayanların sayısının doğanın taşıyabileceğinden daha fazla olması nedeniyle hem tür içerisinde hem de türler arasında bir mücadele vardır. Bu mücadelede en iyi olanlar, yani çevreye uyarlanmaları en başarılı olanlar hayatta kalmaktadır.

Çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri en fazla et, süt ve yumurta veren hayvanlarla, en iri ve en fazla tohumu veren bitkileri seçerek, **yapay seçim** olarak da bilinen bu yöntemi tarımın keşfinden bu yana uygulamaktadır. Darwin, canlıların arasında da beslenme, üreme gibi nedenlerle bir mücadelenin olduğunu, bu mücadelede yaşadığı çevrede en iyi uyarlanan ve üreyenlerin başarılı oldukları, diğerlerinin ise elenerek yok oldukları sonucuna ulaşmıştır. Diğer bir deyişle çiftçilerin çeşitlilik gösteren ürünler arasında yaptığı seçimi, doğa bir amacı olmaksızın yapmaktadır. Kuşaklar boyunca çevrelerine uyumlarında daha avantajlı olanların ve daha çok yavru verenlerin seçiliminin, canlılardaki değişimin temel düzeneği olduğunu vurgulayarak **doğal seçim** yoluyla evrim kuramını geliştirmiştir. Doğal seçimde canlıların gösterdiği çeşitlilik oldukça önemlidir. Gerçekte hiçbir genetik değişke (*varyant*), bir diğerine göre avantajlı değildir. Bir koşulda avantajlı olan durum bir diğer durumda dezavantaj olabilir. Bu nedenle ortamda yaşayan canlıların nasıl olacağını, bulunduğu bölge ve coğrafya değil; şans, biyocoğrafya ve doğal seçilimin birlikte işlemesi belirlemektedir. Seçim hiçbir zaman mükemmeli yaratmak ya da mükemmele ulaşmak amacına hizmet etmemektedir. Her ne kadar biz insanlar kendimizi mükemmel bir varlık olarak kabul ediyorsak da, soylarının devamını sağlayan bütün türler çevrelerine uyum açısından insan kadar mükemmeldirler. Kısacası evrim canlılardaki değişimden başka bir şey değildir. Her ne kadar doğal seçim yoluyla evrim kuramı Darwin ile birlikte anılsa da, aynı sonuçlara Alfred Russell Wallace (1823-1913) tarafından da ulaşılmıştır.

Darwin, canlıların çeşitliliğinin evrim açısından önemini, populasyon içerisindeki mücadele ve üreyen grupların birbirlerinden izolasyonunu ve coğrafi engellerin yeni bir türün oluşumundaki etkisini açıklamakla birlikte, tür içerisindeki çeşitliliğin kaynakları, tür içerisinde çeşitliliğin nasıl devam ettiği ve evrimin hızı gibi temel evrim sorunlarını çözümleyememiştir. Ancak, bu sorunlara yanıtlar farklı doğa bi-

Yapay seçim: Canlıların istenilen özelliklerinin seçilerek üretilmesi, böylece arzu edilen niteliklere sahip ürün elde edilmesidir.

Doğal seçim: Yaşadıkları çevreye en iyi uyarlanan canlıların hayatta kalması, uyarlanamayanların ise ölmesi ya da elenmesiyle devam eden süreçtir.

limcilerinden gelmiştir. Sir Francis Galton (1822-1911), farklı renkteki tavşanlardan kan alarak, bunu diğer tavşanlara transfer etmiş; ardından bireyleri çiftleştirmiş, ancak renk özelliğinin kan transferi aracılığıyla geçmediği sonucunda ulaşmıştır. Alman Biyolog August Weismann (1834-1914) bütün kalıtsal bilginin *germ plasma* adı verilen üreme hücrelerinde yer aldığını belirleyerek, üreme hücrelerini etkileyebilen çevresel özelliklerin vücut hücrelerini etkilemediklerini saptamıştır. Bu ise modern genetiğin temelini oluşturmuştur.

Özelliklerin gelecek kuşaklara nasıl aktarıldığı sorunu, Çek bilgin Gregory Mendel'in (1822-1884) bezelyeler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmalarla çözümlenmiştir. Mendel 1856'da bir manastırın bahçesinde bezelyelerin 7 farklı özelliğinin kalıtımı üzerine bir dizi deneysel üretim çalışmasına başlamıştır. Bezelyelerin her birinin kısa-uzun, sarı-yeşil, buruşuk-düzgün gibi iki farklı formu olduğunu gözlemlemiştir. Uzun ve kısa bezelyeler çaprazlandığında, birinci kuşakta hepsi uzun olmaktadır. Melezler çiftleştirildiğinde bir sonraki kuşakta özellikler özgün biçimleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu ise melez bireylerde baskın olan özelliğin çekinik olanı baskıladığını, çekinik özelliğin birinci kuşakta kaybolmadığını göstermektedir. Melezlerin çaprazlanması sonucunda her üç uzun bitkiye karşın bir kısa bitki ortaya çıkmaktadır. Mendel, genetik özelliklerin ayrı birimler halinde eşit oranlarda karışan modeline karşın *tanecikli kalıtım modeli*ni bulmuştur. Mendel'in ortaya koyduğu bir diğer buluş ise bezelyenin biçimi ve rengi gibi özelliklerin birbirinden bağımsız halde, *gen* olarak bildiğimiz özellikler tarafından aktarıldığıdır. Yani bir bezelye sarı ve buruşuk olabildiği gibi yeşil ve buruşuk da olabilmektedir. Renk ve buruşukluk birbirlerinden bağımsız olarak dizilmektedirler.

Mendel bir kuşaktan diğerine kalıtımın nasıl gerçekleştiğini ortaya koyarken, türün ya da türü oluşturan popülasyonların genetik yapısındaki çeşitlilik, *rekombinasyon* ile açıklanmıştır. Rekombinasyon, rastgele üremeyle bir türün **gen havuzu** içerisindeki genlerin bir araya gelerek, sonsuz bir çeşitlilik oluşturabilmeleridir. Ancak, bu özellik mevcut genetik yapı içerisine yeni özelliklerin nasıl girdiğini açıklayamamaktadır. Bu durumda *mutasyon* adı verilen bir diğer evrimsel süreç karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi canlıların genotipik özellikleri, genetik kod olarak bilinen kromozomlar aracılığıyla aktarılmaktadır. Bu genetik kod, ısınım, kimyasal gazlar gibi dış etkilerle rastgele değişebilmektedir. Bu değişim, canlının ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Mutasyonlar çoğunlukla zararlı olmakla birlikte, bazıları o çevre koşulları içerisinde etkisiz (nötr), çok azı ise yararlı olabilmektedir. Ortaya çıkan mutasyonlar, doğal seçim yoluyla elenmedikleri, üreme aracılığıyla gelecek kuşağa aktarıldıkları sürece, popülasyonun gen havuzuna yeni özelliklerin katılmasının, diğer bir deyişle türün çeşitlenmesinin ham maddesini oluşturmaktadır.

Genetik yapı, yalnızca mutasyonlar aracılığıyla değil, aynı zamanda bir kuşaktan diğerine bir genin frekansının değişimiyle karakterize olan *genetik sürüklenme*yle de değişebilmektedir. Bütün canlılarda üremenin rasgele olması, genetik yapının bir kuşaktan diğerine rastgele değişimine yol açmaktadır. Ayrıca, bir popülasyondan diğerine göçler de gerçekleşmektedir. Bu genetik göçlere *gen akışı* denmektedir. İşte evrim adını verdiğimiz kavram, bu süreçlerin ve eklenebilecek başka durumların karmaşık bir işleyişinin ürünüdür. Evrimin oldukça uzun bir süreci kapsamı nedeniyle, evrenin ya da türümüzün tarihinin uzunluğunun yanında çok kısa kalan ömrümüzde bunu algılamamız olanaklı değildir. Ancak yaşadığımız dünyanın katmanları içerisinde saklı olan fosil kalıntıların incelenmesiyle evrimin bir bölümünü algılayabiliriz. O halde, öncelikle insanın ve yerleştirildiği primat takımının nasıl bir evrimsel süreçten geçerek günümüze ulaştığına bakalım.

Gen havuzu: Bir neslin üyeler tarafından, bir sonraki nesle aktarılabilecek genlerin toplamıdır.

PRİMATLARIN EVRİMİ

Primatlar da yeryüzünde Paleosen olarak adlandırılan Senozoyik çağın ilk evresinde ortaya çıkmışlardır. Senozoyik çağ, Paleosen, Eosen, Oligosen, Miyosen ve Pliyosen adı verilen beş evreden oluşur (Tablo 5.1). Yaygın şekliyle dinazorlar olarak da bilinen iri sürüngenlerin yeryüzünden yok olduğu bu dönemde, memeliler ve kuşlar yayılmışlardır.

Primat: Yaşayan ve soyu tükenmiş olan maymunların, kuyruksuz büyük maymunların ve insanı kapsayan, memelilerin birtakımıdır.

Dönem	Milyon Yıl	Primat Evriminde Önemli Olaylar
Paleosen	65-53	Primat benzeri memeliler
Eosen	53-37	İlk primatlar Erken prosimiyenler
Oligosen	37-25	Antropoidlerin ortaya çıkışı
Miyosen	25-5	Hominoidlerin yayılımı ve ilk hominidler
Pliyosen	5-1,8	Hominidlerin yayılması ve ilk insanlar

Tablo 5.1
Senozoyik Çağda
Primatların
Evriminde Önemli
Aşamalar

İklimin günümüzdekinden daha soğuk olduğu ve iklimsel dalgalanmalar gösterdiği Paleosen dönemde, memelilerin sayısı hızla artmaya başlamıştır. Bu memeliler arasında, böcekçiller olarak da bilinen, gece yaşamına uyarlanmış, ağaçta yaşayan ve böceklerle beslenen memelilerin sayısı hızla artmıştır. İlk primat benzeri memeliler de bu evrede ortaya çıkmışlardır.

Paleosen dönemin sonunda meydana gelen ısınma ve artan yağış miktarı, tropikal ve yarı tropikal ormanların genişlemesine yol açmış, bu değişim ise primatlar için uygun yaşam alanları yaratmıştır. Atlar, balinalar, yunuslar gibi birçok memelinin ortaya çıktığı Eosen dönemde, primat benzeri memelilerden ağaca tırmanmaya yarayan kavrayıcı el ve ayakları, kısalmış burun çıkıntıları ve iri beyinleri olan ilk gerçek primatlar (erken *prosimiyenler*) evrimleşmişlerdir.

Havanın tekrar soğuduğu, otlakların artmasına karşın ormanlık alanların daraldığı, olasılıkla buna bağlı olarak etçillerin yayıldığı Oligosen dönemde, gerçek maymunlar olarak da adlandırılan *antropoidler* ortaya çıkmıştır. Mısır'da ele geçen ve 33 milyon yıl öncesine tarihlendirilen *Aegiptopithecus*, tipik bir Oligosen maymunudur ve Eski Dünya maymunlarının atası olarak kabul edilmektedir. Oligosen dönem aynı zamanda, Yeni Dünya maymunları olarak da bilinen, günümüzde Orta ve Güney Amerika'da yaşayan, kuyrukları tutucu olan maymunların da ilk kez ortaya çıktığı dönemdir.

Fosil kanıtlardan hareketle goril, şempanze ve insanın ortak atasının ortaya çıktığı ve **hominoid**lerin atalarının yaygınlaştığı ve sonlarında ise iki ayaklı ilk **hominid**lerin ortaya çıkmaya başladığı dönem *Miyosen*'dir. Miyosen dönem memelileri, çoğu günümüzde de yaşayan modern görünümlü türlerden oluşmaktadır. Bu döneme kadar birbirlerinden ayrılan Afrika ve Avrasya kıtaları birbirleriyle birleşmiştir. Yaklaşık 16-17 milyon yıl öncesinde gerçekleşen bu birleşme, Afrika kıtasında 25 milyon yıl öncesinden itibaren ortaya çıkmaya başlayan *hominoid*lerin, Anadolu'nun da içinde bulunduğu Asya ve Avrupa kıtalarına yayılmasına ve türlerin çeşitlenmesine yol açmıştır. Miyosen dönem *hominoid*leri, orangutan, goril, şempanze ve insana doğru giden evrimsel hatta yer almışlardır.

İnsan ile jibon, orangutan, goril ve şempanzenin evrimsel olarak ne zaman ayrıldıkları biyolojik antropolojide en fazla tartışılan sorunlardan birisi olmuştur. Fosil kalıntılar bu konuda bazı ipuçları vermekte ise de, en önemli bilgiler *DNA* çalışmalarından gelmiştir. Bu çalışmalar bize hominoidlerin tek bir grup olarak Eski

Hominoid: Primatlar takımı içerisinde bir üst ailedir. Orangutan, goril, şempanze gibi büyük maymunlar ve insan bu ailenin üyeleridir.

Hominid: İnsan ailesini temsil etmektedir. Yaşayan ve nesli tükenmiş insan ve insansıları içermektedir. *Hominin* de denilmektedir.

Fotoğraf 5.2

Sivapithecus Fosili

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Dünya maymunlarından 20 milyon yıl önce ayrıldıklarını göstermiştir. Bunu birbirini izleyen dört ayrılma takip etmiştir. İlk ayrım jibonun diğer *hominoid*lerden ayrılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu ayrım 12 ilâ 15 milyon yıl öncesini göstermektedir. İkinci ayrım orangutanın Afrika'ya kuyruksuz büyük maymunlardan ayrılmasıdır. Bu ayrım 12 ilâ 10 milyon yıl öncesine, *Sivapithecus* fosillerinin tarihlendirildiği döneme denk gelmektedir. *Sivapithecus* fosilleri orangutanlara benzerliği ile bilinirler (Fotoğraf 5.2. Sivapithecus fosili). Üçüncü ayrım, goriller ile *hominid*ler ve şempanze arasında gerçekleşmiştir. Bu ayrımın ise yaklaşık 9 ilâ 11 milyon yıl öncesini göstermektedir. Moleküler verilere göre *hominid* ve şempanze evrimsel hatları, günümüzden önce 5 ilâ 8 milyon yıl arasında ayrılmıştır.

İLK HOMİNİDLER

İnsanın atasal ilişkisinin bulunduğu şempanze, goril ve orangutan gibi kuyruksuz büyük maymunlardan Miyosen dönemin sonları ile Pliyosen dönemin başlarında ayrıldığı gerek fosil kalıntılar gerekse moleküler araştırmalarla ortaya konulmuştur. *Hominid*ler, kuyruksuz büyük maymunlarınkinden daha iri beyinli, onlardan daha az çıkıntı yapan yüz iskeletine, küçülmüş köpekdişlerine sahip iki ayak üzerinde dik yürüyen primatlardır. Geç Miyosen ve erken Pliyosen döneme tarihlendirilen fosillerin sayısı son derece sınırlı olmakla birlikte son birkaç yıl içerisinde Afrika'daki araştırmalar *Sabelanthropus tchadensis*, *Orrorin tugenensis* ve *Ardipithecus ramidus* adları verilen yeni fosil cins ve türlerin gün ışığına çıkmasını sağlamıştır. Yaklaşık 4,5 ilâ 7 milyon yıl öncesine tarihlendirilen bu fosil kalıntılar üzerinde yürütülen ayrıntılı çalışmalar, bunların iki ayağı üzerine dik yürüyen cinsler olduğunu ortaya koymuştur. İnsansı özelliklerinin yanı sıra uzun kollar, iri diş yapısı, eğri parmakları ve duruş pozisyonu gibi kimi özellikler açısından insandan farklılaştığı bilinen bu türlerden biri ya da birkaçı insanın atasal kuşağını oluşturmuşlardır. Tamamı Afrika kıtasından ele geçen ilk *hominid*lere ilişkin bu kalıntılar dik yürümenin kökenin 6-7 milyon yıl öncesine kadar uzandığını göstermektedir.

Ardipithecus ramidus'a ait leğen kemiği, bacak ve ayak kemikleri bunların iki ayakları üzerinde **dik yürümeye** uyarlandığını göstermektedir. Kafanın altında yer alan ve omurganın yerleştiği delik dik yürüyen insanlarda olduğu gibi öne doğru yerleşmiştir. Ormanlık bir alanda yaşamlarını sürdürdükleri belirlenen *Ardipithecus ramidus*lar, *hominid*lerin dik yürüme özelliğinin sanıldığı gibi savanlık alanlarda değil ormanlık alanlarda başladığını göstermeleri açısından önemlidir. *Ardipithecus*ların dik yürüme gibi insansı özellikleri bulunmakla birlikte, kuyruksuz büyük maymunlarla en fazla benzerlik gösteren *hominid* olma özelliği vardır. Bu nedenle, *Ardipithecus*ların insan evrim çizgisinde nerede bulunduğu hâlâ tartışmalıdır.

1924 yılında Güney Afrika'da Transvaal eyaletinin Taung bölgesindeki bir taş ocağında işçiler tarafından bulunarak incelenmek üzere Raymond Dart adlı bilim adamına götürülen 3-4 yaşlarında bir çocuğa ait kafatası fosiliyle birlikte ilk kez, *hominid* oldukları kuşkuyla yer bırakmayacak nitelikteki Australopithecuslerle karşılaşılmaktadır. Bu fosile önceleri kuyruksuz büyük maymunlara benzetilmesi nede-

Dik yürüme: İki ayak üzerinde dik duruş pozisyonu ve buna dayalı hareket sistemi.

niyle *australe* (=güney) ve *pithecus* (=maymun) sözcüklerinden türetilerek *Australopithecus* ismi verilmiştir. Ancak, özellikle 1970'lerden sonra hız kazanan araştırmalarla sayıları yüzleri aşan, iki cins (*Australopithecus* ve *Paranthropus*) ve 8 türle temsil edilen insansılarla karşı karşıya olduğumuz anlaşılmıştır.

Yeni araştırmalar ve taksonomik sınıflandırmalarla, bu cins ve türlerin sayısında değişebilirlik olmasına karşın, mevcut veriler *A. anamensis*, *A. afarensis*, *A. bahrelghazali*, *A. garhi*, *A. africanus*, *A. aethiopicus*, *A. boisei* ve *A. robustus* olmak üzere 8 türün mevcut olduğunu göstermektedir. Bunlardan *aethiopicus*, *robustus* ve *boisei* kaba yapılı Australopitekler grubunda ya da **Paranthropus** cinsi içerisinde değerlendirilirken, *anamensis* ve *afarensis* arkaik yapıllar arasında, *africanus* ise narin yapılı Australopitekler altında incelenmektedir.

Australopitekler, fosillerine yalnızca Afrika kıtasında rastlanan bir cinstir. Australopitek türlerinin çoğuna Doğu ve Güney Afrika'da, Etiyopya, Kenya, Tanzanya, Güney Afrika gibi ülkelerinin sınırları içerisinde rastlanmıştır (Resim 5.1 Afrika kıtasında Australopitek buluntu yerleri). Ekolojik araştırmalar, Australopiteklerin yaşadıkları ortamların çoğunlukla savanlık, yarı savanlık ya da açık ormanlık alanların bulunduğu, **Rift Vadisi**'nin çevresinde yer alan ve oldukça çeşitlilik gösteren ekolojik ortamlara uyum sağladıklarını göstermiştir. Bununla birlikte, 1995 yılında Çad'da Bahr el Ghazal bölgesinde eski bir nehir yatağında gün ışığına çıkarılan *Australopithecus bahrelghazali*, bu cinsin Rift Vadisi'nden oldukça uzak bölgelere, Orta Afrika'ya kadar yayıldıklarını göstermiştir.

Fotoğraf 5.3

Australopithecus Afarensis Kafatası Fosili

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

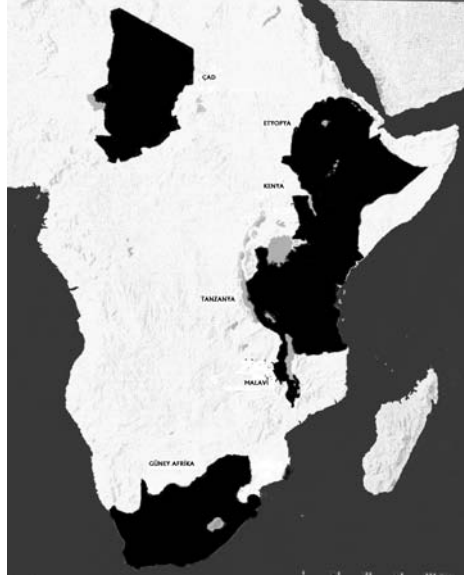
Australopitekler iri çene ve dişleri buna karşın küçük **beyin hacmi**yle karakterize olan bir cinstir. 380 ilâ 530 cm³ arasında dağılım gösteren beyin kapasiteleri, modern insanın beyninin üçte biri kadar, kuyruksuz büyük maymunlarınkiyle hemen hemen aynı boyuttur. Elmacık kemikleri oldukça iri ve yanlara doğru çıkıntı yapan Australopiteklerin yüzleri, insandan çok kuyruksuz büyük maymunları andırmakla birlikte, onların tam bir benzeri de değildir (Fotoğraf 5.3 *Australopithecus afarensis* kafatası fosili).

Australopiteklerin dişleri oldukça iridir. Dişlerinin iriliğine bağlı olarak, çeneleri de

son derece iridir. Çenelerin iriliği, özellikle daha iri dişli olan *Paranthropus boisei* kafatası fosili).

Resim 5.1

Afrika Kıtasında Australopitek Buluntu Yerleri

Paranthropus: Australopithecusların *aethiopicus*, *robustus* ve *boisei* olmak üzere özelleşmiş kaba yapılı türlerinin dahil edilmesiyle oluşturulan ayrı bir cinstir.

Rift vadisi: 8 milyon yıl önce oluşan Mozambik'ten başlayarak Kızıl Deniz'in batı kıyısında devam 5600 km uzunluğundaki bir vadidir.

Beyin hacmi: Beynin kafatasında kapladığı toplam hacim. Beyin kapasitesi de denmektedir.

Fotoğraf 5.4*Paranthropus Boisei*
Kafatası Fostili**Kaynak:** Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Diş yapıları ve bunların üzerinde gözlenen mikro düzeydeki aşınma izleri, Australopiteklerin çoğunlukla meyve, yaprak, bitki fi-lizi, kökler, sert ve kabuklu yemişler gibi bitkilerle beslendiği sap-tanmıştır. Diş mineleri ve kemikler üzerinde yapılan eser element analizleri, bu cinsin beslenmesine hayvansal proteini de dahil ettik-lerini göstermiştir. Hayvan proteini ihtiyaçlarını böcekler, tırtıllar, yumurtalar, küçük memeliler, yavru hayvanlar ve hayvan leşlerin-den karşıladıkları belirlenmiştir. Bütün australopitek türleri hem bit-ki hem de hayvanlardan oluşan karma (*omnivor*) bir beslenme alış-kanlığına sahiptirler. Ancak, iri dişli kaba yapılı *Paranthropus*ların, beslenmelerinde bitki kökleri, yumrulu bitkiler hatta ağaç kabukla-rının daha fazla yer tuttuğu farklı bir beslenme modeline sahip ol-dukları da bilinmektedir.

Australopiteklerin boy uzunluğu, 110 ilâ 150 cm arasında dağı-lım göstermektedir. Kolları bacaklarına oranlandığında, kollarının görece uzun olduğu gözlenmektedir.

Australopiteklerin bütün türleri hiç kuşkuyla yer bırakmayacak nitelikte dik yü-rümektedirler. Leğen kemikleri şempanze ve orangutanlarda olduğu gibi dar ve yüksek değil, insanda olduğu gibi geniş ve alçaktır. Ayak baş parmakları, diğerle-rine göre daha ayrıksa olsa da, omurga sistemi dik yürümenin temel özelliklerine bü-tünüyle sahiptir. Yalnızca iskeletleri değil Tanzanya, Laetoli'de 3,6 milyon yıl ön-cesine tarihlendirilen ve volkanik tüflerde saptanan *Australopit-*

hecus afarensis'e atfedilen iki erişkin ve bir çocuğa ait ayak iz-leri de dik yürümenin önemli kanıtlarını sağlamaktadır (Fotoğraf 5.5 Laetoli'deki fosilleşmiş ayak izleri). Bu ise kökeni 6-7 mil-yon yıl eskiye uzayan dik yürümenin *hominid*lere özgü temel bir uyarlanma biçimi olduğunu göstermektedir.

Dik yürüme insan evrimi açısından son derece önemlidir. Australopiteklerin yaşadıkları alanlar çoğunlukla savanlık ve açık ormanlıklardan oluşan bir ekolojiye sahiptir. Bu tür ortam-larda, anatomisi hızlı koşmaya uyarlanmış olan dört ayaklı hay-vanlar ile el parmaklarının dışına dayanarak hareket eden kuy-ruksuz büyük maymunlardan ziyade iki ayaklı yürümeye uyar-lanan insansılar, bu hareket sistemiyle uzakta yer alan düşman-larını kolaylıkla görebilmekte, saklanabilmekte ya da ağaca tır-manabilmektedir. Bu hareket sisteminin, diğer hareket sistem-lerinden daha az enerji gerektirdiği de kabul edilmektedir. Dik yürümenin ekolojik ve enerji açısından sağladığı avantajlardan çok, kolların harekete katkısı yerine ellerin serbest kalması aç-ısından son derece önemli bir evrimsel uyarlanmadır. Dolayısı-yıla, serbest kalan eller, insanın bunları besinlerin taşınması, alet kullanımı, alet yapımı ve hatta avlanmada kullanılmasına yol açacak olması nedeniyle son derece önemlidir. Australopitek ve *Paranthropus*ların dik yürümelerine, dolayısıyla ellerinin serbest kalmasına karşın, alet yaptıklarına ilişkin kanıtlar yok-tur. Günlük yaşamında ilkel düzeyde alet üretip kullandığı bili-

nen şempanzelerden, gerek anatomik gerekse toplumsal örgütlenme açısından da-ha gelişmiş özelliklere sahip olan Australopiteklerin alet üretmedilerse bile taş, ke-

Fotoğraf 5.5*Laetoli'deki Fosilleşmiş Ayak İzleri***Kaynak:** Yılmaz Selim Erdal Arşivi

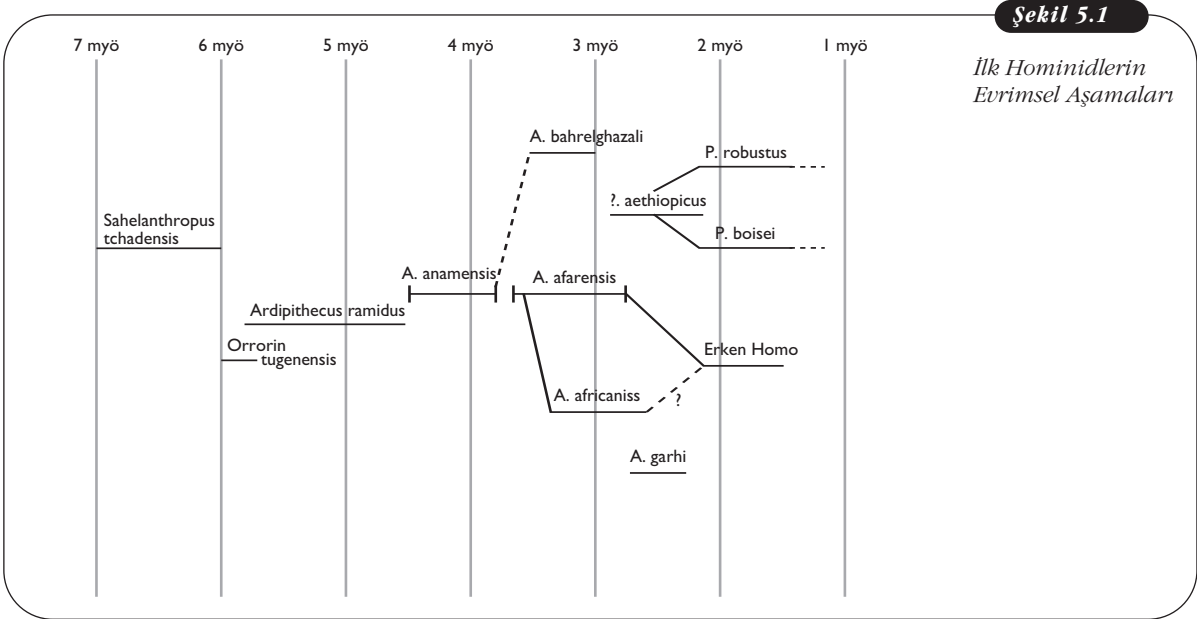
mik vs. gibi nesneleri şeklini değiştirmeden, ama bir alet gibi kullanmış oldukları tahmin edilmektedir.

Sizce dik yürüme ilk *hominid*lere veya insansılara ne tür avantajlar sağlamış olabilir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

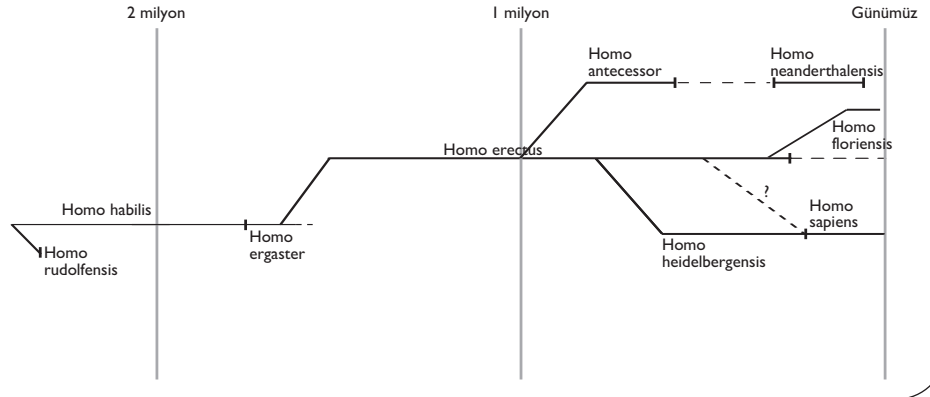
İri dişleriyle güçlü çiğneme kasları, iri diş ve çeneleriyle *Paranthropus* cinsi evrimsel açıdan körelemiştir. O halde insana giden evrim hattında yer alan türler iri dişli, kaba yüzlü olanlar değil, küçük dişli, küçük yüzlü ve görece iri beyinli olan türlerdir (Şekil 5.1 İlk hominidlerin evrimsel aşamaları).

İLK İNSANLAR

Evrimsel anlamda insan sayılmak ya da *Homo* cinsine dahil edilmek için, başta alet üretimi ve kullanımı olmak üzere, dik yürüme, iri bir beyin, konuşabilme yetisi gibi özelliklerin bütününe sahip olmak gerekmektedir. Bilim insanları, insanı insan yapan en temel özelliklerin bunlar olduğunda fikir birliğine varmışlardır. Bu özellikler tam olarak ancak bizde, yani *Homo sapiens*lerde bulunmakla birlikte, bunların gelişimi *Homo* cinsini oluşturan *Homo habilis*, *H. rudolfensis*, *H. ergaster*, *H. erectus*, *H. neanderhlaensis*, *H. antecesor*, *H. heidelbergensis* ve nihayet *H. sapiens* gibi türlerde, 2,5 milyon yıllık bir evrimsel süreçte gerçekleşmiştir (Şekil 5.2 İlk insanların evrimsel aşamaları).

Şekil 5.2

İlk İnsanların
Evrimsel Aşamaları

Homo habilis ve Homo rudolfensis

Fotoğraf 5.6

Homo habilis Kafatası Fosili

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Fotoğraf 5.7

Homo rudolfensis Kafatası Fosili

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Homo habilis adını, fosillerle birlikte ele geçen taş aletler ve üzerinde kesik izleri saptanan hayvan kalıntılarında hareketle, kendisine atfedilen “becerikli, yetenekli insan” tanımlamalarından almıştır. *Homo habilis* fosillerinin önemli bir kısmı Doğu Afrika’dan ele geçmiştir. Güney Afrika’dan da gün ışığına çıkarılan fosiller bulunmakla birlikte, son zamanlarda her iki bölgeden ele geçen fosiller *Homo habilis* ve *Homo rudolfensis* olmak üzere iki farklı tür altında değerlendirilmektedir. Bunlardan iri beyinli ve iri dişli olanlar *Homo rudolfensis* olarak adlandırılırken, daha küçük beyine sahip, küçük diş ve yüz yapısı gösteren grup ise *Homo habilis* olarak adlandırılmaya devam edilmektedir. Bu başlık altında *rudolfensis*ler ve *habilis*leri birlikte ele alıyoruz (Fotoğraf 5.6 *Homo habilis* kafatası fosili ve Fotoğraf 5.7 *Homo rudolfensis* kafatası fosili).

İlk insan olarak değerlendirilen *Homo habilis* günümüzden önce yaklaşık 2,4–1,6 milyon yılları arasında Afrika’da yaşayan, yok olmuş bir türdür. *Homo habilis*lerin yüzleri *Australopithecus africanus*tan daha narin ve küçüktür. Modern insanınkinden daha iri, ama *africanus*lardan daha küçük dişlere sahiptirler. *Australopithecus africanus*tan yaklaşık %30 daha fazla olan beyin kapasiteleri 500 ilâ 850 cm³ arasında değişmektedir. Bu değerlerin alt sınırı Australopithecuslerin üst sınırıyla, üst sınırı ise *Homo erectus*larla örtüşmektedir.

Yaklaşık 130 cm boy uzunluğuna, ortalama 45 kg civarında ağırlığa sahiptirler. Boyları Australopithecusler gibi kısa olan *Homo habilis*lerde kollar günümüz insanına oranla daha uzundur. Bu tür Afrika’nın savanlık ve çalılık ortamlarında yaşamını sürdürmüştür. Yaşam biçimleri hakkında çok az şey bilinmekle birlikte, bunların **Oldowan kültürü** ya da yontuk çakıl kültürü olarak adlandırılan alet

teknolojisini geliştirdikleri saptanmıştır. *Homo habilis*ler günlük ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla taşların bir ya da birkaç bölgesini kırarak kaba taş baltalar üretmişlerdir. Ürettikleri aletlerle *habilis*lerin avlandıklarına ilişkin kesin kanıtlar mevcut değildir. Genel kanı, *Homo habilis*lerin yırtıcı hayvanların bıraktıkları leşleri parçalamak ve bitki köklerini çıkarmak gibi birçok amaç için ürettikleri aletleri kullandıkları yönündedir. Bu nedenle alet üretimi ve bunu gündelik ihtiyaçlarını karşılamakta kullandıkları konusunda yani hiç bir kuşkunun bulunmadığı ilk fosil grubu,

Kaş kemeri: Yüzde kaşların bulunduğu yerdeki kemik bölümdür.

Oldowan kültürü: Taşın bir kenarının kırılarak elde edilen taş aletlerdir.

ilk insan *Homo habilis*dir. *Homo habilis*lerin *anamensis* ve *afarensis* hattındaki Australopitteklerden evrimleştiği ve *Homo ergaster* ve *erectus*ların da atası olduğu kabul edilmektedir.

Homo ergaster ve Homo erectuslar

Afrika'dan ele geçen ve 1,8 ilâ 1,6 milyon yıl öncesine tarihlendirilen insan fosilleri esasen *Homo erectus*lar ile büyük benzerlikler göstermesine karşın, *Homo habilis* ve australopitkelere de benzeyen bazı özellikleri nedeniyle *Homo ergaster* (Yunanca işçi/çalışan anlamında) adında ayrı bir gruba dahil edilmişlerdir. Afrika'da Turkana Gölü yakınında ele geçen bir fosil çocuk iskeleti bu grubu temsil etmektedir. Bu fosile bulunduğu yerden dolayı *Turkana çocuğu* adı verilmiştir (Fotoğraf 5.8 Turkana çocuğu fosili). Boy uzunlukları 130 ilâ 170 cm arasında değişmekte olup, beden yapısı günümüz insanı gibi, ancak ondan daha güçlü ve kaba yapılıdır.

*Homo erectus*lar, Australopittekler ve *Homo habilis*in tersine, fosil kalıntılarına Afrika dışındaki kıtalarda da rastladığımız ilk türdür. Fosil kalıntılarına Afrika'da Turkana Gölü, Asya'da Endonezya'nın Java ve Flores adalarında, Çin'de Zhoukoudien Mağarası ve Laos'ta, Gürcistan'da Dmanisi'de, Hindistan, Pakistan ve Vietnam'a kadar geniş bir coğrafyada rastlanmıştır. Asya'da ele geçen ilk insan fosillerinin jeolojik yaşlarının *ergaster*lerin ilk örnekleriyle çakışması, Afrika dışına ilk göçün *ergaster*le, hatta onlardan daha erken bir dönemde gerçekleştirildiğini düşündürmektedir (Fotoğraf 5.9 *Homo ergaster* kafatası fosili).

*Homo erectus*lar, yukarıdan aşağıya basık bir kafatası yapısına sahiptirler. Kafatasının en geniş yeri kafatasının tabanında yer almaktadır. Geriye doğru çıkıntılı bir art kafa kemiğine, güçlü ense tutunma kaslarına sahiptirler. Alınları basık ve geriye doğru eğimli olup, kaş kemerleri si-perlik gibi çıkıntılıdır. Geniş ve ileri doğru çıkıntılı bir üst yüze ve geniş bir buruna sahiptir. Çene ve dişlerinin biçimi günümüz insanınkine benzemekle birlikte, daha iridir. Beyin kapasitesi 750 cm³ ilâ 1250 cm³ arasında değişmekte olup ortalama 1000 cm³ civarındadır.

Boy uzunluğu fosil kalıntıların ele geçtiği gruplara göre de farklılık göstermektedir. Çin'de ele geçen fosillerde yaklaşık 155 cm olan boy, Java'dakilerde 170 cm'dir.

Güçlü beden yapıları *Homo erectus*ların uzun mesafeli hareket etmeye uygun iskelet ve kas sistemine sahip olduklarını göstermektedir. *Homo erectus*lar

Alt Paleolitik olarak adlandırılan eski taş çağı kültürünün üreticileridir. En yaygın alet tipini **aşölyen** adı verilen aletler oluşturmaktadır. Zamanımızdan yaklaşık 1,5 milyon yıl önceye ait bu aletler, üçgen ya da badem biçimli taş baltalardan oluşmaktadır (Fotoğraf 5.10 Aşölyen el baltası). Bu aletler kesme, parçalama, kazma, kazıma, yüzme gibi birçok amaç için kullanılmışlardır. *Homo erectus*ların çakmaktaşı ve bazalt gibi sert taşların yanı sıra kemik, diş, boynuz, ağaç ve bazı bitkiler gibi doğada kolaylıkla bulunan birçok hammaddeden de yararlanarak alet ürettikleri bilinmektedir. *Homo erectus*ların

Fotoğraf 5.8

Turkana Çocuğu Fosili

Kaynak: Tattersall, 2003, s.39

Fotoğraf 5.9

Homo Ergaster Kafatası Fosili

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Fotoğraf 5.10

Aşölyen El Baltası

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Aşölyen (Acheulean): El baltalarını içeren taş alet topluluğudur. Fransa'daki buluntu yeri *Saint Acheul* aften adlandırılmıştır.

Resim 5.2

Homo Erectusların Ateşi Kullanımını Gösteren Bir Canlandırma

Kaynak: Constable, 1973, s.103

ürettikleri aletleri avlanmada kullandıkları, hatta avın grup halinde örgütlenerek yapıldığı saptanmıştı. Belki de *Homo erectus*larla ilgili en önemli kültürel gelişim, ateşin kullanımıdır (Resim 5.2 *Homo erectus*ların ateşi kullanımını gösteren bir canlandırma). Isınmak, besinleri pişirmek ve hatta diğer canlılardan korunmak için son derece önemli olan ateşin kullanımı, *Homo erectus*ların Avrupa'ya yerleşmesinden çok daha öncelere gitmektedir. Bilinen en eski ateş kalıntıları yaklaşık 1,5 milyon yıl öncesine ait olup Kenya'da ele geçmiştir. Çin'deki Zhoukoudien'de kül tabakası ile birlikte yanmış kemikler ve taşlar, burada eski bir ocağın mevcudiyetini göstermektedir. Eldeki veriler *Homo erectus*ların ateşi üretmeseler bile en azından bir milyon yıldan bu yana ateşi kontrol altına alarak onu ısınma, beslenme ve korunma amacıyla kullandıklarını göstermektedir.

SIRA SİZDE

4

Sizce ateşin kullanımı *Homo erectus*lara ne tür avantajlar sağlamış olabilir?

Kendisinden önceki türlere oranla daha narin bir çeneye, çiğneme kaslarına ve dişlere sahip olan *Homo erectus*larda gözlenen bu tür değişimlerin besinlerin pişirilmesi ve hazırlanmasından kaynaklandığı öne sürülmektedir.

Çin'de ele geçen *Homo erectus*lardan yaklaşık 35'inin kafataslarının alt kısımlarının kırılması, bunların insan eti yedikleri yönünde bir bulgu olarak değerlendirilmektedir. İspanya'daki Atapuerca'da da benzer bulgulara rastlanması *Homo erectus* ve çağdaşlarının, hemcinslerinin kemik iliği, beyin ve etlerini yediklerini göstermektedir. Afrika'da Bodo'dan ele geçen bir kafatasında kafa derisinin yüzüldüğüne ilişkin kanıtlar mevcuttur. **Yamyamlık** (kanibalizm) olarak da değerlendirilen bu davranışın, beslenmeden çok ayın amaçlı olduğu kabul edilmektedir. *Homo erectus*un iri beyni, alet üretimi, grup halinde avlanma, ateşin kontrolü gibi biyolojik ve toplumsal özellikleriyle çevrelerine başarılı bir şekilde uyarlандıkları ve gelişmiş bir iletişim sistemine sahip olduğu kabul edilmektedir.

Yamyamlık: Bir insanın diğer bir insanın ya da insanların etini yemesidir.

Neandertal İnsanı (*Homo neanderthalensis*)

İlk örnekleri 1848 yılında İspanya'da Cebelitarık'ta, daha sonra 1856 yılında Almanya'nın Neander vadisinde bulunan fosiller, Almanya'daki buluntu yerinden hareketle *Homo neanderthalensis* (Neandertal insanı) olarak isimlendirilmiştir. Neandertaller günümüzden önce 200 bin yıl ilâ yaklaşık 30 bin yılları arasında yaşamışlardır. *Homo neanderthalensis* olarak tanımlanan bu türün yeryüzündeki dağılımı doğuda Özbekistan'dan batıda Atlantik kıyılarına, kuzeyde Galler bölgesinden güneyde Cebelitarık ve Doğu Akdeniz'e kadar geniş bir alanı kapsamaktadır.

Güçlü bedensel özelliklere sahip olan Neandertaller yukarıdan aşağıya basık, yanlara doğru genişlemiş iri bir kafa yapısına sahiptir. Beyni o kadar büyüktür ki (ortalama 1550 cm³), günümüz insanının ortalamasından (1350 cm³) bile daha faz-

ladır. Alını modern insaninkinden daha basık, kaş kemerleri birbirleriyle birleşik ve gözlerin üzerinde bir siperlik yapacak şekilde ileri doğru fırlaktır. Kafatasında dikkati çeken en belirgin özelliklerinden biri, art kafa kemiklerinin geriye doğru uzanan yumru şeklindeki çıkıntısıdır. Günümüzdeki insana göre geniş bir burnu mevcuttur. Alın ve üst çene kemiklerindeki sinüsleri geniştir. Neandertaller, güçlü çiğneme kaslarına ve iri ön dişlere sahiptirler (Fotoğraf 5.11 Neandertal insanı kafatası fosili).

Bedensel yapıları açısından bakıldığında geniş ve kaslı omuzlar, kalın ense, güçlü kollar, kalın bacaklar Neandertallerin ilk dikkati çeken özellikleridir. Erkekleri yaklaşık 170 cm, kadınları ise 150 cm boy uzunluğuna sahiptir. Gövde ve kollarına oranla kısa bacaklarıyla tıknaz bir beden yapısı göstermektedirler. Neandertallerin bacak kemikleri hızlı bir koşma yeteneğine, elleri ise güçlü bir şekilde tutma, kavrama ve sıkma yeteneğine sahip olduklarını göstermektedir.

Orta Paleolitik dönem boyunca yaşadıkları saptanan Neandertal insanları taş, kemik, boynuz, diş ve ağaç gibi hammaddeleri kullanarak birçok alet üretmişlerdir. Ancak, Neandertaller neredeyse kendileriyle özdeşleşmiş *Musterien* kültürü olarak da bilinen yonga aletlerle tanınırlar (Fotoğraf 5.12 Yonga alet). Alt Paleolitik insanı gibi taş baltaları da kullanan Neandertaller, yongalardan geliştirdikleri kenar kazıyıcılar, ön kazıyıcılar, bıçaklar gibi taş aletlerle alet çeşitlerini geliştirmişlerdir. Kadın ve erkek arasında iş bölümünün var olduğu belirlenen Neandertaller, yaşadıkları alanları farklı işlevler için bölümlere ayırmışlardır. Genellikle mağara ya da kaya altı sığınaklarını yerleşmek için tercih eden Neandertaller, bir alanı ocak için, diğer alanı işlik, bir diğer alanı ise çöplük olarak kullanmışlardır.

Besinlerinin çoğu etten oluşan Neandertaller, bu ihtiyacı genellikle at, geyik, mağara ayısı, gergedan ve mamut gibi iri hayvanları avlayarak karşılamaktaydılar. Neandertallerin yalnızca avladıkları hayvanlarla değil aynı zamanda doğal nedenlerle ölmüş hayvanların leşlerini de tükettikleri belirlenmiştir. Avcı ve toplayıcı olan Neandertaller, balık ve midye gibi denizel ve tatlı su hayvanlarını diyetlerine dahil eden ilk türdür.

Kalın kaş kemerleri, gelişkin sinüsleri, geniş burunları ve iri beyni gibi morfolojik özellikleriyle Neandertallerin soğuk iklime uyarlandıkları bilinmektedir. Buzul çağında yaşamış olan Neandertallerin böylesi bir ortamda, avladıkları hayvanların postlarını sarınarak giyindikleri tahmin edilmektedir. Yaralanma ve hastalıklar nedeniyle bakıma muhtaç olan şahısların diğerleri tarafından bakımlarının yapıldığının ve beslendiklerinin saptanması, Neandertallerin toplumsal örgütlenmelerinin ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Yaşlı, fiziksel olarak sakat, tamamen dişsiz Neandertal bireylerinin bulunması, bu insanların bakımının üstlenildiğine işaret etmektedir.

Neandertaller ölümlerini de gömmüşlerdir (Resim 5.3 Neandertallere özgü bir ölü gömme töreni canlandırması).

Fotoğraf 5.11

Neandertal İnsanı Kafatası Fosili

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Fotoğraf 5.12

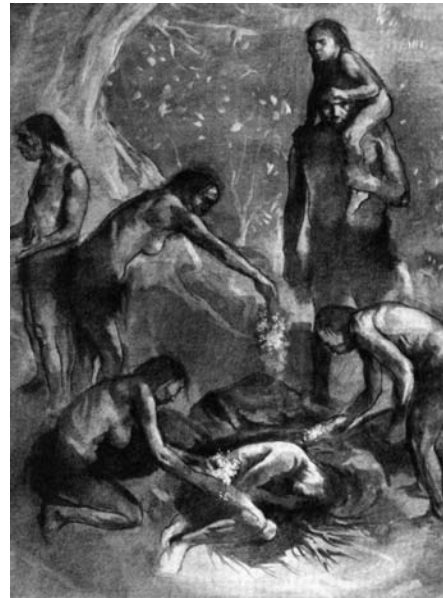
Yonga Alet

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Resim 5.3

Neandertallere Özgü Bir Ölü Gömme Töreni Canlandırması

Kaynak: Constable, 1973, s.103

Neandertaller, açtıkları çukurlara ölümlerin bacakları karına çekilmiş, elleri yüzün önüne gelecek biçimde, bebeğin anne karnındaki duruş pozisyonuyla gömmüşlerdir. Fransa'daki La Mousterier adlı buluntu yerinde 5 kişiden oluşan bir aile mezarlığı saptanmıştır. Kuzey Irak'taki Şanidar'da ölümlerin yanına çiçekler konulmuş, cesedin başının altına taş, yanlarına ise öte dünyada yiyeceği varsayılan etler bırakılmıştır. Bütün bu özellikler neandertallerin ölümün anlamı ve öte dünya inancına sahip olduklarını göstermektedir. İsviçre'de Drachenloch Mağarası'nda saptanan ayı kafatasları ve geyik kemiklerinin özel bir şekilde düzenlenmesi, bu grupta inanç sisteminin gelişmiş olduğunun bir diğer kanıtıdır. Gırtlak ve ağız yapısı nedeniyle günümüz insanı gibi konuşmadığı varsayılsa da, yukarıda tanımlanan kültürel özellikleri ve toplumsal örgütlenmeleri dikkate alındığında, birbirleriyle etkin bir şekilde iletişim kurdukları söylenebilir.

Fotoğraf 5.13

Homo Heidelbergensis
Kafatası Fosili

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal
Arşivi

Fotoğraf 5.14

Homo Sapiens Kafatası
Fosili

Kaynak: Yılmaz Selim
Erdal Arşivi

400 bin ilâ 200 bin yılları arasında Almanya'da ve İngiltere'de Swascombe'da *Homo heidelbergensis* adıyla anılan türe dahil edilen fosiller bulunmuştur (Fotoğraf 5.13 *Homo heidelbergensis* kafatası fosili). Hem *Homo erectus*ların hem de *Homo sapiens*lerin özelliklerine sahip olduğu için bu tür, gelişmiş *Homo erectus* ya da arkaik *Homo sapiens* olarak da bilinmektedir. İspanya'da Atapuerca'dan ele geçen ve yaklaşık 780 bin yıl öncesine tarihlendirilen fosillerse *Homo antecessor* adı verilen başka bir tür olarak tanımlanmıştır. Bu türlerden *Homo antecessor*, Neandertal ve *Homo erectus*un özelliklerinin bir mozayigini sunmasıyla, Neandertallerin kökenine yerleştirilmektedir.

Neandertal fosilleri üzerinde yürütülen *DNA* analizleri, Neandertal insanının günümüz insanından tamamen farklı bir genetik yapı sergilediğini, bu insanlardan günümüz insanına genetik aktarımın olmadığını ortaya koymuştur. Bu analizler, *Homo neanderthalensis*'in 690 ilâ 550 bin yıl önce günümüz insanına doğru ilerleyen evrim çizgisinden tamamen ayrılmış farklı bir tür olduğunu göstermiştir. Genetik araştırmalardan elde edilen bulgulardan hareketle, günümüz insanların tamamının 200 ilâ 100 bin yıl önce Afrika'da yaşamış ortak bir ataya sahip oldukları düşünülmekte ve Neandertallerin günümüz insanına doğru ilerleyen evrim çizgisinden daha önce ayrılan bir tür olduğu anlaşılmaktadır. Buzul çağına özgü soğuk iklime uyum sağlayan Neandertaller, buzulların kuzeye çekilmesiyle birlikte yaklaşık 40 bin yıl önce kuzeye doğru hareket eden *Homo sapiens*lerle aynı yaşam alanlarını paylaşmaya başlamışlardır. Alet teknolojisi, konuşma yetisi, iletişim, sanat, karmaşık düşünce sistemi gibi bakımlardan daha gelişmiş olan *Homo sapiens*lerle giriştikleri biyolojik savaşı kaybederek yerlerini, bizim doğrudan atamız olan *Homo sapiens*lere bırakmışlardır (Fotoğraf 5.14 *Homo sapiens* kafatası fosili).

Homo Sapiens

Modern insanın kökeniyle ilgili tartışmalar Neandertal fosillerinin gün ışığına çıkarıldığı 19. yüzyıla kadar uzanmakla birlikte, günümüzde yürütülen tartışmalar temelde iki ana başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki günümüz insanların *DNA*'ları üzerinde yürütülen çalışmalara dayanmaktadır. Son zamanlarda yaşayan insan topluluklarının *DNA* yapıları üzerinde yürütülen genetik araştırmalar günümüz modern insanların kökeninin ortak bir ata olduğuna işaret etmektedir. Afrika, Asya, Avrupa, Kuzey Afrika, Yakındoğu, Avustralya yerlileri ve Yeni Gine topluluklarından alınan mitokondriyal ya da sitoplazmik *DNA*'lar üzerinde yürütü-

len çalışmalar, günümüzde yaşayan insanların tamamının kökeninin Afrika kıtası olduğunu ortaya koymuştur.

Yalnızca ortak ata ve bunun hangi bölgede yer aldığı değil, aynı zamanda bu ayrımın ne zaman gerçekleştiği de **moleküler saat** olarak bilinen yöntemle belirlenmeye çalışılmaktadır. Mitokondriyal DNA'nın her bir milyon yılda %2 ilâ 4 arasında mutasyona uğradığı ön kabulünden hareket eden bu çalışmalar günümüz insanların 140 bin ilâ 290 bin yıl öncesinde Afrikalı bir ortak atadan türediğini göstermektedir. Mitokondriyal DNA'nın yalnızca kadınlar tarafından aktarılması ve genetik kodunun erkeklerinkiyle karışmaması nedeniyle, ortak ata *Mitokondriyal Havva* olarak adlandırılmıştır. Ancak bu çalışmalar yalnızca *mDNA*'lar üzerinde değil aynı zamanda Y kromozomları üzerinde de gerçekleştirilmiş ve benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Chris Stringer ve arkadaşları tarafından savunulan **tek merkezli evrim** hipotezi ve buna bağlantılı **Afrika'da oluş** hipotezi *Homo sapiens*'in Afrika'da küçük ve izole bir grupta evrimleştiğini, daha sonra hem kıtada hem de Asya ve Avrupa gibi dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan diğer türlerin (gelişmiş *Homo erectus*lar, neandertaller, *antecessor*lar ve *heidelbergensis*ler gibi) yerini aldığını varsaymaktadır. Diğer olası neden ise birbirleriyle karşılaşmış olan iki ayrı tür içerisinde anatomic açıdan modern *Homo sapiens*lerin avcılık ve toplayıcılık, barınma, kaynakların kullanımı gibi konularda diğerlerinden üstün olmasıdır.

Moleküler çalışmaların bulguları ve bunların antropolojik çalışmalardan elde edilenlerle desteklenmesi sonucunda oluşturulan tek merkezli görüşe karşı, Milford Wolpoff, Alan Thorne ve WU Xinzhi gibi araştırmacıların fosillerin morfolojik özelliklerine dayalı karşılaştırmalı çalışmalarına göre, modern insan gruplarının bu oldukları bölgelerde, birbirlerinden bağımsız olarak evrim geçirmişlerdir. **Çok merkezli evrim** olarak bilinen bu hipotezde *Homo erectus* ve *Homo sapiens*ler arasındaki morfolojik benzerliğin bu insanların bölgesel evriminin ürünü olabileceği, birbirini izleyen fosil gruplarının yerel evrimleşmesinin sonucu olduğu kabul edilmektedir (Şekil 5.3 Tek merkezli ve çok merkezli evrim hipotezlerini gösteren şema). Morfolojik özellikleri büyük oranda bizlere benzeyen modern *Homo sapi-*

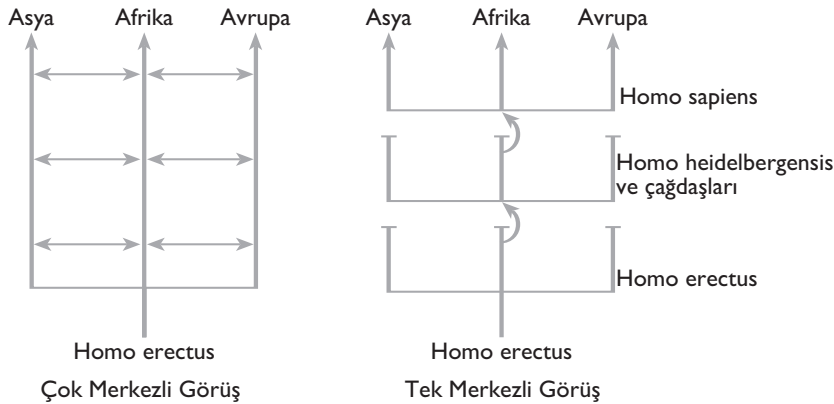
Moleküler saat: Mutasyonların ortaya çıkmasına ve birikimine dayalı olarak türlerin birbirlerinden ayrıldığı zamanın belirlenmesidir.

Tek merkezli evrim: Genetik araştırmalarla günümüzde yaşayan bütün insanların tek bir kökene sahip olduğunu tanımlayan hipotezdir.

Afrika'da oluş: Modern insanın Afrika'da evrimleşerek yeryüzüne yayıldığını tanımlayan hipotezdir.

Çok merkezli evrim: Modern insanın kökeninin 2 milyon yıl öncesinde olduğunu, *Homo erectus*ların bölgesel olarak evrimleşerek bu bölgelerde yaşayan modern insanlara dönüştükleri hipotezidir.

Şekil 5.3

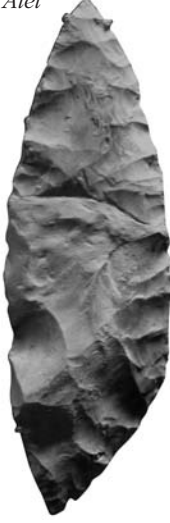
Tek Merkezli ve Çok Merkezli Evrim Hipotezlerini Gösteren Şema

enlerin evrim sahnesine çıkmasıyla birlikte, biyolojik açıdan pek çok çevreye uyum sağlanmış ve kültürel açıdan da önemli bir çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Üst Paleolitik dönemde yaşayan insanların morfolojik özelliklerinden ziyade onların geliştirdikleri kültürel özellikler insan evrimi açısından oldukça dikkat çekicidir. Ne-

Dilgi: Uzunluğu genişliğinin en azından iki katı olan taş aletlerdir.

Fotoğraf 5.15

Dilgi Alet

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

andertallerin Orta Paleolitik'te geliştirdikleri yonga aletlerin yoğunlaştığı Musteri-yen kültür yerine *Homo sapiens*ler Üst Paleolitikte **dilgilerin** yoğunlaştığı kültürler oluşturmuşlardır. Dilgi teknolojisiyle üretilen aletlerde çekirdekten daha fazla ke-sici alet elde edilmekte ve daha az malzeme israfı gerçekleşmektedir (Fotoğraf 5.15 Dilgi alet). Üst Paleolitik insanları dilgilerin yanı sıra kenar kazıyıcılar, uçlar, kargı, mızrak, olta, zıpkın, defne yaprağı biçiminde aletler, deliciler gibi çok sayı-da alet üretmişlerdir. Aletler arasında kemik ve fildişinden yapılan olta ve zıpkınlar ilk kez bu dönemde karşımıza çıkarken, ok ve yayın da bu dönem-de ortaya çıktığı belirlenmiştir.

Kemik ve diğer hayvan kalıntılarını da kullanan *Homo sapiens*ler hayvan kemiklerini spatula, bardak, pipet gibi kullanmışlar, hayvanların derilerin-den ise giysiler üretmişlerdir. Mağaraların karanlık köşelerini aydınlatmak için taş ve kemikten kandiller üretmişler, yakmak için hayvansal yağlar kul-lanmışlardır. Barınaklar yapmışlar, oldukça karmaşık silahlar geliştirmişler-dir. Bunlar arasında mızraklar, mızrak uçları, kargılar, hayvan tuzakları ilk akla gelenlerdir. Üst Paleolitik dönem insanları belirli işler için özelleşmiş aletler üretirken, alet yapan aletler de bu dönemde yaygınlaşmıştır. *Homo sapiens*ler ağaçları ısıtarak uçlarını sertleştirmiş ve kargı olarak kullanmışlar, taşları ise ısıtarak daha kolay işlenebilir hale dönüştürmeyi başarmışlardır.

Genelde kaya altı sığınaklarında ya da mağaraların ağız kısımlarında ya-şayan *Homo sapiens*lerin konaklayabilmek amacıyla duvarlar ördükleri, ya-şam alanlarının üzerlerini hayvan kemikleri, çalılar, deri gibi malzemelerle kapattıkları, dolayısıyla ilk konutları ürettiklerini görmekteyiz. Üst Paleolitik dönemde kaynaklarından yüzlerce kilometre uzakta saptanan amber ve de-niz kabukları gibi takılar, kaynaklarından uzak noktalarda saptanan silahlar ile hammaddeler, grupların uzak mesafelere yer değiştirmesinin ya da karşı-lıklı madde değişiminin, diğer bir deyişle ilkel ticaretin bu dönemde mevcut oldu-ğuna işaret etmektedir.

Fotoğraf 5.16

Altamira Mağarasından Bir Resim

Kaynak: Yılmaz Selim Erdal Arşivi

Modern *Homo sapiens*lerle bir-likte karşımıza çıkan en etkileyici arkeolojik buluntular onların inanç sistemlerini ve değerlerini yansıtan heykelcikler ve mağara resimleridir. *Mağara resimleri* Orta Avrupa'da 150'den fazla mağarayla tanınmak-tadır. Mamut, geyik, yaban atı, do-muz, bizon gibi hayvanların sıklıkla resmedildiği mağara duvar resimle-rinin çizilmesi için genellikle karan-lık ve kuytu bölgeler tercih edilmiş-tir (Fotoğraf 5.16 Altamira mağara-sından bir resim). Demir oksit, man-gan oksit ve kalsiyum karbonat gibi kimyasal maddelerden elde ettikleri kırmızı, siyah ve beyaz rengin yay-gın bir şekilde kullanıldığı duvar re-simlerinin dinsel ve büyüsel neden-lerle yapıldıkları yaygın bir şekilde

kabul görmektedir. İlk *Venüs heykelcikleri* de bu dönemde yapılmıştır. Bunlar arasında Willendorf ve Dolni Vestonice heykelcikleri oldukça ünlüdür (Fotoğraf 5.17 Willendorf Venüsü). Genellikle kadınların göğüs, karın ve kalça bölgelerinin abartılarak temsil edildiği bu heykelcikler kemik, fildişi, taş ve kilden üretilmiştir. İnsan heykelciklerine ek olarak kuğudan ata kadar birçok hayvanın heykelcikleri de yapılmıştır. Süslenmek amacıyla kullanılan takılar da Üst Paleolitik dönemde karşımıza çıkan kültürel uygulamalar arasında yer almaktadır.

Modern *Homo sapiens*ler gelişmiş morfolojik, davranışsal ve kültürel özellikleriyle yeryüzünün birçok bölgesine yayılmışlardır. Yaklaşık 40 bin yıl önce Güneydoğu Asya ile Avustralya arasında yer alan adalardan da yararlanarak, sallar aracılığıyla Avustralya kıtasını iskân eden *Homo sapiens*ler, 20-12 bin yıl önce buzullar nedeniyle deniz seviyesinin düşmesi ve *Bering Boğazı*'nın buzlarla kapanmasından yararlanarak Amerika kıtasını iskân etmeye başlamışlardır.

Fotoğraf 5.17*Willendorf Venüsü***Kaynak:** Vialov, 1996, s.64

Özet

Evrim düşüncesi nasıl gelişmiştir?

Evrim düşüncesi Charles Darwin'e atfedilip onunla birlikte anılmakta ise de bu düşüncenin temeli doğa filozofları olarak da bilinen Antik çağ düşünürlerine kadar uzanmaktadır. Anaksimandros ve Anaksimenos'un hayatın ilk ögesini açıklama çabaları, Aristoteles ve Linné'nin canlıları sınıflama girişimleri, Cuvier'nin dünyanın yaşı ile ilgili düşünceleri, Lamarck'ın kazanılan karakterlerin kalıtımına dayalı canlılardaki değişimi açıklayan kuramı, evrim düşüncesinin temelini atan fikirlerden bazılarıdır. Doğadaki canlıların çeşitliliği, bunların yaşadıkları çevrelere uyarlanması, tür içi ve türler arası yaşam mücadelesini gözlemleyen Darwin, canlılardaki değişim için anahtar rolün doğal seçim olduğu sonucuna ulaşarak, evrim düşüncesini kuram haline dönüştürmüştür. Bu nedenle, evrim kuramı ile Darwin özdeş hale gelmiştir.

Primatların evrimi nasıl olmuştur?

Prosimianları, Eski ve Yeni Dünya maymunlarını, kuyruksuz büyük maymunları ve insanı içine alan Primat takımı, yeryüzünde ilk kez Paleosen olarak adlandırılan üçüncü zamanın ilk evresinde görülmeye başlar. Eosen dönemde Prosimianlar yaygınlaşıırken, günümüz Eski ve Yeni Dünya maymunlarının ataları Oligosen dönemde karşımıza çıkar. El ve ayaklarında beş parmağı bulunan, iri beyinli ve ağaç hayatına uyarlanmış olan bu canlılar, kuyruksuz büyük maymunların ve insanların atasal kuşağında da yer almaktadırlar. İnsan ailesine ilişkin ilk fosiller Miyosen adı verilen dönemde Afrika'da karşımıza çıkmaktadırlar. Bu dönemin ortalarında ise Anadolu'nun da içinde yer aldığı Avrasya'ya yayılarak çeşitlenen Hominoidler, insan ve insansıların kökenini oluşturmışlardır.

İlk hominidler ne zaman ve nerede ortaya çıkmıştır?

İlk hominidler veya insansılar, Afrika kıtasında yaklaşık 7 milyon yıl önce ortaya çıkmışlardır. İlk insansılar Afrika'nın doğusunda, güney-kuzey doğrultulu olarak uzanan Rift Vadisi'nin çevresindeki alanlarda rastlanan Australopiteklerdir. Dik duruşa dayalı bir hareket sistemine sahip olmasına karşın küçük beyinleri, iri çene ve dişleri, uzun kolları ve eğik parmakları gibi özellikleriyle Australopitekler, alet üretme yetisinden uzak görünmektedirler. Bu nedenle insan cinsine dahil edilmemekte, hominid yani insansı olarak anılmaktadırlar.

İnsan, nasıl, ne zaman ve nerede evrimleşmiştir?

Yaklaşık 2,5 milyon yıl önce iri beyni, küçülmüş çene ve dişlere sahip olan, dahası yontuk çakıl kültürü olarak adlandırılan taş aletleri üreten *Homo habilis* ve *Homo rudolfensis*ler bilinen ilk insanlardır yani *Homo* cinsinin ilk üyeleridir. İnsan (*Homo*) cinsine dahil edilen bu türler *Homo ergaster* ve *Homo erectus*'a evrimleşerek Afrika dışına yayılmışlardır. Avlanmayı bilen ve ateşi bilinçli olarak kullanan bu insanlar, el baltalarının yaygın olduğu Alt Paleolitik kültürlerini de yaratmışlardır. *Homo antecessor* ve *Homo heidelbergensis*ler tarafından da sürdürülmüş bu alet yapma biçimi ya da kısaca alet kültürü, ancak Neanderthal olarak adlandırılan insanlarca Orta Paleolitik dönemde değişmiştir. Mağarada yaşayan Neandertaller yonga aletleri üretmişler, ölülerini gömmüşler ve hayvan postlarıyla giyinmişlerdir. DNA analizleriyle körelmiş bir evrimsel dal olarak kabul edilen Neandertallere karşın, 200 bin yıl önce ortaya çıkan *Homo sapiens*ler, doğrudan atamız olarak kabul edilmektedir. Dilgi aletler, olta, zıpkın, mızrak, ok ve yay gibi birçok aletin gündelik yaşamda kullanılmaya başladığı Üst Paleolitik kültürünü yaratan *Homo sapiens*ler, ayrıca mağara resimleri, Venüs heykelcikleri, takılar gibi objelerle estetik eserler de üretmişlerdir. Bu nedenle yalnızca biyolojik değil düşünsel açıdan da günümüz insanına benzerlik gösterirler.

Kendimizi Sınayalım

1. Mikro evrim nedir?
 - a. Küçük bir popülasyonda ortaya çıkan değişimlerdir.
 - b. Genetik yapıda bir kuşaktan diğerine ortaya çıkan değişimdir.
 - c. Genetik yapıda ortaya çıkan ve çok yavaş ilerleyen evrimsel değişimlerdir.
 - d. Yeni türlerin ortaya çıkmasını sağlayan evrimsel süreçtir.
 - e. Küçük, sınırlı bir bölgede ortaya çıkan evrimsel değişimlerdir.
2. Canlıların ilk sınıflandırma denemesini hangi düşünür gerçekleştirmiştir?
 - a. Thales
 - b. Herakleitos
 - c. Anaksimandros
 - d. Aristoteles
 - e. Platon
3. Yaşadıkları çevreye en iyi uyarlanan canlıların hayatta kalması, uyarlanamayanlarınsa ölmesi ya da elenmesiyle devam eden sürece ne ad verilir?
 - a. Doğal seçim
 - b. Yapay seçim
 - c. Gen akışı
 - d. Transformizm
 - e. Adaptasyon
4. Bir organizmanın genetik kodunda meydana gelen hataya ne ad verilir?
 - a. Varyasyon
 - b. Rekombinasyon
 - c. Mutasyon
 - d. Otomasyon
 - e. Genetik sürüklenme
5. Primat benzeri memeliler Senozoyik Çağ'ın hangi evresinde ortaya çıkmışlardır?
 - a. Miyosen
 - b. Oligosen
 - c. Eosen
 - d. Pleyistosen
 - e. Paleosen
6. Aşağıdakilerden hangisi Australopithecus türlerinden biri **değildir**?
 - a. Africanus
 - b. Afarensis
 - c. Bahrelghazali
 - d. Erectus
 - e. Anamensis
7. İki ayak üzerinde dik yürüyen primatlar hangi isimle anılmaktadır?
 - a. Prosimian
 - b. Anthropoid
 - c. Hominid
 - d. Hominoid
 - e. Homo
8. İsmi becerikli, yetenekli insan anlamına gelen Homo cinsinin **ilk** üyesi yani ilk insan türü aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Homo habilis
 - b. Homo ergaster
 - c. Homo erectus
 - d. Homo antecessor
 - e. Homo neanderthalensis
9. Homo erectuslar adlı türe ait **en önemli** kültürel gelişme aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Taş aletler yapmak
 - b. Ateşin kullanımı
 - c. Mağara resimleri yapmak
 - d. Köyler kurmak
 - e. Hayvanları evcilleştirmek
10. İsmi 1856 yılında bulunduğu Almanya'daki bir vadi den alan Buzul Çağı insanı hangi isimle anılmaktadır?
 - a. Homo antecessor
 - b. Homo sapiens
 - c. Homo erectus
 - d. Homo heidelbergensis
 - e. Homo neanderthalensis

Yaşamın İçinden

Çocukluk Döneminin Kökeni

Zerensay Alemseged'in iki bebeği var. Biri zamanın büyük bölümünü Etyopya'nın başkenti Addis Ababa'daki sıcak bir bungalovda, annesinin kollarında geçiren Alula. Diğeri ise, 3,3 milyon yıl boyunca kumtaşında saklı kalan ve Etyopyalı uzman Zerensay'ın ekibiyle birlikte kalıntılarını keşfederek özenle gün ışığına çıkardığı, üç yaşındaki bir kız çocuğu. İnsanın en derin köklerinden gelen bu bebeğin yeniden doğumu, çok uzun bir süreçte ve yavaş yavaş gerçekleşti.

Bu keşfe dek, böylesi eski dönemlere ait bebek fosillerinin tamamı bir bebek bezine sığacak kadar az sayıdaydı. Bu yeni buluntu sadece eski dönemlere ait, en yüksek sayıda parçası ortaya çıkarılan bir bebek değil. Aynı zamanda *Australopithecus afarensis*'e ait olasılıkla en iyi derecede korunmuş fosil. Fosiller arasında en büyük üne sahip olan ve 1974'te keşfedilen, Lucy adlı 3,2 milyon yaşındaki erişkin dişi de yine aynı türün üyesi. Lucy'nin aksine, bu bebeğin bir ayağı ve parmakları var; gövdesi ise bir bütün halinde duruyor. Zerensay, "Ama ikisi arasında en etkileyici fark," diyor "bu bebeğin bir yüzünün olması".

Bu küçük kemik yığını, hominidler adıyla anılan insanların ve insanların atalarının evriminde anahtar niteliği taşıyan bir olayın, bağımlı olarak yaşadığımız ve büyük beyinlerimizin geliştiği çocukluk döneminin başlangıcının bir kanıtı olabilir. *Australopithecus afarensis* üzerinde uzmanlaşan -araştırma ekibinde görevli- Bill Kimbel, "Bu bulgunun başlıca önemi, bir bütün halinde olmasının yanı sıra, bu türün yaşam tarzı ve nasıl geliştiği konusuna ışık tutacak olması" diyor.

Kaynak: Sloan, C. P. (2006, Kasım). "Çocukluk Döneminin Kökeni." **National Geographic Türkiye**. s.178.

Kendimizi Sıneyalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız doğru değilse "Giriş" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız doğru değilse "Evrin Düşüncesinin Gelişimi" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız doğru değilse "Evrin Düşüncesinin Gelişimi" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız doğru değilse "Evrin Düşüncesinin Gelişimi" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız doğru değilse "Primatların Evrimi" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız doğru değilse "İlk Hominidler" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız doğru değilse "İlk Hominidler" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız doğru değilse "İlk İnsanlar" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız doğru değilse "İlk İnsanlar" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız doğru değilse "İlk İnsanlar" başlıklı bölümü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Evrimin en önemli kanıtı fosillerdir. Fosiller, geçmiş dönemlerde yaşamış canlıların taşlaşmış kalıntılarıdır. Bu fosilleri paleontoloji veya paleoantropoloji uzmanları inceler ve değerlendirirler. Fosillerin ne kadar eski olduğu özel tarihlleme yöntemleriyle saptanır. Böylece fosillerin temsil ettiği eski canlı formlarının, bugün yaşayan benzerleriyle ne kadar benzeştikleri ya da ne kadar farklı oldukları saptanabilir. Değişimlerin ne zaman ve nasıl olduğu belirlenebilir. Bu değişimlerle Dünya'nın zaman içerisinde geçirdiği iklimsel dönüşümlerin ve yer hareketlerinin bağlantıları kurulabilir. Evrim, çoğu zaman bazı canlı formlarının yok oluşu ve yeni formların ortaya çıkışı şeklinde izlenebilir. Örneğin birçok canlı formunun evrim sürecinde yeterince iyi uyarlanmadığı için soyunun tükendiğini (örneğin dinozorlar) ve yerlerini başka canlıların aldığını (örneğin memeliler) fosillerden öğreniyoruz.

Sıra Sizde 2

Canlıların evrim geçirdiği düşüncesinin temelleri Antik çağ doğa felsefecilerinden, Cuvier, Lamarck ve Lyell gibi 19. yüzyıl doğa bilimcilerine kadar bir çok isim tarafından atılmıştır. Ancak evrim düşüncesini ilk defa Darwin tutarlı bir *bilimsel kuram* haline getirmiştir. Darwin'in evrim fikrine en önemli katkısı evrimin temel işleyiş ilkesi olan *doğal seçilimi* keşfetmiş olması ve bu ilkeyi pek çok örnekle desteklemesidir. Her ne kadar kalıtımın yasalarıyla ilgili birtakım eksiklikleri olsa da Darwin, evrimin nasıl işlediğini açık ve net bir biçimde ortaya koymuş en önemli evrim bilimcidir. Bu nedenle evrim denince ilk akla gelen isim her zaman Charles Darwin olmaktadır.

Sıra Sizde 3

Dik duruş ve yürüme biçimi ilk hominidlere birtakım yaşamsal avantajlar sağlamış olmalıdır. Bu avantajlarla ilgili çeşitli varsayımlar bulunmaktadır. Örneğin ilk hominidler, yaşadıkları savanlık ve seyrek ormanlık alanlarda dik durdukları için uzaktaki tehlikeleri daha erken farkedip kaçmaya fırsat bulmuş olabilirler. Başka nedenlerle grubun diğer üyelerini gözden kaybetmemek, uzaktaki besin kaynaklarını görmek ve bu hareket sistemi sayesinde daha az enerji harcamak olabilir. Dik duruş sayesinde eller serbest kalır ve bu da önemli yararlar sağlar. *Homo* genusunun ilk üyeleri, serbest kalan elleriyle alet yapabilmiş ve kullanabilmişlerdir. Alet yapmaksa insana özgü yaratıcılığın, teknolojinin veya daha geniş anlamda kültürün başlangıcı demektir. Dolayısıyla dik yürüme çok basit gibi görünen ama evrimsel açıdan çok önemli bir uyarlanmadır.

Sıra Sizde 4

Ateş, doğada her zaman vardı. Ancak ilk defa *Homo erectus*ların ateşi kendi konak yerlerinde bilinçli olarak kullandıklarına dair kanıtlar bulunmaktadır. Ateşin kullanımı her şeyden önce ısınmaya yaramış olmalıdır. *Homo erectus*ların yaşadığı dönemde iklimin soğumaya başlamış olması belki de ateşin kullanılmasında bir etken olmuştur. Ateş, yırtıcı hayvanlardan korunmak konusunda da işe yaramış olabilir. Başarılı bir biçimde avcılık yapan *Homo erectus*lar, ateş sayesinde etleri pişirerek yemişlerdir. Pişmiş etin sindirimi daha kolay olduğu için daha fazla et tüketip bol protein alabilmişlerdir. Pişmiş et sayesinde hem bol protein almak hem de çiğneme kaslarının küçülmesi beynin büyümesini olumlu yönde etkilemiştir. Ateşin başka bir etkisi de toplumsallaşmayla ilgili olabilir. Güneş battıktan sonra grup olarak birarada, sıcak ve ışık veren bir ateşin etrafında, yırtıcı hayvanlardan korkmadan oturup o gün olanlardan söz edilen bir ortam, iletişimin belki de dilin geliştiği yer olabilir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Bermúdez, D.C.JM, Arsuaga, J.L, Carbonell, E. ve ark. (1997). "A Hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: Possible Ancestor to Neanderthals and Modern Humans." **Science**, 276, 1392-1395.
- Boaz, N.T. ve Almquist, A.J. (2001). **Biological Anthropology: A Synthetic Approach to Human Evolution**. Prentice Hall.
- Brunet ve ark. (1995). "The first australopithecine. 2,500km west of Rift Valley (Chad)." **Nature**, 378, 273-275.
- Campbell, B.G. ve Loy, J.D. (1995). **Human Emerging**. Harper Collins College.
- Ciochon, R.L. ve Fleagle, J.F. (2006). **The Human Evolution Source Book**. New Jersey: Pearson, Prentice Hall.
- Constable, G. (1973). **The Neanderthals**. New York: Time-Life Books.
- Groves, C. (1999). "Australopithecus garhi: a new-found link?" **NCSE**, 284 (5414), 629-635
- Haile-Selassie, Y. (2001). "Late Miocene Hominids from the Middle Awash, Ethiopia." **Nature**, 412:178-181.
- Johanson, D. ve Edgar B. (1996). **From Lucy to Language**. New York: Simon and Schuster Editions.
- Jones, S., Martin, R. ve Pilbeam, D. (1992). **The Cambridge encyclopedia of Human Evolution**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jurmain, R., Nelson, H., Kilgore, L. ve Trevathan, W. (2001). **Essentials of Physical Anthropology**. Australia: Wadsworth Thomson Learning.
- Klein, R.G. (1989). **The Human Career: Human Biological and Cultural Origins**. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kottak, C.P. (2001). **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış**. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Johanson, D. ve Ligabue, G. (1999). **Ecce Homo: Writings in Honour of Third-Millennium Man**. Milan: Electa.
- Lewin, R. (1998). **Principles of Human Evolution: A Core Textbook**. USA: Blackwell Science.
- Lewin, R. (1997). **Modern İnsanın Kökeni**. (Çeviren N. Özüydin). Ankara: Tübitak.
- Miller, J.M.A. (2000) Craniofacial variation in Homo habilis: An analysis of the evidence for multiple species. **American Journal of Physical Anthropology**, 112, 103-128.
- Özbek, M. (2000). **Dünden Bugüne İnsan**. Ankara: İmge Yayınevi.
- Park, M.A. (2001). **Biological Anthropolopology**. Boston: McGraw-Hill.
- Relethford, J.H. (1990). **The Human Species: An Introduction to Biological Anthropology**. London: Myefield Publishing.
- Relethford, J.H. (2001). **Genetics and the Search for Modern Human Origins**. New York: Wiley Liss.
- Rightmire, G.P. (1993). Variation among early Homo crania from Olduvai Gorge and the Koobi Fora region. **American Journal of Physical Anthropology**, 90, 1-34.
- Tattersall, I., Delson, E. ve Couvering, J.V. (1988). **Encyclopedia of Human Evolution and Prehistory**. New York: Garland Publishing.
- Tattersall, I. (2003). Out of Africa. Again ... and Again? **Scientific American**. Special Edition, New Look of Human Evolution, 13 (2).
- Vialov, D. (1996). **Prehistoric Art and Civilisation**. London: Thames and Hudson.

Sanayi Öncesi Uyarlanma ve Yaşam Tarzları: Avcı- Toplayıcılık ve Tarım

6

Kaynak: Abdurrahim Özmen Arşivi

İnsanlar içinde yaşadıkları çevrenin koşullarına göre çeşitli uyarlanma ve yaşam biçimleri geliştirmişlerdir. Bunlardan biri olan avcı-toplayıcılık insanlık tarihinin en uzun dilimini kapsar. Tarım ve hayvancılıksa görece kısa bir zaman önce ortaya çıkmış olmakla birlikte hızla yayılmış ve dünyanın pek çok yerinde avcı-toplayıcılığın yerini almıştır.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- 👁️ *Sanayileşme öncesinin uyarlanma ve yaşam tarzlarından ilki olan avcı-toplayıcılığın ekolojik, toplumsal, ekonomik özellikleri; nüfus dinamikleri, beslenme biçimleri, sağlık durumları ve yayılım alanları nelerdir?*
- 👁️ *Avcı-toplayıcılıktan bir evcilleştirme devrimiyle sıçranan tarımcı ve hayvancı yaşam tarzının ekolojik, ekonomik, toplumsal özellikleri; nüfus dinamikleri, beslenme biçimleri, sağlık durumları ve yayılım alanları nelerdir? sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.*

Örnek Olay

Bir Yanomamö Ailesi

Kaynak:

P.M.Perspektive.
Naturvölker, 1992.
s.49

Yanomamö'ler, Güney Venezuela ve Kuzey Brezilya'daki yoğun tropik ormanların içine dağılmış, 40 ilâ 250 kişilik köylerde yaşarlar... Bu (tropik orman) yaşam alanı Yanomamö'lere çok çeşitli yabani besinler sağlar. Mevsimine göre hurma meyveleri, fındık ve kabuklu tohumlar toplarlar; buldukları balı mideye indirirler; çerez olarak kurt, tırtıl ve kızarmış örümcek yerler.

Yeni kurulmuş bahçeler, geniş bir döngü içinde ürün verirler. ... Bir kere oluştuktan sonra bir bahçeye bakmak günde sadece birkaç saati alır. Kadınlar, erkekler ve çocuklar şafak vakti evden ayrılıp sabah saat onbuçuk civarında köylerine dönerler (tabi erkekler o gün avlanmaya karar vermezlerse!...) Kadınlar aynı zamanda yakacak topraklar ve yanlarında oynayan çocuklarıyla ilgilenirler. Hiç kimse öğle sıcaklığında çalışmaz. Bazen bir adam öğleden sonra saat dört civarında bahçesine geri döner ve gün batana kadar orada çalışır. Ancak erkeklerin çoğu, öğle sonralarını köylerinde dinlenerek ya da keyif verici maddeler olarak geçirirler...

Tropik ormandaki temizlenmiş alan ekinleri sonsuza dek besleyemez. Bir bahçe iki-üç yıl süreyle devamlı işlendikten sonra, çiftçi derece derece o bahçeyi taşımaya başlar. Her yıl çiftçiler bölgenin bir ucunda daha fazla alanı terk edip diğer uca daha fazla alan temizler ve bu yeni alanı ekerler. Bir bahçe bu yolla sekiz yıl süresince taşınır, bu süre içinde zararlı otların temizlenmesi giderek güçleşir ve toprak verimsiz hale gelir. Daha sonra bu arazi terk edilir... Nadasa bırakılan eski arazi aşağı yukarı on yıl sonra eski doğal orman görüntüsüne bürünür...

Yanomamö'ler arasında dönem dönem toplam otuz yıl (bunun altmış aydan fazlası toplam alan araştırması süresini oluşturur) çalışan Napoleon Chagnon, 1964 yılında Yanomamö'lerin arasına girdiğinde misyonerler çoktan iki köyde istasyon kurmuşlardı bile, ancak Yanomamö'lerin çoğu ticaret yoluyla elde ettikleri madenî balta ve çömlekler aracılığıyla dolaylı biçimde de olsa dış dünyayı tanıyor-du. Bugün misyoner yerleşmelerindeki yabancılarla olan etkileşim ve büyük çiftlik sahipleri ve hükümet için yapılan işler, Yanomamö'lerin dış dünya ile olan bağlantılarını daha ileriye götürmüştür. Günümüzde Yanomamö olmayan biriyle karşılaşmamış Yanomamö sayısı yok denecek kadar azdır. Bu yüzden Chagnon'un çalışması (Yanomamö'ler, antropologlar onlarla ilk çalışmaya başladıklarında tanındıkları için) ilk etnografik sunuş olarak gösterilmektedir.

Kaynak: Daniel G.B. (1996), **Cultural Anthropology**. Needham Heights, Mass.: Allyn&Bacon, ss.129-130.

Anahtar Kavramlar

- Avcı-Toplayıcılık
- Neolitik Devrim
- Tarım
- Göçebe-Çobanlık
- Bahçecilik
- Geçimlik Tarım
- Yoğun Tarım

İçindekiler

- GİRİŞ
- AVCI-TOPLAYICILIK
- TARIM VE HAYVANCI UYARLANMA

GİRİŞ

İnsanlık, kültür yaratan ata türlerinden başlayarak günümüzden on bin yıl öncesine kadar, yaklaşık olarak 2-2,5 milyon yıl boyunca, avcı-toplayıcı bir geçim ve yaşam tarzı sürdürdü. Bu iki milyon yıllık dönemde insana özgü temel biyolojik özelliklerle birlikte, temel toplumsal ve psikolojik özellikler de oluştu. Belki de bugünkü toplumsal, kültürel ve psikolojik yapımızın pek çok ögesini avcı-toplayıcı atalarımızdan miras aldık. Avcı-toplayıcı yaşam tarzı, herhangi bir üretim etkinliğine değil, doğada verili olarak bulunan bitki ve hayvan varlığının istismarına dayanıyor ve buna uygun bir insan örgütlenmesi gerektiriyordu. Bu örgütlenmenin ana ögesi göçerlik ve geçici yerleşimlerde süren bir yaşam tarzıydı. Doğal olarak beslenme rejiminin temeli de etti. Zira uzun süren buzul çağlarına yayılan avcı-toplayıcı etkinlik kıt bir bitkisel ortamda sürüp gitmekteydi. Ancak günümüzden on bin yıl önce bu uzun süren buzul çağlarından çıkıldı ve büyük bir *küresel ısınma* yaşandı. Küresel ısınma doğayı dönüştürdü, dünya ısındı, sulak alanlar arttı, büyük ırmaklar kararlı bir akış rejimine kavuştu, bitki ve hayvan varlığı çoğaldı. Artan bitkisel varlık içinde daha sonra tarıma alınacak olan pek çok türün (tahılların, pirincin, baklagillerin, mısırın) yabani örnekleri ağırlık kazandı. Bu yabani türlerin toplayıcılığına yönelen insanlar zamanla bu türlerin yaşam alanları etrafında daha kalıcı yerleşmeler kurmaya başladılar ve bu süreçte bu bitkilerin ve ardından çevredeki küçük ve büyük baş hayvanların evcilleştirilmesi gerçekleşti. Böylelikle üreticiliğe geçildi, yani tarımsal hayat başladı. Tarımsal hayat Neolitik devirde gerçekleşti. Bu yüzden V. Gordon Childe bu büyük değişime *Neolitik Devrim* adını verdi. Neolitik Devrim’le birlikte avcı-toplayıcı hayat hızla tasfiye oldu ve dünyanın çok büyük bölümünde tarım ve onunla birlikte gelişen hayvancı geçim ve yaşam tarzı egemen hale geldi. Artık avcı-toplayıcılık dünyanın sınırlarına çekilmişti. Sanayi Devrimi’nin eşğine gelindiğinde avcı-toplayıcılıkla geçinen insan topluluklarına, ancak Kuzey ve Güney Amerika’da, Güney ve Batı Afrika’nın bazı bölgelerinde, kuzey kutup dairesi çevresinde, Avustralya’da ve çevresindeki adalarda, Sibirya’nın uç bölgelerinde rastlanabilmekteydi. 18. yüzyılda sonuçlarını veren bilimsel devrimin ardından, bu devrimin sağladığı bilgi birikimi ve teknoloji olanaklarıyla insanlık bir büyük sıçrama daha yaptı. İnsan ve hayvan emeğinin ve doğadan sağlanan ve verimi çok düşük olan enerjinin yerini şimdi hızla makine gücü ve fosil yakıtların sağladığı yüksek verimli enerji kaynakları alıyor, büyük bir üretim artışı yaşanıyor. Bu Neolitiğin *Tarım Devrimi*’nin ardından insanlığın yaşadığı ikinci büyük devrim, *Sanayi Devrimi*’nin bir sonucuydu. Sanayi Devrimi’yle birlikte geleneksel tarım biçimleri, iki yüz yıla sığacak bir sürede hızla ortadan kalktı ve tıpkı dünyanın sınırlarına çekilen avcı-toplayıcılık gibi kendi dar alanlarına sıkıştı. Onun yerini makineli tarım, geleneksel üretim birimi olan köy ve onların beslediği küçük kentlerin yerini ise sanayinin yoğunlaştığı metropoller aldı. Buralarda büyük nüfus artışı yaşandı ve tarımla geçinen nüfusun oranı giderek azaldı. Bu bölümde Sanayi Devrimi’ne kadar olan süreçte insanlığın yaşadığı iki büyük aşama, avcı-toplayıcılık ve tarım, onları kuşatan toplumsal, kültürel ve siyasal olgularla birlikte ele alınacaktır.

AVCI-TOPLAYICILIK

Tarih ve Tanımlama

Bitki ve hayvan evcilleştirmesinin ortaya çıktığı Neolitik döneme, yani günümüzden kabaca 10,000 yıl öncesine kadar bütün insanlar avcı-toplayıcı idiler. Bu hem

bir geçim hem de bir yaşam tarzıydı. 10,000 yıl öncesine kadar devam eden iklim ve çevre koşulları, böyle bir yaşamı ve geçimi dayatmış, insanlar da bu koşullara uyarlanmış bir hayat sürmeye devam etmişlerdi. Bu geçim tarzının temeli, doğada hazır bulunan ya da kendi kendine yetişen besin kaynaklarının tüketilmesine dayanmaktaydı. 16. yüzyıldan itibaren, dünyanın Avrupalılar tarafından kolonileştirilmeye başlanmasına kadar, tarıma geçilmesine karşın dünyanın pek çok yerinde avcı-toplayıcı etkinlik sürmekteydi. Avrupalılar öncesinin Kuzey ve Güney Amerika kıtaları, Afrika'nın büyük bölümü, Sibirya'nın kuzey ve doğu uçları, Avustralya kıtası ve çevresi avcı-toplayıcılığın hüküm sürdüğü geniş alanlardı. Ancak ortak bir geçim biçimini paylaşmakla birlikte, bu halklar büyük bir çeşitlilik arz etmekteydi. Bu çeşitliliğin başlıca nedeni, dünyanın çok farklı alanlarında yaşayan bu topluluk-

Fotoğraf 6.1

Avdan Dönen !Kung Erkekleri

Kaynak: P.M.Perspektive.
Naturvölker, 1992, s.4

ların yaşadıkları alanların farklı ekolojik ve iklimsel özelliklerine göre, farklı uyarlanma biçimleri geçirmiş olmalarıydı. 16. yüzyılda başlayan ve giderek etkisini artıran kolonileştirme hareketi bu yörelerin pek çoğunda avcı-toplayıcılığı ortadan kaldırdı ve avcı-toplayıcı etkinlik besin üreticiliğine uygun olmayan çevrelerde sürdürülebilir hale geldi. Bu çevreler arasında Asya'da Güneydoğu Asya'nın, Malezya ve Filipinler'in tropik ormanlarının ücra köşeleri, Afrika'da Madagaskar ve Kongo ormanları gibi yoğun yağmur ormanlarının derinlikleri, Güney Afrika'daki Kalahari Çölü, Güney Amerika'da Amazon yağmur ormanlarının iç bölgeleri ve Kuzey kutup dairesi çevresi yer alır. Ancak bu avcı-toplayıcıların varlıkları ve yaşam biçimleri de sınırları içinde yaşadıkları ulus-devletlerin modernleştirici etkisi karşısında tehdit altındadır ve çok geçmeden bu geçim biçiminin dünya yüzünde hiçbir örneğinin kalmaması şaşırtıcı olmayacaktır. Özgün geçim ve yaşam biçimi tamamen ortadan kalkmış olan son örnek Avustralya Aborijinleri'dir. Bugün avcı-toplayıcı yaşam ve geçim tarzını özgün biçimde temsil edebilen yegâne topluluk Güney Afrika (Botswana)'daki Kalahari Çölü'nde yaşayan !Kung San'lardır (Fotoğraf 6.1 Avdan dönen !Kung erkekleri).

SIRA SİZDE

1

Avcı-toplayıcı etkinlik kolonileştirme hareketi sonrasında sadece besin üreticiliğine uygun olmayan çevrelerde sürdürülür hale gelmiştir. Bunun nedenlerini tartışınız.

Ekoloji, Teknoloji ve Nüfus

Avcı-toplayıcılar ekolojik koşullara üst düzeyde bağımlıdılar. Burada hayatı kavram *biyolojik taşıma kapasitesi* kavramıdır. Biyolojik taşıma kapasitesi kavramı, belirli bir yaşam alanında (ekolojik eşikte), o çevrenin ekolojik koşullarının sunduğu olanaklarla, herhangi bir güçlük çekmeden yaşayabilecek en yüksek miktardaki canlı sayısını ifade eder, ayrıca bu yaşam alanının canlılara sağlayabileceği en yüksek yaşama olanağını da gösterir. İnsan açısından baktığımızda bir alanın biyolojik taşıma kapasitesini belirleyen pek çok etkenden söz edebiliriz. Bunlardan ilki, o alandan elde edilebilecek toplam besin miktarıdır. Bunun yanı sıra protein, vitamin ve mineraller gibi temel beslenme öğelerinin o çevreden elde edilebilir oluşu ve miktarları da o çevrenin taşıma kapasitesini etkiler. Yani besin miktarı yanında onların beslenme değeri de önemli bir etkidir. Bu nedenle insanlar beslenme yeter-sizliğinden kaçınmak için, besinlerini olabildiğince çeşitlendirmeye çalışırlar. Biyolojik taşıma kapasitesini belirleyen bir diğer önemli etken, o yörede yaşayan nüfusun doğum ve ölüm oranları ile göç verme ve göç alma dinamikleridir. Biyolojik

taşıma kapasitesi ele alınırken başvuru üçüncü etken, insanların besin olarak kullanılabilecek kaynakları tanıma yeteneğidir. Her kültürün bir beslenme rejimi vardır ve bu kültürlerde hangi bitki ve hayvan türlerinin tüketilebilir olduğuna ilişkin bir bilgi vardır. Örneğin Türkiye'nin başka yerlerinde yenebilir sayılmayan bazı bitkiler, örneğin ısırgan otu, Doğu Karadeniz bölgesinde yenen bir ottur. Bunun gibi Giritlilerin Türkiye'ye taşıdığı pek çok bitkiyi diğer yurttaşların çoğu bilmez bile. Bunun gibi Batıların yabanî ot saydığı kuzukulağı ve kazayağı, Amerikan yerlilerinin çoğunluğu tarafından beslenmede önemli bir yere sahiptir. Bazı kültürlerin bilmediği ya da yenebilir saymadığı pek çok bitki ve hayvan, başka kültürlerde temel bir besin maddesi hatta özel bir mutfak unsuru olabilir. Örneğin bizim toplumumuz salyangozu yenebilir kabul etmediği halde, Fransız mutfagında bu özel bir lezzet ögesidir. İşte bu nedenlerle antropologlar belirli bir çevrenin biyolojik taşıma kapasitesini hesaplarken, o çevrenin insanın tüketimine sunduğu istikrarlı ve en düşük bitkisel ve hayvansal besin potansiyeli ile su miktarını hesapladıkları gibi, o çevreye uyarlanmış olan insan topluluğunun **kültürel besin listesi**ni de hesaba katmak zorundadır. Ayrıca antropoloğun dikkat edeceği bir başka şey, o ekosistemde beslenme açısından zorunlu ama kıt olan kaynak ya da kaynaklardır. Kıtlaşan kaynak hangisiyse, biyolojik taşıma kapasitesi bakımından hayatî önemde olan kaynak odur. Örneğin Kalahari Çölü'nde yaşayan avcı-toplayıcı !Kung San'ların yaşadığı çöl ekosisteminde, nüfusun ihtiyaçları ile sahip oldukları teknolojik olanaklar aynı kaldığı sürece 100 mil karelik bir alan 40 insanı rahatlıkla ve sonsuza kadar destekleyebilmektedir. Buradaki hayatî öge sudur. Çünkü bu çölde kuyular yaklaşık olarak 100 mil kadar arayla bulunabilmektedir ve bir kuyu normal yağış dağılımı olan yıllarda ortalama olarak 30 kişiyi destekleyebilmektedir. Buna bağlı olarak Kalahari Çölü'nde yaşayan !Kung San'lar, zorunlu olarak çok geniş bir alana yayılmış biçimde, küçük topluluklar halinde yaşarlar. Hemen hemen bütün avcı-toplayıcıların yaşam döngüleri, !Kung San'larınkine benzer bir örüntü gösterir. Bu yüzden avcı-toplayıcılarda biyolojik taşıma kapasitesi diğer geçim biçimleriyle karşılaştırıldığında en düşük olanıdır. Avcı-toplayıcılarda 1 km²'lik bir alan ancak 0,1 ya da 0,2 kişiyi besler (0,1-0,2 kişi/km²). Bu oran ilk tarımcılarda km² başına 1-2 kişiye (1-2 kişi/km²), sulu tarım yapan topluluklarda ise km²'ye 6 ilâ 12 kişiye çıkar (6-12 kişi/km²). Çağdaş avcı-toplayıcıların en iyi örneği olan !Kung San'lar üzerinde yapılan araştırmalar, bu topluluğa mensup bir avcının yaklaşık olarak 2,5 km²'lik bir av ve toplama alanına ihtiyaç duyduğunu göstermiştir. Bu bilgiye dayanarak Paleolitik dönem avcılarının nüfusunu hesaplanmaya çalışalım: Dünyada karasal alanların toplamı 150 milyon km²'dir. Bunun ancak yarısı, yani 75 milyon km²'si kültür geliştirmeye ve insan yaşamına uygundur. 75 milyon km²'lik yaşanabilir alan 2,5 km²'ye bölündüğünde 30 milyon rakamı çıkmaktadır. Demek ki, biyolojik taşıma kapasitesine bağlı olarak Paleolitik çağlarda avcı-toplayıcı hayat süren insanların ulaşabileceği en yüksek nüfus 30 milyon olabilir. Ancak gerçek sayı bu da değildir. Çünkü arkeologlar Neolitik dönemin başında avcı-toplayıcılığa uygun alanların ancak altıda birinin insanlarca iskân edildiğini hesaplamışlardır. Demek ki Paleolitik dönemlerin en yüksek insan nüfusu ancak 5 milyondur.

Üstelik bu çağlarda **ömür beklentisi** de çok düşüktü. Hayatta kalabilen bir bebeğin ömür beklentisi en fazla 20 ilâ 25 yıl kadardı. Bir bireyin ulaşabileceği en yüksek yaş 40 civarındaydı. Bunun yanı sıra doğum hızıyla ölüm hızı birbirine çok yakındı. Doğurganlığın yüksek olması gibi, ölüm oranı da yüksektir. Bu da bir nüfus dengesi yaratır. Bu yüzden nüfus artış hızı çok yavaştır. Örneğin yukarıdaki nü-

Kültürel besin listesi: Bir kültürün yenebilir saydığı beslenme ürünlerinin tamamıdır.

Ömür beklentisi: Belirli bir dönem ve toplumda bireylerin ortalama olarak kaç yıl yaşayabileceğini gösteren yaştr.

fus hesabına göre Paleolitik dönemdeki nüfus artış hızı bin yılda ancak % 2 kadar gerçekleşmişti. Kimi zaman nüfusta azalma eğilimi bile görülmüştür. Özellikle yabancı halklarla temas ve onların iktisadî baskılarıyla birlikte yabancılardan gelen enfeksiyonlara maruz kalınması bunun en önemli nedenidir. Ayrıca özellikle kolonileştirme sürecinde yaşanan terör, soykırım ve rezervasyon kamplarına kapatma gibi yok edici etkenler de nüfus azalmasına yol açmıştır. Örneğin Amerika kıtasına Avrupalıların geldiği 1492 yılında Meksika'da 4,5 milyon, diğer Orta Amerika ülkelerinde 800 bin, Güney Amerika'da ise 6 milyon 785 bin Kızılderilinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Bugün kıtada bu nüfusun ancak onda biri yaşamaktadır. Bu dinamığa *nüfusu azaltan temas döngüsü* adı verilir. Tasmanyalı'lar ve Fuegli'ler bu şekilde azalarak yok olmuşlardır.

Avcı-toplayıcılarda teknolojik gelişme yavaş olmuştur. Ancak buna karşın yaklaşık olarak 2 milyon yıldır çeşitli aletler yardımıyla yapılan avcı-toplayıcı etkinlik, ilk zamanlardan Neolitik döneme uzanan süreçte oldukça değişmiş, ama insan türü için bu milyon yıllarla ölçülen süreyle kıyaslandığında hayli kısa sayılabilecek bir zaman öncesine kadar temel ve evrensel besin edinme stratejisi olmayı sürdürmüştü, zaman içinde teknoloji ve örgütlenme bakımından giderek yetkinleşmiştir. Paleolitik'in başında iki yüzeyle ya da konik basit taş el baltalarıyla yapılan avcılık, Orta Paleolitik'te yonga ve dilgilerden oluşan daha geniş bir **alet çantasına** kavuşmuş, Üst Paleolitik'te ise mızrak uçları ile, ok ve yaylarla, hatta zıpkınlarla desteklenmiş; toplayıcılık ise çıplak elle toplama biçimiyle başlayıp toplama etkinliğinde kullanılan kapların, yabani bitkilerin toplanmasında kullanılan basit orakların yapımına kadar gelişmişti. Yaklaşık olarak 40 bin yıl öncesine gelindiğinde, dünyanın pek çok yerine dağılmış bulunan insan türü artık belirli hayvan türlerini avlamak ve her çevrenin sunduğu özel ve farklı bitki türlerini devşirmek konusunda ustalaşmıştı.

40 bin yıl öncesi önemli bir tarihtir. Modern insan o tarihten itibaren temel besin kaynağı olan av sürülerinin peşinde, buzul döneminde karasal bir bağlantı olan Bering Boğazı üzerinden, daha önce hiçbir insan türünün yaşamadığı Amerika kıtasına geçmiş; Avustralya kıtası avcı-toplayıcı insan topluluklarıncı iskân edilmişti. 20,000 yıl öncesinin Avrupa'da ve Ortadoğu'da yaşayan Üst Paleolitik insanı, sadece öncekilere göre büyük bir çeşitlilik arz eden temel av aletlerini yapmayı değil, dokumacılığı ve sepet kullanmayı da öğrenmişti. Bu ilk avcı-toplayıcı dönemlerle karşılaştırıldığında büyük bir teknolojik atılımı.

Ekonomi, Örgütlenme ve Siyaset

Avcı-toplayıcı ekonomisi hakkındaki eski görüş, bu toplulukların çevre koşullarının insafına terk edilmiş, dolayısıyla varlıkları tehdit altında bulunan, istikrarsız bir geçim biçimine sahip gruplar oldukları şeklinde idi. Çünkü bu görüşe göre avcı-toplayıcılar kaynakları denetleme yeteneğinden yoksun görülüyordu. Ancak 1950'lerde antropolog Julien Steward'ın yaptığı çalışmalarla başlayan geniş bilgi birikimi bu kaniyi tersine çevirdi.

Avcı-toplayıcıların temel örgütlenme biçimine *takım* adı verilir. Bu topluluklar genellikle nüfusu 25 ile 100 arasında değişen küçük takımlar halinde yaşamayı tercih ederler. Doğrudan doğruya doğada hazır bulunan kaynakların istismarına dayanan bu geçim tarzında, topluluğun büyüklüğü (nüfus baskısı) doğadaki kaynakları tehdit edecek bir nitelik arz edebileceğinden nüfus artışı ve kalabalık örgütlenme, yaşamın devamı açısından tehlikelidir. Bu takımlar, yararlandıkları besin ve su kaynaklarının mevsimsel değişmelerine bağlı olarak hareket ederler; bu yüzden gö-

Alet çantası: Bir topluluğun hayatı sürdürmek için kullandığı bütün araç ve gereçlerden oluşan ve onların teknolojik durumlarını, doğanın önlerine çıkardığı sorunları karşılamadaki yeterliliklerini gösteren, insan mamulü ürünlerin toplamıdır.

çerler. Topluluğun yaşamını sürdürebilmesi, bu hareketin devamına ve yararlanılan kaynakların istikrarına bağlıdır. Bu hareketlilik, aynı zamanda avcı-toplayıcıların komşu topluluklarla karşılıklı ziyaret ve değiş-tokuş (mübadele) ilişkileri geliştirmesine neden olmuştur. Bu temaslar içinde bugün en iyi bildiklerimiz *sessiz ticaret*, *ticaret ortaklığı* ve bunun ilginç bir örneği olan *kula döngüsü*dür.

Sessiz ticaret, Batı Afrika'nın avcı-toplayıcı topluluklarından Mbuti Pigme'leriyle bahçeci komşuları Bantu'lar arasında yapılır. Orman içinde hareketli bir hayat süren Pigme'ler, ormandan avladıkları ve topladıkları, kendi ihtiyaçları dışında kalıp değiştirmek istedikleri maddeleri bir Bantu köyünün sınırına getirip toplu halde bırakarak giderler. Bantu'lar da değiştirmek istedikleri tarım ürünlerini Pigme'lerin bıraktığı maddelerin yanına bırakırlar. Pigme'ler bir süre sonra geri dönerek Bantu'ların değiştirmek istediği ürünleri gözden geçirirler, bu teklifi az bulur ya da beğenmezlerse çekip giderler. Böylece sessiz bir pazarlık, anlaşma oluncaya ya da Pigme'ler tatmin olmayıp vaz geçene dek sürüp gider. İkinci bir tür ticaret *ticaret ortaklığı*dır. Bazı topluluklar arasında *ticaret kardeşlikleri* kurulur. Bu topluluklar karşılıklı olarak ellerindeki ürün fazlasını, yanında bazı armağanlarla birlikte *kardeşlerine* götürür ve karşılığında diğer topluluğun ürün fazlasını ve armağanlarını alarak dönerler. Burada değiş-tokuş edilen ürünlerin birbirine yakın değerde olmasına dikkat edilir. Batı Okyanusya adalarından Trobriand'da yaşayan ve 1922 yılında onları inceleyen Malinowski'nin **Argonaut**'lar adını verdiği balıkçı topluluklar kanolarıyla denize açılarak ticaret kardeşleriyle, süs eşyası olarak kullanılan kolye ve bilezik değişimi yaparlar. Bu seferlere *Kula* adı verilir. Kanolu balıkçılar adalar arasında saat yönünde sefer yaptıklarında kolye, aksi yönde sefer yaptıklarında ise bilezik değiş-tokuş ederler. *Kula* sırasında seyahat eden balıkçıları karada bir *ticaret ortağı* karşılar. Karşılama sırasında önce armağanlar (kolye ve bilezikler) değiş-tokuş edilir, ancak bu armağan değiş-tokuşunun yanında ihtiyaç duyulan malların takası da yapılır.

19. yüzyıl evrimci antropologlarının yabancılık ve vahşilik yakıştırmalarının aksine, avcı-toplayıcılar kurdukları ilişkiler ve ihtiyaçlarının **minimalizmi** yüzünden genellikle barışçılardır. Toplulukların küçük olması ve hareketliliği, bu hareketliliğin de belirli kurallara ve rotalara bağlı olması, kaynaklar üzerindeki rekabet ya da çatışmayı olabildiğince azaltmakta; biriktirme yönünde herhangi bir eğilimin bulunmaması da kültürel olarak rekabet ve çatışma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Rekabet ve çatışma ihtimalinin ortaya çıktığı durumlarda avcı-toplayıcılar, genellikle grubun bölünerek ayrışmasını yeğlemektedirler. Bu türden tercihlere karar veren ise genellikle konumundan dolayı herhangi bir ayrıcalığı bulunmayan takım liderleridir. Bu karar vericilik bir otorite temin aracı değil, bir zorunluluktur ve bu yüzden avcı-toplayıcılardaki liderlik ya da reislik, bir imtiyaz değil aksine bir yükümlülüktür. Bu yüzden bu topluluklar *eşitlikçi* sayılırlar. Söz konusu eşitlikçiliği besleyen bir başka önemli öge, bu topluluklarda bir uzmanlaşmanın ve iş bölümünün bulunmayışıdır. İş bölümü genellikle cinsiyete dayalı iş bölümü düzeyinde kalmaktadır. Örneğin !Kung San'larda 20 kişilik bir takım içinde yer alan 10-15 kişi hergün avlanmak ya da bitki toplamak için konak yerinden ayrılır. Bu kişiler akşam döndüklerinde toplanan yiyecekler takım içinde yer alan bireyler ve aileler arasında bölüşülür. Dolayısıyla bu eşitlikçi yapıda herhangi bir **tabakalaşma** bulunmak da mümkün değildir. Tabakalaşmayı önlemeye yönelik en uç uygulamayı Kanada'nın Pasifik kıyılarında yaşayan Kwakiutl'ların *potlaç* geleneğinde bulmaktayız (bkz. Ünite 2).

Argonaut: Eski Yunancada *denizci* demektir. Bu terim mitolojide *Altın Post'u* aramak için denize açılan Yason ve arkadaşlarını anlatır.

Minimalizm: İhtiyaçları en az sayıda girdi ve kaynak kullanarak giderme eğilimidir.

Tabakalaşma: Toplumun iktisadi, siyasal ve kültürel olarak birbiriyle hiyerarşik ilişkisi olan ve eşitsizlik doğuran farklı kümelerle bölünmüş olmasıdır.

Artı-ürün: Temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra arta kalan üretim fazlasıdır.

Çeşitli ekosistemlere uyarlanmış biçimde yaşayan avcı-toplayıcıların enerji kullanımı ve verimlilikleri birbirine benzer. Genel nüfusun yaklaşık olarak üçte ikisi fiilen, sadece karın doyurucu miktarlara ulaşana dek sürdürülen geçim etkinliğine katılır. Richard Lee'nin (1968) !Kung San'lar üzerinde yaptığı araştırmalara göre, geçim etkinliği için harcadıkları zaman yılda sadece 800 saat civarındadır. Genellikle tüketebilecekleri kadar avlar ve toplarlar. Yiyecek biriktirme pek görülmez. O yüzden hareketlidirler. Buna bağlı olarak üretim/tüketim verimliliği çok düşüktür. Richard Lee'nin (1968) !Kung San'lar üzerine yaptığı araştırmadan elde ettiği veriye göre bu oran 9,6'dır ve bütün geçim biçimleri içindeki en düşük verimlilik oranını gösterir. Bu sayının da gösterdiği gibi, avcı-toplayıcılarda **artı-ürün** yaratımı yoktur.

SIRA SİZDE

Avcı-toplayıcı topluluklarda neden toplumsal tabakalaşma görülmez? Tartışınız.

Uyarlanma

Avcı-toplayıcılar çok farklı çevrelere uyarlanmış, farklı av ve toplama etkinliklerine özelleşmişlerdir. Bu farklı uyarlanma ve özelleşme süreçleri, doğal olarak farklı yaşam biçimlerini yaratmış, farklı kültürel özelliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kolonizasyon öncesi Amerika'sında Mississippi ırmağının batısında kalan bugünkü Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri toprakları yoğun biçimde avcı-toplayıcı takımlarla işgal edilmişti. Geniş ovalarda yayılan yabani bizon sürüleri avcılığıyla geçinen ya da orman içi avcı-toplayıcı uyarlanması geliştirmiş olan bu toplulukların çok büyük bir kısmı kolonileştirme sonrasında, yaklaşık olarak iki yüz yıl içinde yok edilmiştir. Kendilerine özgü kültürleri ve özel bir dil grubu alanı yaratacak zenginlikteki dilleriyle bu topluluklar avcı-toplayıcı uyarlanmanın en güzel örneklerinden birini sunmaktaydılar. Doğanın tahakkümünü ve kontrolünü amaçlamayan, onunla karşılıklı yarar ve saygı ilişkisi kuran bir inanç ve değer sistemiyle yaşayan bu topluluklar, doğayla bugünkü Batı anlayışından çok farklı bir ilişki biçimi geliştirmişlerdi. Bugün bu yaşam biçiminin son örneklerine Kuzey Kanada'da (James Bay Cree), Alaska'da ve Pasifik kıyısı Kanadası'nda rastlanmaktadır. Kuzey Kanada ve Kuzey kutup dairesine yakın bölgede daha çok bizim *Eskimo* adını verdiğimiz ve Buzul Çağı uyarlanma biçimlerini akla getiren bir yaşam biçimi sergileyen İnuitleri bulmaktayız. Onların biraz güneyindeki çember içinde yaşayan avcı-toplayıcı Amerikan Kızılderilileri, orman içi soğuk iklim hayatına uyarlanmış bir kültüre sahiptirler. Kuzey Amerika'daki bir başka uyarlanma biçimi, Pasifik kıyılarında yaşayan birkaç toplulukta gördüğümüz balıkçılık tarzı uyarlanmadır. Kuzey Amerika'nın Büyük Ovalar (Nevada) bölgesindeki Timbişa Şoşon'lar ise geniş sıcak iklim bozkırlarına uyarlanmış bir hayatın örneğini sunarlar. Güney Amerika'daki uyarlanma Kuzey Amerika'dakine hiç benzemez. En güneyde Ateş Ülkesi (Tierra del Fuego) denen yerde yaşayanlar (Ona'lar, Yamana'lar, Selknam'lar) soğuk iklim bozkırlarına özgü bir uyarlanmanın örneklerini sunarlar. Bir diğer ilginç grup And dağlarının doğu eteklerinde, Arjantin sınırları içinde yaşar (Toba'lar). Bunlar dağ ekolojisine uyarlanmış bir yaşam tarzı sergilerler. Amazon ve Orinoco ırmakları havzasında, Venezuela, Paraguay ve Ekvador'da ise avcı-toplayıcılıkla bahçeciliği bir arada sürdüren topluluklara rastlanır (Huaorani'ler, Yanomamö'ler, Kuiva'lar, Siriono'lar ve Açe'ler). Bu da çok doğaldır, çünkü bu bölge yağmur ormanlarıyla kaplıdır ve izleyen bölümde açıklayacağımız bahçecilik uygulamasına çok elverişlidir. Bu yüzden adı geçen toplulukların bu iki geçim biçimini bir arada sürdürdükleri görülür. Sibiry'a'da nemli ormanların arasında yer alan

soğuk bozkırlara uyarlanmış bazı küçük avcı-toplayıcı topluluklar vardır (Hanti'ler, Nia/Nganasan'lar, Ket'ler, Çukçi'ler, Alaska Eskimolarıyla akraba olan Sibirya Yupikleri). Bunlar avcılıkla birlikte küçük ölçekli ren geyiği çobanlığı da yaparlar. Orta Sibirya'da Evenki'ler ve Sahalin Adaları'ndaki Nivh'ler de anılanlara benzerler. Ayrıca Japonya sınırları içinde yer alan Hokkaido ve Rusya sınırları içindeki Sahalin ve Kuril adalarında ise avcı-toplayıcı Aynu'ları görmekteyiz (Fotoğraf 6.2 Aynular). Bu toplulukların büyük bölümü Sovyet sanayileşmesinin ve madencilik politikalarının etkisi altında iyice küçülmüş, bazıları da yakın zamanlarda ortadan kalkmıştır (örneğin Nivh'ler ve Evenki'ler).

Afrika kıtası, sanıldığı gibi aksine çok az sayıda avcı-toplayıcı topluluk barındırır. Çünkü Afrika aslında tarımın ilk başladığı kıtalardan biridir. Afrika avcı-toplayıcıları arasında en ünlüleri Kamerun'dan Ruanda'ya uzanan geniş bir kuşakta, ekvator çevresi yağmur ormanlarında yaşayan Pigme'lerdir. Doğu Afrika'da, Tanzanya sınırları içinde komşu çiftçi ve çoban takımlarla birlikte yaşayan Hadza'lar ve Kenya'daki Okiek'ler, bu komşuluk ilişkilerine bağlı olarak değişik bir uyarlanma geçirmişlerdir. Bunun en önemli nedeni Masaai'lerle girdikleri ticaret ilişkileridir. Güney Afrika'daki Botsvana, Namibya ve Angola'ya yayılan Kalahari Çölü'nde sıcak bozkırlara ve çöl koşullarına uyarlanmış ünlü !Kung San'lar yaşar. Bunlarla birlikte benzer biçimde uyarlanmış başka komşu küçük avcı-toplayıcı topluluklar da vardır (Jui/'hoansi'ler, Gui'ler ve Tyua'lar). Madagaskar'ın yoğun ormanlarında ise iç savaşa kadar varlıklarını sürdürmüş olan Mikea'ları buluruz. Güney Asya'da Hint alt kıtasındaki avcı-toplayıcıları iç yüksek bölgelere çekilmiş bir halde, yoğun ormanlık alanlarda bulmaktayız. Bu topluluklar ovalardaki pazarlara orman ürünleri (bal, şifalı bitkiler, deri ve kürk) sağlayarak yaşarlar. Sri Lanka'daki Wanniyala-aetto'lar, Hindistan'daki Nyaka'lar, Paliyan'lar, Pandaram'lar, Birhor'lar ve Cençu'lar hâlâ bu avcı-toplayıcı hayatı sürdürmektedirler. Güneydoğu Asya'nın hemen her yerinde ama noktalar halinde yaşayan avcı-toplayıcılara rastlamaktayız. Yoğun yağmur ormanları ikliminde yaşıyan bu topluluklar Malay yarımadası ormanlarına (Batek ve Jahai'ler), Filipinler'e (Batak'lar ve Agta'lar), Güneydoğu Asya alt-kıtasına, Borneo adasına (Penan'lar) yayılmış durumdadır. Özellikle adalarda yaşayan avcı-toplayıcılar çok uluslu şirketlerin bölgedeki etkinliklerinin tehdidi altındadır. Avustralya kıtasında ise 18. yüzyılda yoğunlaşan kolonileştirmeye kadar, hemen hemen bütün kıtaya yayılmış biçimde, çeşitli ekosistemlere uyarlanmış çok sayıda avcı-toplayıcı grup yaşamaktaydı. Bu topluluklara *Aborijinler* adı verilmiştir. Son göçebe Aborijin topluluğu olan Batı Çölü bölgesinin Pintupi'leri 1950 ve 60'larda yerleşik hayata geçirildi. Kolonizasyon sürecinde bütün kıtaya yayılmış biçimde yaşayan Aborjinler, yavaş yavaş çöl bölgelerine sürüklendiler ve sonunda yerleşikleşerek yaşam biçimlerini tamamen bırakmaya zorlandılar.

Fotoğraf 6.2*Aynular***Kaynak:** <http://en.wikipedia.org/wiki/Image:AinuGroup.JPG>

Beslenme ve Sağlık

Avcılık yapan topluluklar yüksek protein tüketimi ile sağlıklı bir hayat sürerler. Avcı-toplayıcı yaşam tarzının zorunlu kıldığı hareketlilik de bu yüksek protein alımının yaratacağı kan yağlanması gibi sorunları önlemektedir.

Avcı-toplayıcılar genellikle sağlıklı topluluklardır. Hareketlilikleri, küçük nüfusları ve avcılığa bağlı olarak yüksek protein tüketimleri, onları salgın hastalıklar karşısında dirençli hale getirmiştir. Küçük nüfuslar halinde yaşayan avcı-toplayıcılar genellikle diğer topluluklardan yalıtık olarak yaşarlar. Dolayısıyla bu topluluklarda hastalık taşıyan virüslerin, bakterilerin, parçacıkların, spor, yumurta ve enfeksiyon taşıyan larvaların akışına izin verecek bir temas yoktur ya da çok azdır. Avcı-toplayıcılarda toplumsal farklılaşma sadece yaş ve cinsiyet gibi biyolojik kategoriler üzerinden yürüdüğü için, yani bir toplumsal tabakalaşma bulunmadığından, karışık ve tabakalı toplumlara özgü olan, farklı tabaka ve meslek gruplarına özgü hastalık farklılaşmasına onlarda rastlanmaz. Hareketlilik, bir yandan belirli bir bölgedeki insan yerleşiminin yerleşme koşullarından kaynaklanan hastalık kaynaklarını sınırlarken, bir yandan da göçebe hareketliliğe bağlı olarak yerel enfeksiyonların insan topluluğuyla birlikte hareketini de doğurur. Ayrıca mevsimlik barınaklar, aile içindeki hastalık temaslarını sıklaştırır. Ancak bu mevsimlik barınaklar havadan gelebilecek enfeksiyonları azaltıcı bir etki yaratmaktadır. Bütün bunlara karşın avcı-toplayıcılar, bugün yerleşik toplumları tehdit eden pek çok hastalıktan korunabilmiştir. Örneğin Borneo'nun Sarawak bölgesinde yaşayan Penan'lar, yer değiştirme davranışlarına bağlı olarak, yerleşik komşularında çok sık görülen sıtma (*malaria*) hastalığına pek yakalanmazlar. Bu yüzden bugün tanıdığımız yaygın bütün salgın hastalıklar, tarım devriminden sonra gelişerek insanlığı tehdit eder hale gelmiştir. Dolayısıyla tarım devrimini yaşamamış avcı-toplayıcılarda bu hastalıklara karşı bağışıklık sistemi gelişmemiştir. Örneğin Avrupalılar Amerika kıtasına geldikten sonra, kıtanın yerli avcı-toplayıcıları ciddi salgın hastalık tehditleriyle karşı karşıya kaldılar. Çünkü çiçek hastalığı, kızıl, kızamık ve bunun gibi bulaşıcı hastalıklar binlerce yıldan beri Asya, Avrupa ve Afrika'da bilinmekteydi. Buna bağlı olarak bu kıtalarda yaşayan insanlar bu hastalıklarla baş edebilecek bir bağışıklık sistemi geliştirmiş, bu hastalıklara en iyi direnç gösterebilecek biçimde bir doğal seçim sürecinden geçmişlerdi. Ancak Amerika yerlileri için bu durum söz konusu değildi. Avrupalılarla temasa geçen Kızılderililer, özellikle kızamık ve çiçek hastalığından kaynaklanan toplu ölümlere maruz kaldılar. Örneğin Kuzeybatı Amerika'da yaşayan Mandan'lar çiçek hastalığı yüzünden üç haftada tamamen yok olup gitmişlerdi. Modern dönemde avcı-toplayıcıların, özellikle Kuzey Amerika Kızılderililerinin ve Avustralya Aborijinlerinin sağlık açısından maruz kaldığı bir başka önemli tehdit, rezervasyon kamplarına ya da belirli küçük yerleşmelere yerleştirilen avcı-toplayıcıların alkolizme ve uyuşturucu bağımlılığına savrulmalarıdır. Temel geçim etkinliklerinden, kültürel hayatlarının rahatlatıcı mekanizmalarından ve doğal hareket sahalarından koparılan yerliler, depresyon, kültür şoku ve işsizlik-meşgalesizlik tehdidi altında kalmışlardır.

TARIM VE HAYVANCI UYARLANMA

Tarih ve Tanımlama: Besin Üreticiliğine Geçiş

Dünya yaklaşık olarak 10 bin yıl önce **Holosen** devir adını verdiğimiz dönemde büyük bir küresel ısınma yaşayarak Son Buzul Çağı'ndan çıktı. Bu büyük iklimsel dönüşüm sonucunda dünyanın belirli yerlerinde avcı-toplayıcı yaşam tarzı terk

Holosen: Günümüzden 10 bin yıl önce başlayıp hâlâ devam eden jeolojik dönemdir.

edilerek tarıma, başka bir deyişle besin üreticiliğine geçildi. Holosen devrin başında buzulların erimesiyle birlikte ortaya çıkan buzul-sonrasının ekolojik ortamında, daha sonra evcilleştirilerek tarımı yapılan belli başlı bitkilerin yabani örnekleri dünyanın farklı yerlerinde yaygınlık kazandı. İklimbilimciler bu büyük değişmeye *büyük iklim geçişi* demektedir. Son Buzul Çağı'nın değişken iklimi, ekolojide pek çok değişimin ortaya çıkmasını sağladığı gibi, özellikle Ortadoğu'da, yerleşik hayata ve tarımcılığa geçişle simgelenen **Neolitik dönemin** hazırlayıcısı olan **Epipaleolitik dönemin** yaşam koşullarını da ortaya çıkarmıştır. Ortadoğu'daki Epipaleolitik kültürler yerleşik köy hayatına geçişin ilk adımıdır. Zaman zaman ortaya çıkan soğumalara karşın, daha ılık dönemlerde temelleri atılan bu yeni yaşam biçimi, yeni özelliklerin ve yeni deneyimlerin yaratıcısı olmuştur. Bu dönemde zaman zaman zenginleşen bitki örtüsü de daha kararlı bir ısınma döneminde ortaya çıkacak zengin bitki örtüsünün (floranın) habercisidir. Bu dönem yerleşmelerinde yazlık ve kışlık yerleşmeler ve bunlar arasında mevsimlik hareket biçiminde bir başka yenilik daha görülmektedir. Epipaleolitik insanları henüz tarıma alınmamış olsa da, bir taraftan avcılık yaparken bir taraftan da bazı bitkilerin toplayıcılığı ile geçiniyorlardı. Bunda söz konusu dönemde tohumu yenen bazı bitkilerin bu coğrafyada yaygınlaşmasının büyük rolü vardı. Özellikle arpa ve buğdayın daha sonra evcilleştirilerek tarıma alınmış olan yabani türleri, izleyen Neolitik dönemde olduğu gibi Epipaleolitik dönem yerleşmelerinin yoğun biçimde yayıldığı Doğu Akdeniz koridorunda ve Kuzey Irak-Yukarı Mezopotamya yaşam alanında yayılmıştı.

Neolitik dönem:

Günümüzden 10 bin yıl önce başlayıp yaklaşık olarak 7 bin yıl öncesine kadar devam eden, çeşitlenmiş taş aletlerin kullanımının sürdüğü, ancak insanların yerleşik köy hayatına ve bitkileri evcilleştirmek suretiyle üreticiliğe geçtiği, bu çerçevede çanak-çömlek yapımı gibi yeniliklerin ortaya çıktığı dönemdir.

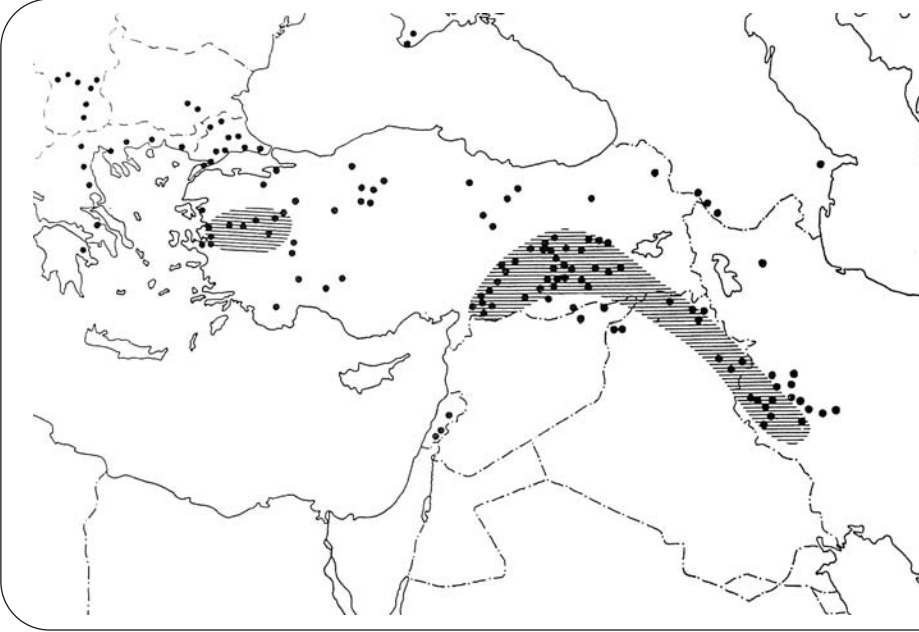
Epipaleolitik dönem:

Neolitik dönemi hazırlayan ve günümüzden 12 ilâ 10 bin yıl öncesinde Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan kültür gelişmeleri yansıtan dönemdir.

Harita 6.1

*Yabani Einkorn
Buğdayının
Ortadoğu'daki
Doğal Yayılım
Alanı*

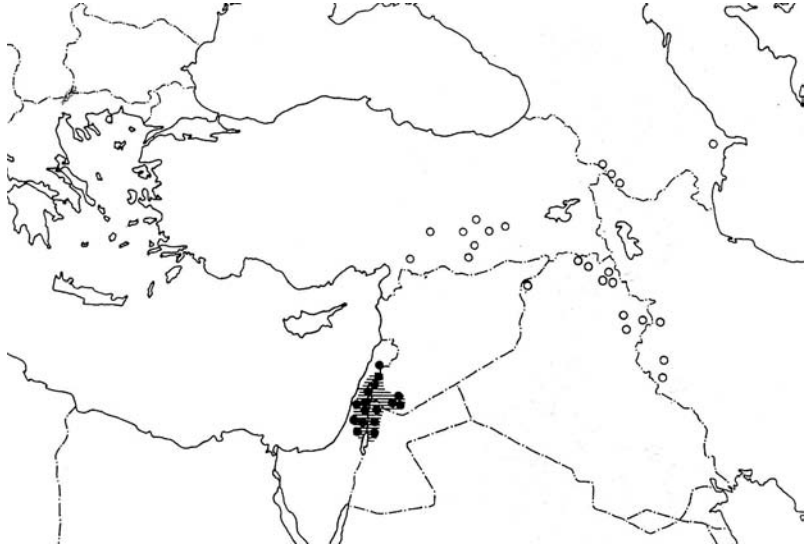
Kaynak: Maisels,
1990, s.99

Harita 6.2

*Yabani Emmer
Buğdayının
Ortadoğu'daki
Doğal Yayılım
Alanı*

Kaynak: Maisels,
1990, s.99

Bu doğal olanak, yoğun avcılık yapan bu toplulukların avcılıktan kaynaklanan riskleri en aza indirgeyen ciddi bir bitki toplayıcılığı etkinliğiyle hayatı kolaylaştırmalarını sağlamıştır.

Buzul çağının değişken ama soğuk ve kurak iklimi, günümüzden yaklaşık olarak 12 bin yıl öncesine kadar devam etmiştir. Küresel ısınmayla birlikte Avrupa'nın ve Rusya'nın kuzeyini ve İspanya'dan Himalaya'lara kadar bütün Alp dağları sistemini kaplayan buzullar hızla çekilmiş ve buzların çekildiği yerleri ormanlar ve sulak alanlar doldurmaya başlamıştı. Bu ısınma ve nemlenmenin sonucunda bugün tarımını yaptığımız pek çok bitkinin ve evcilleştirdiğimiz hayvan türünün yabani ataları belirli bölgelerde yayıldı. Bu bölgelerde yaşayan insanlar bu büyük ekolojik değişime ayak uydurmuş ve avcılığın yanısıra, ağırlıklı olarak bu yabani bitki ve meyvelerin toplayıcılığıyla yaşamaya başladı. Bu görece bolluk dönemi ilk yerleşik hayat biçiminin ortaya çıkmasına neden oldu. Artık sürekli yerleştikleri küçük köylerde, istikrarlı bitki, hayvan ve su kaynaklarının sunduğu olanakları istismar ederek yaşayan insanlar, kısa süre içinde yabani olarak tükettikleri türleri evcilleştirmeyi başardılar ve ilk besin üreticiliği, yani tarım ortaya çıktı. Kültür tarihçisi Gordon Childe, tarımın ortaya çıktığı kültür çağına atfen bu büyük değişime *Neolitik Devrim* adını verdi. Evcilleştirme birbirine koşut olarak Ortadoğu'da, Afrika'da, Uzakdoğu'da, Güneydoğu Asya ve Pasifik adalarında ve Amerika'da başladı. Ancak anılan ilk tarım bölgeleri tarıma alınan temel bitki türleri bakımından farklılıklar gösterir (bkz. Tablo 6.1). Ortadoğu'da tahıl merkezli, Uzakdoğu'da pirinç merkezli, Afrika'da darı ve patates merkezli ve Amerika'da mısır merkezli bir tarımsal gelişmenin olduğu ve buralarda bu temel bitki türlerinin yetiştirilmesi etrafında örgütlenen bir yaşam ve geçim biçiminin geliştiği söylenebilir. Bu tarımcı yaşam ve geçim biçimleri dalga dalga kendi çevrelerine doğru genişleyen bir yayılma göstermiştir.

Ürün	Evcilleştirilerek tarıma alındığı yaklaşık zaman
Ortadoğu	
Arpa (<i>Hordeum vulgare</i>)	günümüzden 9,8 bin yıl önce
Emmer buğdayı (<i>Triticum dicoccum</i>)	günümüzden 9,5 bin yıl önce
Einkorn buğdayı (<i>T. monococcum</i>)	günümüzden 9,5 bin yıl önce
Mercimek (<i>Lens esculenta</i>)	günümüzden 9,5 bin yıl önce
Yulaf (<i>Avena sativa</i>)	günümüzden 9,0 bin yıl önce
Çavdar (<i>Secale cereale</i>)	günümüzden 9,0 bin yıl önce
Bakla (<i>Vicia faba</i>)	günümüzden 8,5 bin yıl önce
Ekmeklik buğday (<i>T. aestivum</i>)	günümüzden 7,8 bin yıl önce
Zeytin (<i>Olea europea</i>)	günümüzden 7,0 bin yıl önce
Afrika	
Tatlı patates (<i>Dioscorea cayenensis</i>)	günümüzden 10,0 bin yıl önce
Darı (<i>Sorghum bicolor</i>)	günümüzden 8,0 bin yıl önce
Parmak darı (<i>Eleusine coracana</i>)	?
Afrika pirinci (<i>Oryza glaberrima</i>)	?
Kahve (<i>Coffea arabica</i>)	?
Siğır bezelyesi (<i>Vigna linguiculata</i>)	günümüzden 3,4 bin yıl önce
Uzakdoğu	
Pirinç (<i>Oryza sativa</i>)	günümüzden <10,0 bin yıl önce
Soya fasulyesi (<i>Glycine max</i>)	günümüzden 3,0 bin yıl önce
Ceviz (<i>Juglans regia</i>)	?
Çin kestanesi (<i>Castanea henryi</i>)	?
Güneydoğu Asya ve Pasifik Adaları	
Mango (<i>Mangifera indica</i>)	günümüzden bin yıl önce 9,2
Göleş (Colocasia esculenta)	günümüzden bin yıl önce 9,0
Hindistan cevizi (<i>Cocos nucifera</i>)	günümüzden bin yıl önce 5,0
İnce belli darı (<i>Panicum miliare</i>)	?
Güvercin baklası (<i>Cajanus cajan</i>)	?
Amerika	
Balkabağı (<i>Cucurbita</i> ssp.)	günümüzden 10,7(?) bin yıl önce
Biber (<i>Capsicum annuum</i>)	günümüzden 8,5 bin yıl önce
Pamuk (<i>Gossypium</i> ssp.)	günümüzden 5,5 bin yıl önce
Patates (<i>Solanum tuberosum</i>)	günümüzden 5,0 bin yıl önce
Lima fasulyesi (<i>Phaseolus lunatus</i>)	günümüzden 5,0(?) bin yıl önce
Mısır (<i>Zea mays</i>)	günümüzden 4,7 bin yıl önce
Manyok (<i>Manihot esculenta</i>)	günümüzden 4,5 bin yıl önce
Tatlı patates (<i>Ipomea batatas</i>)	günümüzden 4,5 bin yıl önce

Tablo 6.1

*Kıtalara Göre
Dünyada Tarımı
Yapılan Başlıca Bitki
Türlerinin
Evcilleştirildiği Yer ve
Zaman*

Kaynak: Mannion,
1999

Her ne kadar toplayıcı etkinliğe konu olan bu yabani bitki türlerinin çeşitlenmesi görece bir yaşam kalitesi ve güvencesi sağlamış olsa da, asıl önemli gelişme Holosen yani tam ısınma döneminde tarımın gelişmesidir. Bu geçiş günümüzden yaklaşık olarak 10 bin yıl önce gerçekleşti. Holosen dönemde iklimsel açıdan en önemli gelişmeler günümüzden 9 bin yıl önce başlayıp 5 bin yıl öncesine kadar devam eden *İklimsel Optimum* evresinde yaşanmıştır. Bu evrede ortalama sıcaklık, güneş radyasyonu ve atmosferdeki karbondioksit yoğunlaşması arttı ve en

yüksek seviyelerine ulaştı. Bu değişme aynı zamanda yağış miktarında artışa ve nemlenmeye neden oldu. Ortadoğu'da bu iklim değişmesi çarpıcı sonuçlar doğurmuştur. Nemlenme öncelikle Doğu Akdeniz ve Dicle-Fırat çevresinde ortaya çıkmıştır.

Ortadoğu'ya baktığımızda özellikle evcilleştirilen yabani arpa ve yabani buğdayın Filistin'den başlayıp Yukarı Mezopotamya'yı kuşatan, oradan da İran'daki Zagros Dağları'nın batı yamaçlarını işgal eden bir yayılım alanının olduğu görülmektedir. Bu yayılım alanı, Ortadoğu haritası üzerinde bir hilâl görüntüsü sunar. Tarımcılık yapan ilk Neolitik köyler de bu yayılım alanında ortaya çıkmıştır (Bkz. Harita 6.1 ve 6.2).

Tarıma bağlı olarak önce yoğun bir *köyleşme* meydana geldi. Köy tarımcı hayatın temeliydi. Rift vadisi adını verdiğimiz ve Kızıldeniz'den başlayıp Şeria ve Ürdün nehri vadileri ile Ölü Deniz'i izleyen jeolojik çöküntü yoğun bir yerleşmeye sahne oldu. Eriha gibi büyük Neolitik köyler bu verimli çöküntü alanında ortaya çıkmıştı. Eldeki veriler Eriha'da bir taraftan avcılık yapılırken bir taraftan da arpanın tarıma alındığını göstermektedir. Suriye'de Şam havzasında yer alan Tel Aswad Neolitik yerleşmesinde ise günümüzden 9,8 ilâ 9,6 bin yıl önce, emmer buğdayı, tarla bezelyesi, mercimek ve muhtemelen arpa tarımı yapıldığını saptamışlardır. Bu arada bazı yerleşmelerde ilk evcilleştirilen hayvan türleriyle de karşılaşmaktayız. Örneğin Filistin'deki Beydha'da keçinin evcilleştirilmiş olduğunun saptanmıştır.

Biraz daha kuzeye ve biraz daha doğuya doğru çıktığımızda bir başka önemli Neolitikleşme alanıyla karşılaşmaktayız. Burası Dicle ve Fırat'ın yukarı çıkışları arasında kalan ve kuzeyden Toros Dağları ile sınırlanan bir alandır. Bugünkü Diyarbakır, Şanlıurfa, Malatya ve Batman illerinin kapladığı alanla bu Neolitikleşme alanı kabaca örtüşmektedir. Buradaki en önemli yerleşme Ergani yakınlarındaki Çayönü'dür. Bu bölgede çarpıcı başka Neolitik yerleşmeler de vardır. Gritille (Adıyaman), Nevali Çori (Şanlıurfa), Hayaz Höyük (Adıyaman), Cafer Höyük (Malatya), Gürcütepe (Şanlıurfa), Göbeklitepe (Şanlıurfa) ve Hallan Çemi (Batman) bunların en önemlileridir. Erken Neolitik dönemde bu bölgenin insanları avcılığa ve yabani buğday toplayıcılığına bağımlı bir geçim biçimi sürdürüyordu. Ancak özellikle Fırat kıyılarına yakın bazı yerlerde, Gritille ve Cafer Höyük'te, henüz hayvan evcilleştirmesine ilişkin herhangi bir bulguyla karşılaşılmamış olmakla birlikte, tarıma geçişin izlerine rastlanmaktadır. Cafer Höyük'te en eski tabakalardan başlayarak yabani ve evcil buğdayın bir arada bulunduğu saptanmıştır. Mercimek ve bezelye de tarımı yapılan bitkiler arasındadır. Günümüzden 10,500 yıl öncesinden itibaren, Çayönü yerleşmesinin ilk tabakalarında da tarıma alınmış buğdaya ve baklagillere rastlanmıştır. Bu, Ortadoğu'da rastlanan en erken evcil bitki örneğidir. Nevali Çori'de ise koyun ve keçinin evcilleştirilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca burada buğday, arpa, bazı mercimek ve bezelye türleri de tarıma alınmıştı. Hallan Çemi'de herhangi bir bitki evcilleştirme izi yoktur ama günümüzden 10,6 ilâ 10 bin yıl öncesine tarihlendirilen domuz kalıntısı, en eski evcil domuz olarak kayda geçmiştir. Tarıma alınmış en eski emmer buğdayına Çayönü ve Cafer Höyük'te, einkorn buğdayı, koyun ve keçinin ilk evcil örneklerine ise Nevali Çori'de rastlanmıştır.

Diğer bir önemli alan, Zap ırmakları boyunca El-Cezire'den daha yüksekteki dağ vadilerine doğru uzanan bir alanda yer alan Zagros dağları bölgesidir. Tarımın tedricî bir biçimde ortaya çıkışı, kabaca bugünkü Kuzey Irak'ı içine alan bu alanda yer alan Şanidar, Tel Magzaliye, Zawi Çemi ve Kal'at Carmo yerleşmelerinde izlenebilmektedir. Örneğin Tel Magzaliye, bu bölgede tarımın başlangıcı açısından kritik bir önemdedir. Zira burada tarıma alınmış pek çok bitki kalıntısı bulgulan-

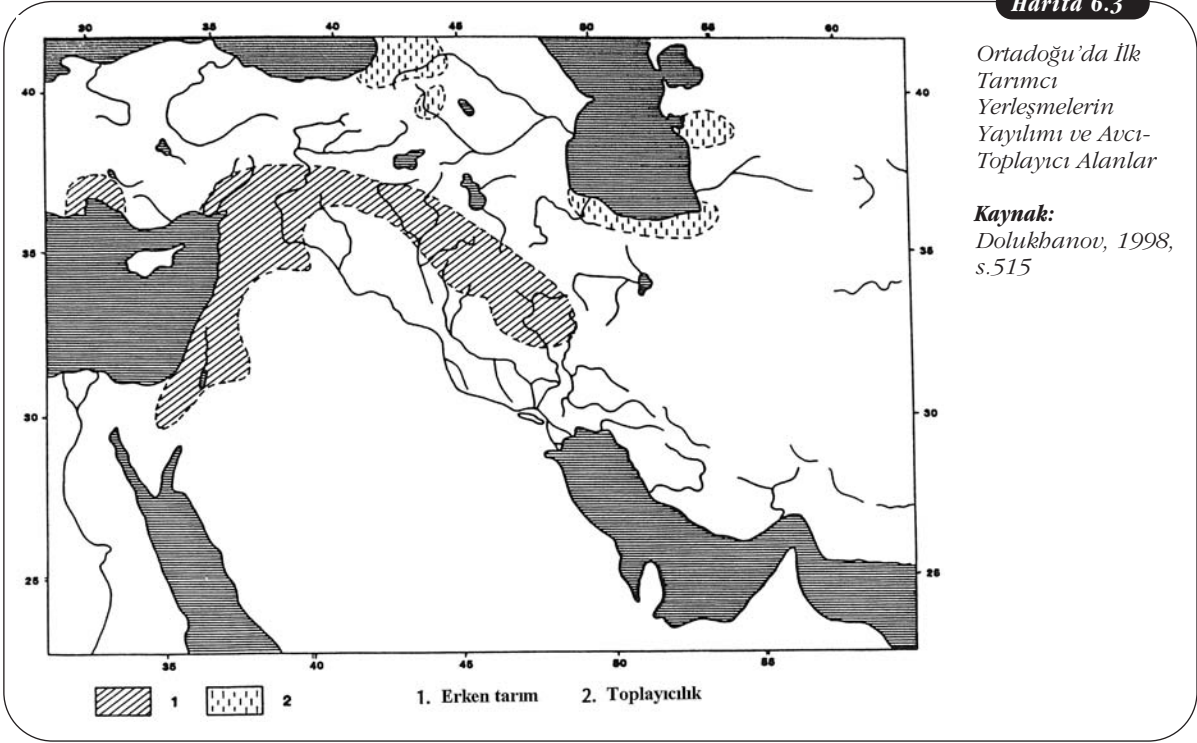
mıştır. Bunlar arasında buğdaygiller, arpagiller, yulaf, mercimek, keten ve burçak türleri bulunmaktadır.

Bu tabloya baktığımızda, aslında Filistin'den başlayarak Suriye'yi kat eden ve Türkiye sınırları içinde Güneydoğu Toroslara değen, oradan Kuzey Irak'a geçen ve Zagros Dağları'nın batı eteklerine yayılan bir Neolitikleşme ve tarıma geçiş alanından söz etmekteyiz. Bu alanın bir hilâl görünümünde olması ve tarıma geçişin bu hilâlin üzerindeki Neolitik köylerde gerçekleşmesi nedeniyle, bu bölgeye *Verimli Hilâl* adı verilmiştir.

Harita 6.3

Ortadoğu'da İlk Tarımcı Yerleşmelerin Yayılımı ve Avcı-Toplayıcı Alanlar

Kaynak:
Dolukhanov, 1998, s.515

Bu bölge ilk evcilleştirme bölgelerinden biridir. Burada modern ekmeklik buğday ve emmer buğdayı, bu çekirdek bölgeden Avrupa ve Asya'ya yayılmıştır. Yapılan son genetik araştırmalar tarımı yapılan ilk evcil buğday türlerinin merkezinin Diyarbakır ile Şanlıurfa arasında kalan Karacadağ bölgesi olduğunu göstermektedir.

Özetle bugünkü Türkiye toprakları da içinde olmak üzere Ortadoğu'da evcilleştirilerek tarıma alınan bitkiler ve yaklaşık ilk evcilleştirilme tarihleri Tablo 6.2'den izlenebilir:

Bugün içiçe olduğumuz bazı hayvan türlerinin evcilleştirilme alanları da aynı bölgededir. Koyun Doğu Akdeniz, Orta Fırat ve Yukarı Mezopotamya bölgesinde; keçi Toroslara kadar uzanan Doğu Akdeniz bölgesinde ve domuz Zagros bölgesinde, günümüzden 10 bin ilâ 7 bin yıl öncesine uzanan zaman diliminde evcilleştirilmişti. Ancak ilk evcilleştirilen hayvanın köpek olduğu bilinmektedir. Üst Paleolitik ya da Epipaleolitik dönemden beri köpek insanın sadık dostudur. Köpeğin evcilleştirilmesi tarımdan önce, yaklaşık olarak günümüzden 14 bin yıl önce avcı-toplayıcılar tarafından başarılmıştı. Ancak besin kaynağı olarak kullanılan hayvanların yoğun biçimde evcilleştirmesi, tarımın başlangıcından biraz sonra başlamıştır. Neolitik dönemde besin kaynağı olarak evcilleştirilen ilk hayvan türleri domuz, koyun ve keçidir. Onları sığır türleri izlemiştir.

(Hayvan evcilleştirilmesi hakkında bkz. Tablo 6.2) Buna bağlı olarak, hayvancılığa dayanan göçebe ve yarı-göçebe yaşam biçiminin yaygınlaştığı gözlemlenir. Öte yandan tarımcı yerleşmelerde büyük baş hayvancılık da ortaya çıkmıştır. Örneğin İç Anadolu'nun gelişmiş tarım yerleşmeleri arasında önde gelen Çatalhöyük'te sığırın evcilleştirildiği görülmektedir.

Tablo 6.2
Hayvan Türlerinin
İlk Evcilleştirme
Alanları ve Yaklaşık
Evcilleştirme
Tarihleri

Kaynak: Mannion,
1999

Hayvan Türü	Yaklaşık Evcilleştirilme Tarihi
Ortadoğu	
Köpek	günümüzden 14,0 bin yıl önce
Koyun	günümüzden 9,0 bin yıl önce
Keçi	günümüzden 9,0 bin yıl önce
Domuz	günümüzden 8,0 bin yıl önce
Sığır	günümüzden 8,0 bin yıl önce
Avrasya Bozkırları (Rusya)	
At	günümüzden 6,0 bin yıl önce
Hindistan	
Sığır	günümüzden 8,0 bin yıl önce
Güneydoğu Asya	
Tavuk	günümüzden 8.0 bin yıl önce
Orta Amerika	
Hindi	?
Güney Amerika	
Lama	günümüzden 6,0 bin yıl önce
Alpaka	günümüzden 6,0 bin yıl önce

Özetle Neolitik Devrim'le besin üreticiliğine geçişle birlikte temelde bitki üreticiliği yapan tarımcı köy toplumları ile evcilleştirilen hayvanların besiciliği ile geçişen göçebe ve yarı-göçebe çoban toplumlar ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi'ne kadar insanlık bu temel geçim ve yaşam tarzlarının çeşitli biçimlerine bağlı olarak yaşamışlardır.

SIRA SİZDE

3

Yerleşik yaşama geçişin nedenleriniz tartışınız.

Nüfus ve Tarımın Yayılması

Tarıma geçişle birlikte nüfusun arttığı bir gerçektir. Ancak bunu basit bir nüfus artışı biçiminde tezahür etmiş bir süreç olarak yorumlamak zordur. Zira yerleşik yaşam tarzıyla birlikte, aynı zamanda salgın hastalıklar, kalp ve eklem rahatsızlıkları yayılmış, birlikte daha kalabalık yaşamının getirdiği gerilimlere bağlı olarak büyük olasılıkla kişiler ve gruplar arasındaki çatışma riski de artmıştır. Bu riskler doğum yüzdelerindeki artışla birlikte ölüm oranlarındaki artışı da beraberinde getirmiş olmalıdır. Ancak nüfusun dengeli bir hızla olmasa bile doğrusal bir biçimde arttığına pek kuşku yoktur. Nitekim biz Neolitik'le birlikte daha önce görmediğimiz büyüklükte yerleşmelerle karşılaşmaya başlamaktayız. Örneğin Ürdün'deki Ayn Gazal yerleşmesi nüfusunun günümüzden 7,250 yıl önce 2 hektar genişliğe ve en fazla 604 kişilik bir nüfusa sahip olduğu hesaplanırken, beş yüz yıl sonra bu genişlik 4,5 hektara ve nüfusun üst sınırının 1400 kişiye çıktığı, yine beş yüz yıl sonra bu

sayıların 9,5 hektara ve 2870 kişiye ulaştığı, ve en nihayet günümüzden 5750 yıl önce yerleşme büyüklüğünün 12,5 hektara, nüfusun ise 3575-3775 kişi aralığına yükseldiği hesaplanmaktadır. Arkeolog Robert J. Braidwood, tarımın ilk ortaya çıktığı bölgenin aşırı nüfus baskısı yüzünden *biyolojik taşıma kapasitesinin* üzerinde bir nüfus yüküyle karşılaştığını ve bu durumun bir göçü doğurduğunu söylemektedir. Tarım tekniklerinin ve kültürünün doğuya, batıya ve güneye doğru yayılması Braidwood tarafından bu olguya bağlanmıştır. Biyolojik taşıma kapasitesinin yoğunluğu ile birlikte çiftçiler, yerli toplayıcıları sürmüş ve tarım teknikleri ve tarımcı yaşam tarzı bu harekete bağlı olarak çepere doğru her kuşakta 10-20 km. yayılmıştır. Ammerman ve Cavalli-Sforza (1973) bu harekete *ilerleme dalgası* adını vermişlerdir. Bu ilerleme dalgası 5 bin yıl içinde Atlantik kıyılarına kadar ulaşmıştır.

Neolitik Devrim'i izleyen 9 bin yıl içinde, dünya nüfusu yaklaşık olarak yüz kat arttı ve 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ortalama olarak 500 milyon kişiye ulaştı. Alt Paleolitik'in başlangıcından Neolitik Devrim'e kadar geçen yaklaşık 2-2,5 milyon yıllık uzun avcı-toplayıcı dönemde insan nüfusunun 100 binlerden 5 milyona kadar ulaşabildiği, yani kaba bir rakamla 2 milyon yılda ancak 50 kat arttığı dikkate alınırsa, tarımcı hayatın nüfus üzerinde nasıl bir etki yarattığı da görülebilecektir. Bu artışı sağlayan en önemli etken, yaşamın kalitesini artırmamış olsa bile yaşam güvenliğini sağlayan üretimi hayattır. Tarım teknikleri, toprağın besleme gücünü yani verimini avcı-toplayıcılığa göre 5 ilâ 40 kat arasında değişen oranlarda artırmıştır. Bu artışı ortalama 20 kat olarak kabul edersek, tarım döneminde nüfusun yoğunluğu da 20 kat artmış, 30 kişilik avcı-toplayıcı takımlar Neolitik'le birlikte 600 kişilik köyler haline gelmiş olmalıdır. İnsan hayatının tesadüfî etkenlerin etkisinden çıkarılarak, her türlü ekolojik sorun karşısında geleceği güvence altına alabileceği bir ürün fazlası yaratması, sorunlar karşısında ürün değiştirmek türünden çözümler üretmesi bu güvencenin başlıca kaynağıdır. Ancak aşağıda anlatılacağı gibi, tarımla birlikte insan hayatı pek çok salgın ve bulaşıcı hastalığın tehdidi altına girmiştir. Bu koşullarda yüksek ölümlülük oranı karşısında nüfusu koruyan şey daha yüksek doğurganlıktır. Köy hayatı ve tarımcılık bu yüksek doğurganlığı sağlayan koşulları hazırlamıştır. Buna karşılık ortalama ömür avcı-toplayıcılıkta 25 yıl kadarken, tarımla birlikte ancak 30'a çıkabilmiştir. Bunun nedeni tarımcı hayatın insan hayatının kalitesine büyük bir etki yapamamış olması ve ölüm nedenleri arasına kıtlık, çocuk ölümleri ve doğum sırasındaki kadın ölümlerinde artış, salgın hastalıklar, toprağın tuzlanarak verimsizleşmesi ve savaşlar gibi yeni etkenlerin katılmasıdır. Yerleşik hayata geçişle birlikte, nüfusun aslı artışını sınırlayan bu etkenler, nüfus katlanarak artmasını önlemiş ve nüfus dengeli bir hızla yayılmıştır. Çağın en önemli risklerinden birisi kıtlık ve ona bağlı açlık tehdididir. Özellikle tek ürüne bağımlılığın artmasıyla birlikte, bu risk de yükselmiş; her kıtlığın ardından da bir büyük salgın hastalık yayılmıştır. Bu yüzden tarım döneminde nüfus beklenen kuramsal artışına hiçbir zaman ulaşamadı. Ancak buna karşın, avcı-toplayıcılıktan çok daha hızla arttı.

Temel Tarım ve Toplumsal Örgütlenme Biçimleri

Tarımın yayılmasıyla birlikte, bir taraftan avcı-toplayıcılık daralıp dünyanın kenarlarına çekilirken bir taraftan da tarımın yayıldığı bölgelerin ekolojik özelliklerine, burada yaşayan toplulukların demografik durumlarına uygun farklı tarım biçimleri ortaya çıktı. Bu tarım biçimleri, içinde hiç artı-ürün yaratmayan ve tamamen yoğun ormanlık alanlara uyarlanmış topluluklarda görülen bahçecilik tipinde örgütlenmeler olduğu gibi, çok az ürün fazlası yaratan geçimlik tarıma ve tamamen ürün faz-

Fotoğraf 6.3

Alpaka

Kaynak:

http://tr.wikipedia.org/wiki/Resim:Alpaka_33444.jpg

Alpaka: Güney Amerika'da yaşayan lama cinsinden uzun tüylü bir hayvandır.

Yak: Tibet sığıridir.

lası yaratmaya uyarlanmış yoğun tarım biçimlerine; ayrıca bitki evcilleştirmesi temelli uyarlanma yerine hayvan evcilleştirilmesi temelli bir uyarlanma biçimi olan göçebe-hayvancılığa kadar uzanan bir çeşitlilik arz eder.

Göçebe-Hayvancılık (Pastoralistler)

Göçebe-hayvancı geçim ve yaşam tarzı (pastoralizm), yukarıda söylendiği gibi, hayvan evcilleştirmesi temelli bir uyarlanmadır. Dolayısıyla yaşam biçimi tamamen üretimin temeli olan hayvanların ihtiyaçlarına göre düzenlenmiştir. Bu düzenlemeyi göçebe-hayvancılardan diğer tarımcı topluluklarla girdiği mücadele ilişkilerinin biçimi de etkilemektedir.

Bu geçim tarzında insanların temel üretim ve besin kaynağı olan hayvan sürüleriyle birlikte her zaman taze olan otlak ve çayırlara hareketi, yani *transhüman*s, esastır. Bu yüzden göçebe-hayvancılık yerleşikliği değil göçerliği ya da belirli noktalar arasında hareketi gerektirir. Dünyanın çeşitli yerlerinde tamamı geviş getiren memeliler

olan evcilleştirilmiş koyun, keçi, deve, sığır, lama, **alpaka** (Fotoğraf 6.3 Alpaka), **yak** ve ren geyiği çobanlığıyla geçinen pastoralistler, tamamen göçebe bir hayat sürdürenlerden sadece yaylacılık yapan yarı-göçebe topluluklara kadar çeşitlenen farklılıklar gösterir. Ortadoğu, Orta Asya, Moğolistan ve Afrika'da yoğun olarak koyun, keçi, deve ve kısmen sığır otlatıcılığı görülürken, Güney Amerika kıtasında lama ve alpaka çobanlığı, Tibet yaylasında, Doğu Türkistan ve Moğolistan'ın bir kısmında yak, Sibirya ve Alaska'da ise ren geyiği çobanlığı egemendir. Göçebe-çobanlığın özgün biçimi, hiçbir biçimde yerleşik bir birime bağlı olmadan tümüyle otlak ve çayırlar arasında gezinerek yapılan konar-göçer hayata dayanır. Bu tür yaşam biçimi geniş alanlara ihtiyaç duyar ve tarih boyunca Avrasya bozkırlarında ve İran, Afganistan, Arabistan yarımadası, Moğolistan ve Mezopotamya düzlükleri gibi geniş ve değişen rakımlı düzlüklere sahip alanlarda yapılmıştır. İkinci bir biçim belli bir yaylak ile belli bir kışlak arasında doğrusal hareket sürdüren kısa mesafeli mevsimlik göçebelik biçimidir. Bunun örneklerini de İspanya ve Fransa'nın Pirene dağlarından Alp dağlarına, oradan Toroslara, Karadeniz dağlarına, Kafkaslara, Zagroslara ve Elbruz silsilesine uzanan Alp dağları sisteminde gözlemledik. Türkiye'nin Yörükleri bunun tipik örneğidir. Ayrıca tarımcılıkla hayvancılığı birarada yürüten *agro-pastoralistler* vardır. Bunlar kışları daimi köy yerleşmelerinde yaşarlar ve baharın sonundan itibaren yükseklerdeki yaylalarına çıkarak hayvancılığı sürdürürler (Fotoğraf 6.4 Yaylada bir hayvan sürüsü). Bu tip yaylacıların kademeli yayla sistemleri vardır ve belli tarihlerde belli yüksekliklerdeki yaylaları kullanarak yazın en sıcak günlerinde en yüksek noktadaki yaylalarına çıkarlar. Doğu Karadeniz'de görülen yaylacılık bu türdendir. Bu tür yaylacılar yaylalara çadırla çıktıkları gibi, yaylalarda yapılmış sabit konutları da kullanırlar. Toroslarda çadırlı yaylacı-

Fotoğraf 6.4

Yaylada Bir Hayvan Sürüsü

Kaynak: Abdurrahim Özmen Arşivi

ye'nin Yörükleri bunun tipik örneğidir. Ayrıca tarımcılıkla hayvancılığı birarada yürüten *agro-pastoralistler* vardır. Bunlar kışları daimi köy yerleşmelerinde yaşarlar ve baharın sonundan itibaren yükseklerdeki yaylalarına çıkarak hayvancılığı sürdürürler (Fotoğraf 6.4 Yaylada bir hayvan sürüsü). Bu tip yaylacıların kademeli yayla sistemleri vardır ve belli tarihlerde belli yüksekliklerdeki yaylaları kullanarak yazın en sıcak günlerinde en yüksek noktadaki yaylalarına çıkarlar. Doğu Karadeniz'de görülen yaylacılık bu türdendir. Bu tür yaylacılar yaylalara çadırla çıktıkları gibi, yaylalarda yapılmış sabit konutları da kullanırlar. Toroslarda çadırlı yaylacı-

lık egemenken, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da sabit konutlu yaylalar görülür (Fotoğraf 6.5 Doğu Karadeniz'de yayla evleri).

Göçebe-çobanlar genellikle yerleşik bitki üreticileriyle karşılıklı bağımlılık ilişkisi içindedir. Bu ilişki tarihsel olarak bitki üreticilerinin ihtiyaç duyduğu hayvansal ürünlerle, çobanların ihtiyaç duyduğu zirai ürünlerin mübadelesine (değiş-tokuşuna) dayanır. Bu mübadele ihtiyacı tarihteki ilk büyük pazarları da doğurmuştur. Dolayısıyla göçebe döngüsünün bir yerinde, bağımlı oldukları bir pazar merkeziyle kurulan iktisadî ilişki ve bunun doğurabileceği siyasî ilişkiler önemli bir rol oynar (Fotoğraf 6.6 Köylü pazarı).

Kaba Tarım Biçimleri

Nüfusu fazla yoğun olmayan bölgelerde, geniş alanlara yayılmış olarak yapılan düşük verimli tarım biçimlerine toplu olarak kaba tarım denilmektedir. Bu tarım tipi, tarımın en ilkel biçimlerini bünyesinde barındırır. Buna karşılık kaba tarım yapan topluluklar, avcı-toplayıcıların aksine *yerleşik* topluluklardır. Yerleşiklik basit köy yerleşimleri biçiminde tezahür eder. Buna bağlı olarak bu topluluklarda bir *toprak bilincinin* varlığından söz edebiliriz. Avcı-toplayıcılar, besin arayışlarını bir yerden başka yere, belirlenmiş rotalar gereğince dolaşarak sürdürdükleri halde, basit çiftçiler enerjilerini sadece *belli bir yerde* besin üretmek üzere tahsis ederler. Kaba tarımcıların nüfus yoğunluğu da, yine avcı-toplayıcılarla karşılaştırıldığında, oldukça yüksektir. Zira tarımcılık hayatta kalma şansını artıran istikrarlı bir besin güvencesi oluşturur. Besin güvencesinin en önemli unsuru olan tohumluk ve yedeklik besin depolaması, zaten zorunlu olarak yerleşikliği gerektirmektedir. Kaba tarım biçimleri bahçecilik (horticulture) ve geçimlik tarla tarımı olmak üzere iki başlık altında sınıflandırılabilir.

1) *Bahçecilik (horticulture)*: Bu biçime *çapa tarımı* da denilmektedir. İnsanlar avcı-toplayıcılıktan tarıma geçtiklerinde ilk başvurdukları tarım yöntemi buydu. Kaba tarım biçimleri içinde en az emek harcanan ve buna karşılık en az enerji elde edilen biçim, bahçeciliktir. Bu yüzden artık değer yaratımı yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla bahçecilerde tabakalaşma ve toplumsal farklılaşma görülmez. Bahçeciler, küçük alanlarda, çapa, değnek gibi basit aletler kullanarak tarım yaparlar. Tarlalar kalıcı bir mülkiyetin konusu değildir, hatta çoğu zaman belirli bir tarla bile yoktur. Çünkü çoğunlukla küçük ve dağınık toprak parçaları bir kere işlenmekte, hayvansal enerji (saban ve onu çeken büyükbaş hayvanlar) veya makine

Fotoğraf 6.5

Doğu Karadeniz'de Yayla Evleri

Kaynak: Abdurrahim Özmen Arşivi

Fotoğraf 6.6

Köylü Pazarı

Kaynak: Abdurrahim Özmen Arşivi

kullanılmadan sürülüp terk edilmektedir. Bu tarlalar değişik sürelerle nadasa da terk edilirler. Tropikal yağmur ormanlarında yaşayan bahçeciler *kes-yak (slash-and-burn)* tarımı da denilen bir bahçecilik uygulaması yaparlar. Her yıl orman içindeki bir alandaki bitki örtüsü temizlenerek tarla açılır ve bu açma sırasında ortaya çıkan ağaç ve çalı-çırpı yakılır. Yakılma sonucunda ortaya çıkan küller tarlanın verimini artırır ve burada ekim yapılır. Açılan bu tarla, toprağın verimliliğinin azalmasına ve yeniden yeşeren yabani bitkilerin kültür bitkileriyle rekabet eder hale gelmesine kadar kullanılır. Bu sürenin sonunda açılan tarla, ileride yeniden kullanılacak rezerv bir toprak olarak değerlendirilmek üzere terk edilir ve orman içinde başka bir yerde ekim yapılmak üzere aynı işlem tekrarlanır. Tarım alanlarındaki tekrar edip giden bu dönüşüm yüzünden bahçeciliğe *dönüşümlü tarım (shifting cultivation)* ya da *tarla orman dönüşümü (field-forest rotation)* adı da verilmektedir. Anlatılanlardan çıkarılabileceği gibi, bu tip tarım yoğun ormanlık alanlarda, özellikle tropik yağmur ormanlarında uygulanabilecek bir kaba tarım biçimidir. Bahçeciler, genellikle kabile örgütlenmesi içinde basit ve düşük nüfuslu köy yerleşmeleri halinde yaşarlar. Bahçeciler, tıpkı avcı-toplayıcılar gibi, komşularıyla basit ticarî ilişkilere girerler. Örneğin avcı-toplayıcı Mbuti Pigme'lerinin komşuları olan bahçeci Bantu'larla yaptıkları *sessiz ticaret* bu ilişkilerin güzel bir örneğidir. Zira Bantu'lar hayvansal ürünler bakımından avcı-toplayıcı komşularına bağımlıdır.

Bahçeci tarım biçimlerinden biri olarak tanımladığımız dönüşümlü tarım, aslında sadece Amerika kıtaları ve Güneydoğu Asya gibi yoğun ormanlık alanlarda uygulanmış bir tarım biçimi değildi. Bu tarım biçimi aslında Hristiyanlık Çağı'nın başına kadar Avrupa'da ve 17. yüzyıla kadar Kuzey Amerika'da uygulanmıştı. Hatta Daniel Bates, Avrupalı fatihlerin Kuzey Amerika'da başarılı bir uyarlama geçirmelerinin ve kalıcı olmalarının nedenini, onların Amerikan yerlilerinin uyguladığı yak-aç tarımını başarıyla taklit etmelerine bağlamaktadır.

2) *Geçimlik Tarla Tarımı*: Bahçecilik uygulamalarının olanaklı olduğu coğrafyaların dışında, bir kaba tarım yöntemi olarak geçimlik tarla tarımı yapıldığı görülmektedir. Geçimlik tarla tarımında küçük ve düzensiz tarlalar söz konusudur. Ekiilen üründen elde edilen verim, yine o ekim işini yapan bir hanenin ihtiyaçlarını giderecek kadardır. Yani bu tarım biçiminde de artık değer yaratımı söz konusu değildir, sadece geçimlik üretim söz konusudur. Her biri birer bağımsız üretim ve tüketim birimi olan haneler, burada da, tıpkı bahçecilikte olduğu gibi eşitlik ilkesine dayalı olarak etkinliğe katılır, üretim ve tüketimi birlikte gerçekleştirir. Dolayısıyla burada tabakalaşma yoktur ya da çok gevşektir. Bu tarım biçimi tamamen insan ve hayvan gücüne dayanmaktadır ve burada da, bahçeciler kadar uzun süreli olmasa da nadasa bırakma uygulaması görülür. Ancak bu tarım biçiminde insan gücü kritik bir unsurdur. Hem üretime katılmak hem de üretimde kullanılan hayvanların bakım ve idaresi yüksek bir emek gücüne ihtiyaç yaratır. Bu da geniş aile demektir. Bu özellikler, bahçecilerin aksine, geçimlik tarla tarımı yapanları *köylülük* kategorisine sokar. Bu kategoride **hane** temel iktisadî ve toplumsal birimdir. Dolayısıyla köylülük terimi bir iktisadî etkinlikten fazlasını anlatır. Bu tarz sadece bir iktisadî etkinlik değil, aynı zamanda bir yaşam biçimi, toplumsal örgütlenme ve kültürel eğilim bütünüdür.

Hane: Kendisini aile olarak tanımlayan iki ya da daha çok sayıda bireyden oluşan, temel ihtiyaçları karşılamak, bunun için gereken iktisadî, biyolojik ve kültürel etkinlikleri sürdürmek için, ortaklaşa çaba üzerine inşa edilmiş bir yaşam pratiğini sürdüren toplumsal birimdir.

Yoğun Tarım Biçimleri

Sadece geçimlik üretim yapmakla yetinmeyip artık değer de yaratan bir üretim etkinliğine geçmiş ve bu etkinlik etrafında örgütlenmiş tarım biçimine *yoğun tarım*

denir. Tarım burada artık değer yaratmaktan ya da para kazanmaktan fazlasını anlatır. Burada da hane temel birimdir ve her hane içinde örgütlenmiş olduğu köy yerleşiminin iktisadî, coğrafi ve toplumsal sınırları içinde, sermaye temelinde değil, üretim araçlarının bakımına ve geçimin sürdürülebilirliğine odaklanmıştır. Neolitik dönemden çıkıp **Kalkolitik döneme** ve **Tunç Çağı**'na girildiğinde, özellikle Mezopotamya'da kuru tarım yerine sulamalı tarıma geçilmesiyle birlikte, tarımdan *ar-tı-ürün* yaratımı başlamıştı. Bu artı-ürün yaratımı, kısa sürede öyle boyutlara vardı ki, Gordon Childe'nin ikinci büyük devrim olarak tanımladığı *Kentleşme Devrimi* ortaya çıktı. Tarımdan elde edilen artık, bundan böyle tarımda fiilen çalışmak zorunda olmayan bir nüfusu da besleyebilecek hale gelmiş, bununla birlikte toplumsal yaşam içinde başka uzmanlar, başka faaliyet alanları ve yeni mekânsal ve siyasal örgütlenme biçimleri, *kent ve devlet*, ortaya çıkmıştı. Kalkolitik dönemden modern çağa kadar, içinde yoğun tarım yapılan çeşitli toplumsal örgütlenme biçimleri meydana gelmiştir. Bunlardan ilki toprağın mülkiyetinin bir toprak beyinde veya kral gibi bir yöneticide bulunduğu ve çiftçilerin onlar için üretim yaptığı feodal veya haraççı üretim tarzıdır. Burada çiftçiler, toprağın sahibi olarak ya da anılan toprak sahiplerinin tarlalarında ortakçı veya yarıcı olarak üretime katılır ve üretilen artık değer bu egemenlere aktarılır. Bu yoğun tarımdaki en yaygın ve uzun sürmüş istismar biçimidir. Örneğin Çarlık Rusyası'nda toprak sahibi bir beye bağlı olarak çalışan bir çiftçi hanesi, izinsiz köyünden ayrılamazdı. Aynı durum toprakların kuramsal olarak sultana ait sayıldığı Osmanlı İmparatorluğu'nda da söz konusuydu. Avrupa feodalitesinde de benzer ilişkiler kurumsallaşmış ve bütün bu örneklerde köylüler ürünlerinin belirli bir yüzdesini toprak sahibine vergi, kira veya haraç olarak aktarmak zorunda kalmışlar, hatta yılın belli dönemlerinde toprak sahibine ait özel toprakta (*malikâne* toprağında) bedelsiz olarak çalışmayı kabul etmişlerdi. Hindistan'da, Ortadoğu ve Güney Amerika'da da toprak kullanımı benzer ortakçılık biçimleriyle sürdürülmüştür. *Ortakçılık* ya da *yarıcılık*, başkasının sahip olduğu bir toprakta çalışan çiftçinin ürünün ya da kazancın belli bir bölümü karşılığında emeğini ortaya koyması biçiminde tanımlanabilir.

Bir ikinci yoğun tarım uygulaması köle emeği kullanılarak yapılan üretimdir. Burada özgür köylü ya da **serf** yerine, üretimde yoğun köle emeği kullanılır. Kölelerin iktisadî ve siyasî hakları yoktur. Özellikle antik dünyada bu tür bir tarımcılığın yaygın biçimde uygulandığı, savaşlardan ya da kaçırılma suretiyle elde edilen kölelerin üretim aracına dönüştürüldüğü ve bunun sonucunda büyük imparatorlukları ya da ekonomileri besleyen yüksek bir artık-değer yaratıldığı görülür. Bu yüksek artık-değerin yarattığı iştah, modern çağlarda bile köle emeğinden vazgeçilmemesinin nedenidir. Güney ve Kuzey Amerika'daki büyük ölçekli tarım, 19. yüzyılın ortalarına kadar neredeyse tamamen köle emeğine bağımlıydı. Bu tür tarım, geleneksel bitkiler yerine endüstriyel bitkilerin (özellikle pamuk, tütün, kaka-o, kauçuk ve kahvenin) üretimine yoğunlaşmıştı.

Üçüncü biçim küçük köylü işletmeleri yoluyla yapılan üretime dayanır. Burada köylü özgürdür ve temel üretim kararları özgür köylü hanesinde alınır. Anca küçük aile işletmeciliği de denilen bu biçimde çiftçi pazarda oluşan fiyatların, üretimdeki girdi fiyatlarının ve en önemlisi demografik etkinin baskısı altındadır. Nüfusu artan hanenin sahip olduğu en önemli üretim aracı, yani toprak sürekli olarak bölünme ve dolayısıyla verimliliğini yitirme tehdidi altındadır. Öte yandan bütün bu baskı etkenleri köylülüğün çözülmesine ve kırdan kente göçün hızlanmasına neden olmaktadır.

Kalkolitik dönem: Neolitik dönemi izleyen ve aşağı yukarı İÖ. 5500 ilâ 3500 yılları arasında sürmüş olan, Tunç Çağı'nı hazırlayan ekonomik ve toplumsal gelişmelerin yaşandığı dönemdir.

Tunç Çağı: İÖ. 3500 ilâ 1200 yılları arasında, yoğun maden işlemeciği, kent hayatı, yazı gibi büyük kültürel ve iktisadî gelişmelerin yaşandığı, ilk devletlerin ortaya çıktığı uygarlık çağıdır.

Serf: Toprak sahibi olmayan, bir beyin ya da büyük toprak sahibinin toprağında, o toprakta üretim yapmak şartıyla yaşayan ve geçimini böylece temin eden köylü tipidir.

Kaba tarım yapan üretimciler, kendi üretim araçları (toprak, alet-edevat ve emekleri) üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahiptir; ne kadar çalışacaklarına, hangi ürünü ekeceklerine ve ne kadarını ellerinden çıkaracaklarına kendileri karar verirler. Köylülerin ise bu özgürlüğü yoktur. Toprağı tasarruf etme biçimlerine ve emeklerini nasıl kullanacaklarına kendileri değil, emekleri ve üretim araçları üzerinde mülkiyet ve tasarruf hakkını ellerinde tutan kişiler karar verirler. Feodal ve haraççı ilişkilerden kurtulup pazar için üretim yapan özgür köylüler bile, emek ve sermayelerini belirli ölçülerde kontrol edebildikleri halde, sonuçta kendileri dışındaki pazarlara, ürünleri bu pazarlara sevk eden aracılık ilişkilerine ve yönetsel süreçlere, girdi fiyatlarına ve ürünlerinin piyasa değerine bağımlıdırlar.

SIRA SİZDE

Yoğun tarımsal üretim sonucu ortaya çıkan artı ürün, yoğun tarımcılarla kaba tarımcılar arasında önemli farklılıklar ortaya çıkarır. Bunlar nelerdir? Tartışınız.

Enerji ve Çevre

Tarım biçimlerinin tamamının hedefi, tıpkı diğer geçim biçimlerinde olduğu gibi, belirli bir toprak biriminden insanların yararına kullanılabilecek istikrarlı ve güvenilir bir enerji elde etmektir. Bahçeciler yoğun tarım yapan çiftçilere göre dönüm başına çok daha az ürün alır ve enerji (kalori) elde ederler. Ancak buna karşılık bu kalori miktarının elde edilmesi için harcadıkları enerji yoğun tarımcılara göre çok daha azdır. Dolayısıyla birim başına elde ettikleri verim çok düşüktür. Özellikle bahçecilerin besin üretiminde başvurdukları enerji kaynağı büyük ölçüde kendi kas enerjileridir. Onları ilgilendiren yalnızca bir aileyi besleyecek kadar üretim yapmaktır. O nedenle üretim için ayrılan nüfus da diğer tarımcılarla karşılaştırıldığında azdır. Bu nedenle bahçecilikle uğraştıkları halde, çoğu avcılığı da sürdürür. Çünkü lüks bir besin olan eti elde etmek için ayırabilecekleri zaman fazlası vardır.

Fotoğraf 6.7

Doğu Karadeniz'de Çay Tarımı

Kaynak: Abdurrahim Özmen Arşivi

Kaba tarım yapanlar, üretim ve yaşam için görece daha az enerjiye ihtiyaç duyduklarından fiziksel ve doğal çevrelerini de o ölçüde az değiştirirler. Üstelik yaşadıkları ekosistem onlara geniş bir biyolojik çeşitlilik sunar. Yoğun tarımcılar ise aksine tek veya birkaç ürüne bağımlıdırlar ve çevrelerini bu ürün türüne uygun biçimde hatırı sayılır derecede değişikliğe uğrattırılar (Fotoğraf 6.7 Doğu Karadeniz'de çay tarımı). Yoğun tarımcıların tek ürüne bağımlılığı, onların tarih içinde büyük krizlere savrulmasına da neden olmuştur. Örneğin 1840'larda İrlanda'da yaşanan patates kıtlığı ve yakın zamanlarda, 1980'lerde Afrika'nın Sahel bölgesinde (Orta Afrika'da) görülen büyük kıtlık kitlesel göçlere ve ölümlere yol açmıştır. Bu tür risklerin yanı sıra yoğun tarımın yol açtığı en önemli değişim, biyolojik çeşitliliğin ortadan kalkmasıdır. Ürün miktarını artırmanın en güvenli yolu olan tek ürüne bağımlılık, ne yazık ki biyolojik çeşitliliği, dolayısıyla doğanın kendini yenileme ve çeşitlendirme yeteneğini zayıflatmıştır. Bu insanın bir ölçüde doğadan ve onun yerel bilgisinden kopuşu

anlamına da gelir. Oysa bahçeciler, uyguladıkları yöntem gereği doğa hakkında çok şey bilmek zorundadırlar. Özellikle farklı toprak çeşitleri, yangın yöntemleri

ve rüzgâr durumuyla ilgili çok hassas ayarlamalar yapmak durumundadırlar. Bunun yanı sıra farklı bitki türlerinin yetiştirme koşulları, onların yaşam alanlarına ilişkin bilgiler ve mikroiklim koşulları hakkında da çok bilgilidirler. Zira Daniel Bates'in vurguladığı gibi bu bilgiler onların varoluşunun ön koşuludur.

Göçebe-hayvancıların temel enerji kaynağı otlak ve çayırlardır. Otlak ve çayırlardan hayvansal ürünlere dönüşen enerji, bitki tarımcılığına göre çok daha düşük bir verim sağladığı gibi, çok daha fazla emek gerektirir. Zira toplam enerji her dönüşümünde giderek azalmakta ve insanın elde ettiği enerjiye gelindiğinde tarımcının elde ettiği enerji miktarına ulaşabilmek için bir hesaplama göre yaklaşık on iki katı kadar daha fazla katkı istemektedir. O nedenle göçebe-hayvancıların bu zahmetli üretim biçiminden uzaklaşmaları, tarımcılara göre çok daha hızlı olmaktadır. Bu uzaklaşmadaki bir diğer etken geleneksel göçebe-yerleşik karşıtlığıdır. Göçebeler *transhüman*s sırasında tarımcılara ait topraklardan geçtiği için bu üretim birimlerine zarar vermekte ve yerleşikler bu yüzden göçebeleri kendi çevrelerinden uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Devletler de çok daha zor kontrol edebildikleri göçebeleri yerleştirerek onları yerleşik birer vergi birimine dönüştürmeye uğraşmışlardır. Bu üç baskı göçebe-hayvancılığın temel gerilimini oluşturur.

Toplumsal Örgütlenme ve Siyaset

Yerleşikleşme ve nüfus artışıyla birlikte daha karmaşık bir toplumsal örgütlenme ortaya çıkmıştır. Tarım zaten yüksek nüfusu ve bu nüfusun işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Tarlaların temizlenmesi, üretim süreçleri için zamanın düzenlenmesi, ürünün ekimi, dikimi, hasatı ve kaldırılıp depolanması, gerektiğinde pazara iletilmesi, ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözülmesi bir işbirliğini ve örgütlenmeyi gerektirir. Ayrıca bütün bu örgütlenmeyi sağlayacak, karar verecek merci ve kişilerin belirlenmesi, bu kişi ve mercilerin bu işlevleri yerine getirmesi, (evlenme ilişkileri, çocuk bakımı gibi) toplum içi ilişkileri düzenleyecek kuralların koyulması ve gözetilmesi de bu toplulukların temel ihtiyaçları arasındadır. Bütün bu işlevler siyaset kurumunu doğurur. Ortaklaşa çalışan ve eşitlikçi topluluklarda, örneğin avcı-toplayıcılarda, bu tür sorunlar nadiren ortaya çıkar. Çünkü bu tür topluluklarda sorunlar birleşerek değil bölünerek çözülür. Bahçeciler gibi toprağın ortak mülkiyetini kabul eden topluluklarda dahi, sonuçta üretim üzerindeki tasarruf hakkı hanelere aittir. Bir sorun çıktığında bahçecilerin de çekip gitme (göç etme) şansı vardır ama bir kez göç edildiğinde düzenlenmiş üretim ilişkilerini yeniden kurmak oldukça zordur; o yüzden bahçeciler de göç yerine sorun çözme mekanizmaları oluşturmayı tercih ederler. Tarımcılar büyük ölçüde evlilik ve akrabalık ilişkileri temelinde örgütlenirler. Burada temel birim, yukarıda değinildiği gibi, kendi kendine yeterli birer üretim ve yeniden üretim birimi olan hanedir. Hane *aile* demektir. Dolayısıyla hanenin büyüklüğü ve niteliği ailenin tanımını belirler. Ancak üretimden kaynaklanan riskleri karşılamak için bu haneler tümüyle bağımsız değildir ve buna bağlı olarak kendilerinden daha büyük bir *cemaatle* bütünleşirler. Bu bütünleşme evlilik ve akrabalık bağları, daha ileri düzeyde ise dinsel ve siyasal kurumlar aracılığıyla sağlanır.

Göçebe-hayvancılarda da hane (ya da çadır) temel iktisadî ve toplumsal birimdir. Bağımsız bir sürü sahibi olan her hane, yaylalar söz konusu olduğunda başka tür bir mülkiyet ilişkisi içine girerler. Çünkü temel ekolojik birim olması nedeniyle hayatîyet arz eden yayla ve otlaklar, bu temel kaynağın bütünlüğünün, canlılığının korunmasına ve çatışmaların azaltılmasına dönük olarak ortak mülkiyetin konusudur. Sürü sahipliği ve otlaticılığı, gündelik üretim işleri hanelerin sorumluluğu

altındayken, otlak ve yayla hakları bütün çoban topluluğa aittir. Bu karmaşık ilişkileri düzenleyen otorite, ister istemez bitki üretimcilikinden daha ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. buna bağlı olarak birer siyasal birim olarak karşımıza kabileler, aşiretler ve beylikler çıkar.

Siyaset ilişkisi en başta birilerinin karar verme yetkisini tanımakla başlar. Karar verme yetkisi, en ilksel düzeyde bir iktidar ilişkisi yaratır. Dolayısıyla tarımcılar, avcı-toplayıcılara göre çok daha iyi tanımlanmış ve sınırları daha açık biçimde çizilmiş otorite ve iktidar ilişkileri örerler. Bu örgü içinde bir tür önderlik ortaya çıkar. Ancak önderlik rolü tarımcılar içinde büyük bir çeşitlilik arz eder. Örneğin bahçecilerde önder konumdaki reis, sadece belirli bir etki gücü olan bir kişidir. Dolayısıyla otoritesi oldukça zayıftır. Kurumsallaşmış bir örgütü (yani ofisi, memurları, yardımcıları) olmadığı gibi, zor kullanma hakkına da sahip değildir. Reisin işlevi tartışmaları yatıştırmakla, evlilik ilişkilerini ayarlamakla, ayın ve törenleri düzenlemekle, zaman zaman ortaya çıkan köyler veya kabileler arası çatışmalarda ya da mübadele ilişkilerinde önderlik etmekle sınırlıdır. Reis, yetki ve etkisini gelenekten ya da mensup olduğu aileden almaz; aksine müzakere ve/veya avlanma yeteneğiyle ya da başka bazı becerileriyle kendini kanıtlamış biridir. Önderliğinin kaynağı kalıtım, gelenek veya hukuk değil, kendisine duyulan saygı ve kimi zaman salılabildiği korkudur. Bu yüzden otoritesi tamamen kendi kişiliğinden ve kişisel becerisinden kaynaklanır.

Geçimlik tarım yapan toplulukların **klanlar** veya kabileler halinde, kimi yerlerde de bu kabilelerin bütünleşmesiyle, belirli bir pazarın merkezinde yer aldığı beylikler biçiminde örgütlendiğini görmekteyiz. Örneğin Nepal'in Tamang'ları baba soyunu izleyen hiyerarşik olarak sınıflandırılmış klanlar biçiminde ya da soylar halinde bütünleştiğini, yerleşim birimi olarak bir ya da birkaç klanın meydana getirdiği kalabalık köyleri iskân ettiklerini, bu köylerin de bir bağımsız beylik halinde en üst siyasal bütünlüğü oluşturduğunu görmekteyiz. Toplumsal örgütlenmenin karmaşıklık derecesi, ister istemez zenginlik, statü ve siyasal etki bakımından belirli bir eşitsizlik derecelenmesi yaratmaktadır.

Kabile, tarımcılar için temel bir örgütlenme tarzıdır. Kabilelerde kandaşlık esastır ve tanımlanmış bir toprak parçası üzerinde yaşayan birbiriyle akraba bir büyük soydan ya da bir kaç soyun birleşmesinden oluşurlar. Antropolog Elman Service'in tanımına göre kabile, bahçecilik ya da çobanlık gibi yoğun olmayan besin üretimiyle uğraşan, merkezî bir yönetimi ve yatay ve dikey hareketliliği olmayan, sınıfların oluşmadığı, **soy** temelli ve kendisini ortak bir atayla ya da akrabalıkla tanımlayan toplumsal gruptur. Soy grupları **nesepler** veya klanlar biçiminde görülür. Ortak bir atadan gelindiğine inanılır. Bu atanın mutlaka bir insan olması gerekmez, kimi durumlarda bir hayvan da ata olarak tanımlanabilir. Buna totem denilmektedir. Kabileler birkaç soy grubundan oluşabilirler. Ancak bu soy grupları arasında sıkı evlilik ilişkileriyle kurulmuş akrabalık bağı vardır. Bu grupların demografik boyutu da, mekânsal olarak işgal ettiği alan da genellikle küçüktür ve bir ya da birkaç köyü veya köy benzeri topluluğun boyutunu aşmaz. **Konik klan modeline** (bkz. Ünite 8) göre örgütlenen ve soy ilişkilerini bu modele göre düzenleyen kabile toplumları, avcı-toplayıcılara özgü takım tipi örgütlenmeden daha karmaşık bir örgütlenme biçimidir. Av peşinde koşmak ve av sahalarını korumak zorunda olan takım tipi örgütlenme insanı daha savaşçı ve daha dayanışmacıdır. Kabile topluluklarında ise savaşma hali daha az görülür. Zira başka gruplarla çatışmayı gerektirmeyecek geçim stratejileri üretmişlerdir. Göçebe-çobanlık yapan kabile toplumlarında ise çatışma riski fazladır. Bu çatışma riskini azaltan en önemli strateji

Klan: Ortak bir atadan geldiğine inanan, ancak bu atayla bağlarını somut biçimde belirlemeyen ya da bireylerden ataya doğru somut bir soy çizgisi izleyemeyen akraba grubudur.

Soy: Kişiyi dikey biçimde, geçmişe doğru ataya bağlayan, toplumsal ve kültürel olarak tanınmış bağlardır.

Nesep: Gösterilebilir, tanımlanabilir ve kanıtlanabilir soy ilişkisidir.

Konik klan modeli: Baba yanlı soy çizgisini izleyen ve en büyük oğul önceliği ilkesini esas alan, soyun dallarının birbirine karşı hiyerarşik konumlanışının, onların soy çizgisi içinde esas ataya yakınlıklarına göre belirlendiği ve bu konuma göre esas ataya yakın olanın statüsünün daha yüksek olduğu soy ilişkileri sistemidir.

kabilelerin anlaşmalı ya da belirli sözleşme biçimlerine dayalı transhüman döngüleri üretmeleridir. Ancak otlak sahalarının ve sulu bölgelerin kısıtlaştığı durumlarda bu risk yükselir. Özellikle çok sayıda hayvanın sevk ve idaresinin gerektiği durumlarda kabile örgütlenmesi, iktisadî ve siyasî ihtiyaçları karşılamaktan uzaklaşır. Bu durumda *aşiret* ve *beylik* tipinde örgütlenmelerin doğduğu görülür. Bu tür örgütlenmelerde kabilenin başlı başına bir toplumsal birim olmaktan çıktığı ve aşiretleri teşkil eden alt birimler haline dönüştüğü görülür. Kabile toplumları büyük ölçüde eşitlikçi toplumlardır. Bu nedenle kabilenin başındaki kişinin imtiyazları ve büyük yetkileri yoktur. Bir tür akil adam gibi görünen bu kişinin en önemli işlevi, kabile içindeki anlaşmazlıkları çözümlemektir.

Göçebe-çobanlar çok daha iyi örgütlenmiş siyasal birimlere sahiptir. Bu birimler içinde en dikkat çekici olanı *aşiret*dir. Aşiret örgütlenmesi sadece göçebe-hayvancı topluluklarda değil, yerleşik tarımcılarda da görülür. Ancak bu topluluklar büyük ölçüde önceden göçebe-hayvancı olup yerleşik hayata geçen ve temel örgütlenme biçimini bu yeni koşullarda yeniden üreten gruplardır. *Aşiret*, aynı dili konuşan, aynı kültürü paylaşan, göçebe iseler transhüman döngüsü sırasında ortak alanları veya üzerinde anlaşmış yaylak ve kışlakları kullanan, yerleşik iseler ortak bir yerleşme sahası üzerinde yaşayan, büyük ölçüde aynı kökten ya da ortak çıkarların belirlediği bir geçmişten geldiklerine inanan (ortak tarihi ve toplumsal hatırayı paylaşan), birkaç kabilenin ya da soyun oluşturduğu siyasal bir birlik biçimidir. Bu örgütlenme biçimi, genel olarak Avrasya, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da gelişmiş, esas itibarıyla siyasal bir içeriği olan ve ortak köken inancı neredeyse tamamen kabullere dayanan bir *ortak çıkar birliği*ni ifade eder. Bunun en önemli nedeni büyük sahalar üzerinde hareket etme ya da tecavüze açık alanlarda yerleşme pratiğidir. Bu pratiğin zorladığı bu siyasal ve iktisadî birlik biçimi, bu nedenle Afrika'daki kabile örgütlenmelerinden ve avcı-toplayıcı toplulukların birlik biçimlerinden farklılıklar arz eder. Büyük insan ve/veya hayvan topluluklarını sevk ve idare etme, bu topluluklara yetecek ve doyum sağlayacak ölçüde toprağı kontrol etme gereği ve bu toprak üzerindeki iktisadî etkinliği örgütlenme pratiği, hem avcı-toplayıcılardan hem de Afrikalı, Amerikalı ve Okyanusyalı kabile toplumlarından farklı ve daha karmaşık bir örgütlenme örgüsünün hayata geçirilmesini gerektirmiştir. Aşiret tipi örgütlenmede, kabilenin temeli olan kandaşlığın muğlaklaştığı ve önemsizleştiği görülür. Aşiret örgütlenmesinde aşiretin alt birimleri arasındaki kandaşlık ilişkisi genellikle evlilikler yoluyla kurulur ve bu geçici bir durumdur. Zira oluşan yeni koşullara bağlı olarak aşiretin içindeki birimlerin başka gruplara katılmaları ya da başka gruplara mensup birimlerin aşirete katılmaları her zaman mümkündür. Bu nedenle kabile örgütlenmesinin esasını *konik klan modeli* oluştururken, aşiret modelinde egemen akrabalık ilişkisi *dallanan soy sistemi*dir. Dallanan soy sistemine göre örgütlenen birimler arasında hiyerarşik bir ilişki yoktur. Yatay düzlemde bu birimler eşittir ve bu eşit birimlerin oluşturduğu aşirette şeflik (beylik, kabiledaki şefliğe göre daha düşük bir otoriteyi kullanır. Bu otorite genellikle emredici bir nitelikte değil, koordine edici ve düzenleyici bir niteliktedir. Zira aşiret örgütlenmesinin doğası emredici bir otoritenin varlığını güçleştirir. Zaten birimlerin belli bir aşiret altında birleşmelerinin nedeni, ortak hareket etme ihtiyaçlarıdır. Zaman zaman ortak hareket etme ihtiyaçları bir aşiretin boyutunu da aşabilir ve aşiret konfederasyonları kurulur. Bu aşiret konfederasyonları bir tür devlet örgütlenmesi gibidir; çoğu durumda *şeflikler* (beylikler) bir aşiret konfederasyonudur. Bunlar *beylik*, *şeyblik* ya da *emirlik* (*emaret*) adıyla anılırlar.

İlk beylikler, Tunç çağında (İÖ. 3. bin) ortaya çıktı. Ekolojik yaklaşıma göre kaynakların kıt olduğu alanlarda ya da iklimsel değişimlere bağlı olarak kaynakların kısıtlandığı Kafkasya ve Anadolu gibi bölgelerde, kaynakların kontrolü için başlayan yüksek çatışma ortamı, şiddetli rekabet ve sıklaşan savaş durumu, planlama ve eşgüdümün bu koşullarda sağladığı üstünlüğe bağlı olarak, beyliklerin yükselişini sağladı. Beylikler pek çok toplumsal grubu içinde barındıran ve çeşitlilik arz eden bu toplumsal grupların birbirleriyle karşılıklı bağımlılık ve çıkar ilişkisi çerçevesinde örgütlendiği belirli bir toprak parçasında, bu bağımlılık ve çıkar ilişkisinin yarattığı refah ve barışı güvence altına alacak siyasal yapılar olarak ortaya çıktılar. Bu siyasal yapının altında yer alan toplumsal ağ, içindeki aşiretlerin, kabilelerin ya da farklı etnik grupların yüksek derecede bütünleşmesine ve iç uyumu yüksek siyasal birimler olarak buyurucu bir otoriteye bağlanmasına yol açtı. Bu otoritenin kaynağı bey ya da şefi. Bey, diğer örgütlenme tarzlarının aksine iktidarını ve otoritesini kendi ailesinden gelen ardıllarına bırakabilme gücünü de elde etti. Bu birimlerin temel özelliği, Service tarafından, aynı zamanda savaş beyi olan, hem askerî hem de üretimci amaçlarla büyük bir emek gücünü harekete geçirme yeteneğine sahip, dağıtımçı-paylaştıran, büyük adam tipi bir önderliğin varlığı olarak tanımlanmıştır. Ancak bu önderler, erken devletlerde ya da tarım dönemi devlet tiplerindeki önderliklerin aksine, hükümlanlık sahasındaki egemen etnik gruba mensuptu. Bu nedenle önderliğiyle bütünleşmiş savaşçı etnik grup, fetihçi özellikler gösteriyor ve kolay kolay çözülmüyordu. Bu haliyle beylikler, *aşiret* örgütlenmesiyle devlet örgütlenmesi arasındaki bir ara formu ya da bir geçiş formunu ifade etmektedir. Bu nedenle beyliklerin en temel özelliği, çok sayıda insanı ve yerleşim birimini içeren kalıcı bir siyasal düzenleme olmasıdır. Bu siyasî düzenlemede yönetici rolünü üstlenen kesim, aristokratik bir yapıdadır ve süreklilik göstererek hegemonyasını pekiştirir. Bu aristokratik yapıyı güçlendiren bir **ıçevlilik** eğilimi söz konusudur. Bu süreçte *yeniden dağıtım*'ın, yani biriken servetin kurumsal mekanizmalar yoluyla yeniden topluluğa döndürülmesinin, yeri çok önemlidir. Bey, otoritesinin gücünü, geleneksel bağların yanı sıra, bu süreçten alır. Bu nedenle beyliklerde soy aristokrasisinin elinde toplanmış aşırı bir zenginlik görülmez. Savaş ve çatışma ortamlarında beylerin yeniden dağıtımçı işlevlerini besleyen en önemli mekanizma, yağma ve çapul kurumları olur. Beyliklerin, devletlerin tutunamadığı kaotik dönemlerde ve çetin coğrafyalarda hemen yayıldığı gözlenir. Zira bu tür ortamlar etnik aidiyete dayalı siyasal yapılara dönüşü kolaylaştırmaktadır.

ıçevlilik: Bireylerin kendi akrabaları, soyu ya da kabilesi içinden evlenme eğilimidir.

Beslenme ve Sağlık

Bitki tarımcılığı ya da hayvancılık yapan ya da karma olarak her ikisini de sürdüren topluluklar, avcı-toplayıcılara göre çok daha güvenli ve istikrarlı beslenme rejimlerine sahiptir. Beslenme rejimleri bu toplulukların yaşadıkları ekosisteme ve bu ekosistemin sunduğu üretim olanaklarına bağlı olarak değişmektedir. Dolayısıyla bitki ve hayvan üreticiliğiyle birlikte, tamamen bitkisel diyetlerden tamamen hayvansal ürünlere yayılan bir diyet yelpazesi görülür. Burada toplulukların kendi üretmedikleri ama ihtiyaç duydukları besin maddelerini çeşitli mübadele yollarıyla elde ettikleri görülür. Ancak tarımla birlikte insanların tek yönlü beslenme eğilimi de artmıştır. Neolitik Devrim'den sonra Avrasya toplumlarında tahıl ağırlıklı, Uzakdoğu toplumlarında pirinç ağırlıklı ve Orta ve Güney Amerika toplumlarında mısır ağırlıklı bir beslenme biçiminin yaygınlaştığı görülmektedir.

Üretimciliğe geçişle birlikte insanlık pek çok bulaşıcı ve salgın hastalığa da maruz kalmıştır. Belli bir yerde sürekli yerleşme eğilimi, bitkisel üretimin ağırlık ka-

zanmasıyla birlikte diyetin protein bakımından zayıflaması ve bazı yeme-içme alışkanlıklarının yol açtığı hastalıklar, tarım dönemindeki sağlık faturasını yüklü hale getirmiştir. Özetle bugün bildiğimiz insan hastalıklarının kökeni, yerleşik hayata geçiş ve bitki ve hayvan evcilleştirmesidir. İnsanların yerleşik hayata geçişi ve tarım ve hayvancılık yoluyla üretimi bir yaşam tarzının benimsemesi, bu açıdan bir dönüm noktası olmuştur. Bu tayin edici değişiklik, insanların daha önce tanımadıkları birtakım hastalıklarla karşılaşmalarına yol açmıştır. Yerleşik tarımcı yaşama geçişle birlikte tahılların (karbonhidratların) ve nişasta-şeker içeren başka tarımsal ürünlerin yoğun biçimde tüketilmeye başlamasıyla, ağız ve diş hastalıkları, özellikle diş çürüğü yoğunlaşır. Paleolitik avcı-toplayıcılarında ise diş çürüğü neredeyse yok gibidir. Örneğin üst Paleolitik dönem insanların çürük yalnızca %1 oranında rastlanan bir diş hastalığıydı; oysa istikrarlı biçimde yerleşik yaşama geçildikten sonra, bilhassa yoğun yabani tahıl tüketen Çayönü Neolitik insanların bu oran birdenbire %4'e çıkmaktadır (Özbek, 2004). Klasik çağlardan itibaren unlu ve şekerli yiyeceklerin tüketiminde neredeyse sıçrama yaşanması ve bu tür beslenmenin insan beslenmesinin temeli olması, çürük oranında da sıçramaya neden olmuştur. Bu nedenle diş çürüğüne *uygarlık hastalığı* adı verilmektedir.

Tarıma geçişle birlikte ortaya çıkan belki de en dramatik hastalık sıtma olmuştur. Neolitik çağın tarımcı toplulukları, sürekli yerleşimler (köyler) oluştururken çevresinde genellikle bataklıkların bulunduğu sulak alanları tercih etmişlerdi. Bu çevre koşulları aynı zamanda sıtma taşıyıcı sivrisineklerin yaşam alanlarıydı. Holosen dönemin ilk tarımcı yerleşmelerinin çevresinde yer aldığı Karacadağ bölgesi, evcilleştirilen ilk tahılların anayurdu olduğu gibi, büyük olasılıkla Akdeniz anemisiyle bağlantılı sıtmanın da ilk ortaya çıktığı yerdir. Sıtmanın ortaya çıkışıyla ilgili bir başka güçlü hipotez Afrika kaynaklıdır. Bu tezi öne süren Andrew Nikiforuk'a (2000) göre tatlı patates ve diğer nişastalı ürünleri elde etmek için yağmur ormanlarını yok eden Afrikalı çiftçiler, orak hücreli anemi ile bağlantılı sıtma ile insan ilişkisinin de temellerini atmış oldular. Yak-aç tarımı sıtma yayan sivrisineklerin hızla üreyebileceği, içleri su dolu çamurlu gölleri yaratmıştı.

Böylelikle tarımcı yaşam tarzı ile belirli hastalık türleri arasında sıkı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Avcı-toplayıcı dönemde sürekli hareket halindeki insan grupları, belirli virüslerin ve bakterilerin o grup içinde yerleşikleşmesine, kendilerini yeniden üretmelerine imkan tanımayacak coğrafi hareketlilikleri ve hayvansal proteine dayalı beslenme biçimleri ile *yerleşik yaşama özgü* birçok enfeksiyona karşı başarılı bir savunma mekanizması geliştirmişlerdi. İnsan nüfusunun azlığı ve dolaşım sahasının genişliği, belirli salgın hastalıkların insanları vurmasına engel oluyordu. Bu koşullar, ortalama ömrün 25-30 yıl olmasına ve bu uzun dönemdeki çevresel koşulların çetinliğine karşın, türün devamını sağlamış ve küçük bir nüfus artışı bile sağlanabilmiştir. Çiftçi hayatın başlamasıyla ve insanların bu yeni koşullarda sürekli yerleşimlerde (köylerde) barınmayı seçmesiyle birlikte insanlar daha istikrarlı koşullarda daha fazla nüfusu besleyebilir hale geldiler. Ancak özellikle hayvan evcilleştirmesinin ardından ekonomik değer kazanan pek çok memeli hayvanla haşır neşir hale gelen insanlar, çiçek hastalığı, grip, verem, sıtma, veba, uyku hastalığı, kızamık ve kolera gibi, hayvan hastalıklarının evrimleşmiş biçimleriyle de karşı karşıya geldiler. Bu hastalıklar avcı-toplayıcıların tanımadığı hastalıklardı. En azından savaş tarihleri de bize, II. Dünya Savaşı'na kadar, ölümlerin çoğunun savaş yaralarından değil, savaşta taşınan hastalıklardan kaynaklandığını göstermektedir. Diamond'ın (2004, s.253) deyişiyle, "Eski savaşların galipleri her zaman en iyi komutanlara ve silahlara sahip olan ordular değil, çoğu kez yalnızca düşmanlarına

bulaştıracak en berbat mikropları taşıyanlardı”. Gelişen yeme-içme alışkanlıkları da pek çok hastalığa kaynaklık etti. Doğrudan doğruya bakterili yumurta ve et yemekle geçen *Salmonella* ya da domuzların iyice pişirilmeden yenmesinden doğan *Trişinoz* veya Japonların çiğ balık tüketimine bağlı olarak yakalandığı *Aniasakiasis* gibi, hastalıklı hayvanları yemekten kaynaklanan hastalıklar olduğu gibi, hayvanların taşıdığı hastalıklara maruz kalmak sorunun temel kaynağıdır. Bu da hayvanların evcilleştirilmesini tâkiben hayvan yetiştiriciliğinin temel bir yaşam ve geçim biçimi haline gelmesiyle söz konusu olmuştur. Örneğin bugün tıbbi meşgul eden hastalıklardan pek çoğunun evcil hayvan kökenli olduğu bilinmektedir. Kedilerden geçen *kedi humması*, köpeklerden bulaşan spiroket hastalığı (*leptospirosis*), tavuk ve papağan kaynaklı papağan hastalığı (*psittacosis*), sığırlardan insana geçen *brucella* bunlardan sadece bazılarıdır. Bazı hastalıklar ise hayvanlarda varolan bazı mikroplardan evrimleşmiştir. Örneğin kızamık sığır vebasıyla yakın akraba olduğu gibi, tüberküloz ve çiçek hastalığı sığırlardan, grip domuz ve ördekten, boğmaca domuz ve köpekten, *falciparum sıtması* da tıpkı bugün dünyayı tehdit eden kuş gribi gibi kuşlardan kaynaklanmaktadır. Üretimci hayat, bir önceki avcı-toplayıcılığa göre 10 ilâ 100 kat daha fazla bir nüfusun beslenmesini mümkün kılmıştır ama kendilerinin ve evcil hayvanlarının artıklarıyla iç içe yaşamaya başlayan insan, başına dert olacak mikroplara da eşsiz yaşam ortamları sunmuştur. Kentleşme ve dünya ticaretinin gelişmesi, hatta istilâlar bu tür mikropların yaydığı hastalıklara yakalanma ihtimalini daha da artırmıştır. Örneğin veba, kent hayatının ve yoğun ticaret ve istilâ hareketlerinin bize hediye ettiği bir iletir. Bu tür hastalıkların bir başka örneği, 1492’den itibaren Amerika kıtasına geçmeye başlayan Avrupalıların birlikte götürdüğü çiçek hastalığı ve kızamık gibi bulaşıcıların, bu hastalıklara karşı bağışıklık geliştirmemiş olan Amerika yerlilerini vurması ve kitlesel ölümlere yol açmasıdır.

Özet

Sanayileşme öncesinin uyarlanma ve yaşam tarzlarından ilki olan avcı-toplayıcılığın ekolojik, toplumsal, ekonomik özellikleri; nüfus dinamikleri, beslenme biçimleri, sağlık durumları ve yayılım alanları nelerdir?

Avcı-toplayıcılık insan türünün yaşam süresi içinde en uzun sürmüş ve bu türün temel psikolojik ve toplumsal özelliklerinin temelini atmış bir geçim ve yaşam biçimidir. Avcı-toplayıcılar genellikle ürün fazlası yaratmayacak biçimde bir geçim etkinliği sürdüren, buna bağlı olarak eşitlikçi, tabakalaşmanın olmadığı, düşük nüfuslu takımlar halinde yaşayan topluluklardır. Tarım devrimi ile birlikte insanlığın büyük bölümü avcı-toplayıcı hayatı terk edip tarımcı ve hayvancı geçim biçimlerine yönelince, avcı-toplayıcıların yer yüzündeki sayısı hızla azalmış ve avcı-toplayıcılık bugün tarım ve hayvancılık için uygun olmayan marjinal alanlarda çok az insanın sürdürdüğü bir etkinlik haline gelmiştir.

Avcı-toplayıcılıktan bir evcilleştirme devrimiyle sıçranan tarımcı ve hayvancı yaşam tarzının ekolojik, ekonomik, toplumsal özellikleri; nüfus dinamikleri, beslenme biçimleri, sağlık durumları ve yayılım alanları nelerdir?

Avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş, günümüzden 10,000 yıl önce başlayan küresel ısınma sürecinde bitki ve hayvanların evcilleştirilmesiyle başlamıştır. Evcilleştirilen türlere bağlı olarak, dünyanın farklı yerlerinde farklı tarımcı geçim ve yaşam biçimleri doğmuştur. Yoğun tropik yağmur ormanlarında ortaya çıkan bahçecilik ürün fazlası yaratmayan kabile topluluklarının başvurduğu ve ekoloji bilgisinin çok önemli olduğu, bitkisel çeşitliliğe dayalı bir tarz olarak, en basit uyarlanmayı temsil eder. Geçimlik üretimde de artık-değer yaratımı çok azdır ama biz ilk *köylülük* biçimini bu geçim tarzında buluruz. O nedenle bu topluluklar genellikle eşitlikçi toplumlardır ve kabile ve klan örgütlenmeleri altında birleşirler. Yoğun tarım yöntemleri ise karmaşık ve tabakalı toplumların ortaya çıkmasını sağlamış, bugün tanıdığımız kent gibi, devlet gibi, askerlik gibi temel kurumların harcını karmıştır. Bu tabakalaşmış toplumlar serfliğe, köleliğe ve özgür küçük işletmeci köylülüğe dayanmışlardır. Tarım tekniklerinin gelişmesi ve tarıma açılan toprakların büyümesi ile tek ürüne bağlılık, pazar için üretim gibi yeni gelişmeler ortaya çıkmış ve bu gelişmeler köylülüğün üretimi risk altına sokan sonuçlar doğurmuştur. Tarımcıları riske sokan bir diğer önemli etken de yayılan salgın hastalıklar ve tek yönlü beslenme alışkanlıklarının getirdiği sorunlardır.

Kendimizi Sınayalım

1. İnsanlık tarihi boyunca **en uzun** süre uygulanan geçim tarzı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Tarım
 - b. Hayvancılık
 - c. Göçer hayvancılık
 - d. Bahçecilik
 - e. Avcı-toplayıcılık
2. Tarım ve hayvanların evcilleştirilmesi **ilk kez** günümüzden kaç yıl önce gerçekleşmiştir?
 - a. 50.000
 - b. 10.000
 - c. 5000
 - d. 2000
 - e. 1000
3. Avcı-toplayıcıların **temel** örgütlenme biçimi nedir?
 - a. Devlet
 - b. Şeflik
 - c. Takım
 - d. Geniş aile
 - e. Birlik
4. Avustralya kıtasında yaşayan avcı-toplayıcılar hangi isimle anılırlar?
 - a. !Kung-San
 - b. Yanomamö
 - c. Aynu
 - d. Aborijin
 - e. Eskimo
5. Aşağıdakilerden hangisi avcı-toplayıcıların salgın hastalıklara karşı dirençli olmalarının nedenlerinden biri **değildir**?
 - a. Savaşçı olmaları
 - b. Göçebe yaşam tarzı
 - c. Yüksek protein tüketimi
 - d. Sabit bir yerleşim yerinin olmayışı
 - e. Küçük nüfuslu gruplar halinde yaşamaları
6. Gordon Childe tarımın başladığı çağa ne ad vermiştir?
 - a. Üretim çağı
 - b. Evcilleştirme çağı
 - c. Epipaleolitik devrim
 - d. Neolitik devrim
 - e. Büyük dönüşüm
7. Amerika kıtasında **ilk** tarımcı yerleşimler, hangi bitkinin tarımını yapmışlardır?
 - a. Buğday
 - b. Arpa
 - c. Pirinç
 - d. Patates
 - e. Mısır
8. **İlk** evcilleştirilen hayvan aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Koyun
 - b. Sığır
 - c. Köpek
 - d. Kedi
 - e. Domuz
9. Aşağıdakilerden hangisi tarıma geçişle birlikte ortaya çıkan durumlardan biri **değildir**?
 - a. Daha sağlıklı bir yaşam
 - b. Nüfus artışı
 - c. Salgın hastalıklar
 - d. Kişiler ve gruplar arası çatışmalar
 - e. Büyük köy tipi yerleşimler
10. Pastoralizm nedir?
 - a. Köy yaşamı
 - b. Göçebe-hayvancılık
 - c. Bahçecilik
 - d. Kaba tarım
 - e. Yoğun tarım

Yaşamın İçinden

Kalahari Yerlilerinin Dönüş Mücadelesi

Güney Afrika ülkelerinden Botswana'da dört yıl önce geleneksel topraklarından sürülen Kalahari yerlilerinin evlerine dönme umutları ciddi bir darbe aldı. Yerlilerin topraklarına geri dönebilmek için açtıkları davanın sonucu bugün belli olacak. Ancak mahkemedeki üç yarğıçtan biri, hükümetin tezlerine destek verdi.

Kalahari çölünün ortasındaki geleneksel avlanma alanlarını terk etmek zorunda kalan yerliler, hükümetin su kaynaklarını keserek kendilerini buradan ayrılmaya zorladığını öne sürüyor. San halkına bölgeleri dışında barınma imkanı, sağlık ve eğitim hizmetleri sunduğunu söyleyen hükümet, yerlilerin yaşam biçimlerinin değiştiğini bu yüzden buradaki varlıklarının doğayı koruma çabalarını engel teşkil etmeye başladığını söylüyor. Botswana Hükümeti yerlilerin yeni elmas madenleri açılması için topraklarından sürüldüğü iddialarını reddediyor.

Hükümet, Kalahari bazı sondaj çalışmaları yapıldığını doğrulamakla birlikte, bunun ülke çapında devam eden çalışmaların bir parçası olduğunu ve sadece av arazisiyle sınırlanmadığını belirtiyor.

Kalahari yerlilerinin avukatları hükümetin bu kişileri topraklarından kopararak, yardımlara bağımlı olarak yaşayan bir topluluk haline getirdiğini söylüyor. Botswana'daki davanın sonucu dünyanın başka noktalarındaki yerli halklar açısından da önem taşıyor. Zira, bu dava, yönetimlerin, yerlileri topraklarından yasal olarak sürüp süremeyeceğine bir emsal oluşturacak.

Kaynak: 13 Aralık 2006, BBC-Turkish.com

Okuma Parçası

Beyaz Tehdit

Brezilya toprakları içinde yer alan Amazon Ormanları yok olma tehlikesiyle karşı karşıya. Bir an önce önlem alınması gerekiyor. Fransız Antropolog Emilie Barrucand, Amazonlar'da yaşayan kabile üyelerinin ormanla birlikte yok olmaktan korktuklarını söylüyor.

Paris Match dergisi son sayısını dünyanın eşsiz doğal güzelliklerinden Amazon Ormanları'na ayırdı. Dergide turistler tarafından keşfedilmeyi bekleyen Amazon Ormanları'nın yok olma tehlikesine karşı direndiği belirtiliyor. Bilim adamları dünyanın ekolojik dengesi için hayati önem taşıyan ve Brezilya topraklarının yüzde 60'ını kaplayan bu ormanların koruma altına alınması gerektiğini vurguluyor. Ormanların yüzde beşi son 15 yıl içinde tahrip edilmiş. Bu da bir insanın akciğerlerini kaybetmeye başlaması kadar vahim bir tablo. Amazon Ormanları'yla yüzyıllardır iç içe yaşayan yerli kabileler de hızla aynı sona doğru yaklaşıyor. Fransız Antropolog Emilie Barrucand, Amazonlar'da yaşayan Mebengokre kabilesinin şefi Raoni ile üç yıl önce Avrupa'ya konferans vermeye gittiğinde tanışmış. O andan itibaren Şef Raoni, Emilie'yi kendi kızı gibi görmeye başlamış. Aralarındaki güçlü bağ gün geçtikçe daha da artmış.

Gelecek Korkusu

Doğal yaşama aşık olduğunu söyleyen Barrucand, kendisini ağırlayan Raoni ailesinin bireyleriyle hayatının en güzel günlerini geçirmiş. Avrupa'da görmediği bitki ve hayvan türlerini Amazonlar'da keşfetmiş, yerlilerle dertleşme şansına sahip olmuş. "Çağdaş dünyadan uzak yaşayan yerli kabilelerin tek problemi, ormanın yok olmaya başlaması ve beyaz insanlar. Amazon Ormanları, insanlığın en eski yerleşim yerlerinden. Yeryüzündeki cennet gibi. Ancak hızla tahrip ediliyor. Kabileler modern dünyaya sırtlarını dönüp atalarından görüp öğrendikleri şekilde yaşamlarını sürdürüyorlar. Ağaçların tahrip edilmesini hayatlarına müdahale olarak nitelendiriyorlar. 'Beyazlar burada, hemen yanbaşımızda ve topraklarımızı elimizden almak istiyorlar. Biz ise mücadele ediyoruz. Ormanlarımız yok olmasın. Burası bizim geleceğimiz' diyenler çoğunlukta." Emilie'ye göre kabileler oldukça mutsuz. Onları tanıdıkça huzursuzluklarının daha da arttığına şahit olmuş. "Geleceğe korkuyla bakıyorlar. Beyazların silah zoruyla topraklarını alacakları endişesiyle yaşıyorlar. Çocuklarına bırakacakları en değerli mirasın kültürleri olduğunu düşündükleri için benden yardım istediler. Onların tek arzusu topraklarını ve kültürlerini korumak."

Kaynak: Sarsar, A. (2003, 1 Eylül). Beyaz Tehdit. **Akşam Gazetesi Yaşam Eki.**

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanıtınız doğru değilse “Avcı-Toplayıcılık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız doğru değilse “Avcı-Toplayıcılık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız doğru değilse “Avcı-Toplayıcılık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız doğru değilse “Avcı-Toplayıcılık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız doğru değilse “Avcı-Toplayıcılık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız doğru değilse “Tarım ve Hayvancılık Uyarlanma” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız doğru değilse “Tarım ve Hayvancılık Uyarlanma” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız doğru değilse “Tarım ve Hayvancılık Uyarlanma” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız doğru değilse “Tarım ve Hayvancılık Uyarlanma” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız doğru değilse “Tarım ve Hayvancılık Uyarlanma” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kolonileştirme sürecinde Avrupalılar kolonileştirdikleri ülkelerin en verimli, en kolay tarım yapılabilecek, en yaşanabilir bölgelerine yerleşmişler, buralarda büyük çiftlikler ve modern metropoller kurmuş, buralarda madden sahaları açmışlardır. Böylece eskiden avcı-toplayıcıların yaşam alanları olan bu bölgelerde avcı-toplayıcı halkların yaşayabileceği alanlar, avlayıp toplayabilecekleri hayvan ve bitki çeşitliliği ortadan kalkmış, göç yolları kesintiye uğramış ve avcı-toplayıcılar mecburen üretime ve yerleşmeye uygun olmayan (çöl, yağmur ormanlarının iç kısımları gibi) marjinal çevresel koşulların hüküm sürdüğü yerlere doğru çekilmişlerdir.

Sıra Sizde 2

Avcı-toplayıcı topluluklar, doğal besin kaynaklarının tüketimine dayanan bir geçim biçimine sahip oldukları için küçük nüfuslu göçebe topluluklar olmak zorundadırlar. Nüfusun büyümesi ve bir yerde uzun süreli kalış, besin kaynaklarının tükenmesi riskini doğurur. Nüfusun küçük olması ve göçebelikle, hem bu riski ortadan kaldırır hem de besin kaynakları üzerindeki rekabet ve çatışmayı azaltır. Avcı-toplayıcılarda üretim ve ürünün depolanması yoktur. Dolayısıyla ürünün ve üretim araçlarının belli kişi ve gruplarda toplanması ve diğer kişi ve grupların bunlara erişiminin az olması gibi durumlar ortaya çıkmaz. Ayrıca avcı-toplayıcı geçim tarzında iş bölümü oldukça sınırlıdır, genellikle sadece cinsiyete dayalı bir iş bölümü görülür. Farklı meslekler bulunmaz. Bu sebeplerle avcı-toplayıcı topluluklarda iktisadî, siyasal ve kültürel olarak birbirinden farklı özelliklere sahip toplumsal tabakalar yoktur. Avcı-toplayıcılar, hiyerarşik yapının görülmediği eşitlikçi topluluklardır.

Sıra Sizde 3

Buzul çağıının bitmesiyle birlikte iklimde ortaya çıkan ısınma Doğu Akdeniz koridorunda ve Kuzey Irak-Yukarı Mezopotamya bölgesinde yabani tahıl türlerinin yayılmasına neden olmuştur. Epipaleolitik adı verilen dönemde bu bölgede yabani tahılları toplayarak ve avlanarak geçinen insanlar kademeli olarak yerleşik yaşama geçmişlerdir. Bunun en önemli nedeni tahılların yıl boyunca tüketilebilmesi için depolanması ihtiyacıdır. Bu dönem yerleşimlerinde arkeologların bulduğu tahıl ambarları bunun kanıtıdır. Böylece küçük köy yerleşimleri ortaya çıkmış, ancak Neolitik dönemde tarımın ve hayvan evcilleştirmesinin başlamasıyla birlikte bu köyler büyümüş ve gelişmiştir. Tarım yerleşik yaşamı zorunlu kılan bir etkinliktir. Toprağın mevsimlere bağlı olarak ekilmesi, hasatın toplanması, depolanması ve yıl boyunca tüketilmesi için yerleşik bir köy yaşamı gerekir. Tarımın hızla yaygınlaşmasıyla birlikte yerleşik köy yaşamı da dünyada yayılmış ve pek çok yerde göçebe yaşam tarzının yerini almıştır. Göçebe yaşam tarzınıysa sadece tarım yapmayan avcı-toplayıcı ve göçebe hayvancı topluluklar sürdürmüşlerdir.

Sıra Sizde 4

Yoğun tarımın yarattığı artı-ürün, tarım dışı meslekleri besleyebilecek bir gelir düzeyi yaratmış ve insanlar arasında bir uzmanlaşma başlamıştır. Artı-ürün aynı zamanda bir pazarı gerektirdiğinden piyasa ilişkileri gelişmiş, piyasa ilişkileri içinde doğrudan ya da dolaylı olarak çekilen gelir, belirli kişilerin zenginleşmesine yol açmış ya da servetin belli ellerde toplanmasına izin vermiş, böylelikle de servet ve statü farkına dayalı tabakalaşmanın temelleri atılmıştır. Ürünün toplanma ve dağıtım mekanizmaları köylüleri büyük ölçüde piyasanın dinamiklerine bağımlı kılmış, zaman kullanımı, kaba tarımcılara göre çok daha sıkışık ve boş zaman yaratmayacak biçimde kritik hale gelmiştir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Bates, D.G. (1996). **Cultural Anthropology**. Needham Heights, Mass.: Allyn & Bacon.
- Braidwood, R.J. (1995). **Tarih Öncesi İnsan** (Çev. M.Glazer, D.Arisan-Günay, B. Altınok). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Chagnon, N.A. (2004). **Yanomamö: Savaş Doğanlar** (Çev. B. Bölükbaşı). İstanbul: Epsilon.
- Childe, V.G. (1978). **Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi** (Çev. F.Karabey-Ofluoğlu). İstanbul: Varlık.
- Cipolla, C.M. (1980). **Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus** (Çev. M.S.Gezgin). İstanbul: Tur.
- Diamond, J. (2004). **Tüfek, Mikrop ve Çelik** (Çev. Ü.İnce). Ankara: Tübitak.
- Dolukhanov, P. (1998). **Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı** (Çev. Suavi Aydın). Ankara: İmge.
- Güvenç, B. (1974). **İnsan ve Kültür**. İstanbul: Remzi.
- Kottak, C.P. (2001). **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış**. Ankara: Ütopya.
- Lee, R. (1968). What Hunters Do for a Living, or How to Make Out on Scarce Resources. Lee, R. & I.De Vore. (Der.) **Man the Hunter**. New York: History Museum, 47-79.
- Lee, R. ve R.Daly. (Der) (1999). **The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindner, P. (2000). **Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar** (Çev. M.Günay). Ankara: İmge.
- Maisels, C.K. (1990). **The Emergence of Civilization: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities, and the State in the Near East**. London & New York: Routledge.
- Mannion, A.M. (1999). Domestication and the Origins of Agriculture: An Appraisal. **Progress in Physical Geography**, 23(1), 37-56.
- Nikiforuk, A. (2000). **Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi** (Çev. S.Erkanlı). İstanbul: İletişim.
- Öksüz, B. (2002). Beslenmek. **ArkeoAtlas**, 1, 84-87.

- Özbek, M. (1981). Eski İnsanlarda Görülen Bazı Hastalıklar Üzerine. **Tübitak Bilim ve Teknik**, 160, 8-11.
- Özbek, M. (1983). **Dünden Bugüne Kızılderililer: İbrahim Yasa'ya Armağan Kitabı**. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını, 359-367.
- Özbek, M. (2004). **Çayönü'nde İnsan**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Özdoğan, M. (2002). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ. **ArkeoAtlas**, 1, 66-83.
- Renfrew, A.C. (1987). **Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins**. Londra: Jonathan Cape.
- Sahlins, M. (1972). **Stone Age Economics**. Chicago: Aldine.
- Service, E.R. (1971). **Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective**. New York: Random House.
- Tapper, R. (1997). **İran'ın Sınırboylarında Göçebeliler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi** (Çev. F.D.Özdemir). Ankara: İmge.

7

Kent, Devlet ve Endüstri

Kent, insanlığın tarımcı üretim tarzıyla birlikte yaratılan artık-ürünün bir sonucu olarak doğdu. Ancak endüstri devriminden sonra insanlığın temel yerleşme örgütlenmesi haline geldi. Ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde bu örgütlenme, düzenli ve planlı bir biçimde gelişirken ekonomisi zayıf ülkelerde kentler düzensiz ve sağlıklı biçimde büyüdü.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- 👁 Kentleşme hangi dinamiklerle ortaya çıkmıştır ve tarımsal üretim dışındaki tabakalaşma nasıl doğmuştur?
 - 👁 Tarımda ortaya çıkan yüksek artı-ürün devletlerin oluşumunu nasıl beslemiştir ve bu temelde devlet bir kurum olarak nasıl gelişmiştir?
 - 👁 Endüstri devrimiyle birlikte ne gibi değişimler yaşanmıştır ve yeni yaşam biçiminin temel özellikleri nelerdir?
 - 👁 Servetin belli merkezlerde birikimiyle birlikte ortaya çıkan dünya ekonomik sistemi içinde eşitsizlik nasıl ortaya çıkmıştır ve bölgeler buna göre nasıl iktisadî bir hiyerarşi içine girmiştir?
 - 👁 Endüstri toplumu içinde kültür nasıl dönüşmüştür ve buna bağlı olarak antropoloji ne gibi yeni alanlara açılmıştır?
- sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.*

Örnek Olay

Urfa ve Harran'da Değişme

Urfa'da Atatürk Barajı ve sulama kanalları ile birlikte sulı tarıma geçilmesi bazırlıkları yapılmaktadır. "Sulu tarıma geçilmesi çalışmaları henüz tamamlanmamış olmakla birlikte, yapılmış olanlarda hem verimi artırmak gibi olumlu, hem de yoğun sulamadan kaynaklanan ve yakın gelecekte tedbir alınmadığı takdirde çölleşmeye yol açabilecek olumsuz sonuçlar ortaya çıkmıştır." Ekonomik alandaki gelişmelerle kıyaslandığında kültürel değişme daha yavaş işleyen bir durum arz etmektedir. Bir yanda tüketim alışkanlıkları hızla değişmektedir. Örneğin, binek oto veya lüks tüketim, cep telefonuna büyük bir talep artışı gözlenmektedir. Öte yandan bu gelişme değer yargılarında aynı paralelde olmamaktadır. Kadınlar kamusal yaşamda yer almaya başlamışlar ama kız çocuklarının okutulması hâlâ ciddi bir sorun olmaya devam etmektedir. "Eskiden evden çıkmayan kadınlar pazarlamacı olmuşlardır. Kan davalarında azalma görülmekte[dir], kadının aile içi etkinliği artmış ve iki eşli insanlar dışlanmaktadır. Özgürlük talepleri artmıştır. Yalnız bu arada hırsızlıkta da artma vardır." Bir tarafta gelir, bir taraftan refah düzeyi artarken bir yandan da sulı tarımın getirisinde yararlanamayan bir kesim giderek fakirleşmekte veya fakirliğinin daha fazla farkına varmaktadır. Eskiden berkesin alt gelir düzeyinde olduğu bir toplumda gelir farklılığı doğmuş bu da hırsızlık gibi bir takım davranışları beraberinde getirmektedir. Evlerde beyaz eşyaya talep artmış, TV, buzdolabı, çamaşır makinesi her eve girmeye başlamıştır. Yani şehirde tüketim alışkanlıkları da radikal değişimler göstermektedir (örneğin otomobiller, ev eşyaları, insanların sebze ve meyve alışkanlıkları değişti). Cep telefonlarındaki yayılma dünyadakine paralel olarak burada da görülmektedir. "Eğitim alanında özel okullar açıldı ancak eğitime bakış değişmedi. Çocuklar yine hasat sonuna kadar tarlada çalışıp, sonra okula gidiyorlar. Bu anlamda zenginlik eğitime yansımadı"... [Ekonomik değişmeler] "aşiret yapılarında çözümlere neden olmuştur. Ancak aşiret yapısının çözülmesi mafyayı ortaya çıkaracağı için tehlikeli de sayılmaktadır". Aşiret yapısı rekabet ortamına girdi, bir çok insan ağaya eskisi gibi bağlı değil ve kendisi için çalışmaktadır. Aşiret yapısı ile ilgili bu gelişme aslında hem iyi hem de kötü denebilecek sonuçlara götürebilecek bir durumdur. Çözümle bir anlamda özgürlük getirebilecekse de... [sosyal] kontrolün yerini nelerin alabileceğinin araştırılması gerekmektedir...

Kaynak: Kalaycıoğlu, Sibel. **GAP Bölgesinde Urfa, Harran ve Diyarbakır'da Farklı Konularda Toplumsal, Kültürel ve Ekonomik Değişim Beklentileri.** Ankara: ODTÜ GAP Araştırma ve Uygulama Merkezi Çalışma Raporu.

Anahtar Kavramlar

- Kent
- Devlet
- Endüstrileşme
- Makineleşme
- Kent Devrimi
- Endüstri Devrimi
- Yüksek Kültür
- Büyük Gelenek
- Küçük Gelenek
- Azgelişmişlik
- Üçüncü Dünya
- Çokkültürcülük

İçindekiler

- GİRİŞ
- KENTLEŞME VE TARIM DIŞI TABAKALAŞMANIN DOĞUŞU
- DEVLETİN GELİŞİMİ
- ENDÜSTRİ TOPLUMU VE YENİ YAŞAM BİÇİMİ
- İKTİSADİ EŞİTSİZLİĞİN YAYILMASI, AZ GELİŞMİŞLİK VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA
- ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK, ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK VE ANTROPOLOJİDE YENİ YÖNELİMLER

GİRİŞ

Kültür tarihçisi V. Gordon Childe'in tarihteki ilk büyük devrim olan tarım devriminden sonra ikinci büyük devrim olarak işaret ettiği olay *Kent Devrimi*'dir. Childe'in tarım ya da kent devrimi gibi isimlerle andığı devrimci sıçramaları, insanlığın yaşam ve geçim biçiminde köklü değişimlere yol açan ve vuku bulmalarıyla bir önceki dönemin özelliklerinin kökten değiştiği dönüşümlere karşılık gelir. Childe'in kent devrimi belirlemesi, kendisinden sonraki antropolog ve kültür tarihçilerince pek itibar edilmemiş ve tarımcı dönemin önemli bir gelişmesi olarak nitelendirilmiştir. Bu antropolog ve kültür tarihçilerinin vurguladığı asıl büyük dönüşüm 18. yüzyılın *Endüstri Devrimi*'dir. Endüstri Devrimi, tarım döneminin koşullarını kökten değiştirmiş, köylülerin ve toprak üzerindeki artık ürüne el koyarak zenginleşen yönetici ve aristokratların yerini geniş kentli sınıflar, işçiler, burjuvalar ve hizmet çalışanları (beyaz yakalılar) almıştır. İnsan ve hayvan emeğinin yoğun kullanımıyla yapılan üretim, artık makinelerin ve farklı enerji kaynaklarının kullanımıyla kitlesel halde yapılmaya başlanmış, el becerisi ve emeğinin yerini, karmaşıklaşan araç ve gereçleri (makineleri) kullanma kabiliyeti ve seri üretim becerileri almıştır. Zamanın ve mekânın anlamı değişmiş; insanlık yeni toplumsal örgütlenme biçimleriyle tanışmıştır. Bu ünite bu büyük dönüşümün altında yatan süreçleri ve yarattığı toplumsal ve kültürel sonuçları ele alacağız.

KENTLEŞME VE TARIM DIŞI TABAKALAŞMANIN DOĞUŞU

Tarihte ilk kentler, İÖ. 4. binin sonunda (Tunç Çağı'nda) Mezopotamya'da ortaya çıktı. Tarımsal etkinliğin merkezi olan ve tarımda çalışan nüfusun mekânsal örgütlenmesi olarak tanımlanabilecek köylerden farklı olarak kentler, tarım dışı nüfusun yaşadığı ve tarımda ortaya çıkan ürün fazlasının pazarlanıp mübadele edildiği merkezler olarak doğdular. Onların doğuşunu destekleyen koşullar, sulama kanalları açılarak yapılan ve doğa koşullarına bağımlı olmaktan çıkarılmış yoğun tarım yöntemlerinin yarattığı artık-değerle ilişkiliydi. Bu artık-değer tarım dışı bir nüfusu besleyecek noktaya ulaştığında, tarımcı nüfusun ihtiyaç duyduğu şeylerin üretiminde uzmanlaşmış ve birtakım hizmetlerin verildiği yeni mekânlar, yani kentler, örgütlendi. Kentler, burada ortaya çıkan tarım dışı iş bölümüne dayalı idi. Öte yandan tarımda ortaya çıkan artığa vergi veya haraç yoluyla el koymaktan kaynaklanan zenginlik ve iktidara bağlı tabakalaşma kentlerin örgütlenme zemini oldu. Böylelikle yoğun nüfusun, ticaretin ve biriken servetle beslenen bürokrasinin merkezi olarak kent ortaya çıktı. İlk kentler, çevrelerinde yer alan tarımcı yerleşmelerin oluşturduğu bir ağın merkezi olarak oluştu. Bu art alanın yarattığı artık değerden beslenen kentler, kendisine bağlı bu kırsal ağın ihtiyaçlarını karşılayacak kurumları oluşturarak bu artık değere çeşitli biçimlerde el koyma mekanizmalarını da geliştirdi.

Zamanla kentler, kol emeğinin ve tarımsal üretimin merkezi olan kırsal alanın ve köylülüğün karşıtı olarak tanımlanmaya başlandı. Tarımsal üretimin ve üretimde kullanılan kaba emeğin yerine kentler, uzmanlaşmış emeği, ticaret ilişkilerini, biriken servetle birlikte çevresiyle girdiği eşitsiz ilişkiyi, yazılı kültürü, dolayısıyla daha incelmış bir yaşam tarzını, yani **yüksek kültür**ü temsil eder hale geldiler. Bu yüksek kültür kendi tavrını, gelenek ve alışkanlıklarını geliştirdi. Zaman içinde bu tavır, gelenek ve alışkanlıklar bütün toplumun ulaşması gereken *değerler* ve *idealler* haline geldi. Böylelikle *medeniyet* kavramıyla kent arasında sıkı bir ilişki kurul-

Yüksek kültür: Yazıya, karmaşık dil becerilerine, pahalı ve lüks tüketime, gelişmiş ve katı protokollerin geçerli olduğu tutumlara ve incelmış bir sanata dayanan, toplumun seçkinlerinin kültürüdür.

muş oluyordu. Batı dillerinde bu kavram *civilization* terimiyle karşılanmaktadır. Sözcüğün kökündeki *civil* mastarı Latince *civis*’ten gelmekteydi ve *civis*, doğrudan doğruya kenti ima etmekteydi. Kavramın bizim de kullandığımız Arapça eşi, yani *medeniyet* de, *medine*, yani kent kavramından türetilmişti. Bu çerçevede üretilen bir başka kavram çifti, *büyük gelenek-küçük gelenek* kavramlarından oluşur. Bu terimler Redfield (1956) tarafından geliştirilmiştir. Kavramlar, kentli seçkinlerin yazılı gelenekleri (büyük gelenek) ile köylülerin yazıya ve kesin kurallara dökülmemiş olan gelenekleri (küçük gelenek) arasındaki karşıtlığı vurgulamaktadır. Bu ayırım, aynı zamanda *yazılı kültür-sözlü kültür* karşıtlığına karşılık gelmektedir. Büyük gelenek bir yazı dilinin gelişmesini, ona ilişkin olarak resmî bir yazı dilinin ve bununla bağlantılı bir edebiyat dilinin doğmasını sağlar. Sözlü gelenek ise kırsal kültürün kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktardığı kültür ürünlerini barındırmaktadır. Bugün halkbilimciler genellikle bu sözlü kültür alanıyla uğraşırlar. Örneğin divan şiiri bir büyük gelenek ya da yazılı kültür ürünüyken, âşık geleneği bir küçük gelenek veya sözlü kültür ürünüdür. Öte yandan büyük gelenek, yöneticilerin temsil ettiği resmî ve **ortodoks dünya görüşünü** yansıtırken, küçük gelenek daha gevşek ve daha *bağdaşmacı gelenekleri* (Bkz. Ünite 9) bünyesinde barındırmıştır. Bir anlamda kentin bütün **kozmopolitizmi** bu yazılı kültürün çatısı altında birleşir. Örneğin Osmanlı saray müziği, Osmanlı toplumunda önemli bir büyük gelenek ögesi olarak görülebilir. Bu müzik türü kendisinden önceki (Bizans) saray müziğinin özelliklerini devralarak evrilmiş ve kentsel kozmopolitizmi oluşturan pek çok kaynak, bu temel biçimleniş altında bu müziğe katkı yapmıştır. Osmanlı saray müziğini besleyen kaynaklar arasında Ermeni, Rum ve Yahudi besteciler önemli bir yer tutar. Bizzat padişahların bazılarının da besteci ve güfteci olması da bu çatının merkezine işaret etmektedir.

Ortodoks dünya görüşü: Egemen ve yazılı kurallara dayanan, toplumun yönetici seçkinlerinin benimsediği dünya görüşüdür.

Kozmopolitizm: Farklı kültürlerin, dünya görüşlerinin ve geleneklerin bir arada bulunduğu ve birbiriyle karışma eğiliminde olduğu toplumsal-kültürel ortamdır. *Ulusal* ya da *yerli* olmama hali.

Ancak bu iki gelenek arasında sürekli bir alış-veriş ve buna bağlı olarak sürekli bir *kültürleşme* vardır. Büyük gelenek, zaman içinde küçük geleneğin öğelerini devşirip incelterek kente uyarlayabilmekte, büyük gelenek de köylüler tarafından yeniden yorumlanmak suretiyle kırsal koşullara uydurularak benimsenebilmektedir. Örneğin divan şiiri sadece Osmanlı sarayının denetimi altında gelişen bir tür olarak kalmamış ve halk şiirini de etkilemişti. Bunun gibi Osmanlı saray müziği de küçük geleneğe ait bazı makamlardan yararlanmış, halk müziğinde de büyük geleneğin makam dizgelerinden esinlenmeler ortaya çıkmıştır.

Bu kent-kır ikiliğinden *yerel-evrensel* ya da *yerli-kozmopolit* kavram çiftlerine de gidilebilir. Kentler, tarih boyunca hem kendi art alanlarının barındırdığı etnik, dinsel ve kültürel karmaşıklığı (çeşitliliği) barındıran ve yansıtan birer mikrokosmos olmuş hem de kendi art alanları dışında kalan dış dünya ile girilen iktisadî ve siyasal ilişkilerin odağı olarak başka kültürlerden gelen yeniliklerin giriş kapısı olmuştur. Böylelikle farklılık ve çeşitlilik ile kentler özdeş hale gelmiştir. Sadece bugünkü kentler değil, tarihsel kentler de böyledir. Örneğin Tunç Çağı’nın görkemli merkezlerinden Kaniş-Karum (bugünkü Kayseri yakınlarındaki Kültepe), Yukarı Mezopotamyalı bir halk olan Assurların Anadolu içindeki en önemli ticaret kolonisi olarak hem Assurların hem de yerli halkların birarada yaşadığı kozmopolit bir kentti. Bunun gibi antik dönemin pek çok kentinde bir çok-dilliliğin egemen olduğunu görürüz. Örneğin Hititlerin başkenti Hattuşaş’da ünlü Kadeş antlaşmasının yazılı olduğu taş levha Akkadca ve Hititçe olmak üzere çift dillidir. Aynı zamanda Hattuşaş’da çok sayıda tapınak görürüz. Bu tapınakların her biri Hititlere bağlı diğer kentlerin tanrıları için yapılmıştı. Dolayısıyla tarihin bu büyük kentinde pek çok yerel inanç bir arada temsil ediliyordu. Bunun gibi ticaret ilişkileri yoluyla çok

farklı kültürlerle ait inançların kentlerde temsil edildiğini görürüz. Roma döneminin Bergama'sında yerel inançlara ilişkin tapınakların yanında bir büyük Mısır tapınağı da vardı. Benzer biçimde Sardis (bugünkü Salihli yakınlarındaki Sart) kentinde yaşayan kalabalık bir Yahudi kolonisi mevcuttu. Kentler ticarî gerekler, üretim ihtiyaçları gibi kırsalı aşan yeni-tanımlanmış ihtiyaç ve işlevler yüzünden, bu ihtiyaç ve işlevleri görece farklı topluluklara kucak açmışlardır. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u alır almaz buradaki Rum Ortodoks ve Galatalı Latin cemaatlerine güvence verip burada kalmalarını sağladığını ve Anadolu'daki Ermeni toplumundan kalabalık bir grubu bu kente taşıyarak burada bir Ermeni Patrikliği kurduğunu hatırlayalım. Hem şehrin iktisadî hayatının çökmemesi için hem de kentin canlanarak Akdeniz'deki rolünü yeniden kazanması için Fatih, bir yandan kentin başlıca tabakalarını oluşturan bu toplulukları korumuş bir yandan da kente başka zanaatkâr toplulukların yerleşmesini özendirmiştir. Ankara'da da durum farklı değildi. 16. ve 17. yüzyıllarda dünyadaki tiftik yünü ve sof üretiminin merkezi olan Ankara, Türklerin yanı sıra, kalabalık Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerini barındırdığı gibi, İngiliz ve Hollandalı tüccarların da yaşadığı bir kentti. Bu durum kentleri ister istemez kozmopolit, yani *çok kültürlü* yapmaktadır.

DEVLETİN GELİŞİMİ

İlk Devlet

Kentlerle birlikte pek çok kurum ve yenilik gelişti. Bunların başında örgütlü din, askerlik kurumu ve yazı gelir. Bu kurumlar ve yenilikler karşımıza *ilk devleti* çıkarır. İlk devletler, genellikle doğal-coğrafi sınırlarla belirlenmiş bir toprak parçasına hükmeden bağımsız siyasal yapılar olarak doğdular. Hükümlerliklerini belirleyen doğal sınırlar, denetleyebilecekleri tarımsal üretim alanıydı. Bu tarımsal üretim alanının merkezinde, bu alanın ihtiyaçlarını karşılayan bir kent doğmuştu ve kent ilk devletin ön koşuluydu. Kent aynı zamanda merkezî bir ekonominin varlığına işaret ediyordu. Zira orası aynı zamanda merkezî bir pazar yeri, ticaret orada yapılıyor, devletin gelirini teşkil eden vergi burada toplanıyor, tarım dışı mal ve hizmetler orada üretiliyordu. Bütün bunlar karmaşık bir örgütlenmenin başlangıcı ve iş bölümüne dayalı bir toplumsallaşma demektir. Tarımsal üretimden beslenen nüfusun artışı ilk devletlerin oluşumunu tetikleyen önemli etkenlerden biriydi. Nüfus artışıyla birlikte, insan topluluklarının daha basit toplumsal örgütlenme biçimleri nüfusun tamamını denetleyemez hale gelmiş ve muhtemelen bu durum çatışmaları körüklemişti. Bu çatışmaların varlığından kaynaklanan düzen ihtiyacı da bir başka önemli etken. Büyük ölçüde sulamalı tarım üretiminin sağladığı ürün fazlasından kaynaklanan zenginlik, başka toplulukların yağma ve baskınları için önemli bir çekim alanı yaratmış olmalıydı ve bu zenginliğin korunması ve sürekliliğinin sağlanması da düzen ihtiyacını besleyen bir başka etken. Böylece *koruyucular*, yani artı-üründen beslenmek koşuluyla o ürünün güvenliğini sağlayan profesyonel askerler ortaya çıktılar. Koruyucuların varlığı, hiç kuşkusuz bütün bu zenginlikten kaynaklanan toplumsal tabakalaşmanın yarattığı *mülkiyetin* varlığıyla ilişkiliydi.

Devletin üç işlevi tanımlanmıştır:

1. Üretim araçlarının ve üreticilerin korunması ve gelişmesi için gerekli koşulların sağlanması,
2. Üretim ilişkilerinin korunması ve gelişmesinin sağlanması,
3. Devlet aygıtının güçlü tutulması ve devletin toplumun sürekli bir biçimde üstünde yer almasının sağlanması.

Bu işlevlerden de anlaşılacağı gibi, devlet aygıtı ile üretim arasında doğrudan bir ilişki ve gereklilik söz konusudur. Bu nedenle tarihte ilk devlet biçimlerinin ortaya çıkması, tarım devrimini izleyen gelişkin bir aşamayı beklemiştir. Tarımın başlangıç aşamalarına ait üretim şekilleri, devletin oluşması için gereken koşulları yaratamamıştır. Günümüzde çapa tarımı ve avcılıkla geçinen toplumlar üzerine yapılan araştırmalar, besin üretimine aktif olarak katılan nüfusun yüksek oranı nedeniyle (nüfusun üçte ikisinin bilfiil çalışması gerekmektedir) bu toplumların geniş ölçekli örgütlenmelere girişemeyeceğini, bir devlet kuramayacakları gibi bir devlet sisteminin parçası da olamayacağını göstermiştir. Benzer biçimde İskandinavya'nın kuzeyinde geyik üreticiliği ile geçinen Lap toplumu da devlet kuramamıştır. Devlet kurmaya yönelen karmaşık örgütlenme biçimine ve üretimsel artığın çok sayıda insanın geçim etkinliği dışında yer alan etkinlikleri destekleyebilecek seviyelere ulaşmasını sağlayan tarım teknolojilerine sahip *büyük gelenekler* arasında Mısır, Mezopotamya, Yunan, Roma, İran, Hitit, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı devletleri sayılmaktadır. Zira devletin birinci ve ikinci işlevleri, geçim etkinliği dışında uğraşları üstlenen çok sayıda uzmanlaşmış kişinin ve bilhassa askerlik kurumunun varlığını gerektirir. Bu uzmanlaşmış kişilerin ve askerlerin finansmanı için devlet aygıtı, vergi veya haraç biçiminde tarımsal üretimden artığı çekecek mekanizmalardan yararlanır. Bu mekanizmalar, devletin üçüncü işlevini gerektirir ve pekiştirir. Bu işlev, devleti başlı başına bir zor aygıtı haline sokmaktadır. Şu halde bu işlevleri yerine getirmek için devletin dört temel kurumdan oluştuğu söylenebilir:

1. Belirli bir toprak üzerinde hükümrانlık ve bu toprakta yaşayan insanlar üzerinde varsayımsal ve ideolojik hâkimiyet
2. Hukuk
3. Güvenlik ve zor aygıtları (ordu, polis, milis vs.)
4. Maliye (üretimden artığı çekme mekanizmaları).

Bu dört kurum, ilk devlet biçimlerinde askerlerin ve din adamlarının da içinde bulunduğu ve yönetici-seçkinlerden oluşan, bu haliyle de modern hükümetlerin yerini tutan saray örgütlenmesi tarafından bütünleştirilmekte; çoğu zaman yönetici kendi şahsında askerî ve dinsel ödevleri birleştirebilmekte ve yönetici-seçkinlerle teba arasında bir **toplumsal hareketlilik** bulunmamaktaydı. Birinci kurum yani varsayımsal ve ideolojik hâkimiyet, büyük ölçüde devlet aygıtının egemenlik alanını oluşturan taşraya atadığı memurlar veya aristokratlar ile ideolojik aygıtın taşradaki temsilcilerinden (din adamlarından) oluşur. Böylelikle hem taşranın denetimi elde edilmiş hem de devletin bekâsı ve bu bekânın en önemli unsurlarından olan artığın (artık-değerin) çekilmesine ilişkin rıza çerçevesi sağlanmış olur. Rızanın kaybolduğu ve bekânın tehlikeye girdiği durumlarda devletin üçüncü kurumu, yani güvenlik ve zor aygıtları devreye girecektir. Güvenlik ve zor aygıtları, aynı zamanda, üretim araçlarının, üreticilerin ve üretim ilişkilerinin korunmasını da üstlenmiştir. Üretim araçlarının, üreticilerin ve üretim ilişkilerinin korunmasına yönelik düzenleyici kurum, hukuktur. Zor aygıtları, hukukun uygulanmasını sağlar. Bu anlamda devletin ayırdedici yönü, zor kullanma yetkisinin meşruluğundadır. Zor kullanma yetkisinin meşruluğunu koruyan en önemli ilke, zor aygıtlarının hukukla bağlı oluşudur. Bu kurumsal ilişkiler çerçevesinde “hukuk dairesi” tamamlanır ve bu daire “adalet mülkün temelidir” sözünde ifadesini bulur. Devletin zor kullanma yetkisinin meşruluğuna işaret eden bir başka söz, “ya devlet başa, ya kuzgun leşe” sözüdür. İlk devletlerle birlikte, toplumsal düzeni sağlayan hukukun sözel olmaktan çıktığını ve yazılı hale geldiğini görürüz. Sözel hukuka genellikle *örf* adı verilir. *Örfî hukuk*, yazılı olmayan ama güçlü bir yönetim geleneğinin ku-

Toplumsal hareketlilik:
Toplumsal hareketlilik, toplumun bir tabakasından veya sınıfından başka bir tabakasına ve sınıfına geçiş yönündeki esnekliktir.

rallarına ilişkin bir bütündür. Kanun haline getirilmemiş kurallardan oluşmasına karşın örf, halkın kendiliğinden uyduğu gelenekleşmiş kurallar manzumesi olması bakımından hukukun temel kaynaklarından biridir ve görece uzun bir süre uygulanmış ve uygulanmakta olan kamusal eylemlerin tekrarlanması olarak tanımlanır. Örfi hukuk iktidarı sınırlayan ve hâkim olduğu saha üzerindeki haklarını belirleyen bir çerçeve çizer, iktidarın nasıl paylaşılacağına dair kurallar koyar. Yazılı hukuka ilişkin ilk belge ise Eski Babil kralı Hammurabi'ye ait kodekstir. İÖ. 18. yüzyıla ait bu kodekste evrensel ceza hukuku ilkelerinin ilk izlerini buluruz. 282 kanundan oluşan Hammurabi Kanunları'nın Sumer örfi hukukunun yazıya geçirilmiş hali olduğu söylenir. Burada vaz edilen temel ilkeler arasında, kanun önünde eşitlik ilkesi ve suçsuz ceza olamayacağı ilkesi yer alır. Hammurabi Kanunları, aynı zamanda, modern hukukun bir çok alanda aştığı "göze göz dişe diş" kuralının da yazıya geçirildiği yerdir. Hukukun esas olarak devletin üç işlevine yönelik koruyucu normlar vaz ettiği söylenebilir.

Devletle birlikte, mekânsal farklılaşmayı ve kırsal ölçekte göremeyeceğimiz bayındırlık işlerini görmeye başlarız. Yöneticilerin yaşadığı konutlarla sıradan kentlilerin yaşadığı konutlar arasındaki farklılaşmanın yanında, özellikle kentlerin merkezlerinde görkemli dinsel yapıların ortaya çıkmasıyla, mimarlığın ve mühendisliğin gerektirdiği asgari matematik ve geometri bilgisinin, malzeme bilgisinin ve hepsinden önemlisi malzeme işleme teknikleriyle yapılara estetik bir değer kazandırma kaygısının geliştiğini görürüz. Kentlerin ihtiyacı olan su kanallarının, kanalizasyon sistemlerinin ve kent içi ve kent dışı yolların yapımı da bu bayındırlık işlerinin nitelik ve çeşitliliğini artırmış; insanın doğa üzerindeki kontrolünü daha ileri noktalara taşımıştır. Daha İÖ. 4. binin sonlarında Aşağı Mezopotamya'daki Sumer ülkesinde karşımıza çıkan Zigguratlar, Mısır'da gördüğümüz piramitler bu büyük servet birikiminin ve mimari gelişimin en önemli simgeleridir (Fotoğraf 7.1. Bir piramit ve 7.2. Bir ziggurat). Özetle kent, tabakalaşmanın, uzmanlaşmanın ve derinleşen bir iş bölümünün; bu bağlamda tarım dışı faaliyetlerin, özellikle ticaret, zanaat ve sanayinin; teknolojinin ve teknolojik gelişmenin; zenginliğin ve servet birikiminin, zenginlik ve birikimin mekâna ve yaşam biçimine yansımalarının; refahın ve hayatı kolaylaştırıcı tesislerin; iktidarın ve onun simgelerinin; okur-yazarlığın, eğitimin; tabakalaşmaya bağlı mekânsal farklılaşmanın; yüksek nüfusun, hareketlilik ve çeşitliliğin ve en nihayet boş zamanları değerlendirmeye yönelik estetik ve sportif yüksek faaliyetlerin odağıdır.

Fotoğraf 7.1*Mısır'da Keops Piramidi*

Kaynak: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/56/Pyramide_Kheops.JPG

Fotoğraf 7.2*Ur Kentindeki Zigguratın Canlandırması*

Kaynak: www.utexas.edu/courses/classicalarch/images.html

Tarım Döneminde Devletin Evrimi

İlk devlet, bir kent devleti olarak ortaya çıkmıştır. Antropolojik açıdan bakıldığında, ilk devleti izleyen süreçte devletin iki ana evresinden söz edebiliriz. Bunlar *kapitalizm* öncesi (prekapitalist) devlet biçimleri adı altında toparlanan tarım devletleridir. Bu devlet biçimlerinde temel kurumlar tarımsal üretimin düzenli ve istikrarlı biçimde yürütülmesine ve tarımdan artığın çekilmesine ilişkin kurumlardır. Burada uyrukla devlet arasındaki ilişki bir *kimlik* politikası etrafında şekillenmez. Esas olan, üretimin sürmesi ve artığın düzenli biçimde merkeze ya da tanımlanmış iktidar sahiplerine akmasıdır. Tarım devletleri, ilk devlet biçiminin özelliklerini sergileyen kent-devletlerinden birinin giderek güçlenmesine bağlı olarak diğerlerini egemenliği altına almasıyla ve *topraksal (teritorial)* devletin doğmasıyla ortaya çıkar. Bu devletlerin temel özelliği, onların artık belli bir toprak parçası üzerindeki egemenlikleriyle tanımlanır hale gelmesidir. Biz, buna koşut olarak artık Assur ülkesinden, Babil ülkesinden, Hitit ülkesinden, Urartu ülkesinden bahsedebilir hale geliriz. Bu devlet, tarımsal artıktan beslenen, ciddi büyüklükte profesyonel ordulara sahip olan ve sürekli olarak yeni alanlara yayılma potansiyeli taşıyan bir devlettir. Bu devletlerin bir diğer özelliği nüfusun belirli bir etnik ve dilsel gruptan değil, o topraklar üzerinde yaşayan çeşitli halklardan oluşuyor olmasıdır. Ancak yöneticiler ve yönetimin başındaki hanedan genellikle belirli bir etnik gruptandır. O dönemlerden bugüne gelen çeşitli yazılı belgelerde yer alan dil ve etnik isimler, büyük ölçüde bütün nüfusun özelliklerini değil, bu egemen ailenin kullandığı dili ve etnik grubu yansıtır. Bu yüzden örneğin Sumer devletinin bütün nüfusunun Sumer halkı olduğunu söyleyemeyiz. Ancak yönetici ailenin Sumerce konuşan Sumerli bir aile olduğuna kuşku yoktur. Nitekim Sumer devletinin belirli bir süre kesintiye uğramasına ve yönetimin el değiştirmesine yol açan etken, bu devletin askerî gücünü oluşturan Akkadların yönetimi ele geçirmesidir. Sumerler bitişken bir dil kullanan farklı bir etnik grup olduğu halde, Akkadlar Semitik bir halktır. Devletin toprakla ve etnisiteyle ilişkisini açıklayan en güzel örnek Hititlerdir. Hititler kendilerine *Neşalı* diyordu. Onlar Anadolu'daki Neşa kentinin Hint-Avrupa dil ailesine mensup bir eski Anadolu dili konuşan etnik halkıydı. Ancak bu kentin halkı diğer Anadolu kentlerini ele geçirip İç Anadolu'ya hükmeden topraksal bir devlet haline geldiğinde yine bu topraklarda yaşayan Hatti halkına atfen verilmiş olan Hatti ülkesine sahip olmuşlar ve etnik bağlantılı bu coğrafi adın gereği olarak *Hitit* adıyla anılmışlardır.

Topraksal devletle birlikte, toprak üzerindeki büyük mülkiyetin de doğduğu görülür. Bu devletlerin yöneticileri yeni ele geçirilen toprakları bu seferlere katılan savaş beylerine verirlerdi. Böylelikle bu beylerin daha sonraki savaşlara katılımı ve bunun için asker besleyecek kaynağı toprak üzerinden elde etmeleri de sağlanmış oluyordu. Tarım devletlerinde tabakalaşmanın ve giderek sınıfsal ayrışmanın kaynağı buydu. Böylelikle Avrupa'da *fief*, Bizans'ta *pronoia*, İslâm dünyasında *ikta* ve Osmanlılarda *tımar* adını alan dirlik topraklarının bu beylere devredilmesi yoluyla savaş beylerinin toprak beylerine (lordlara, baronlara, emirlere, beylere ve sipahilere) dönüştüğü görülür. Böylelikle toprağa bağlı servet birikimi, zenginlik ve statüden kaynaklanan yeni bir tabakalaşma, toprak soyluluğu (aristokrasi) ortaya çıkmış oldu.

Yukarıda değindiğimiz gibi bu topraksal devletler, yeni ham madde kaynaklarını ele geçirmek ve kendilerini zenginleştirecek yeni tarım alanlarına hükmetmek amacıyla, yayılma eğilimi taşırlar. Bu eğilim askerî kurumları ve kaleler, hisarlar, surlar gibi savunma yapılarını güçlendirmiş, çatışma ve savaşı devletlerin temel bir gerçeği haline getirmiştir. Tarihte gördüğümüz ilk büyük yayılmacı devletler Assurlar, Hititler, Mısırlılar, Persler ve Büyük İskender'in Makedonyası'dır. Bu yayılma eğilimi, çatışma ve savaşın yanı sıra *kültürleşme* eğilimlerini de beslemiş, çok büyük alanlara hükmetmenin bir sonucu olarak çok zengin ve görkemli kentlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Perslerin Persepolis'i, Hititlerin Hattuşaş'ı, Romalıların Roma'sı ve İstanbul bu kentlerin en çarpıcı örnekleridir.

Bu yayılma eğilimi ve yayılmanın doğal bir sonucu olan büyük servet birikimiyle birlikte *imparatorluk* kavramıyla karşılaşmaktayız. İmparatorluk kavramı, kendi doğal coğrafi alanları dışındaki topraklara yayılma gücü olan ve oraları elinde tutabilen siyasal ve askerî gücü tanımlar. Bu güç, tarım döneminin imparatorlukları için sadece askerî araçlarla elde edilebilecek bir kudret değildir. İmparatorluklar ideolojik ve siyasal araçları kullanarak da güçlerini yayarlar ve tutunurlar. Çünkü tarım döneminin teknoloji ve ulaşım olanakları ile nüfus yapısı, bu geniş alanda zor kullanmak yoluyla tutunmayı olanaksız hale getirmektedir. İmparatorların kendilerine ilahî bir kudret atfetmeleri, başka bir deyişle yetki ve iktidarlarının kaynağına *kutsal olanı* yerleştirmeleri, bu gücün ideolojik çerçevesini belirlemiş; bu güçlü ideolojik zemine bağlı olarak bağlıları tarafından bu otoriteye rıza göstermenin ve onay vermenin koşulları ortaya çıkmıştır. İlahî kaynağın dünyadaki yönetme yetkisini sadece seçilmiş tek bir kişiye ve aileye devrettiği düşüncesiyle bütün imparatorlar, dünyadaki yegâne yönetme yetkisinin kendilerinde olduğunu iddia etmişler ve buna bağlı bir *imparatorluk ideolojisi* ortaya çıkmıştır. Bu ideoloji Büyük İskender'in yönetim anlayışında ve kişiliğinde ilk örneğini bulur. Ondan sonra gelen bütün imparatorlar, bu modeli esas alarak yönetmeye ve davranmaya gayret etmişlerdir. İÖ. 4. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Büyük İskender, tarihin gördüğü ilk dev imparatorluğu kurmuş ve o zamanın dünya kavrayışının iki parçası olan doğu ile batıyı birleştirmişti. Böylelikle imparatorluk fikriyle bütün dünyaya hükmetme fikri, yani tek dünya hâkimi fikri örtüşür. Bu yüzden hiçbir imparator kendisiyle eşit bir başka otorite tanımamış, diğer yönetenleri kendisinden aşağı ve kendisine bağlı birer tâbi olarak tanımlamıştır. Kanunî Sultan Süleyman'ın Fransa kralına yazdığı ünlü mektup, bunun güzel bir belgesidir. Orada Kanunî kendisini bilinen Eski Dünya'nın bütün yönetme erklerinin sahibi olarak tanımlarken, Fransa kralına sadece Fransa'nın egemeni bir tâbisi olarak sesleniyordu.

Roma İmparatorluğu'ndan itibaren imparatorluk fikrine eşlik eden bir başka nosyon olarak egemen kent kavramını görürüz. Dünyadaki tek gerçek egemenlik olarak tanınan imparatorluk, dünyanın merkezi olarak tanımlanan ve imparatorların oturduğu tek bir merkezi parlatmıştır. Roma döneminde burası Roma kenti idi (Fotoğraf 7.3. Eski Roma kenti). İmparatorluğa adını veren Roma, aynı zamanda imparatorluğun kent olarak tanınan tek yeriydi. Zira ülkeyi de Roma kentinin yurttaşları yönetirdi. Başka bölgelerden gelen senatörler de bu yegâne kentin yurttaşları sayılarak senatoya girerlerdi. Çünkü Roma, Eski Yunan kent devletlerinin yönetim idealini taklit eden bir siyasal sistemdi. Aslında imparatorluk toprakları Roma kentinin hükmettiği topraklardan, ona ait özel topraklardan başka birşey değildi. O nedenle bütün zenginliklerin toplanacağı yer de Roma kenti olacak, bütün imparatorluk yönetim sisteminin temel kaygısı da Roma'yı beslemek olacaktı. Çünkü iktidar da ancak o kentin içindeki büyük aileler arasında el değiştirebilmekteydi.

di. Aynı durumu Osmanlı İmparatorluğu'nda da izleyebiliriz. Bu kez dünyanın merkezi İstanbul'dur (Resim 7.1 Ortaçağ'da İstanbul). İstanbul'da yaşamak, tıpkı Roma'da olduğu gibi bir ayrıcalıktı ve bir ölçüde yönetimden olmak demektir. İstanbul'da yaşayanlar askerlik yapmazlar ve işleri belli ölçülerde devlet tarafından subvanse edilirdi. Osmanlı padişahlarının en büyük korkusu, kendilerini iktidardan etme yeteneği olan ve İstanbul'da yaşayan yönetim odaklarının memnuniyetsizliği olduğundan, en büyük kaygıları daima İstanbul'u beslemek olmuştur. Dolayısıyla bu kentler imparatorluğun taşrasından akan zenginliğin yansıması olarak pek çok büyük kamusal yapıya, görkemli bir mimari birikime sahip olmuşlar, bu arada görkemli bir yüksek kültürün üretildiği merkezler haline gelerek dünyanın en görkemli kentleri olmuşlardır. Bu çerçevede bu kentler, yukarıda anlattığımız kozmopolitizmin en yoğun yaşandığı örnekleri vermişlerdir. Bir anlamda bu kentlerin geleceğin metropollerinin ve megapollerinin öncülerini olduğunu söyleyebiliriz.

Fotoğraf 7.3

Eski Roma Kentinin Kalbi Olan Forum Romanum

Kaynak: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/0/0e/Roman_Forum.jpg

Resim 7.1

1422 yılında Foransalı Bir Haritacı Olan Cristoforo Buondelmonte Tarafından Yapılan İstanbul Haritası

Kaynak: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/9/91/Map_of_Constantinople_%281422%29_by_Florentine_cartographer_Cristoforo_Buondelmonte.jpg

Tarım dönemi devletlerinin bir başka önemli özelliği, hükmettiği topraklar üzerindeki insanlarla modern devletler gibi devlet-yurttaş ilişkisi kurmamış olmasıdır. Tarım devletleri, özellikle imparatorluklar, tebalarını istendik bir yurttaş haline getirmek gibi bir sorun sahibi değildirler. Bu yüzden buna yönelik eğitim ve kamu kurumları yoktur. Yurttaşın *kültürlemesi* genellikle cemaatlara ve geleneksel ilişkilere terk edilmiştir. Devletin tebasından yegâne beklentisi, egemenliğine kesin bir biçimde itaat edilmesi ve öngörül-müş vergi ve harçları ödemesidir. Bu tür devletler genellikle tebayla bunun dışında bir ilişki kurmazlar. Çünkü insanı kültürel olarak biçimlendirmek, asker etmek gibi kamusal görevler, bu devletlerin yeteneklerini çok aşan bir gayret ve riski gerektirmektedir. Tıpkı bunun gibi, modern devletlerin belirli sınırlarla çevrelenmiş toprakları korumak için o sınırlara tümüyle hâkim olmak gereğini karşılamak üzere yüklendiği görevler, tarım devletleri için söz konusu değildir. Çünkü bu tür devletlerin böyle tanımlanmış sınırları denetlemek için gereken teknoloji ve ulaşım olanakla-

rının yetersizliği yanında, böyle bir iş için yüklenilecek gayret ve riskler de son derece yüksektir. Bu yüzden egemenliğin başlıca aracı askerî değil siyasal olmuş, egemenlik iddia edilen topraklardaki yerel güçlerle siyasal ittifak ilişkilerine girilmiş ya da onların devlet otoritesine bağlılığı karşılığında belirli hak ve ayrıcalıkların onlara devredilmesi türünden iktisadî ve siyasal çözümler yeğlenmiştir. O nedenle tarım devletlerinde *sınırlardan* değil *uçlardan* söz etmek mümkündür. Devletin egemenlik iddiasının zayıflayarak yok olmaya ya da tartışılır olmaya başladığı noktalar bu uçlardır ve buralarda artık başka egemenlik iddialarıyla karşılaşmak mümkündür.

Bir tarım devletinde yaşayan bir bireyin, modern devletin bir yurttaşından farklı olarak sahip olduğu hakları ve devletine karşı ödevleri karşı olabilir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

2

ENDÜSTRİ TOPLUMU VE YENİ YAŞAM BİÇİMİ

Neolitik Devrim’le başlayan Tarım Çağı, 18. yüzyılda ivme kazanan bilimsel devrimin izinde ortaya çıkan Endüstri Devrimi ile sona erdi ve topluma, yaşam ve geçim biçimlerine yön veren yeni bir çağ, Endüstri Çağı başladı. Bu devrim, 18. yüzyılda başlayan ve inorganik enerji kaynakları kullanarak kitlesel üretim yapan fabrikaların esas üretim birimi haline geldiği, temel üretim faaliyetinin bu nedenle tarımdan endüstriye kaydığı dönemi başlatan bilimsel-teknolojik devrim olarak tanımlanır (Fotoğraf 7.4 İlk fabrikalara bir örnek). Bu devrimin iktisadî sonuçları, üretim ve tüketim biçimini dönüştürdüğü gibi, çalışan sınıfın ağırlığını *köylüden işçiye* kaydırmış, temel yerleşim ve üretim mekânını köy ve tarla olmaktan çıkararak, kent ve fabrikaya dönüştürmüş ve geleneksel tarım imparatorluklarının yıkılma sürecine girmesiyle, yerine ulus-devletlerin kurulmasına yol açmıştır. Böylelikle Endüstri Devrimi, Neolitik Çağ’da başlayan Tarım Devrimi’nden sonra, insanlık tarihinde büyük dönüşümlere yol açan ikinci büyük devrim olarak kabul edilir. Tarım Devrimi, insanlığı uzun sürmüş bir avcı-toplayıcı dönemden tarım toplumları aşamasına taşıırken, Endüstri Devrimi tarım toplumları dönemini kapatarak sanayi toplumları dönemini ve kapitalist üretim biçiminin egemenliğini başlatmıştır.

Fotoğraf 7.4

İlk Fabrikalara Bir Örnek: 1864 Yılında Almanya Essen’de Krupp Fabrikası

Kaynak: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/de/f/f8/Krupp-Werke_in_Essen_1864.jpeg

İnsanlık iktisadi ve toplumsal bakımdan avcı-toplayıcılık, tarım ve sanayi olmak üzere üç temel aşamadan geçmiştir. Bu aşamaların her biri ne kadar sürmüştür? En hızlı değişim ve dönüşümler hangisinde yaşanmıştır? Tartışınız.

SIRA SİZDE

3

Toplumsal Tabakalaşma ve Siyaset

Bu süreçte tabakalaşmanın ve sınıfsallık biçimlerinin de büyük bir dönüşüme uğradığını görmekteyiz. Toprak üzerindeki mülkiyete ve topraktan üretilen zenginliğe el koymaya dayanan aristokrasi, yani toprak soyluluğu, Sanayi Devrimi’yle birlikte tasfiye olmuştur. Geleneksel tarım toplumlarında aristokrasi, toprak sahipliğinin yanında bürokrasi içinde de oluşabilmekteydi. Endüstri öncesi devlet formları

rında belirli yüksek bürokratik görevlerin aile içinde devredildiği ve böylece bu görevi elinde tutan ailenin, toprak soyluluğuna benzer bir ayrıcalık, zenginlik ve hükmetme hakkı kazandığı da görülmüştür. Hatta pek çok durumda aristokratik ailelerin yargılama hakkı da vardı. Bazı durumlarda bu bürokratik mevkilerin toprak sahipliği nedeniyle bazı ailelerin eline geçtiği de olmuştur. Aristokrasi, bu ayrıcalıklarını Endüstri Devrimi'yle oluşan yükselen yeni sınıfın -kentli sermaye sınıfının- gücü karşısında yitirmiş ve bugün sadece bazı yerlerde yaşayan sembolik bir varoluş biçimine indirgenmiştir. Endüstri toplumunda bürokrasi de değişmiştir. Eski ayrıcalıklı bürokrasi yerini sosyolog Max Weber'in akılcı bürokrasi dediği yeni bir biçime terk etti. Bu bürokrasi endüstri çağında karmaşılaşan toplumun yönetim ve geçim sorunlarını gidermek üzere örgütlenen karmaşık devlet yapısının işlevsel bir örgütü olarak karşımıza çıktı.

Bu dönüşüm, 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkan iki büyük siyasal devrimle gerçekleşti. Bunlardan ilki 1640 İngiliz Devrimi, ikincisi ise 1789 Fransız Devrimi'dir. Her iki devrim de, kentlerde üretim ve ticaret ile geçinen ve büyük bir servet birikimine ulaşan yeni bir sınıfın, burjuvazinin, siyasal sistem içinde rol edinmesini, özgürce ticaret ve üretim yapılabilecek bir ortamın yaratılabileceği anayasal bir rejimin kurulmasını sağladı. Böylelikle kapalı yerel ekonomilerin ulusal düzeyde bir piyasa ekonomisi içinde bütünleşmesi de sağlanmış oluyordu.

Modern Devlet Biçimleri ve Ulus-Devlet

Endüstri Devrimi'yle birlikte oluşan yeni toplum içinde yeni siyasal ilişkiler gelişmiş ve yeni bir devlet biçimi doğmuştur. Bu devlet biçimine *modern devlet* diyoruz. Modern devlet biçiminin en yaygın hali *ulus-devlet*'tir. Ulus-devletler, daha önceki devlet biçimlerinin aksine bir *yurttaş yaratma* projesine de sahipti. Yurttaş yaratmanın yegâne yolu kültürel süreçlere müdahale etmekten geçmekteydi. Böylelikle ulus-devletler geleneksel kültürel ağları tasfiye ederek modern kurumlar aracılığıyla yeni bir kültür, ulusal kültür, yaratmaya giriştiler. *Ulusal kültür*, tek bir standart dil ve bu dilin kullanıldığı iletişim araçlarıyla iletişim kuran, dinsel kurumlar yerine laik kurumlar aracılığıyla toplumsallaşan ve devletin belirlediği bir müfredatın uygulandığı standart, zorunlu ve yaygın eğitim kurumları aracılığıyla kültürlenilen yurttaşların kültürüydü.

Ulus-devletler, kendilerini ortak bir *kültür* bulunan ulus öznesiyle tanımlamış ve meşruluğunun temelini bu ulusa dayandırmıştır. Hükümran olduğu toprakların, o ulusun kültürel bakımdan türdeş biçimde işgal ettiği topraklar olduğunu varsayar ve kendisini o ulusun siyasal temsili olarak kabul eder. Yönetme meşruluğunun esası, daha önceki devlet biçimlerinde gördüğümüz, kutsallıktan ya da soya bağlı geleneksel otoriteden kaynaklanan meşruluktan, dünyasal bir ilişkiye, yurttaşlık ilişkisine, oradan da yurttaşın tanımlanma biçimine, yani kültürel kimliğe dayanmaktadır.

Etnisite, Milliyetçilik ve Irkçılık

Belirli burjuva hareketlerinin önderliğinde yürütülen devrimler dışında ulus-devletleri yaratan genellikle milliyetçilik hareketleri olmuştur. Milliyetçilik, ulus olarak tanımlanan bir toplumsal öznenin kendi devletine kavuşması hareketi olarak kabul edilebilir. Milliyetçiliğin esas olarak üç amaca yönelmiş bir hareket olduğu görülecektir:

1. Ulusal ekonomiyi yaratmak,
2. Özerk bir ulusal yasama/yürütme organı (ulus-devletin siyasal ve idarî örgütünü) oluşturmak ve ayırıcı bütün bağ ve ilişkileri (bireysel, yöresel bağları ve cemaat bağlarını) bu organın denetimi ve bütünleştiriciliği altında toplamak
3. Ulusal bir kültür (ortak değer ve beklentiler sistemi) ve buna bağlı bir kimlik tanımlaması yaratmak.

Özellikle çok milletli, çok dinli büyük tarım imparatorluklarının çözülme sürecine girmesiyle, milliyetçiliklerin yükselişi eş zamanlıdır. Ulus-devletler kendilerini her ne kadar belirli siyasal sınırlar içinde tanımlamış olsalar ve bu siyasal sınırlar içinde türdeş bir ulusun varlığını öngörseler bile, eski toplumsal/kültürel yapının kalıntısı olan bir etnik ve dinsel çeşitlilikle yüz yüze kalmışlardır. Bu nedenle ulus-devletlerin ve milliyetçi hareketlerin dilsel, bölgesel ve etnik farklılıkları uzlaştırma istek ve yeteneğine bağlı olarak, milliyetçiliğin toplumsal hareketliliğin ve iletişimdeki gelişmenin bir sonucu (örneğin Karl Deutch) olduğu veya kapitalist dünya ekonomisinin iç ve dış taleplerinin bir sonucu olduğu (örneğin Benedict Anderson) yolunda iki tür açıklama karşımıza çıkmaktadır. Bunlara ek olarak, tipik örneğini Ernest Gellner'de bulduğumuz ve kültürün antropolojik anlamını odağa alan yaklaşım da kabul görmektedir. Gellner, milliyetçiliğin temeline *endüstrileşme* olgusunu koymaktadır. Zira tarım toplumları tepede yatay olarak farklılaşmış dar egemen sınıflarla, aşağıda dikey şekilde birbirinden soyutlanmış geniş bir üretici sınıf şeması içinde örgütlenmiştir. Bu kitle ile yönetici sınıf arasında farklılaşmış özellikleri keskinleştiren ve *yüksek kültür*ün savunucusu bir okuryazar takımı bulunur. Endüstriyel dünyada ise yöneten ile yönetilen arasındaki toplumsal ve kültürel farklılıklar neredeyse uçup gitmiş ve *yüksek kültür* tek kültür ya da herkesin kültürü olmuştur; zira endüstrileşme hareketli ve okuryazar bir emek gücü talep etmektedir. Böylece tarım toplumunda her türlü insan etkinliğinin ihtiyacını karşılayan aile, kabile ya da köy, endüstri toplumunda yerini daha geniş toplumsal kurumlara -okula ve devlete- bırakmıştır. Devlet, endüstrinin talep ettiği hedefler çerçevesinde yurttaşları kültürel standartlara eriştirecek eğitim araçları üretmek durumundadır. Endüstri toplumunda kültür özel değil evrenselidir. Sınıf bağlarıyla ya da etnik/dinsel bağlarla edinilmiş kültür özellikleri de eğitim ve iletişim sistemi içinde giderilecektir. Böyle bir kültürel türdeşliği hedefleyen ulus-devlet ile, bu bütünlük içinde yer alan etnik gruplardan, dil farklarından veya herhangi bir farklılaştırıcı unsurdan kaynaklanacak kültürel çeşitliliğin varlığı arasında ortaya çıkan gerilim milliyetçiliği doğurur. Oysa tarım toplumu zaten çeşitlilik içerir ve bu çeşitliliği ya da çokkültürlülüğü *yüksek kültür* lehine bozmaya çalışan hiçbir güç yoktur. Bütün kültürler parçalar halinde ayrı fakat yanyana yaşarlar.

Ulus tipi toplumsal örgütlenmenin görece yeni bir olgu oluşu, onu etnik birlikten ve bilinçten ayırır. Etniklik büyük ölçüde ulustan eski bir toplumsal örgütlenme biçimidir. Belirli dinsel, dilsel, coğrafi ve/veya kültürel özellikler bakımından hem kendisini diğerlerinden *ayrı* gören hem de diğerleri tarafından *başka* sayılan, bütünlüklü bir kimliğe ve kendine özgü *kültürleme* sürecine sahip, içerden evlenmek suretiyle bu grup kimliğini koruyan ve grubun sürekliliğini sağlayan toplumsal/kültürel ve bazen de siyasal oluşuma etnik grup diyoruz. Etnik grup esas olarak, bir *balk olma* (bizlik) duygusunun belli bir birey grubunca paylaşılması sonucunda oluşur. Etniklik konusundaki *ilkselci* (*primordialist*) görüşe göre, etniklik ile akrabalık arasında sıkı ilişki vardır. Bu ilişkiyi ortak bir ata veya ortak bir kozmik kader duygusu belirler. Bu yolla elde edilen etnik kimlik, kişiliğin gelişmesinde merkezî öge olarak toplumsallaşmayı, dilin öğrenilmesini ve dinsel-siyasal *kültür-*

Yalnız kalabalıklar:
Kalabalık kentlerde eski dayanışma ve aidiyet ilişkilerinden kopan bireylerin kendilerini bu kalabalık içinde yalnız, güvensiz ve belirsizlik içinde hissettiklerini anlatan, sosyolog David Riesman'ın kavramıdır)

lemeyi sağlar. Buna göre etnikliğin geçerliliği *modern öncesi* ya da görece izole topluluklarla sınırlıdır. Oysa etnik bilinç modern toplumda da ortaya çıkmaktadır. Modern toplumlarda ve belirli bir milliyetçiliğin baskısı altında kalan **yalnız kalabalıklar** içinde yabancılaşmayı yaşayan kişiler, aidiyet ve dayanışma ihtiyacını daha yoğun biçimde duyarak böylesi bir etnik bilince sarılabilirler. Bu durum *etnik-merkezciliği* ve toplumsal çatışmaları doğurabilir.

Modern endüstri toplumu içinde gelişen bir başka ayrımcı eğilim *ırkçılık* olmuştur. *İrkçilik*, insanların biyolojik, yani doğuştan getirdikleri özelliklerinin onların kültürel ve toplumsal niteliklerini belirlediğini ileri sürer (Bkz. Ünite 4). İrkçiliğin temelinde insanların eşit olmadığı fikri yatar ve bu eşitsizliğin temeli biyolojik özelliklere bağlanır. İrkçilik, Avrupalıların Amerika, Afrika, Avustralya ve Uzak Asya'yı sömürgeleştirmesine koşut olarak gelişmiştir. İrkçilik böylece yeni sömürge rejimlerinin ve buralardan devşirilen ucuz emeğin gerekçesi olarak gelişmiştir. Buralarda koloni rejimleri kurmak bu ideolojiye göre geri ırklara medeniyet götürmekti. Zira onların biyolojik donanımı, böyle bir medeniyet seviyesine ulaşmak için yeterli değildi. Ayrıca insan olmanın gerisinde bulunan bu biyolojik seviye nedeniyle buradaki insan gücü köle emeği olarak kullanılabilirdi. Böylelikle Güney ve Kuzey Amerika'da yeni yoğun tarım içinde köle emeği ciddi bir girdi olarak yer alabildi. Ancak Kuzey Amerika'da 1863'te köleliğin kaldırılmasından sonra da ırkçılık ortadan kalkmadı. Zenci-Beyaz ayrımı biçiminde 1960'ların sonuna kadar kamusal alanda ırkçı ayrımcılık sürdü. Avrupa'da da ırkçılık *antisemitizm* (Yahudi düşmanlığı) biçiminde tezahür etti ve II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın ırkçı rejimi milyonlarca Yahudi'yi ve onlar gibi *geri* saydığı Çingeneleri ölüme gönderdi. *Aşağı ırktan* kabul edilen Slavlar da köle işçi olarak savaş endüstrisinde çalıştırıldılar. II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası örgütler ve devletler ırkçılığa engel olacak düzenlemelere gittiler.

Enerji, Teknoloji ve Nüfus

Endüstri toplumunun en önemli özelliği, onun kitlesel üretim için yüksek kalori sağlayan fosil yakıtlara ve elektrik enerjisine dayanmasıdır. Fosil yakıtlar ve elektriğin sağladığı yüksek miktardaki nitelikli enerji, birim zamanda yapılan işi tarım toplumlarına göre çok artırmış ve bu da üretimde patlamaya yol açmıştır. Hayvan ve insan gücünün bir enerji kaynağı olarak tamamen tasfiye edildiği bu süreçte, onların yerini fosil yakıtlar veya elektrik enerjisi kullanan makineler almış ve önce bu makinelere dayanan yeni bir teknoloji doğmuştur. Bilimsel devrimin ve yeni bilimsel buluşların desteklediği bu yeni teknoloji, yüksek bir bilgi düzeyi ve standartlaşmış bir iş gücü talep etmektedir. Bu nedenle devletler bu yeni düzenin ihtiyaç duyduğu niteliklerin kazandırılacağı bir insan yetiştirme meselesini, temel meseleleri arasına koymak zorunda kalmış; yüksek standart iş gücü talebi kırsal tarımcı nüfusun hızla işçileşmesine yol açmıştır. Teknoloji önce buhar gücüne dayanıyordu. Buhar gücünü elde etmek için kömür temel bir enerji kaynağıydı. Buna bağlı olarak 19. yüzyılda ekonomiler kömür elde etmeye yoğunlaştı. Buhar gücü başlangıçta tekstil alanının öncü sektör olmasını sağladı. Ardından bir enerji kaynağı olarak petrol ve onun kullanıldığı yanmalı motorlar devreye girdi. Bu süreçte otomotiv sektörü ile elektrik sektörü egemen sektörler haline geldi (Fotoğraf 7.5 Otomobiller ve trafik). II. Dünya Savaşı'ndan sonra uzay, havacılık ve iletişim sektörleri ile nükleer enerji kaynakları gelişti ve öncülüğü ele geçirdi. Bu hızlı teknolojik gelişme yeni bir insan tipini gerektiriyordu. Bu insan geleneksel *kültürleme* süreçleri içinde ortaya çıkamazdı. O yüzden insanlar çok küçük yaşlardan itibaren

devletin örgütlediği örgün kurumlar tarafından eğitim sürecine sokuldular. Artık geleneksel yapıların kültürlenme işlevini bizatihi devlet ve okul, hatta okul-öncesi kurumlar görmeye başladı.

Endüstri çağında nüfus da çok hızla arttı. Görece daha iyi yaşam koşulları, bilimsel gelişmeler sayesinde bazı salgın hastalıkların ortadan kaldırılması gibi nedenlerle, tarım toplumlarının aksine, ömür beklentisi yükseldi, bebek ölümleri azaldı ve nüfus artışı daha önce görülmemiş bir biçimde arttı. Zaman içinde doğurganlıkta da düşüş yaşanmasına karşın, ölüm hızındaki düşüş doğum hızındaki düşüşten daha hızlı olduğu için, nüfus artışı da dramatik bir biçimde gerçekleşti. Endüstri Devrimi'nin başlangıcında, 1800'lerde dünya nüfusu 910 milyon kadardı. 1850'ye gelindiğinde nüfus 1 milyar 200 milyona, 1900'de 1 milyar 600 milyona, 1950'de 2 milyar 485 milyona ve 2000'de 6 milyara ulaştı. 19. yüzyıldaki hızlı nüfus artışı Avrupa'dan Kuzey ve Güney Amerika'ya, Avustralya'ya ve Güney Afrika'ya yönelik büyük göçlere neden oldu. 1830 ile 1930 yılları arasında Avrupa'dan sadece Kuzey Amerika'ya göç eden insan sayısı 60 milyonu bulmuştu. Bu, tarihte görülmüş en büyük insan yerdeğişimi idi.

Fotoğraf 7.5

Hayatımızın Bir Parçası Olan Otomobiller ve Trafik

Yeni Kent ve Kent Yoksulları

Endüstrileşmenin merkezi kentler oldu. Buna bağlı olarak daha önceden bildiğimiz, belirli bir tarımsal art alanın merkezi olan, o alanın tarım dışı ihtiyaçlarını karşılayan ve pazar hizmeti gören, bir ölçüde yönetim ve adalet işlerinin yürütüldüğü eski kent, büyük bir dönüşüme uğradı. Öncelikle kentlerin nüfus yapısı değişti. Endüstrinin ihtiyaç duyduğu insan gücü, kırlardan kentlere aktı. Kırsal alanda endüstriyel tarımın başlamasıyla toprakların hızla bütünleşmesi ve böylelikle makinelerin kullanıldığı büyük çiftlik tarımcılığının gelişmesi, kır nüfusunu büyük ölçüde topraksızlaştırdı. Üretken nüfus ihtiyacı duyan kentlerin görece çekiciliği ve kırsal alanın topraksızlaşmaya bağlı iticiliği, geleneksel kentlerin hızla büyümesine, varoşların ve gecekondulaşmanın ortaya çıkmasına yol açtı. Erken endüstrileşen ülkelerde kentler, gecekonduların doğmasına engel olacak biçimde işçi yurtları şeklinde gelişen düzenli yeni mahallelerin kurulmasıyla gelişirken, dünya ekonomik sistemine eklemlenen ülkelerdeki kentler, çarpık büyüdüler. Çarpık büyümenin en önemli göstergesi plansız kentleşme ve gecekondulaşmadır. Buralarda görece erken kente gelenler işçileşirken, iş gücü ihtiyacının doymasından sonra gelenler işsiz ya da geçici işlerde çalışan kent yoksullarını meydana getirdiler. Tarımdan elde edilecek gelirin güvensiz ve yetersiz oluşu yüzünden kırsal neredeyse tamamen boşalması nedeniyle, artık büyük kentlerden (*metropollerden*) değil dev kentlerden (*megapollerden*) söz ediyoruz. Artık kent dediğimiz ölçek on milyonluk nüfusları barındıran bir toplumsal ortamı çağrıştırır hale gelmiştir. Tarım dönemi kenti, on beş-yirmi bin nüfuslu bir merkezdi. İmparatorluk merkezi niteliğindeki büyük kentlerin nüfusu ise ancak yüz binlerle ölçülebiliyordu. Örneğin en görkemli döneminde İstanbul'un nüfusu ancak 750 bini bulmuştu. Endüstri çağının ilk büyük kentleri ise en çok 1-2 milyon kişiyi barındırıyordu. Bugün artık yerleşme örüntüsünün hâkim görüntüsü milyonlarca kişinin yaşadığı dev kentlerin ulus-devletlerin siyasal ve iktisadî ölçeklerini ve sınırlılıklarını aşarak oluşturduğu bir yeni haritadır.

Fotoğraf 7.6

Çarpık Büyümenin Göstergesi Olan Plansız Kentleşme ve Gecekondular

Kaynak: Abdurrahim Özmen Arşivi

Yoğun Endüstriyel Tarım

Tarımdaki büyük nüfus kaybı ve makinenin tarla-ya girmesi, tarım alanında da büyük bir dönüşüme yol açtı. Tarımda makine teknolojileri ve para ekonomisi benimsendikçe, geleneksel geçim faaliyetlerine göre besinlerin ve diğer endüstriyel tarım ürünlerinin niteliğini büyük ölçüde yükselten yeni üretim yöntemleri ortaya çıktı. Böylelikle besin üretiminde yer alan fazla nüfusun başka alanlara kaymasının iktisadî zemini de hazırlanmış oldu. Tarımda ortaya çıkan bu değişim şu şekilde özetlenebilir:

1. İnsan ya da hayvan gücünün yerini makine kullanımı aldı.
2. Besinler yerine yoğun endüstriyel bitki üretimine geçildi.
3. Gübre, tohum, mazot gibi piyasadan temin edilen kaynak (girdi) kullanımında yoğunlaşma ortaya çıktı.
4. Nüfus artışı yaşandı ve bu nüfus kırdan kentlere doğru hareketlenerek kentlerin nüfus yoğunluğunu artırdı.
5. Tarımda da uzmanlaşma ortaya çıktı. Tarım makinelerinin üretim, bakım ve işletilmesinden tarla içi üretim süreçlerinde uzman kullanımına kadar uzanan bir dizi meslek erbabı ortaya çıktı.
6. Üretimde girdilerin çoğalması ve bunların üretimdeki önemlerinin artması tarımda ticarî ilişki ağının genişlemesine yol açtı. Kasaba ve kentlerdeki bir takım esnaf girdi temini sorununu bir tür kredi konusu yaparak, tarımdan daha fazla artık-değer çekmeye başladı. Tarlada üretilen ürün, bizzat çiftçi tarafından pazarlara taşınmak yerine, tarlada alıcı olan tüccarlar eliyle piyasaya sunulmaya başlandı.
7. Tarımcılar giderek dünya ekonomisinin dalgalanmalarına, fiyat artış ve düşüşlerine daha fazla duyarlı hale geldiler ve bu riskleri karşılamak için daha fazla ürün elde edecek yeni tekniklerle ekim-dikim yapmaya, daha fazla alanı tarıma açmaya başladılar.

Bütün bu gelişmelere karşın, insan ve hayvan gücü endüstriyel tarımdan hâlâ tam olarak dışlanmış değildir. Bazı bölgelede üretimin belli evrelerinde insan ve/veya hayvan gücünden yararlanılmakta ve makineler belirli bir evrede devreye sokulmaktadır. Örneğin pamuk ve pancar toplayıcılığı gibi yoğun emek gerektiren üretimlerde insan emeğinin yeri hâlâ devam etmektedir. Enerji kullanımı bakımından da bölgeler arasında farklılıklar vardır. Bu farklılıklar, tarımcıların ekonomik gücüyle ve piyasa ekonomisine bağımlılık derecesiyle yakından ilişkilidir. Kredi bulma olanakları, pazarlara yakınlık, verimlilik gibi etkenler tarımcıların enerji kullanım stratejilerini belirlemektedir. Tarımda makineleşmenin genelde olumsuz sonuçlara yol açtığı söylenebilir. Böylelikle geleneksel olarak tarımla uğraşan ve başka alanlarda çalışmak için niteliği olmayan geniş bir kesim işsiz kalmış ve kentlere ya da başka çekim merkezlerine (örneğin Türklerin Avrupa'ya işçi olarak göçü) göç etmişlerdir.

Yoğun endüstriyel üretimin yarattığı bir diğer önemli sonuç, ticarî ve endüstriyel niteliği olan ürünlere daha çok toprak, kaynak ve iş gücü ayrılması biçiminde

görülür. Pamuk, keten, kenevir, kauçuk, tütün, pancar gibi endüstriyel ürünler, temel besin üretiminin yerini aldığı gibi, daha çok pazar ve para ekonomisi ilişkisini gerektirmekte, tarımcıları kapitalist ekonomiye daha sıkı biçimde entegre etmekte ve küresel ekonominin dalgalanmalarına açık hale getirmektedir. Bunun gibi çay, kahve ve şeker kamışı gibi ürünler, bu süreçte neredeyse bütün bir ülkenin ekonomisinin dayandığı ürünler haline gelmiştir.

Ancak bütün bunlara karşın yoğun üretim, dünyanın hâlâ küçük bir bölümünde gerçekleştirilmektedir: Dünya topraklarının sadece %11'i tarımsal üretim, %20 kadarı da otlak olarak kullanılmaktadır. Dünya nüfusunun %80 kadarı bu toprakların aşağı yukarı %15'inden beslenirken, bu bölgenin büyük bir kısmında daha az yoğun üretim teknikleri kullanılmaktadır.

Yoğun endüstriyel tarımın olumsuz sonuçları var mıdır? Bunlar neler olabilir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

4

İKTİSADİ EŞİTSİZLİĞİN YAYILMASI, AZ GELİŞMİŞLİK VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA

Kısaca Batı olarak tanımladığımız Batı Avrupa ve Kuzey Amerika toplumları Endüstri Devrimi'ni yaparak yeni bir çağa atladıkları halde, dünyanın geri kalanı bu dönüşümü gerçekleştiremeyerek tarım toplumu olarak kaldı. Ancak Endüstri Devrimi ile birlikte başlayan endüstriyel ilişkiler ve onun kapitalist ekonomisi dünyayı bütünleştirdiği için, bu durum eşitsiz iktisadî ve siyasal ilişkiler yarattı. Bu eşitsiz ilişkiler dünyada yeni bir iktisadî ve siyasal hiyerarşi meydana getirdi. Bu hiyerarşinin bir tarafında zengin Batı yer alırken, diğer tarafında yoksul Üçüncü Dünya şekillendi. *Üçüncü Dünya*, II. Dünya Savaşı'ndan önce büyük ölçüde Batı'nın sömürgeleri olan ve savaş sonrasında bağımsızlıklarını kazanıp ulus-devletler haline gelen Asya ve Afrika ülkelerini anlatan bir kavram olarak şekillenmiştir. Üçüncü Dünya'ya bağımsızlıklarını 19. yüzyılda kazanan Güney Amerika ülkeleri de eklenbilir. Bunun dışında Savaş sonrasında Sosyalist blokta yer alan ve içinde Doğu Avrupa ülkeleriyle Sovyetler Birliği'nin, Çin, Kore ve Küba'nın bulunduğu bir *İkinci Dünya* (Sosyalist Blok) mevcuttu. Dünyadaki temel siyasal ve iktisadî çelişki zengin Batı ile Üçüncü Dünya arasındaki çelişki olarak tanımlanmıştır. Bu çelişki çeşitli kavramlarla anlatılmaya çalışılmıştır. Lenin'in sosyalist kuramında bu çelişki Batı emperyalizminin dünyanın geri kalanını sömürmesi biçiminde tanımlanmıştır. Sosyolog Immanuel Wallerstein bu çelişkiyi tek bir *Dünya Kapitalist Sistemi* içinde birbirine eşitsiz biçimde eklemlenmiş *merkez* ve *çevre* ülkeler formülüyle izah etmeye girişti. İktisatçı Andre Gunder Frank, ortaya attığı *Bağımlılık Kuramı* ile, kapitalist Batı ülkelerine iktisaden bağımlı Üçüncü Dünya ülkelerinin, bu bağımlılık ilişkisi yüzünden yeterli ve sürdürülebilir bir kalkınma düzeyi tutturamadıklarını ileri sürdü. Kurama göre bu bağımlılık, iktisadî gelişmeyi önleyen bir kısır döngü yaratmakta ve eşitsizliği daimi biçimde beslemektedir. Anılan üç yaklaşım da modernleşme kuramlarının kalkınmacı modellerini reddetmektedir. Modernleşme-i kalkınma kuramının ortaya koyduğu az gelişmişlik modeli ise, Endüstri Devrimi sonrasında modern toplumların yaşadığı iktisadî kalkınma ivmesinin söz konusu olmadığı, ulusal gelirin büyük bölümünün hâlâ tarımsal üretimden sağlandığı, kişi başına ulusal gelirin düşük olduğu, kırdan ya da kent varoşlarında yoksulluk sınırları içinde yaşayan insan sayısının genel nüfusa oranının yüksekliğini koruduğu, yetersiz beslenmenin yaygın olduğu hatta açlık sınırındaki insan sayısının nüfusun önemli bir bölümünü oluşturduğu, çocuk ölümlülüğünün yüksek, ortalama ömür beklentisinin düşük, kişi başına tüketilen enerji ve çelik miktarının sanayi toplum-

larına göre çok düşük olduğu toplumları kast eder. Ancak bu yaklaşım, diğer üçünün aksine, az gelişmiş olanların Batılı modele uydukları takdirde onların gelişmişlik düzeyine ulaşabileceklerini öngörür. Burada az gelişmişlik, bu durumun, bu tanıma uyan ülkelerin ve halkların iç dinamiklerinin belirli bir biçimde işlemesi ya da işlememesi yüzünden kendiliğinden düştükleri geçici bir hal olarak kurgulanmaktadır. Bu ülkeler, gelişmiş Batı ülkelerinin izledikleri yolu izledikleri takdirde bu durumlarından kurtulacak ve giderek gelişeceklerdir. Ayrıca az gelişmişlik yaklaşımının gizil bir kültürel göndermesi de vardır. Örneklerini en açık şekilde Weber'de bulduğumuz kapitalist ekonomiye geçiş sorunsalının kültürel açıklaması, burada, zımnen de olsa, az gelişmişlerin gelişememe/kalkınamama durumunu da açıklayan bir anahtar gibi, ikiz bir işlev görür. Kültürel yapıları sermaye birikimine izin vermeyen, dolayısıyla kapitalist kurumların oluşmadığı bu toplumlara söz konusu kurumlar *dışarıdan* empoze edilecektir ve bu toplumlar Rustow'un kavramıyla ataletlerine son vererek *kalkışa* geçeceklerdir. II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan IMF (Uluslararası para fonu), Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü (GATT) gibi kurumlar, tek çizgili sosyo/ekonomik evrimi öngören bu kuramsal çerçevenin ürünüdürler.

Bu durumu açıklamak üzere başvurulacak çerçeveler farklı da olsa, dünyada kapitalist piyasa ekonomisinin yayılmasıyla birlikte, Endüstri Devrimi'ni yapmış ülkelerle diğerleri arasında açık bir iktisadî düzey farkı ortaya çıkmıştır. Yoksulluk, göç gibi toplumsal durum ve hareketleri besleyen bu fark, kalkınma iktisatçıları tarafından *az gelişmişlik* kavramıyla açıklanırken, öte yandan *kültürel gecikme*, kültürel açıdan *kötü uyarlanma* gibi sonuçlar doğurmuştur.

Küreselleşme

Sosyalist Blok'un çöküşünden sonra dünya kapitalist ekonomisi, sermayenin dünyanın bütün kesimlerine yayılmasını sağlayacak biçimde yeniden örgütlendi. Bu sürece sermayenin küreselleşmesi diyoruz. Küreselleşme eskinin güvenceli iş gücünü esnekleştirdi ve işsizliği kronik bir durum haline getirdi. Böylelikle

1. Sermaye hareketlilik kazandı ve daha güvenli ve getirili alanlara doğru sürekli bir hareket içine girdi.
2. Teknoloji hareketlendi ve ortaya çıktığı zamandan kısa bir süre sonra dünyanın her yerine yayılma olanağı kazandı.
3. İnsan hareketliliği de arttı. Dünyadaki ikilik zengin batı-yoksul doğu ikiliği olmaktan çıktı ve yoksul güney ülkelerinden zengin Kuzey ülkelerine doğru bir insan hareketi (göçü) başladı.

- 4) Fikirler, imgeler ve simgeler aynı hızla yayılmaya başladı.

Bu gelişmelere koşut olarak kültür alanında da büyük bir değişim ortaya çıktı:

1. Kültürün klasik antropoloji içinde yer edinmiş olan *yerel* bağlamı ortadan kalktı. Belirli bir kültürün sınırından söz etmek olanaksız hale geldi. Kültürler arasında büyük bir akışkanlık ortaya çıktı.
2. Güvensiz yeni ekonomik koşullar yeni bir kaos hali yarattı. Bu kaos kökten dinci, aşırı milliyetçi ya da refah milliyetçisi hareketlerin güçlenmesine yol açtı.
3. Küreselleşme ile pek çok kültürel süreç ve olgu kararlı halini ve izlenebilirliğini yitirdi. Her şey geçici, anlık ve arızî hale geldi.
4. Bu çerçevede kimlik arayışı öne çıktı. Ancak bunun yanında kimliklerin çok referanslı bir hal aldığı da görülmektedir. İnsanlar artık bir anda etnik, dinsel, cinsel, sınıfsal ve ulusal pek çok kimlikle yaşamaktadır. Bu güvensiz ve kararsız ortamda hangi kimlik işe yararsa o anda onu öne çıkartmaktadır.

Böylelikle endüstri toplumunun ilk durumunda görülen türden bir tek yönlü kültürel yayılma yerine kültürlerin yoğun biçimde etkileşime geçtiği ve kimlik bakımından önem kazandığı bir döneme girmiş olduk.

Üretim Kültüründen Tüketim Kültürüne

Endüstrileşmenin ilk döneminde üretim çok önemliydi ve insanlar kimliklerini üretimi niteliklerinden almaktaydı. Bu nedenle sınıfsal kimlikler ön plandaydı. Ancak endüstri toplumunun ikinci çağında, yani küreselleşme döneminde *tüketim* önem kazandı. İnsanların ne tükettikleri ve nerede tükettikleri kimliklerinin önemli bir parçası haline geldi. Üretim mekânları çevresinde örgütlenmiş, yani belirli ekonomik etkinliklerin yürütüldüğü ve içindeki nüfusu beslediği fabrika şehirlerinin lokalleri, sinemaları, tiyatroları ve yerel eğlenceleriyle bezenmiş kültürel hayat terk edildi. Bugün kültürel hayat plazalar içinde toplanmış büyük mağazaların, yeme-içme mekânlarının ve eğlence yerlerinin etrafında dönmektedir. Bu dönüşüm, kültür hayatı içinden küçük işletmeleri söküp atmıştır. Belirli bir merkezde örgütlenmiş ve zincirleme mağazalar yoluyla dünyanın her yerine yayılmış ürünlerin tüketimi bir değer ölçüsü haline gelmiştir.

Tüketim kültürünün doğmasının ekonomik nedenleri nelerdir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

5

Popüler Kültür ve Moda

Endüstri toplumunda yerel ve değişme eğilimi düşük kültürel örüntüler, yerini çok hızla değişen ve birbiriyle yüz yüze ilişkisi olmayan kitlelerin tükettiği kültürel örüntülerle yer değiştirmeye başladı. Bu hızlı değişme ortamında bir *kültür ihtiyacı* ortaya çıktı ve içinde sinemanın, müziğin, sporun, medyanın ve çeşitli tüketim eğilimlerinin üretiminin yer aldığı bir *kültür endüstrisi* doğdu. Kültür endüstrisinin yarattığı ve kitlelerin tüketimine açık kültüre *popüler kültür* diyoruz. Bir başka deyişle popüler kültür, halkın standart tüketiciler kitlesi halini aldığı, üretilip kendisine sunulan ürünleri denetleme ve belirleme olanağının bulunmadığı, içinde yaratıcı ve geliştirici olarak yer almadığı, ticarî ve endüstriyel kurumlar tarafından üretilen ve dağıtılan kültürdür. Popüler kültür, tüketim toplumundan ayrı düşünülemez. Popüler kültürün yarattığı en önemli kurumlardan birisi modadır. Moda dediğimiz giyim-kuşam tarzı, eskinin giyim-kuşam tarzının sürekli ve ihtiyaçlara yönelik doğası yerine, her yıl değişen ve belirli merkezlerce üretilen tarzları yerleştirmiştir. Böylelikle hemen hemen her yıl ve her mevsim yeni bir giyim-kuşam eğilimiyle karşılaşırız ve bu eğilim piyasa ekonomisi içinde önemli bir tüketim alanı yaratıyor. Modanın yanısıra *eğilimler (trend'ler)* de ortaya çıktı. Bu eğilimler genellikle medya tarafından tanıtılıp yayılıyor ve geniş kitlelere mal olan bu tanıtımlar geçici tüketim eğilimlerinin belirli dönemlerde geçerli kılıyor. Genellikle gençliğin hedef alındığı bu tanıtımlarda kültürel tüketimi tanımlayan yeni bir sözcük ortaya çıktı: *Trendy*... Yani yayılan eğilime uyan ve onu tüketen kişi! Böylelikle kişiler kendi içinde yer aldıkları kültürel eşiklerden çıkıp, pek çok kişiyle hatta küresel ölçekte aynı eğilimleri paylaşıp hale geliyorlar. Marka tüketimi de böyle gelişiyor. Belirli markaları tüketmenin bir *değer* haline gelmesiyle birlikte, kişiler sınıfsal ve kültürel ayrımlarından ziyade tükettikleri markalarla tanımlanıyorlar. Markaların bir değer nesnesi haline gelmesi, tüketim toplumunun ve piyasa ekonomisinin en önemli sonuçlarından birisidir.

Beslenme ve Sağlık

Bu gelişmeler etrafında beslenmenin de doğal biçiminden koptuğu ve sentetik ürünlere dayanmaya başladığı görülür. Özellikle işe ayrılan zamanın önem kazanmasıyla ve endüstriyel sistemin bundan asla ödün vermemesi nedeniyle yeme-içme tarzı değişmiş, ayak üstü atıştırma düzenli yemek yemenin yerini almıştır. Ayak üstü atıştırılan yiyecekler ise genellikle enerji bakımından zengin ama diğer besleyici öğeler bakımından fakir yiyeceklerdir. Bu durum, özellikle çalışan sınıflarda şişmanlık (obezite), kalp ve damar hastalıkları, kanser gibi endüstri çağının hastalıklarının yayılmasına yol açmıştır. Eskinin verem, tifo, tifüs, kızamık gibi öldürücü hastalıkları artık yerlerini bu tür hastalıkların belirlediği ölüm nedenlerine bırakmıştır. Dünyada insanlar arası temasın yoğunlaşması ve yoğun endüstrileşme ve tüketim nedeniyle ekolojik dengelerin bozulması, AIDS gibi, SARS gibi, kuş gribi gibi yeni salgınların insanlara musallat olmasına yol açmış, bu hastalıklar ölüm nedenleri arasında önemli yer edinmeye başlamıştır.

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK, ÇOKKÜLTÜRCÜLÜK VE ANTROPOLOJİDE YENİ YÖNELİMLER

Çokkültürlülük ve Çokkültürcülük

Endüstri toplumunun yarattığı yoğun göç ve bu karmaşık nüfusun kentlerde toplanması, pek çok farklı kültürün ve kültürel eğilimin yan yana yaşamasına yol açtı. Özellikle ayrımcılık, ırkçılık gibi akımlar yüzünden bu nüfuslar yan yana yaşamalarına karşın, bir içe kapanma eğilimine girdiler ve bu süreçte kültürel kimlikler güçlendi. Her ne kadar tüketim toplumunun kalıpları insanları kültürel ve sınıfsal farkları ne olursa olsun birbirine benzetiyor olsa da, endüstri toplumunun yarattığı sosyal devletin zayıflamasıyla ulusal ve sınıfsal dayanışma ve güvenlik mekanizmalarının gerilemesine bağlı olarak, başka dayanışma biçimleri ortaya çıktı. Bunlar arasında etnik ve dinsel grupların, cemaatlerin ve hemşehrilik ilişkilerinin öne çıktığı görülüyor. Özellikle endüstrileşmiş Batı ülkelerinde etnik azınlık ve göçmen derneklemeleri artık, yöresel bağlar, etnik aidiyet ya da iş temelinde meydana gelmektedir. Bu gibi dernekler, üyelerine iş ya da dayanışma sağlama temelinde işlev kazandılar. İşlevleri kimi zaman sendika ya da siyasal parti gibi daha geniş birliklerin işlevleriyle örtüşebilmektedir. Bu yeni toplumsal örüntü *çokkültürlülük* olarak adlandırılmaktadır.

Bunun üzerine endüstri toplumunu yönetenler, bu gelişmelerin yol açacağı çatışmaları en aza indirebilmek için yeni çözümler aradılar. Bu çözümlerin başında, yeni endüstri toplumunun çok kültürlü yapısının kabul edilmesi gelmekteydi. Böylelikle endüstri toplumunun ilk dönemine özgü türdeş ulus kurgusu, yerini çeşitli kültürlere mensup insanların endüstriyel toplum etrafında örgütlendiği yeni bir toplum kurgusuna bıraktı. Bu süreçte bu kimliklerin yok edilmeye veya özümlemeye çalışılması yerine korunması ve topluma bu yolla entegre edilmesi benimsendi. Bu yeni siyasete ise *çokkültürcülük* denmektedir.

Kültürel Çalışmalar Okulu

Çokkültürlü yapıların kabul edilmesi, özellikle endüstrileşmiş Batı ülkelerinde kent sosyolojisini kentleri oluşturan bu alması nüfusun kültürel niteliklerini ve bu yeni ortamdaki kültürel değişmesini araştırmaya yöneltti. Bunun yanı sıra endüstri toplumunda egemen hale gelen kitle kültürü ve kültür endüstrisi (sinema, kitle ile-

tişim araçları, edebiyat biçimleri vs.) araştırılmayı hak eden bir ağırlık kazandı. Bu çerçevede sosyoloji ile antropolojinin kesişme noktasında *kültürel çalışmalar* adını alan yeni bir çalışma sahası doğdu. Kültürel çalışmalar okulu, büyük ölçüde kentli toplumun odağında gelişen popüler kültürün, iletişim biçimlerinin, tüketim tarzlarının, modanın, toplumsal cinsiyetin kültürel dışı vurumlarının, kitle iletişim araçlarının, boş zamanların, yeni edebiyatın, kimliğin ve kimlik ideolojilerinin incelendiği geniş bir alan olarak tanımlanabilir.

Uygulamalı Antropoloji

Artık antropologlar yalnızca çeşitli kültürleri incelemek, mevcut sorunları saptamak ve bunların nedenlerini araştırmakla yetinmemekte; toplumsal ve kültürel sorunların çözümünde yapıcı bir rol oynamaya da çalışmaktadırlar. Bu çabalar sonucunda *uygulamalı antropoloji* doğmuştur. Bugün insanlar ve toplumlar, dünya ekonomik sisteminden ve küreselleşmeden kaynaklanan yeni durumlara uyum ve uyarlanma sorunları yaşamaktadır. Zira artık sağlıklı ve bütünlüğü koruyarak uyarlanmayı sağlayacak geniş zamanlar yoktur. Gelişmeler çok hızlı ve çok etkilidir. Teknoloji bir yandan doğal afetlerle başa çıkma kapasitesini arttırsa da, öte yandan ekolojiye geri dönüşsüz zararlar verebilmektedir. Bu durum, pek çok küçük ölçekli topluluğun yaşam alanlarını tehdit etmektedir. Bu türden bir gelişme, eski hayatlarını sürdürmeye çalışan pek çok yerli halkın yeni hastalıklar ve yer yer soykırımlar yüzünden ölümünü, pek çoğunun da açlığa ve yetersiz beslenmeye maruz kalmasını, bu toplulukların çevresel zenginliğini oluşturan ve bir anlamda onların yaşam güvencesi olan birçok hayvan ve bitki türünün yok olmasını, çevre kirlenmesini ormansızlaşmayı, nükleer tehditleri, kimi yerlerde mülksüzleşmeyi ve topraksızlaşmayı getirmiştir. Bunlar insanlık adına pahalı maliyetlerdir. Bunun gibi, hızla kalkınmaya çalışan ekonomisi az gelişmiş ülkeler de insanların benzer sorunları yaşatmaktadır. Dolayısıyla kalkınma ile insan varlığı arasında bir çatışma doğmaktadır. Uygulamalı antropoloji bu uyumsuzluğun giderilmesine yönelik sistemli çabaları kapsar. Kalkınma projelerinin ve endüstri yatırımlarının insana ve çevreye verdiği zararı en aza indirmeye olanak verecek toplum ve kültür araştırmasını yürüten antropologlar, böylelikle kültürel ve ekolojik zenginliğin iktisadî gelişmeye feda edilmemesine çalışırlar. Zira iktisadî gelişme geçici bir zenginlik ve refah yaratsa da, bu gelişme pahasına yok edilen insanî ve çevresel zenginliğin bir daha geri getirilemeyecek olması, bu gelişmenin insanlığa gerçek maliyetini artırır. Baraj projeleri, boru hattı yapımları, endüstri bölgelerinin geliştirilmesi, enerji santrallerinin yapılması, ormanların yoğun üretime ve endüstriyel tarıma açılması, bu gibi sonuçlar doğurur. O yüzden bugün kalkınma projelerinin pek çoğu, oluşturacağı toplumsal ve çevresel etkiyi de ölçme gereği duymaktadır. Artık bu araştırma sürecine yoğun biçimde antropologlar da katılmakta ve bu sayede uygulamalı antropolojiye ilişkin geniş bir birikim oluşmaktadır.

Endüstriyel Antropoloji

Endüstri toplumunun ihtiyaçları, fiziksel antropolojinin de bu yönde yeni teknik ve yöntemler geliştirmesine yol açmıştır. *Ergonomi* de denilen endüstriyel antropoloji, fiziksel antropoloji ile **antropometrinin** en yeni uygulama alanıdır. İnsanların kullanımına sunulan makinelerin, araçların, mobilya ve giysilerin tasarlanmasında antropometriden faydalanılarak belli standartlar oluşturulmuştur. Örneğin okullarda kullanılan mobilyalar, askerler için hazırlanan üniformalar, otomobillerin iç donanımı, uçaklarda kokpitlerin tasarımı gibi konularda endüstri antropolojisinin veri ve tekniklerinden yararlanılmaktadır.

Antropometri: İnsan bedeninin ve iskeletinin boyut, biçim ve bileşim yönünden ölçülmesidir.

Özet

Kentleşme hangi dinamiklerle ortaya çıkmıştır ve tarımsal üretim dışındaki tabakalaşma nasıl doğmuştur?

Kentleşme tarımda ortaya çıkan üretim fazlasının yarattığı değerdir. Böylelikle tarım dışı meslek ve tabakalar ortaya çıkmış, tarıma hizmet eden pazar ve yan ihtiyaçlarla bütünleşen yeni bir mekân, kent, doğmuştur.

Tarımda ortaya çıkan yüksek artı-ürün devletlerin oluşumunu nasıl beslemiştir ve bu temelde devlet bir kurum olarak nasıl gelişmiştir?

Kentleri besleyen üretim fazlası, örgütlü bir yeni siyasal sistemin de kaynağı olmuştur. Buna *devlet* diyoruz. Devlet zor kullanma araçlarına, yani orduya; adalet sistemine, yani hukuka; karar alma süreçlerine, yani hükümet etmeye dayanır. Başlangıçta bütün bunlar tek bir merkezde toplanıp dinsel iktidarla birleşik biçimde hükmederken, zamanla bu güçler arasında ayrışma olmuş ve devlet çeşitli egemen gruplar ve siyasal seçkinler ittifakının temel kurumu olarak gelişmiştir.

Endüstri devrimiyle birlikte ne gibi değişimler yaşanmıştır ve yeni yaşam biçiminin temel özellikleri nelerdir?

18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Endüstri Devrimi ile yeni bir toplumsal, siyasal ve kültürel düzen ortaya çıkmıştır. Ekonominin merkezi tarımdan endüstriye kayarken, devletler de anayasal ve laik kurumların denetimi altına girmiştir. Temel yerleşme mekânı da böylelikle kent olmuştur. Yaşanan büyük teknolojik değişim, nüfusu ve ekolojii etkilemiş; bir taraftan büyük bir nüfus artışı görülürken, öte taraftan endüstrinin ve nüfusun baskısı altındaki çevre büyük zararlara uğramıştır. Başlangıçta köylülerin işçileşmesine ve kitlesel üretime dayanan bu yeni ekonomi, zamanla, özellikle *küreselleşme* dediğimiz etkiyle birlikte, tüketim toplumuna ve hizmet sektörünün egemen olduğu yeni bir görüntüye bürünmüştür. Bu değişimler, kültürü de dönüştürmüş; kültür alanında yeni eğilimler, kavramlar ortaya çıkmıştır.

Servetin belli merkezlerde birikimiyle birlikte ortaya çıkan dünya ekonomik sistemi içinde eşitsizlik nasıl ortaya çıkmıştır ve bölgeler buna göre nasıl iktisadî bir hiyerarşi içine girmiştir?

Bu çerçevede merkezinde zengin Batı ülkelerinin olduğu yeni bir iktisadî dünya hiyerarşisi oluşmuştur. Önceleri Doğu ile Batı arasında görülen bu eşitsizlik, küreselleşme ile birlikte bir Kuzey-Güney ikiliğine dönmüştür. Bu iktisadî hiyerarşi ve dönüşüm çeşitli kavramlar ve kuramlar aracılığıyla anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Endüstri toplumu içinde kültür nasıl dönüşmüştür ve buna bağlı olarak antropoloji ne gibi yeni alanlara açılmıştır?

Endüstri toplumu, kültürü dönüştürmüştür. Kalkınma ve büyüme esaslı ekonomik bakış açısı yerel kültürlerin ve onların uyarlandığı çevrenin hızla zarar görmesine yol açmış; antropoloji de bu yeni durum karşısında yeni kuramsal araçlar ve alanlar geliştirmiştir.

Kendimizi Sınayalım

1. **İlk** kentler nerede ortaya çıkmıştır?

- a. Çin
- b. Afrika
- c. Avrupa
- d. Mısır
- e. Mezopotamya

2. Aşağıdakilerden hangisi **ilk** devletlerin ortaya çıkmasında etkisi olan faktörlerden biri **değildir**?

- a. Artık-değerin ortaya çıkması
- b. Kentlerin gelişmesi
- c. Askerlik kurumunun gelişmesi
- d. Halkların ulus bilinçlerinin gelişmesi
- e. Tarım dışı işler ve mesleklerin gelişmesi

3. Aşağıdakilerden hangisi devletin **temel** işlevlerinden biri **değildir**?

- a. Üretim araçlarını ve üreticileri korumak ve geliştirmek
- b. Üretim ilişkilerini korumak ve geliştirmek
- c. Bireyler arasındaki toplumsal ve ekonomik eşitliği korumak ve devamını sağlamak
- d. Devlet aygıtını güçlü tutmak
- e. Devletin toplum üstündeki yerinin sürekliliğini sağlamak

4. “İmparatorluk ideolojisi” olarak bilinen ideoloji ve yönetim modeli kime dayandırılmaktadır?

- a. Jül Sezar
- b. Büyük İskender
- c. Kanunî Sultan Süleyman
- d. Fatih Sultan Mehmet
- e. Napolyon Bonapart

5. Burjuvazinin siyasi sistem içinde yer bulmasına ve anayasal bir rejime geçişe imkan sağlayan iki büyük siyasal devrimden biri 1789 Fransız Devrimi’dir.

Buna göre diğer siyasal devrim aşağıdakilerden hangisidir?

- a. 1640 İngiliz Devrimi
- b. 1917 Sovyet Devrimi
- c. İran İslam Devrimi
- d. 1905 İran Devrimi
- e. 1908 İkinci Meşrutiyeti

6. Aşağıdakilerden hangisi milliyetçiliğin hedeflerinden biri **değildir**?

- a. Ulusal bir kültüre sahip olmak
- b. Ulusal bir kimliğe sahip olmak
- c. Ulusal bir ekonomiye sahip olmak
- d. Kozmopolit bir kültüre sahip olmak
- e. Ulusal bir yasama/yürütme organına sahip olmak

7. Aşağıdakilerden hangisi yoğun endüstriyel tarımın başlamasıyla birlikte tarımda ortaya çıkan değişimlerden biri **değildir**?

- a. Tarım alanında yeni uzmanlaşmaların ve mesleklerin ortaya çıkması
- b. İnsan gücüne olan ihtiyacın artması
- c. Gübre, tohum, mazot gibi kaynak kullanımının artması
- d. Tarımda makine kullanımının artması
- e. Üretilen ürünlerin değişmesi

8. Azgelişmiş ülkelerin, Batılı modelde bir endüstrileşmeyi benimseyip, doğru biçimde uyguladıkları ölçüde Batının gelişmişlik düzeyine ulaşacağını öne süren kuram aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Modernleşmeci kalkınma kuramı
- b. Bağımlılık kuramı
- c. Dünya sistemi kuramı
- d. Emperyalizm kuramı
- e. Üç dünya kuramı

9. Aşağıdakilerden hangisi popüler kültürün ürünlerinin özelliklerinden biri **değildir**?

- a. Halkı tek tip bir tüketici kitlesi olarak algılayıp, buna yönelik ürünlerin üretilmesi
- b. Halkın kendisine sunulan ürünleri belirleme imkanının bulunmaması
- c. Halkın yaratıcı ve geliştirici olarak üretim sürecine katılması
- d. Ürünlerin ticari ve endüstriyel kurumlarca üretilmesi
- e. Ürünlerin tüketime yönelik olması

10. Farklı kültürlerin üyesi olan insanların endüstriyel toplum içerisinde (örneğin metropollerde) kendi kültürel kimliklerini koruyarak birarada yaşadığı bir toplum modeli nasıl adlandırılmaktadır?

- a. Modern toplum
- b. Batı modeli
- c. İdeal toplum
- d. Hoşgörü toplumu
- e. Çokkültürlülük

Yaşamın İçinden

07.09.2004

“

Tüketim Çılgınlığı Kıyameti Çağırıyor (Ö. Yurtçu)

Worldwatch Enstitüsü'nün araştırmalarını içeren ve TEMA Vakfı tarafından yayınlanan *Dünya'nın Durumu* raporu, aşırı tüketimin *dünyayı tükettiğini* vurguluyor. İnsanlığın ruhundaki din, aile ve toplum ve sosyalleşme duyguları, yeni dünya insanında yerini *sahip olma* ve *tüketme* dürtülerine bırakıyor. Tüketim, milyarlarca insanda yeni bir bağımsızlık duygusu yaratıyor. 11 Eylül saldırılarının ardından Amerika Başkanı George W. Bush'un halka hitaben yaptığı konuşmada "Alışveriş merkezlerine gidip bir şeyler satın almanın bir vatandaşlık görevi olduğunu" vurgulaması bile tüketim olgusunun ne denli bir güç olduğuna işaret etmeye yetiyor. Ancak ne yazık ki araştırmalara göre, kişisel mutluluğun temeli olarak görülen para bile, yılda 13 bin dolar kazanca ulaşıncaya kadar iş görüyor. Daha yüksek gelir elde edenler, daha çok mutlu olamıyor. Yani tüketimin olmazsa olmazı 'para' ile saadet olmuyor.

Gelecek de Tüketimin Esiri

Çevre, sosyal ve ekonomik konular üzerine kapsamlı çalışmaları bulunan *Worldwatch Enstitüsü*'nün ödüllü ekibi tarafından araştırmaları gerçekleştirilen ve Türkiye'de *TEMA Vakfı* tarafından yayınlanan *Dünyanın Durumu 2004* raporu, tam da bu yaraya parmak basıyor. tüketim olgusunun masaya yatırıldığı araştırma sonuçları çarpıcı: Tüketim arzusu, zengin, yoksul demiyor, yaşam kalitesini 'erozyona' uğrattıyor... *TEMA Vakfı* tarafından Türkçe'ye kazandırılan araştırma kitabı, toplam 37 ülkede yayınlandı. Kitapta, hepimizin, her gün yalnızca kendi toplumumuzu değil tüm dünyayı ve geleceği de etkileyecek önemli kararlar aldığımıza dikkat çekiliyor ve gereğinden fazla; ya da hatalı tüketimin hem sağlığımızı hem de doğal çevreyi ateşe attığını gözler önüne seriyor. Ancak manzara o kadar da ümitsiz değil. Kitapta, gıda, su, enerji, tüketim politikaları ve iyi bir yaşamın yeniden tanımı yapılıyor, *daha az tüketen bir toplum* yaratmanın mümkün olup olmadığı sorgulanıyor ve ardından bunun için gerekli koşullar sıralanıyor. (...)

”

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız doğru değilse "Kentleşme ve Tarım Dışı Tabakalaşmanın Doğuşu" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. d	Yanıtınız doğru değilse "Devletin Gelişimi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. c	Yanıtınız doğru değilse "Devletin Gelişimi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. b	Yanıtınız doğru değilse "Devletin Gelişimi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. a	Yanıtınız doğru değilse "Endüstri Toplumu ve Yeni Yaşam Biçimi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. d	Yanıtınız doğru değilse "Endüstri Toplumu ve Yeni Yaşam Biçimi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. b	Yanıtınız doğru değilse "Endüstri Toplumu ve Yeni Yaşam Biçimi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. a	Yanıtınız doğru değilse "İktisadi Eşitsizliğin Yayılması, Azgelişmişlik ve Üçüncü Dünya" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. c	Yanıtınız doğru değilse "İktisadi Eşitsizliğin Yayılması, Azgelişmişlik ve Üçüncü Dünya" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. e	Yanıtınız doğru değilse "Çokkültürlülük, Çokkültürcülük ve Antropolojide Yeni Yönelimler" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Osmanlılardaki tımar sistemiyle Avrupa'daki fief sistemi birbirine benzerdir. Ancak Avrupa sisteminde fief sahibi, kral ya da imparator karşısında hukuken daha özerktir. Bu hukukî özerkliğin yanında fief sahibi toprağını mirasçılara bırakır. Ancak Osmanlı sisteminde bu ilke olarak mümkün değildir. Devlet isterse tımar verdiği sipahiye oradan alabilir, yerini değiştirebilir, ölmesi halinde de aynı toprağı başkasına dirlik olarak verebilir.

Sıra Sizde 2

Tarım devletinde yaşayan bir kişi siyasal bir varlık olarak kabul edilmez, bu yüzden hak ve ödevleri örfî olarak belirlenir. Haklarının çerçevesi genellikle dinen ya da örfen çizilmiştir ve mensup olduğu cemaatin kurallarına göre yaşar. Devletin onu kendi ideolojik yönelimi çerçevesinde dönüştürmek ya da eğitim-öğretime tabi tutmak gibi bir sorunu yoktur. Oysa modern devlette yurttaş siyasal bir varlıktır ve devletin yönetim erkleri meşruiyetlerini o siyasal varlıktan alırlar. Ayrıca bu siyasal konumlanma nedeniyle, devletin her bireyi kendi belirlediği yurttaşlık ilkeleri çerçevesinde yetiştirme ve yönlendirme ihtiyacı ortaya çıkar. devlet bu yönde modern kurumlar vasıtasıyla yurttaş saydığı bireyle devamlı temas halindedir. Ayrıca meşruiyetin kaynağı olması yüzünden ve yurttaşlık haklarından yararlanmak için bireyin, kendi iradesinin soyut tecellisi olan devlete karşı yükümlülükleri doğar, askerlik gibi, vergi vermek gibi, belirli törenlere iştirak gibi, belirli hizmetleri görmek gibi, oy vermek gibi vs.

Sıra Sizde 3

İnsanlık en uzun süreyle avcı-toplayıcı bir yaşam ve geçim tarzı içinde yaşamıştır. Bu dönem yaklaşık olarak 2-2,5 milyon yıl sürmüştür. Tarım döneminin süresi yaklaşık 10 bin yıl kadardır. Endüstri çağı ise henüz 19. yüzyılda başlamıştır, yani 200 yıllık bir geçmişi vardır. Bununla beraber Endüstri çağında yaşanan teknolojik ve toplumsal gelişmeleri düşünürsek en hızlı değişim ve dönüşümlerin bu çağda gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Sıra Sizde 4

Evet yoğun tarımın ağır bir bedeli vardır: Tarımda kimyasal girdi kullanımının, özellikle yapay gübre ve böcek öldürücülerin, hem çalışanlar hem de çevre üzerinde sağlığı ve ekolojiyi tehdit edici etkileri ortaya çıkmış, bu yüzden pek çok tarım alanı ve ekolojik niş elden çıkmıştır. Yoğun tarımın ihtiyaç duyduğu yoğun sulamanın bir sonucu da toprağın tuzlanması ve çoraklaşmasıdır. Bunun yanı sıra enerji maliyetlerinin yüksekliği ve tarım kredilerinin borçlanma üzerinde yarattığı yük, hem ülke ekonomilerini hem de tarımcıların bireysel ekonomilerini zorlamaktadır. Bu olumsuz gelişmeler, başlangıçta yoğun endüstriyel tarımın yarattığı zenginliği ortadan kaldırdığı gibi giderek kentlere ve başka ülkelere göç eden bir işsizler ordusu da yaratmıştır.

Sıra Sizde 5

Tüketim kültürünü doğuran endüstri toplumunun iktisadî yapısındaki değişimdir. Endüstri toplumu başlangıçta üretim temelinde örgütlenmişti. Üretim kitlesel biçimde fabrikalarda yapılıyor, fabrikalarda çok sayıda işçi çalışıyor ve bunlar kalabalık kentlerde barınıyordu. Ancak üretim artışı, rekabet koşulları ve bilişim devrimi yeni alanlar yarattı ve toplum içindeki üretici nüfusu belirli bir düzeyde tuttu. Bununla birlikte yoğun ve çok kişinin çalıştığı hizmet alanları ortaya çıktı. Bu alanların yarattığı katma değer zamanla üretici sektörlerin yarattığı katma değeri çok çok aştı ve kendisini üretimdeki koşullarda değil tüketim ortamlarında var eden geniş bir nüfus meydana geldi.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Amin, S. (1991). **Eşitsiz Gelişme** (Çev. A.Kotil). İstanbul: Arba Yayınları.
- Aydın, S. (1993). **Modernleşme ve Milliyetçilik**. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Anderson, B. (1993). **Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması** (Çev. İ.Savaşır). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bates, D.G. (1996). **Cultural Anthropology**. Needham Heights, Mass.: Allyn&Bacon.
- Baumann, G. (2006). **Çokkültürlülük Bilmecesi: Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek** (Çev. I.Demirakın). Ankara: Dost Yayınları.
- Childe, V.G. (1978). **Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi** (Çev. F.Karabey-Ofluoğlu). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Cipolla, C.M. (1980). **Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus**. (Çev. M.S.Geşgin). İstanbul: Tur Yayınları.
- Cockcroft, J.D., Frank, A.G. ve Johnson, D.L. (1972). **Dependence and Underdevelopment: Latin America's Political Economy**. New York: Anchor Books.
- Douglas, M. ve Isherwood, B. (1999). **Tüketimin Antropolojisi** (Çev. E.A.Aytekin) Ankara: Dost Yayınları.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003). **Antropoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Emiroğlu, K., Danişoğlu, B. ve Berberoğlu, B. (2006). **Ekonomi Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Gellner, E. (1983). **Nations and Nationalism**. Oxford: Basil Blackwell.
- Güvenç, B. (1974). **İnsan ve Kültür**. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Hill, C. (1983). **1640 İngiliz Devrimi** (Çev. N. Kalaycıoğlu). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hobhouse, H. (2007). **Değişim Tohumları: İnsanlık Tarihini Değiştiren 6 Bitki** (Çev. G. Şen), İstanbul: Doğan Kitap Yayınları.
- Hobsbawm, E.J. (1989). **Devrim Çağı: 1789-1848** (Çev. J.Ergüder ve A.Şenel). Ankara: V Yayınları.
- Lewis, O. (1971). **İşte Hayat** (Çev. V. Çelikbaş). İstanbul: E Yayınları.
- Polanyi, K. (1986). **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri** (Çev. A. Buğra). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Redfield, R. (1956). **Peasant Society and Culture**. Chicago.
- Riesman, D. (1961). **The Lonely Crowd**. New York ve Londra: Yale University Press.
- Taylor, C. vd. (1996). **Çokkültürcülük**. (Der. Amy Gutmann). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tilly, C. (2001). **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu** (Çev. K. Emiroğlu). Ankara: İmge.
- Tocqueville, A. (1995). **Eski Rejim ve Devrim** (Çev. T. Ilgaz). Ankara: İmge.
- Wallerstein, I. (1974). **The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century**. New York: Academic Press, Inc.

Akrabalık ve Toplumsal Cinsiyet

8

Kaynak: www.kucukcekmece.bel.tr/toplu_nikah.htm

Evlenme ve bu yolla aile ve akrabalık ağları kurma tüm insan topluluklarında rastlanan bir durumdur. Dolayısıyla evlilik ve akrabalık evrenseldir. Ancak evlilik ve akrabalık sistemleri aynı zamanda büyük bir kültürel çeşitlilik gösterir. Modernleşmeyle birlikteyse evliliğe onay veren ve evlilikle ilgili konuları düzenleyen bir otorite olarak devlet ön plana çıkar. Yukarıdaki fotoğrafta Küçük Çekmece Belediyesi tarafından bir devlet hizmeti olarak kıyılan toplu nikah görülmektedir.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- *En temel toplumsal kurumlardan biri olan evlilik ne tür bir işlev görür ve kültürlerle göre farklılık gösterir mi?*
 - *Akrabalık sistemleri toplumsal olarak ne tür bir işlev görür ve kültürlerle göre farklılık gösterir mi?*
 - *Kadın ve erkeklerin rol ve statülerini, davranış ve tutumlarının belirleyen biyolojik cinsiyetin ötesinde kültürel olarak yapılandırılmış bir toplumsal cinsiyet var mıdır?*
- sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.*

Örnek Olay

(...) Benim çalışmam boyunca kaldığım hanenin reisinin karısıyla arasında 10 yaştan fazla fark vardı, kadın erkekten yaşlıydı. Evlilikleri bir levirate yani ölen ağabeyin karısıyla evlenmeydi. Bu evliliğin nedenlerinin başında ev sahibimin ağabeyinin askerde ölmesi ve ikinci karısının çok genç çocuksuz dul kalması geliyordu. Diğer nedenler kadının ikinci kadın ve kaçırılarak evlenmiş olması, güzelliği, aşiretin saygın bir ailesine mensup olması ve nüfuzlu erkek akrabaları olmasıydı. Ev sahibim karısıyla evlenmek için on sene beklemiş ve ergen olunca evlenmişti. Şimdi kendisi kırk yaşlarında, karısı ise altmışlarına yakındı. Karısını yola getirmek ve gözünü korkutmak için kullandığı en sık tehdit ikinci kez evlenmekti, ama karısının da ona dolaylı da olsa mesajı "İkinci kadın getirirsen, görürsün." di. Erkek evde kontrolü sürdürme ve huzuru muhafaza etme zorunda olduğundan bu ciddi bir tehditti. (...)

Kaynak: Yalçın-Heckmann, L. (1990). Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı-Göçer Toplumlarında Yeniden Üretim ve Cinsiyet Roller. Tekeli, Ş. (Der.). **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**. İstanbul: İletişim Yayınları., s.264.

Anahtar Kavramlar

- Evlilik
- Aile
- Akrabalık
- Soy
- Hane
- Cinsiyet
- Toplumsal Cinsiyet
- Encest Tabusu

İçindekiler

- GİRİŞ
- EVLİLİK VE AİLE
- AKRABALIK VE SOY
- CİNSİYET VE TOPLUMSAL CİNSİYET

GİRİŞ

Bütün insan toplulukları, soylarının devamı için birbirinden farklı olabilen evlilik sistemleri ve bunlara bağlı akrabalık ağları oluşturmuşlardır. *Evlilik*, en basit tanımla, ergenlik dönemine girmiş (yani üreme yeteneği olan) erkek ve kadınların, üremek (çocuk sahibi olmak), çocukların yetişmesini sağlamak ve iktisadî ve toplumsal olarak yeni bir bütünlük oluşturmak için, içinde yaşadıkları toplumca tanınmış ve onay verilmiş birliğidir. Kimi toplumlarda evlilik ilişkisi, ergenlik çağına girmemiş bireylerin ilerideki birliği için verilmiş sözler biçiminde de başlayabilir. Bütün toplumlar, farklı tarihleri içinde farklı evlilik biçimleri geliştirmişlerdir. Ancak bu durum evliliğin evrenselliğini ortadan kaldırmaz. *Akrabalık* ise soy ve evlilik yoluyla kültürel olarak kabul edilmiş toplumsal ilişkiler ağı olarak tanımlanabilir ve bu ilişkiler bütün toplumlarda evrensel bir önem taşımaktadır. Akrabalık insan türünün icat ettiği ilk toplumsal ve kültürel otorite kaynağı olarak da tanımlanabilir. Çünkü bütün insan toplumları herhangi bir akrabalık sisteminin varlığını, meşruluğunu ve değişen ölçülerdeki yaptırımcı gücünü (otoritesini) kabul eder.

Bu evrensellik, belirli bir ölçüye kadar biyolojik zorunlulukların bir sonucudur. Çünkü soyun devamını sağlayacak olan insan yavrusu, kendi ihtiyaçlarını karşılamak bakımından, uzunca bir süre belirli yeteneklerinin gelişmesini beklemek durumundadır ve bu süreçte çaresiz ve başkalarına bağımlı yaşamak durumundadır. Her ne kadar akrabalık sistemlerinin biyolojik bir temeli olsa da, her toplumun kendi kültür tarihi içinde insanların akrabalığı tanımlama biçimleri ve bu sistem aracılığıyla toplumsal, kültürel ve iktisadî sorunları çözme tarzları, onun kültürel bir boyut kazanmasına, kültürel anlamlarla yüklenmesine ve belirli norm, kural ve değerlerle bezenmesine neden olmuştur. Evlilik ve akrabalık evrenseldir ama farklı toplumlarda, evlilik ve akrabalık biçimleri farklı olacak, onlara yüklenen anlamlar, ilişkili adlandırmalar, tanımlama ve sınıflandırmalar farklılık arz edecektir. Böylece evlilik ve akrabalık üzerinden bir kültürel çeşitlilik ortaya çıkmaktadır.

Cinsiyet de böyledir. İnsan türü, diğer canlılarda olduğu gibi iki farklı cinsiyetle temsil edilir. Bu biyolojik bir evrensel gerçekliktir. Cinsiyet biyolojik olduğu halde insan toplumları cinsiyetlere kültürel anlamlar yüklemiş, onlardan beklenen toplumsal, kültürel ve iktisadî roller kültür içinde belirlenmiştir. O nedenle antropoloji, cinsiyete bakarken onda biyolojik değil toplumsal bir yan görür. Bu yüzden kullandığımız kavram toplumsal cinsiyet kavramıdır. Her toplum, kendi kültürü içinde cinsiyetlerin anlam ve rollerini, onların biyolojik biçimlenmelerinden bağımsız olarak inşa etmiştir.

EVLİLİK VE AİLE

İnsana yakın türler de dahil olmak üzere hayvanların büyük bir bölümünde rastlantısal cinsellik ve üreme davranışı egemendir. Ancak insan toplumları, kadınla erkek arasındaki ilişkileri rastlantısal cinsellik ve besin değişiminin ötesinde bir kurallar, normlar ve değerler sistemine bağlamıştır. Toplumlar bu ilişkileri düzenleyen kuruma *evlilik* adı verilir. Evlilik, başta soyun devamını sağlamak ve diğer temel cinsel ve iktisadî ihtiyaçları gidermek için erkek ile kadın arasında toplumun onayladığı bir birlik olarak tanımlanabilir.

Evlilik ve Uyarlanma

Evliliğin kurumsallaşmasına dayanak teşkil eden asıl etken, *insan yavrusunun uzun süreli bağımlılığıdır*. İnsan yavrusu, doğduğu andan itibaren üç-dört yıl

Fotoğraf 8.1*Bir Anne ve Çocukları***Kaynak:** Hatice Yeşildal Arşivi

boyunca tam gün bakıma ihtiyaç duyar ve altı yaşına gelene (çocukluktan çıkana) dek annenin ona göz kulak olması gerekir (Fotoğraf 8.1 Bir anne ve çocukları). Bakıma ihtiyaç duyulan dönem insan için primat türleri içinde en uzun süreyi kapsar (bkz. Tablo 8.1). Bu durum özellikle küçük-ölçekli avcı-toplayıcı ve tarımcı topluluklarda yavrunun bakımını üstlenen kadını geçim etkinliklerinden uzak tuttuğu için, o da geçim için başkalarına bağımlı durumdadır. Çocuğun ve bakıcısının geçimini güvence altına almanın en yaygın, kültürel olarak tanınmış ve güvenli yolu evliliktir. Pek çok kültürde akraba olarak tanımlanmış başka bazı kişiler zaman zaman bu süreç içinde rol alsalar da, evli çiftin rolünü tümüyle üstlenen bir akrabalık sistemine pek rastlanmaz.

Tablo 8.1

Çeşitli Maymun Türlerinde ve İnsanda Gebelik ve Anneye Bağımlılık (Çocukluk) Süreleri

Kaynak: Arsebük, 1990, s.23

Tür	Gebelik Süresi (Gün)	Çocukluk Süresi (Yıl)
Makak Maymunu	168	1,5
Orangutan	233	2
Şempanze	238	3
Goril	265	3+
İnsan	266	6

Evliliğin ikinci önemli işlevi *cinsel rekabet sorununu* gidermesidir. Diğer türlerin aksine insan erkeğinin ve dişisinin cinsel faaliyete sürekli açık olması, topluluk içinde yıkıcı ve topluluğu çözücü bir rekabete yol açabilir. Dolayısıyla evlilik yoluyla, kimin kimle cinsel ilişki kurma izninin olduğu tanınmış olduğundan, bu rekabetin önüne geçilir ve sürekli talep edilebilen cinsel ilişkilere bir istikrar kazandırılmış olur.

Evliliğin üçüncü işlevi *iktisadî*dir. Evlilik yoluyla kurulan birlik, cinsel iş bölümünü ve cinslerin birbirinin emeğinin ürününden yararlanmasını düzenler. Böylelikle evlilik yoluyla iktisadî bir birim olan hane ortaya çıkmış olur. İnsanın toplumsal ve kültürel biçimlenmesine ön ayak olan avcı-toplayıcı hayat, bu iktisadî ilişkinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Avcı-toplayıcılarda, zamanının büyük bölümünü çocuk bakımına ayırmak zorunda olan kadın genellikle toplayıcılığa ve küçük hayvanların yakalanmasına, erkek ise, bu yükümlülüğü olmadığı için, daha fazla hareketlilik ve daha uzun zaman topluluktan ayrılmayı gerektiren avcılığa, yani geçim etkinliğine yönelmiştir. Bu yorum, erkeğin kadın üzerindeki tahakkümünü ve üstünlüğünü meşrulaştıran ideolojik bir yorum olarak algılanabilir. Ancak bu çıkarım, sadece kadınla yavrusu arasındaki uzun süreli bağımlılık ilişkisinden türemektedir. Yoksa bugünün modern koşullarında, bakım işlevini yerine getiren pek çok kurumun ortaya çıkmasıyla birlikte, kadınla yavrusu arasındaki bağımlılık ilişkisinin büyük ölçüde gevşediği, bununla bağlantılı geleneksel ilişki biçimlerinin törpülenmeye başladığı ve kadının buna bağlı olarak toplumsal ve iktisadî anlamda özgürleştiği görülmektedir (Fotoğraf 8.2 Bir Kreş).

Fotoğraf 8.2*Bir Kreş*

Sonuçta evlilikte vücut bulan bu bağımlılık ilişkisi bir tür uyarlanma zorunluluğudur. Toplum karmaşıklıklaştıkça ve modernleştikçe bir uyarlanma stratejisi olarak evliliğin rolü azalmakta ve evlilik gittikçe kişisel bir tercihin konusu haline gelmektedir. Küçük-ölçekli toplumlarda, eş arayanlar ve eşi ölmüş dullar dışında, o kültürün yetişkin saydığı bireylerin tümünün evli olması olağandır. Çünkü bu tür toplumlarda evlilik aynı zamanda bir toplumsal statü sağlar. Söz gelimi Brezilya Amazonlarında yaşayan Mundurucu'larda bekârlara ve evlenme yaşı geçtiği halde evlenmemiş olanlara toplumsal bir rol tanınmaz. Buna karşılık modern kentli toplumlarda toplumsal rolü kazandıran şey, evlilik kurumu değil kişilerin uzmanlaşma ve tabakalaşma yoluyla toplumda işgal ettikleri mevkilerdir. Burada evliliğin küçük ölçekli toplumlarda karşılık geldiği temel işlevlerden bazılarını yitirdiği görülmektedir.

Evlilik Yoluyla Oluşan Toplumsal Ağlar ve Mübadele İlişkileri

Kadınla erkeğin evlilik bağı, bu iki bireyin ötesinde daha geniş bir akrabalık ve arkadaşlık çevresi yaratır. Bu yeni toplumsal ağlar yoluyla çift, yeni iktisadî olanaklara, yeni dayanışma ilişkilerine ve siyasal bağlantılara açılabilir. Tüm toplumlarda evlilik yoluyla oluşturulan bağlar farklı amaçlara yarayabilmektedir. Bu yolla iş bulmak, yeni statüler edinmek, yeni barınma olanakları sağlamak ya da borç para bulmak kolaylaşabilir. Himayecilik ya da kayırmacılık (*kliyalentizm*) adı verilen ilişkiler de bu bağlamda kazanılır. Bizim toplumumuzda *dayısını bulmak*, *dayısı olmak* gibi deyimler bu ilişkiyi imâ eder. Dayıcılık (nepotizm) da denilen bu eğilimde, kişilerin yeterli ya da yetenekli olup olmadıklarına bakılmaksızın yakınları tarafından kayırılması söz konusudur. Akrabalık terimleri de bu ilişkiyi akla getirecek göndermeler içerir. Örneğin insanın eşinin annesi ve babası onun da annesi ve babası haline gelir, böylelikle eş kendi anne ve babasından beklediği himaye ve dayanışmayı eşinin anne ve babasından da bekleyebilir hale gelir.

Evlilik aynı zamanda bir mübadele ilişkisinin de kurulmasını sağlar. Evlenen taraflar evlilik yoluyla karşılıklı hak ve ayrıcalıklar yaratan bir kaynak ve kişi mübadelesine girerler. Çeyiz, drahoma, nişanlılık armağanları, başlık parası bu mübadele ilişkisinin iktisadî araçlarıdır. Ayrıca berder ve karşılıklı yeğen evlilikleri gibi takasa dayalı evlilik biçimleri de bu mübadeleyi sağlar. Evliliğin bir mübadele ilişkisi olduğu tezi Lévi-Strauss'a aittir. Lévi-Strauss küçük ölçekli toplumlar üzerinde yaptığı araştırmalarda, evliliğin gruplar arasında bir kadın takası olduğunu bulgulanmıştır. Lévi-Strauss'un tespitlerine göre grupların başka hangi grup ya da gruplarla evlilik ilişkisi kurabileceğini ya da kuramayacağını belirleyen *basit sistemler* ve kimlerle evlenilebileceğini belirleyen ama evlenilemeyecek kişileri tespit etmeyen *karmaşık sistemler* vardır. Ayrıca yine aynı araştırmacıya göre belirli bir grubun belirli bir başka gruba kız alıp *verdiği doğrudan (simetrik) takas* sistemleri ve kadınların sadece belirli bir yöne doğru takas edildiği *dolaylı (asimetrik) takas* sistemleri vardır.

Doğrudan takasta A ile B grubu karşılıklı olarak birbirinden kız alıp verir. Eğer takas aynı kuşak içinde gerçekleşiyorsa buna *dolaylımsız doğrudan takas* ya da *kızkardeş takası* adı verilmektedir. Karşılıklılık kuşakları aşan bir süre içinde, kuşaklar arasında söz konusuysa, bu da *gecikmeli doğrudan takas* adını alır. Berder ve paralel ve çapraz yeğen evlilikleri birer dolaylımsız doğrudan takas biçimidir. *Dolaylı* (ya da *asimetrik*) *takasta* ise karşılıklılık değil, ortak gruplar söz konusudur. A Grubu B'ye, B grubu C'ye, C ise A'ya kız verir. Güneydoğu Asya toplumla-

Drahoma: Başlık parasının tersi olan bu uygulamada kadının ailesi erkek tarafına bir tür düğün hediyesi olarak para veya mülk verir.

rında (örneğin Batak'larda) görülen *evlilik ittifakı kültürü* adı verilen biçimde bu tür evlilik ilişkileri görülür. Burada eş verenler, eş alanlardan daha üstün sayılır. Evlilikler sırasında gerçekleşen armağan değiş tokuşları ittifakları güçlendirir ve yarar.

İç ve Dışevlilik Biçimleri

İçevlilik (endogami) kişinin kendi grubu içinden, *dışevlilik (egzogami)* ise dışarıdan evlenmesidir. İçevlilik, grup içinden evlilik olduğu için grubu dışarıya kapalı tutar ve mülk, servet, kaynak ve soy dağılımını önler. Paralel ve çapraz kuzen evlilikleri birer içevlilik türüdür. İçevlilik grubun kimliğini korumanın sıkı bir yoludur. Böylelikle diğer gruplarla kurulan bızlık-ötekilik ilişkisi de süreklilik ve kararlılık kazanır. Dışevlilik ise içevliliğin getirdiği tecrit durumunu ortadan kaldıran, grupları evlilik yoluyla birbirine bağlayan, başka bir deyişle onları akraba yapan evlilik biçimidir. Toplumlar karmaşıktıkça ve genişledikçe akrabalık çevriminin ötesine geçen evlilik eğilimleri artar, ancak öte yandan dışevlilikler yoluyla kimliklerini yitireceklerini düşünen etnik ve dinsel gruplar, kimi zaman da cemaatler grup içinden evlenmeyi teşvik etmeyi sürdürürler. Ancak karmaşık, toplumsal hareketliliği yüksek modern toplumlarda bile evliliği kişilerin mensup oldukları toplumsal tabakayla sınırlayan bir toplumsal mecra ve toplumsal teşvik söz konusudur. Böylelikle her tabakanın değerleri, birliği ve kimliği, hatta bazı dilsel özellikleri korunmuş olur Bu da bir tür içevlilik biçimi olarak kabul edilebilir. Bu yolla içevlilik, akrabalık sisteminin sınırları dışına çıkarak toplumsal tabakalar içi evlilik biçimine dönüşür. *Davul dengi dengine vurur ya da kızı tek başına bırakırsan ya davulcuya varır ya zurnacıya* sav sözleri, aynı toplumsal tabaka içinden evlenmenin mübah ve uygun görüldüğünü gösteren, aksinin ise toplumca hoş karşılanmayacağını vurgulayan halkbilimsel referanslardır. Bu türden evliliklerle katmanların birlik ve kimliği, her bir katmanın kendi değer, ilgi alanı, zenginlik ölçü ve biçimleri, hatta kimi zaman dilsel özellikleri korunmaktadır.

SIRA SİZDE

1

Pek çok toplumda bireyin ait olduğu etnik veya dini grubun dışından biriyle evlenmesi yasaktır veya toplumsal olarak kabul görmez. Bunun nedeni ne olabilir? Tartışınız.

Tekli ve Çoklu Evlilik Biçimleri

Kültürler kişilerin kimlerle evlenip evlenmeyeceğini belirlediği gibi, kişinin kaç eşle evlenebileceğini de saptarlar. Belirli bir zaman diliminde tek bir erkeğin ancak tek bir kadınla (ya da tersi) evlenmesine izin veren sisteme *tekeşlilik (monogami)* adı verilir. Bu sistemde ikinci bir eşle evlenmek ancak eşin ölümü veya boşanma halinde mümkündür. Aksine ne hukuk ne de toplumun normları izin verir. Endüstri çağına girmiş olan Kuzey Amerika ve Batı Avrupa toplumlarında tekeşlilik egemendir. Tek eşlilik sadece belirli bir çağın ürünü sayılamaz. Bazı kültürler ve dinler de sadece tekeşliliğe cevaz vermektedir. Örneğin Hristiyanlık ve Musevilikte tek eşlilik dışında bir seçenek yoktur. Hatta katı bir Hristiyan mezhebi olan Katoliklik boşanmayı dahi yasaklamıştır (Fotoğraf 8.3. Katolik kilisesinde bir evlilik töreni). Boşanmanın hukuken ve kültürel olarak mümkün olduğu toplumlarda kişinin boşanıp yeniden evlenmesi biçiminde tezahür eden evlilik biçimine *dizi tekeşlilik* adı verilmektedir.

Kadının veya erkeğin aynı zaman dilimi içerisinde birden çok eşle evlenmesi durumuna ise *çokeşlilik (poligami)* denilmektedir. *Çokkarılılık (polijini)* ve *çokko-*

calılık (poliandri) olmak üzere çekeşliliğin iki türü vardır. Ancak bu türlerden yaygın olanı çokkarılıktır. Çokkarılılık (polijini) aynı anda birden fazla kadınla evli olma durumudur. Pek çok toplum bu tarz evliliğe izin verir. Ancak bu sistemin yarattığı sorunlar vardır. Sorunların başında kadın kıskançlığı gelir. Aynı evde birden çok kadınla eş hayatı yaşamaya çalışan erkek bu kıskançlık ve çatışma ortamının baskısı altında kalacak, kadınlar arasında da bir tahakküm ilişkisi başlayacaktır. Bunu önlemek için bazı toplumlarda, örneğin Zambia'da yaşayan Tonga'larda erkek her eş için ayrı bir ev açar ve mülkünü karıları arasında paylaştırır. Madagaskar'ın Tanala toplumunda erkekler, bununla da kalmayıp sorunu her geceyi bir başka eşle geçirerek çözmeyi yeğlerler. Bir erkek bu ilkeyi çiğnerse haksızlığa uğradığını düşünen kadın zina davası açabilir ve yüklü bir nafaka koparabilir. Kadınlar arasında kurulan hiyerarşi de, bir ölçüde bu sorunu çözer. Türkiye'deki çokkarılılık uygulamalarında genellikle başvuru yöntem budur. Genellikle ilk evlenen kadın evin hâkimidir. Sonra gelenler onun tâbisi olurlar hatta hizmetine girerler. Bu, aynı zamanda, daha genç ve çekici olan sonradan gelenin bu özellikleri karşısında, daha yaşlı ve çekiciliğini kaybetmiş olana bir ayrıcalık tanıyarak durumu telafi etme yoludur. Bunun gibi, Güney Meksika'da yaşayan Lakandon Kızılderililerinde de ilk kadın, aile tapınağına girebilme ve tanrıya özel sunular yapma hakkına sahip olan tek kadındır. Gerilim ve çatışmayı önlemek için başvuru bir başka yol, kız kardeşlerle evlenme tercihidir. İkinci sorun nüfusla ilgilidir. Buna bağlı olarak çokkarılığın yaygın olduğu toplumlarda bütün erkeklerin çok eşle evlenebilmesi söz konusu değildir. Çünkü hiçbir toplumun nüfus yapısı buna uygun değildir. Bu konuda kısıt olmayan topluluklarda nüfusun dengesinin bozulduğu görülür. Örneğin Avustralya Aborijinlerinden Tiwi'lerde yaşlı bir erkeğin onlarca karısı olabilirken, pek çok genç erkek otuzlu yaşlarına kadar bekâr yaşamak zorunda kalmaktadır. Çokkarılılık, giderek yaygınlığını kaybetmekte, modernleşmenin ve küreselleşmenin etkisi altında bir uyarlanma stratejisi olarak etkisiz kalmaktadır. Aksine bu süreçler karşısında dezavantajlı durumlar yaratmaktadır. Parasal ekonomilerde ve tüketim toplumunda bu türden bir evliliği sürdürmenin iktisadî olanağı yoktur. Dolayısıyla çokkarılığın sürdürülenler giderek daha varlıklı kişiler olmaktadır.

Buna karşılık *çokkocalılık* çok ender görülen bir durumdur. Genellikle Hint alt kıtasında yer alan Hindistan, Nepal, Tibet ve Sri Lanka gibi ülkelerde yaşayan topluluklarda görülür. Örneğin Hindistan'da yaşayan Toda'lar ve Tibetliler geleneksel olarak bir kadının bir grup erkekle evlenmesine izin verirler. Pasifik Adaları'nın Markezan erkekleri de birden çok sevgilisi ya da kocası olan bir kadınla evlenmeyi tercih ederler. Çünkü böylelikle o erkeklerle müttefik olarak davranabileceklerini düşünürler. Güney Afrika'nın Dobe Kung! topluluğu da bu tür evliliği hoşgörüyle karşılarlar. Kuzey Hindistan'da Jaunsar Bawar Pahari'leri arasında *erkek kardeş çokkocalılığı* görülür. Bu evliliklerden doğan çocuklar biyolojik babalarının

Fotoğraf 8.3

Katolik Kilisesinde Bir Evlilik Töreni

Kaynak: <http://www.oldgloryranch.com/weddingphotos.html>

kim olduğuna bakmaksızın bütün erkeklerle *baba* derler. Pahari'lerdeki bu uygulama, topluluk içindeki kadınların sayısının azlığına bağlanmaktadır. Çokkocalılığın bir başka nedeni olarak, erkeklerin askerî ve ticarî hareketlilik nedeniyle sık ve uzun süre topluluktan ayrılmaları gösterilmektedir.

Yerleşme ve Evlilik

Evlilik biçimleri, eşlerin yerleştiği yere göre de farklılık gösterir. Modern toplumlarda en yaygın biçimde görülen durum evlenen çiftin yeni bir ev açmasıdır. Buna *yeniyerli* (*neolokal*) evlenme adı verilir. Karmaşık, endüstriyel ve kentli ilişkilerin egemen olduğu toplumlarda yeniyerli evlenme yaygındır. İktisadî sistem ve değişen akrabalık ilişkileri de bu yerleşme biçimini destekler. Böylelikle iş gücünün piyasada serbest dolaşımı ve iş olanağının olduğu yere doğru hareketliliği mümkün olmaktadır. Bizim gibi geçiş toplumlarında maddî durumun el vermediği ya da çocuğun bakıma ihtiyacı olan dönemde bu ihtiyacı karşılayacak olanak yaratamayan çiftler geçici sürelerle ebeveynlerinin yanında kalabilmektedirler.

Modern toplum evlilik yoluyla yerleşmeyi kişilerin tercihinin bırakmış olsa da, pek çok toplumda eşlerin yerleşecek yeri seçmeleri kendi tercihlerine bağlı değildir. Erkek-egemen (ataerkil) toplumlarda kadının kocanın ailesinin yanına yerleşmesi olağandır. Buna *babayerli* (*patrilokal*) yerleşme adı verilir. Bu yerleşme eğilimi, sadece baba soyunun izlendiği (babasoylu) toplumlarda değil, bazı ana soyunu izleyen (anasoylu) toplumlarda da görülür. Ancak anasoylu toplumların büyük bölümünde yerleşim *anayerlidir* (*matrilokal*). Anayanlı toplumlarda görülen yaygın bir başka yerleşme tarzı *dayıyerli* yerleşimdir. Bu durumda evlenen çift karının dayısının yanına ya da yakınındaki bir yere taşınır. *Ambilokal* denilen bir başka uygulamada evliler, erkeğin ya da kadının ebeveyninin yanında yerleşme konusunda özgürce seçim yapar. Çiftyerlilikte (*bilokal*) ise erkeğin ve kadının ebeveynini yanında sırayla ikamet edilir. Bunlara mutlak kategoriler gözüyle bakmamak gerekir. Babayerli eğilimin ağırlıkta olduğu bizim toplumumuzda da sık görüldüğü gibi, anlaşmazlık ya da çatışma durumlarında evlilerin kadının ailesinin yanına taşındığı da olur. Ya da erkeğin prestijli ve zengin bir ailenin kızıyla evlenmesi durumunda çiftin kadının ailesinin yanında oturması rastlanan bir durumdur. Buna *iç-güveyliği* denir.

Evlilik Süreçleri

Evlilik iki kişinin özel tercihi olmanın çok ötesinde toplumsal bir kurum olup, bir toplumsal ağa ve belirli toplumsal süreçlere dahil olmak anlamına gelir. Bu yüzden evliliğe uzanan süreçte kültürden kültüre değişebilen pek çok aşama, tören, armağan müdabelesi ya da bedel devreye girer. Bu aşamalardan en önemlisi ve ilki *eş seçimidir*.

Eş Seçme Biçimleri

Küçük ölçekli toplumlarda oldukça sınırlanmış eş seçimi biçimlerinden modern toplumdaki daha seçenekli eş seçme biçimlerine kadar büyük bir değişkenlik söz konusudur. Eş seçme seçeneklerinin kültür tarafından belirli mecralarla sınırlandırıldığı evliliklere *tercihli evlilik* denilir. Aileler, gruplar ve aşiretler içinde ve arasında bağlayıcı nitelik taşıyan ve evlenecek çiftlere ilişkin tercihlerin, izinlerin ve yasakların belirli kurallar doğrultusunda önceden belirlendiği bu evlilik ilişkisinde aile reisleri yahut akrabalık sistemi içindeki en saygın kişi veya aşiret reisi gibi otorite-

ler, karar verici konumdadırlar. Bu tür evlilik ilişkisinde bireysel kararların ve tercihlerin önemi yoktur. Topluluk içindeki her kişinin evlenmesi esastır ve bu evlenmelerde temel kaygı, iktisadî, siyasal ve toplumsal ilişkiler bakımından en uygun eşin tespit edilmesi ve ailenin güçlenerek süreklilik kazanmasının teminidir. Bu nedenle, dulluk ve evde kalmışlık hoş karşılanmaz. En başta gelen kaygı ekonomiktir. Toprağın veya malların bölünmesini ve evin dağılmasını önlemek, rekabet karşısında güçlü olmak ve aileye yeni iş gücü kazandırmak ve bu yapılırken de *dışarıdan* değil, olabildiğince *içeriden* ve yakından eş seçmek, tercihli evlilik modelinin temel ilkesidir.

Burada belirleyici ilk süreç, yukarıda anlattığımız iç ve dış evlilik süreçleridir. Özellikle iç evlilik, eş seçme tercihlerini oldukça sınırlar. Dış evlilik uygulaması olsa bile tarım toplumlarında evlenme tercihi çevredeki birkaç köyle sınırlı kalacaktır. İç evlilik uygulamalarında en sık karşılaşılan biçimler, *paralel* ve *çapraz kuzen evlilikleridir*. Bu evlilik biçimleri birer akraba evliliğidir. Amca ve teyze çocukları gibi aynı cinsten kardeşlerin çocukları arasındaki evlilik *paralel kuzen evliliği*, hala ve dayı çocukları gibi ayrı cinsten kardeşlerin çocukları arasındaki evliliğe ise *çapraz kuzen evliliği* adı verilir. Kan bağı derecesi aynı olmakla birlikte, bazı toplumlarda paralel kuzen evliliği iç evlilik, çapraz kuzen evliliği ise dış evlilik olarak değerlendirilir. Bu değerlendirmenin temelinde soyu sürdürme kaygısı yatar. Bu iç evlilik değerlendirmesi nedeniyle, paralel kuzen evlilikleri daha nadirdir. Buna karşın Doğu Anadolu'da amca kızı-amca oğlu evliliği biçimindeki paralel kuzen evliliğinin yaygın olduğu görülmektedir. Diğer Ortadoğu toplumlarında da amca kızı alma biçimindeki eş seçimi yaygın biçimde saptanmıştır. Bu durum dış evlilik ilkesi uyarınca çapraz kuzen evliliğinin tercih edilmesi eğilimiyle çelişmektedir. Amca kızı-amca oğlu evliliğinin görüldüğü İran, Afganistan ve Türkiye dışında bu evlilik türünün yaygın olduğu topluluklar Sudan'daki Songhoy ve Kebabiş, Sahara'daki Mzab, Berabiş ve Siwan, Kuzey Afrika'daki Riffiyan, Ovlad-ı Nail ve Şawiyeye, Ortadoğu'daki Bedevi, Afrika Boynuzu'ndaki Beja, Ortadoğu'daki Sindi, Hint Okyanusu'ndaki Merina ve Güney Amerika'daki Guahiba topluluklarıdır. Kardeş çocukları evlilikleri içinde bir dış evlilik biçimi olarak algılanan çapraz kuzen evliliği ise paralel kuzen evliliğine göre daha yaygındır.

Bir başka tercihli evlilik türü, evlenecek iki erkeğin birbirlerinin kız kardeşleriyle evlenmesi biçiminde işleyen *berdel* veya *berder*dir. Buna *dizi kardeşler evliliği* de denir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olan bu evlenme türüne Hakkâri yöresinde *kepir*, Büyük Menderes havzasında ve Gaziantep yöresinde ise *değişik yapma* denilir. Bu daha çok başlık parası vermekten kaçınmak için, yoksul ailelerin başvurduğu bir evlilik yoludur. Bu tür ilişkiye giren ailelere *berder aile* denilir. Ekonomik nedenli bu evlilik biçiminde ailelerden birinin ekonomik durumuna uygun düşmeyen armağanlar bile kabul edilmez. Düğün masrafını azaltmak için her iki evlilik de bir tek törenle gerçekleştirilir. Kızlardan birinin ölmesi durumunda, evlilik yoluyla aileler arasında kurulmuş olan ortaklığın devamı için, dul kalan erkek yine başlık parası ödemeksizin ergen çağdaki baldızıyla evlenir ya da eğer başka biriyle evlenecekse ödemek zorunda kalacağı başlığı ölen karısının ailesinden isteme hakkına sahiptir. Ayrıca bu evlilik türünde her iki ailenin kızları değiş tokuş edildiğinden, aynı muameleyi kendi kızlarının da göreceği endişesiyle, aileler gelinlerine iyi davranma yolunu seçerler. Bu evlilik biçimine bazı Kuzey Kafkasyalı gruplarda ve Avustralya'daki Kariya yerlilerinde de rastlanmaktadır (Fotoğraf 8.4 *Sıla*: Türkiye'deki berdel geleneğini konu edinmiş popüler bir TV dizisi).

Fotoğraf 8.4

Sıla: Türkiye'deki Berdel Gelenegini Konu Edinmiş Popüler Bir TV Dizisi.

Kaynak: www.diziler.com

Dışevlilik, bazı toplumlarda eş arayan erkeklerin bir tür maceracı gibi hareket etmesine neden olur. Bu tür durumlarda yakın köylerdeki eş adaylarının çoğu yakın akraba olduğu için evlilik mümkün değildir. Guatemala yaylalarında yaşayan yetişkin Kekçi erkekleri zaman zaman, biraz serüven yaşamak, biraz para biriktirmek, ama çoğunlukla uygun eş bulabilmek amacıyla gezginci tüccar olarak bütün Kuzey Guatemala'yı dolaşırlar. Benzer durumlarda yakın çevredeki seçeneklerin sınırlı oluşuyla baş edebilmenin bir başka yolu da eş kaçırmaaktır. Ancak bu riskli bir yoldur. Düşmanlık hâsıl olabilir ya da pek çok durumda erkek, bunun karşılığında bir bedel (başlık) ödemek ya da aileden bir kızı karşı tarafa vermek zorunda kalabilir.

Evliliğin aile ya da akraba gruplarınca düzenlendiği gelenekler de yaygındır. Örneğin Yeni Gine'li Bena Bena'larda evlilik baba, babanın erkek kardeşi, alt-klan üyelerinden herhangi başka biri ya da daha uzak akrabalar tarafından düzenlenir.

Yeniden Evlenme Örüntüleri

Modern toplumlarda eşin ölümü ya da boşanma durumunda, kişinin yeniden evlenmesi büyük ölçüde kendi tercihlerine bağlıdır. Ancak küçük ölçekli toplumlarda özellikle dullar için bu seçim kurumsallaşmıştır. Bu kurumlardan biri *levirat*tir. Levirat uygulamasında erkek eş öldüğünde, karısı kocasının erkek kardeşlerinden biriyle evlenir, böylelikle ilk evlilikten olan çocuklar için baba soyunu sürdürmek mümkün olacaktır. Bir başkası *sororat* uygulamasıdır. Sororatta leviratın tersi, yani karısı ölen erkeğin, onun kız kardeşlerinden biriyle (baldızla) evlenmesi söz konusudur. Bu da ataerkillikle ilişkili bir uygulamadır. Bu evlilik biçimine Türkiye'de ve Polinezya'da rastlanabilmektedir. Pek çok Afrika toplumunda ise *bayalet evliliği*ne rastlanır. Özellikle Nuer'lerde ölen bir adamın kardeşi, kardeşi adına dul yengesiyle evlenir, bu evlilikten doğan çocuklar ise ölü kocanın sayılır. Zulu'larda ise iki tür hayalet evliliği görülür. İlkinde bir erkek ölmüş olan kardeşinin nişanlısı ya da karısıyla evlenir ve yeni doğan çocuklar ölen kardeşinin çocukları olur; ikincisinde ise bir erkek, evlenmeden ölmüş bir akrabası adına evlenerek yine onun soyunu sürdürür. Türkiye'de de görülen bir başka yeniden evlenme örüntüsü *taygeldi* evliliğidir. Taygeldi, çocuklu dul bir erkekle çocuklu dul bir kadının kendilerinin ve çocuklarının evlenmesi biçiminde ortaya çıkan geniş bir ittifak ilişkisi biçiminde tezahür eder.

SIRA SİZDE

2

Dul kalan kadınların veya erkeklerin yeniden evlenmeleri için çeşitli kültürel çözüm yolları bulunmuştur. Bunlardan biri ölen eşin kardeşiyle yapılan evliliktir. Böyle bir evliliğin tercih edilmesinin nedeni ne olabilir? Tartışınız.

Bazı toplum ve kültürler yeniden evlenmeyi onaylamaz. Bunun en uç örneği dul kalan kadının, kocasına öteki dünyada da hizmet etmesi için intihar etmesi veya öldürülmesi uygulamasıdır. Örneğin Hindistan'daki İÖ. 4. ve 3. yüzyıllarda yaygın olan ve 19. yüzyıla kadar sürdürülen sati uygulamasında, kocası ölen kadının kendisini yakar ve böylelikle onun yarı tanrıça mertebesine ulaştığına inanılır. Buna benzer bir uygulama, Fiji'de, şefin ölümü üzerine karılarının kocasının

yanında öldürüldüğü *lokoku* biçiminde görülür. Kocanın ölen karısının ardından öldürülmesine ise nadiren rastlanır. Bunun bilinen tek örneği soylu karısının ardından soylu olmayan kocasının öldürüldüğü Mississippi'nin Naçez Kızılderililerinden bilinmektedir.

Evlilikte İktisadî Mübadele Biçimleri

Evlilik aynı zamanda iktisadî bir birliktir ve evlenen kişilerin evlenme karşılığında kendi grubuna veya içine girdiği gruba kazandırdığı iktisadî bir değer vardır. Bu değer münabadele edildiği çeşitli uygulamalar vardır. Bunların başında *başlık* uygulaması gelir. Bir erkek bir kadınla evlenme hakkını elde etmek için kadının ailesine karşı belli sorumluluklar yüklenir. Bu yükümlülük, hizmet karşılığı olabildiği gibi mal veya para ödeme biçiminde de gerçekleşir. Türkiye'de daha çok para ödeme biçiminde uygulanan başlık, Afrika'daki Nuer toplumunda sığır vermek suretiyle yerine getirilir. Başlık ve benzeri kurumlar, pek çok toplumda kız veren ailenin iş gücü kaybının telafisine yönelik bir uygulama olarak tanımlanmaktadır. Bu sadece bir iş gücü kaybı değil, aynı zamanda babayanlı soy sisteminde kızın erkek tarafı lehine kaybedilmesidir. Çocukların annenin soy grubunu izlediği ve o soyun üyesi olarak tanımlandığı anayanlı gruplarda başlık uygulaması yoktur. Bir başka uygulama *çeyiz* veya *draboma* biçiminde tecelli eder. Çeyiz, kadının aile grubundaki miras payını önceden almasıdır. Bizde çeyiz kızın evlendiği eve getirdiği ağırlıktır. Yunanistan'da yaşayan hayvancı Sarıkaçani'lerde de evlenen oğul genellikle geniş aile biçiminde yaşayan baba evinde kaldığı halde, kız gelin gittiği eve kendi miras payını da götürür. Hint toplumunda ise damadın statü ve niteliklerine bağlı olarak kızın ailesinin para olarak ödediği çeyiz miktarı değişir. Çeyizin kimi yerlerde simgesel anlamları da vardır. Örneğin Türkiye'de uygulanan *oturakalma* geleneğinde kız çeyizini bohçalayıp evlenmek için anlaştığı erkeğin evinin önüne gidip oturur.

Evlilik Prosedürü ve Tören

Evlilik topluluklar için en önemli sayılan temel birimin (ailenin) ve ittifak ilişkilerinin kurulmasına yönelik en önemli adım olduğundan özel prosedürlere ve törenlere bağlanmıştır. Kültürlere göre değişiklik göstermekle birlikte evliliğe kültürcce tanımlanmış ve toplumca tanınmış bir törenler dizisi eşlik eder. İlk aşama evlilik için aile veya grupların birbirine söz alıp söz vermesidir. Bu beşik *kertmesi* gibi, daha çocuk doğduğunda yapılan bir sözleşme olabileceği gibi, çocukların yetişmesi beklenerek ya da uygun çiftlerin saptanmasından sonra aile ya da grubun birbiriyle sözleşmesi şeklinde olabilir. Birbiriyle iyi ilişkileri ve çıkar bağı olan iki aile, bu ilişkilerinin ileride de sürmesi için çocuklarını birbiriyle evlendirmek üzere birbirlerine söz alıp-söz verirler. Çocuklar küçükken bu sözleşme küçük işaretler ve küçük törenlerle vurgulanır. Örneğin erkek tarafı bu sözün bir işareti olarak kıza altın takar veya taraflar çocukları severken bu ilişkiyi anıştıran sıfatlar kullanmayı yeğlerler. Aileler arasındaki ve çocuklar arasında aileler aracılığıyla kurulan ilişki zaman içinde bozulursa, söz de bozulmuş sayılır. Pek çok toplumda evlenme öncesinde yapılan *nişanlılık* süreci de bir tür söz alıp-söz verme mekanizmasıdır. Evlilik aşamasına gelindiğinde çok basitinden çok görkemlisine kadar uzanan geniş bir yelpazede pek çok tören biçimiyle karşılaşırız.

Basit törenlere anayerkli Brezilyalı Tapirape'lerin evlenme prosedürünü örnek verebiliriz. Burada erkek, evleneceği kadınla anlaştıktan sonra köy meydanından bir kucak dolusu odun geçirerek kayınlarının evine taşır ve ardından kendi hama-

ğını karısınınkinin yanına taşıyarak onun hanesine ait olur. Ancak basit tarımcı toplumlarda bile törenler bu kadar basit olmayabilir. Örneğin Güney Afrika'lı Kgatla'larda evlilikten önce iki-üç yıl nişanlı kalınır. Ancak nişanlılık sürecindeki eşler daha bu aşamada karı-koca sayılır, hatta birlikte kalabilir. Düğün esnasında ise pek çok aşamayı kapsayan büyük bir törensellik egemendir. Kimi toplumlarda düğünler birkaç gün, hatta haftalarca sürebilir. Şef, kabile reisi, grubun yaşlıları gibi geleneksel bir otoritenin yönettiği ve evliliğe onay verdiği düğün törenleri olduğu gibi, bir din adamının yönettiği ve evliliğe onay verdiği düğün törenleri de çoğunluktadır. Ancak modernleşmeyle birlikte laik düğün ortaya çıkmıştır. Burada evliliği yöneten ve onay veren otorite artık doğrudan doğruya devlettir.

Aile ve Hane

Ebeveyn (anne-baba) ve çocuklardan oluşan en küçük akraba-temelli toplumsal birime aile denilir (Fotoğraf 8.5 Bir çekirdek aile). Bu tanımla ortaya çıkan *çekirdek aile*ye benzer sorumlulukları paylaşan ve aynı hanede oturan ya da oturmeyan akraba olan ve olmayan başkaları da eklenebilmektedir. Bu genişlemenin kast ettiği aile biçimine ise *geniş aile* adı verilir.

Fotoğraf 8.5

Bir Çekirdek Aile

Kaynak: Hatice Yeşildal Arşivi

Bu toplumsal birimin en önemli işlevi üremenin temini ve türün devamıdır. Ancak, aile aynı zamanda bir dayanışma ve ekonomi birimidir. Özellikle endüstri öncesi toplumlarında toplumsal ilişkiler, aileden köklenen birinci derece akrabalık ilişkilerinin, gerçek ya da tanınmış kandaşlık ilişkilerine dayanan daha geniş toplumsal birimlere doğru genişlediği bir çerçeve içinde kurulur ve anlamlandırılır. Ayrıca aile, iktisadî ve demografik bir birimdir. Bu haliyle aile hane adını alır. Endüstri öncesi toplumlarında üretim, dağıtım ve mülkiyet ilişkileri çoğunlukla aile içinde gerçekleşir. Endüstriyel toplumlarında dahi, aile içi üretim ve dağıtım ilişkilerinin büyük ölçüde tasfiye olmasına rağmen, pazar dışı mülkiyet ilişkisi miras kurumu yoluyla yine aile içinde kurulmaktadır. İktisadî işlevlerinden arınan endüstri toplumunun aile yapısı, artık daha çok çocuğun/çocukların *kültürleme* yoluyla toplumsallaştırıl-

ması esasına göre örgütlenmektedir. O nedenle, endüstri toplumlarında *geniş aile* modelleri çoğunlukla ortadan kalkmış ve kapitalist üretim ve tüketim ilişkilerine uygun olan ebeveyn ile az sayıda çocuktan ibaret *çekirdek aile* biçimi yaygınlaşmıştır. Ailenin insan toplumları için esaslı bir örgütlenme biçimi olmasında, insan yavrusunun uzun süreli bir bakıma ihtiyacının olması ve çocuğun yetişkinliğe biyolojik donanımının sunduğu yeteneklerin ötesinde bir soyutlama ve üretme etkinliği yoluyla hazırlanması gereği rol oynamıştır. Bu soyutlama (dil ve semboller sistemi) ve üretme etkinliğinin kültürleme biçiminde yavruya aktarıldığı birim ailedir. Aile aynı zamanda çocuğun içinde yaşadığı toplumsal çevreye uyarlanması için gereken kültür kodlarının (normlar ve kuralların) öğrenildiği yerdir. Bu karmaşık işlevler ve bu aktarımın uzun süre istemesi, cinsler arasındaki cinsel ilişkinin rastlantısal olması olanağını ortadan kaldırmıştır. Yavrunun uzun süreli bakımı boyunca hayatını sürdürmesi için gerekli üretim etkinliğinden uzaklaşacak olan kadı-

nın ve yavrunun bakımını ve korunmasını temin edecek uzun süreli bir kadın-erkek ilişkisinin kurulması, bu sırada cinsel rekabetin önlenmesi ve kandaşlığa dayalı dayanışma ilişkisinin geliştirilmesi, insan türünün ayakta kalmasının temel koşulları haline gelmiştir. Bu nedenle aile evrensel bir toplumsal birimdir.

Sanayileşmiş Batı ülkeleri dışındaki dünyaya bakıldığında çekirdek ailenin bir istisna olduğu görülür. Çokeşli evlilikler ya da tek hatlı akraba gruplarında bu tip aile görülmez. Egemen olan *geniş aile* modelidir. Geniş aileler, en azından iki farklı kuşağa mensup iki ya da daha fazla ailenin birarada yaşadığı modellerdir (Fotoğraf 8.6 Bir geniş aile). Babayerli geniş aile, bir erkek, karısı, oğulları ve gelinleriyle torunlardan oluşmaktadır. Dayıyerli geniş aile ise bir erkek, onun kızkardeşinin oğulları, eşleri ve çocuklarından oluşur. Bir de aynı kuşaktan iki akraba erkeğin (en yaygın biçimiyle kardeşlerin) eş ve çocuklarıyla aynı haneyi paylaştığı *birleşik aile grupları* vardır. Anılan aile tipleri sonuçta ideal tiplerdir. Gerçek hayatta birden fazla aile tipi yan yana ya da iç içe bulunabilir. Aile grubunun hangi tipte olacağı, içinde yer aldığı toplumsal çevrenin koşullarıyla, örneğin köyün boyutuyla, buradaki ayrışmalarla, evlilerin ilişki ağlarıyla ve burada ne kadar yaşadıklarıyla bağlantılıdır.

Fotoğraf 8.6

Bir Geniş Aile

Kaynak: Suavi Aydın Arşivi

AKRABALIK VE SOY

Akrabalık, soy ve evlilik yoluyla kültürel olarak kabul edilmiş toplumsal ilişkiler sistemidir. İnsanın toplumsal bir varlık olarak yaşamaya başlamasından beri akrabalık ilişkileri evrensel bir önem taşır. İstisnasız bütün insan toplumları, herhangi bir akrabalık sisteminin varlığını, meşruluğunu ve değişen ölçülerde yaptırımcı gücünü kabul ederler. Bu evrenselliğin nedenleri, yukarıdaki bölümde anlattığımız gibi bir ölçüde biyolojiktir. Ancak biyolojik gereklilikler akrabalık için bir temel oluşturmakla birlikte, insanların akrabalığı tanımlama, anlamlandırma ve toplumsal ilişkilerde kullanma tarzları sosyo-kültürel kaygılarla belirlenir. Farklı toplumalarda, aynı biyolojik -ya da evlilik- ilişkilerine sahip insanlar, farklı adlandırılabilir, tanımlandırılabilir ve sınıflandırılabilir.

Akrabalık insan toplulukları için iki temel işlevi yerine getirir. Birincisi, statü ve mülkiyetin bir kuşaktan diğere aktarılması, yani mirasın düzenlenmesidir. Bu düzenlemenin biçimleri toplumdan topluma, kültürden kültüre değişir. Bütün toplumlarda bireyin ölümünden sonra geriye bıraktığı bir şeyler vardır. Bırakılan şeylerin (terekenin) paylaşılması ya da belli kişilerce elde edilmesi sırasında ortaya çıkabilecek kargaşayı önlemek için bütün kültürler, toplumsal ve maddî mirasın aktarımına ilişkin kurallar geliştirmişlerdir. Mirasın aktarılmasında temel kural, mirasın büyük oranda akrabalık sistemi içinde ve akrabalık sistemi tarafından el değiştirilmesidir. Akrabalığın ikinci temel işlevi, toplumsal grupları oluşturması, insanlar arasında dayanışmanın sağlanması ve grubun sürekliliğinin sağlamasıdır. Bu süreklilik akrabalık sistemi içinde ortaya çıkan otorite mercileri yoluyla sağlanır. Bu otorite, soynun izlenme ilkesine göre sistem içindeki en büyük erkeğin ya da en büyük kadının elinde olabilir.

Akrabalık Kategorileri

Birbirinden ayrı olan ama karşılıklı ilişkisi bulunan iki akrabalık türü söz konusudur: Bunlardan biri *kandaşlıktır*. Kandaşlık biyolojik temelli bir soy akrabalığıdır; hısımlık ise evlilik yoluyla edinilmiş akrabalıktır. Ancak her toplum kandaşlığı farklı biçimde tanımlar. Bazı toplumlarda çocuk yalnızca anasıyla kandaş sayılırken, bazılarında yalnızca baba kandaşlığı kabul edilir.

Ebeveyn, Kardeş ve Yeğenler

Bütün akrabalık sistemlerinde ebeveynlerle çocuklar ve kardeşler arasındaki ilişki olmak üzere iki temel ilişki vardır. Bunlar en yakın biyolojik ilişkiler olmakla birlikte, biyoloji bu ilişkilerin yalnızca temelini oluşturur; tanımlamalar ise kültürelidir.

Modern Batı toplumlarında, biyolojik baba, toplumsal ve yasal olarak tanınan baba ile annenin kocası arasında bir ayırım yapılmaktadır. Bu üç statü aynı kişide toplanabilir, ancak bu zorunlu değildir. Çiftler boşanıp yeniden evlendiğinde, kategorilere açıklık getirmek üzere *üvey baba* ve *gerçek baba* kategorileri kurulur. Başka toplumlarda bu durum daha karmaşık hale gelebilir. Örneğin Nuer’lerde kadınlar, hatta ölüler bile toplumsal baba rolünü üstlenebilir. Kardeş tanımları da aynı ölçüde karmaşık olabilir. Modern Batı toplumlarında kardeşlik genellikle aynı anne-babadan olmak gibi bir kandaşlık ilişkisine dayanmakla birlikte, boşanma sonucunda yeni haneye katılan ya da evlat edinmeyle ortaya çıkan kardeşlikler söz konusu olabilir. Çokeylilik durumunda da farklı bireylerden doğan çocuklar birbirinin kardeşi sayılır. Bizim gibi bazı toplumlar kardeşleri ait oldukları yaş grubuna göre ayırt ederek isimlendirir: Ağabey, abla gibi... Bazı başka toplumlarda (örneğin Cheyenne Kızılderililerinde) ise erkek kardeş ile bütün erkek yeğenler ya da kız kardeş ile bütün kadın yeğenler (kuzinler) aynı terimle anılarak kardeş sayılır.

Yeğenlik (yani kardeş çocukları kategorisi) ve kuzenlik de (yani amca, hala, teyze, dayı çocukları kategorisi) temel akrabalık sistemi unsurlarıdır. Bazı toplumlarda *çapraz kuzenler* (karşıt cinsiyetten kardeşlerin çocukları) ile *paralel kuzenler* (aynı cinsiyetten kardeşlerin çocukları) ayırt edilir.

Akraba Adlandırma Sistemleri

Çok sayıda akraba adlandırma düzeni vardır. Buna karşılık antropologlar, bu düzenleri bazı örnek sistemler altında birleştirmişler ve altı sistem önermişlerdir.

1. *Hawai Sistemi*: En az sayıda terimi kapsayan en yalın akrabalık sistemidir. Aynı kuşakta yer alan ve aynı cinsiyetten olan bütün akrabalar aynı adla anılırlar. Bütün kadın kuzenler kız kardeş, bütün erkek kuzenler ise erkek kardeş olarak anılır. Aynı şekilde anne-babanın kuşağında yer alan bütün akrabalar için, sadece cinsiyetlerine göre ayrışacak şekilde aynı terim kullanılır. Kuzen evlilikleri genellikle yasaktır.
2. *Eskimo Sistemi*: Batılılar tarafından Eskimo adı verilen ve Kuzey Kanada ve Grönland’ın Kuzey Kutup sahasına yakın bölgelerinde yaşayan İniut toplumuyla Kuzey Amerika’da yaşayan bazı Kızılderili kabilelerinde geçerli olan bu akrabalık sisteminde kuzenler, erkek ve kız kardeşlerden ayırt edilerek isimlendirilmekle birlikte, bütün kuzenler aynı akrabalık kategorisi içinde yer alır. Ebeveynlerin kız ve erkek kardeşleri ebeveynlerden ayrı bir kategoriyi teşkil ederler, ancak cinsiyetlerine göre ayrı adlarla anılırlar. Bununla birlikte, örneğin amca ile dayı ya da hala ile teyze arasında bir ayırım söz ko-

nusu değildir. Anne, baba, kız ya da erkek kardeş terimleri yalnızca çekirdek aileye mensup kişiler için geçerlidir. Kişinin mensubiyeti bakımından anne ve baba tarafı arasında bir ayrım yoktur.

3. *Sudan Sistemi*: Sudan sistemi, bütün sistemler arasında en fazla ayrım içeren sistemdir. Burada bütün kuzenlere farklı bir ad verilmektedir. Bu sistemde amca, hala, dayı ya da teyze çocuklarının her biri, kız ya da erkek oluşlarına göre ayrı bir adla anılır. Babayanlı soya göre örgütlenmiş ve karmaşık bir iş bölümüne, belirgin bir toplumsal tabakalaşmaya sahip toplumlarda görülür.
4. *Omaha Sistemi*: Adını Omaha Kızılderili kabilesinde görülmesi nedeniyle oradan alan bu sistem babayanlı soyla ilintilendirilmektedir. Bu sistemde aynı kuşaktan birkaç akraba için aynı terim kullanılır: örneğin baba ile amca, anne ile teyze aynı adla anılır. Benzer biçimde erkek kardeşlerle paralel erkek kuzenler, kız kardeşlerle paralel kız kuzenler aynı adla anılır. Ancak anayanlı ilişkiler söz konusu olduğunda, kuşak farkı pek gözetilmeden, anne, teyze ve dayının kızı ile dayı ve dayının oğlu aynı adı almaktadır.
5. *Crow Sistemi*: Omaha sistemindeki anayanlı örüntüye benzediği söylenebilir. Babanın anasoyundaki akrabaları (baba, amca, hala oğlu ile hala ve hala kızı) cinsiyetlerine göre aynı adla anılırken ana yanındaki akrabalar arasında kuşak farkları gözetilir. Buna uygun olarak, kişinin annesi ve teyzesi aynı adla, kız kardeşi ve paralel kız kuzenleri aynı adla, erkek kardeşiyle paralel erkek kuzenleri aynı adla anılırlar.
6. *Iroquis Sistemi*: Kişinin anne-babasının kuşağını ele alış tarzı bakımından Crow ve Omaha sistemlerine benzer. Bu sistemde kişinin babası ile amcası aynı adla, anası ile teyzesi aynı adla anılmaktadır. Ancak çapraz kuzenlerin ele alınış biçimi farklıdır. Bu sistemde çapraz erkek kuzenler (amca oğlu ile dayının oğlu) ile çapraz kız kuzenler (halanın kızı ile dayının kızı) ayrı birer kategori altında toplanmıştır. Bu sistem, çapraz kuzen evliliğini teşvik eden toplumsal düzenlemelerde görülür.

Akrabalık Temelli Gruplar ve Soy

Çeşitli boyutlarda toplumsal gruplar olduğu gibi, örgütlenme temeline bağlı olarak da toplumsal gruplar farklılaşır. Bu gruplar içinde en köklü ve belirleyici toplumsal gruplardan birisi akrabalık temelli gruplardır. Akrabalık temel bir toplumsal ilişki formudur ve küçük-ölçekli toplumlarda genellikle grupların oluştuğu en önemli ya da tek araçtır. Karmaşık toplumlarda akrabalığın bu anlamdaki rolü çok daha sınırlıdır.

Akrabalık grupları, yardımlaşma, saldırma ya da savunma, törensel birlikler oluşturma, siyasal bir grup, lobi grubu ya da idareci bir klik olma türünden işlevler ve amaçlar yüklenebilir, bu amaç ve işlevler etrafında örgütlenebilir. Bunların yanı sıra akrabalık temelli bir grubu, ekonomik bir birim olarak da görebiliriz. Küçük ölçekli toplumlarda akrabalık toplulukları genellikle ortak mülk sahibi birimlerdir. Bu ortak mülk toprak, hayvan, törensel araç ve gereçler ya da kolektif mülkiyetin başka bir konusu olabilir. Toplum karmaşılaştıkça ortak mülkiyet ilişkileri de gevşer ve ortak mülkiyet alanı aile birimine kadar daralır, sonra orada da gevşer ve modern pozitif hukuktaki bireysel mülkiyet biçimine dönüşür. Akrabalık temelli gruplar büyük ölçüde soy esasına göre örgütlenir.

Soy

Soy kavramı, kişiyi atalarına bağlayan, toplumsal ve kültürel olarak tanınmış bağları ifade eder. Kavram, ortak bir erkek ya da kadın ataya dayalı akraba grubu olarak tanımlanabilir. Soyun toplumdan topluma, kültürden kültüre tanımlanmasında değişiklikler görülür. Antropologlar soyun belirlenmesinde birkaç ilke saptamışlardır. Bu ilkeler toplumsal yaşamı biçimlendirmede önemli birer rol oynayan etkenlerdir. Soy ilişkileri, birçok toplumda kişinin toplum içinde üstlendiği rolleri, kamusal alandaki etkisini ve katılım biçimini belirler. Soyun toplumsal ilişkilerde rolü ve belirleyiciliği bazı kültürlerde çok güçlüdür. Özellikle atalara tapmaya dayanan dinsel yaşamları olan toplumlar, zenginlik ve siyasal iktidarın dağılımında soy ilişkilerine birincil bir rol tanırırlar. Örneğin Afrikalı Nuer'ler arasında en önemli servet biçimi olan sığır miras alma tamamen soy içinde, babadan oğula veya erkek kardeşten erkek kardeşe aktarılma biçiminde gerçekleşir. Birçok küçük ölçekli toplumda toprak soy mensuplarının ortak mülkiyeti altındadır. Soy üyeleri, bu nedenle iktisadî temelde de ortaklırlar ve iş birliği yaparlar. Bu iş birliğini düzenleyen ve toplumdan topluma değişebilen çeşitli kültürel düzenlemeler vardır. Bu düzenlemeler içinde sıklıkla rastlanan dayanışma biçimleri göze çarpar. Maddî durumu daha iyi olanlar, diğerlerini destekler; yoksul, sakat ya da yaşlılara soy içinde bakılır. Ancak aşırı ölçüde genişlemiş olan ya da üyeleri arasında gerilim ve çatışmanın söz konusu olduğu soylar, bölünme eğilimi taşırlar. Buna bağlı olarak soyların küçük alt birimlere ayrıldığı görülmektedir. Nijerya'daki Tiv toplumu buna örnektir. Alt soylar arasındaki ittifak ve rekabet ilişkileri, bu alt soyların birbirlerine akrabalık ilişkileri bakımından yakınlık dereceleriyle bağlantılıdır. Ortak ata bakımından birbirine yakın olanlar, diğerlerine karşı ittifaklar oluştururlar. Ancak soyun bölünmesi bazen de ortak soydan olma bilincinin yok olmasına neden olabilir. Böyle durumlarda soy, ancak birkaç kuşak veya sadece yaşayan kuşaklar boyunca izlenebilmektedir. Bir soyun alt soylara mı ayrılacağı yoksa kopuşla büsbütün ayrı soyların mı ortaya çıkacağı, soyun içinde yer aldığı ekolojik ve siyasal çevrenin etkisi altındadır. Soyun içindeki nüfus artışı, eğer doğal çevrenin olanakları tarafından karşılanamayacak duruma gelirse, soy dış çevreye doğru yayılma eğilimi içine girecektir. Eğer bu yayılmanın sınırı, başka bir toplumsal çevre tarafından engellenecek bir noktaya ulaşmışsa, bu siyasal engele karşı soy içindeki kesimler arasında ittifak ilişkileri sürecektir. Böyle bir engelin olmadığı barış durumlarında, nüfus artışı nedeniyle soy içinden bölünerek ortaya çıkan alt kesimler özerk bir varoluş izlemeyi tercih edecek, savaş tehdidi ise bu özerk grupları yeniden biraraya getirecektir. Dış tehdidin görece az olduğu veya hiç olmadığı hallerde ise çoğunlukla soy içinde kopuşlar ve özerk başka soyların doğuşu söz konusudur.

Belirlenmiş soy ilkelerine göre belirli biçimlerde izlenen soy çizgileri, kişilerin toplumsal konum, kamusal katılım gibi birçok ilişkisine belirli sınırlar getirir. *Tek bath soy*, en kısıtlayıcı olandır. Burada sadece erkeğin ya da sadece kadının soy çizgisi izlenir. Erkek soy çizgisine *babayanlı*, kadın soy çizgisine ise *anayanlı soy* adı verilir. Bazı kültürlerde soy her iki yandan da izlenir: bunlara *çift bath soy* denmektedir. Bu gibi durumlarda, her iki soy çizgisi farklı amaçlarla izlenir. Bazı toplumlarda ise her iki soy çizgisi de kabul edilmekte, hangisini seçeceği, kişinin isteğine bırakılmaktadır. Başka bazılarında ise kadınlar anayanlı soyu, erkekler ise babayanlı soyu izler; buna da *paralel soy çizgisi* denmektedir.

Akrabalık ilişkileri küçük ölçekli toplumlarda pek çok işlev görür. Endüstrileşmiş kent toplumlarındaysa akrabalık ilişkileri büyük bir dönüşüme uğramış ve söz konusu işlevlerin önemli bir bölümü ortadan kalkmıştır. Bunlar neler olabilir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

3

CİNSİYET VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Erkek ve kadın cinsiyetleri biyolojik bir oluşumdur. Ancak, biyolojik farkla ve üreme yeteneğiyle belirlenen cinsiyet, ona yüklenen toplumsal ve kültürel anlamlar ve beklentilerle, bu biyolojik temelın çok ötesine taşınır. 1970'lerden itibaren feminist antropologlar biyolojik cinsiyetle onu aşan toplumsal cinsiyet arasındaki ayrım vurgu yapmaya başladılar. Böylelikle bizim cinsiyetlerde algıladığımız ve varsaydığımız özelliklerin biyolojiye indirgenemeyeceğini gösterdiler. Bu çerçevede cinsiyetin toplumsal anlamda nasıl kurulduğuna ilişkin geniş bir araştırma alanı ortaya çıktı. Buna *toplumsal cinsiyet* adı verildi. Daha 1920'lerde Margaret Mead'ın öncü çalışmalarıyla başlayan araştırmalar, toplumların ve kültürlerin cinsiyet farklarını kültürel olarak nasıl inşa ettiklerini ve bu inşaların biyolojiden nasıl bağımsız bir biçimde geliştiğini ele aldılar. 1970'lerde yoğunlaşan çalışmalar kültürel farklar da olsa inşa edilen toplumsal cinsiyetin aynı zamanda kadın-erkek eşitsizliğinin de temeli olduğunu ortaya koydu. Bu nedenle bu çalışmaların yoğunlaştığı alana başlangıçta *feminist antropoloji* adı verildi. Böylelikle, ev içi alan-kamusal alan, doğa-kültür gibi karşıtlıkların eleştirisi mümkün hale geldi. Zira toplumda erkek egemenliğini pekiştiren bu ayrımlara atfedilen doğallığın söz konusu olmadığı ortaya konmuş oluyordu. Üstelik toplumsal cinsiyet çalışmaları, erkek egemenliğinin Batılı olmayan kültürlerle özgü bir *gerilik* olarak kurgulanmasını sağlayan Batı merkezci bakış açısını da yıktı. Çünkü bu ayrışma ve eşitsizlik yaratıcı toplumsal cinsiyet kurgusu Batı toplumlarında da geçerliydi. Bazı toplumlarda kadın ve erkek rollerinin belirlenmesinde biyolojik farklılık vurgusunun ağırlıklı olmadığı bulgulanmasıyla, erkeklik ve kadınlık kategorilerinin evrensel bir temeli bulunduğuna ilişkin genel yargı kökünden sarsıldı. Böylelikle kadınlık rollerinin *biyolojik bir kader* olduğuna ilişkin kanı da sarsılmış oluyordu. Zira bütün bu roller, kültürleme sürecinde erkek ve kız çocuklara aktarılan kültür belirlenimli rollerdir. Bunun yanı sıra bu roller, *akrabalık ve evlilik siyaseti* adı verilen ve kişileri aşan toplumsal ağların işlemesine hizmet ederler.

Cinsellik ve Cinsellik Karşısındaki Kültürel Tutumlar

Cinsellik esas olarak biyolojik bir güdü olmakla birlikte, insanların denetlediği ve koşulladığı bir dürtüdür. Cinsel ilişkilerde belli ölçülerde kişisel tercihler rol oynamakla birlikte, toplumsal ve kültürel kaygılar ağırlık taşır. Özellikle bu güdünün yol açabileceği düzensizlikler, rekabet ve çatışmaları önlemek için bütün toplumlar cinsel ilişkileri kurallara bağlarlar. Toplumsal cinsiyetin şekillenmesindeki önemli etkenlerden birisi de budur. Zira cinsellik, toplumsal hayatın yarattığı ve zorunlu kıldığı hedeflere ve koşullara uygun biçimde kullanılan stratejik bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Eskimo'larda erkek için eşinin cinselliği, diğer erkeklerle anlamlı ve kalıcı toplumsal bağlar kurabilmesi için bir araçtır. Bu çerçevede toplumlar belirli cinsel kısıtlamalar getirmişlerdir. Bu kısıtlamalar, cinsel ilişkinin bütünüyle yasaklandığı manastır tipi hayattan, modern Batı toplumlarında 1960'ların cinsel devriminden sonra görülen, evlilik öncesi veya evlilik dışı ilişkiyi de olağan karşılayan tutumlara kadar çeşitlilik gösterir. Bazı toplumlarda cinsellik, sadece üreme amacına dönük bir etkinlik biçiminde asgarî düzeye indirgenmiştir.

Bu gibi toplumlarda (örneğin Yeni Gine'nin yayla topluluklarında) cinselliğin erkeği güçsüzleştiren ve bozan bir şey olduğu düşünülür ve açıkça kadınlara karşı düşmanlık beslenir. Pek çok toplum ise cinselliği evlilik düzeyindeki serbestlikle sınırlamıştır. Burada bekâret kavramı önem kazanır ve bekâretin kanıtlanması evlilik töreninin bir parçası haline getirilir. Cinsel kısıtlamalara ilişkin pek çok kültürel tutum, kadınların karşı cinsle temasını kısıtlamaya yöneliktir. Örneğin, Ortadoğu'da ve birçok İslam ülkesinde görülen çarşaf uygulaması buna yöneliktir. Cinsel kısıtlamalar toplumun ölçeğiyle de ilişkilendirilebilir. Küçük ölçekli avcı-toplayıcı ya da tarımcı toplumlar, özellikle evlilik-öncesi cinsel ilişkilere, geniş ölçekli toplumlara göre daha fazla hoşgörüyü sahiptir. Geniş ölçekli toplumlarda ise bireylerin kabul edilebilir cinsel tutumları cinsiyet, yaş, etnik aidiyet, din, toplumsal sınıf gibi etkenlerine bağlı olarak, geniş bir değişkenlik gösterir.

Bu arada cinsellik kısıtlamalarına ilişkin evrensel bazı tutumlardan da söz etmek mümkündür. Örneğin *ensest tabusu*, yani yakın akraba olarak tanımlanan kişilerle cinsel ilişkinin yasaklanması, evrensel bir kural olarak kabul edilebilir. Ancak bazı akrabalar arasında cinsel ilişkiler yasaklanırken, bazı toplumlarda, özellikle küçük ölçekli ya da tarımcı toplumlarda belirli akrabalar arasında evlenmeler teşvik edilir. Geniş ölçekli toplumlarda ise akrabalık sınırlarını aşan etnik aidiyet, toplumsal sınıf ya da dinsel bağlılıklar gibi koşullar evlilik tercihlerinde ağırlıklı bir rol oynar.

Özet

En temel toplumsal kurumlardan biri olan evlilik ne tür bir işlev görür ve kültürlere göre farklılık gösterir mi?

Evlilik temel toplumsal kurumdur. İnsanlar evlilik kurmak yoluyla, hem kültürel ve toplumsal olarak kabul edilmiş biçimde soylarının devamını sağlarlar, hem evlilik yoluyla kurdukları yeni toplumsal bağlar sayesinde dayanışma çerçevelerini genişletirler, hem de evlilik yoluyla kurulan aile birliği aracılığıyla bir iktisadî birim kurmuş olurlar. Her kültür, kendi varoluş koşullarına uygun evlilik biçimleri geliştirmiştir.

Akrabalık sistemleri toplumsal olarak ne tür bir işlev görür ve kültürlere göre farklılık gösterir mi?

Akrabalık sistemleri, soy ve evlilik yoluyla kurulmuş ve kültürel olarak kabul edilmiş temel bir toplumsal ilişkiler ağıdır. Dünyada çeşitli akrabalık sistemleri vardır. Akrabaların birbirlerine karşı konumlarını, rol ve statülerini ve bunlara bağlı olarak karşılıklı sorumluluk ve beklentilerini belirleyen bu sistemler, daha çok akrabaların adlandırılmasına ilişkin çeşitli sistemlerde yansımalarını bulur. Antropologlar, bu biçimde altı farklı sistemin varolduğunu öne sürerler. Soy ise kişinin annesinden veya babasından hangisinin atasal çizgisini izleyeceği ve o çizgilerden hangisini temel akraba kabul edeceğini, daha başka deyişle hangi çizgiyi esas alacağını belirleyen bir sistemdir. Anayanlı ve babayanlı olmak üzere iki temel soy sistemi vardır.

Kadın ve erkeklerin rol ve statülerini, davranış ve tutumlarının belirleyen biyolojik cinsiyetin ötesinde kültürel olarak yapılandırılmış bir toplumsal cinsiyet var mıdır?

Erkek ve kadın cinsiyetleri her ne kadar biyolojik durumlar olsa da, bu cinsiyetlerin hayatta yüklediği rolleri, sorumlulukları ve toplum içindeki yerleri kültürler tarafından belirlenir. Kültürler, özellikle kadın cinsinin soyun devamı bakımından taşıdığı stratejik rol nedeniyle bu cinse özel bir önem yüklerler ve onunla ilgili pek çok kural ve kısıtlama getirirler. Bu kural ve kısıtlamalar, rekabeti önleyici ve dayanışmayı güçlendirici biçimde yapılandırılmıştır.

Kendimizi Sıneyalım

1. Aşağıdakilerden hangisi evliliğin karşıladığı işlevlerden biri **değildir**?

- a. Soyun devamını sağlamak
- b. Çocukların bakımını ve güvencesini sağlamak
- c. Ekonomik bir birlik oluşturmak
- d. Toplumsal bir statü sağlamak
- e. Sağlıklı ve uzun bir yaşam sağlamak

2. Evliliğin gruplar arasında bir kadın takası olduğunu öne süren antropolog kimdir?

- a. C. Lévi-Strauss
- b. B. Malinowski
- c. M. Mead
- d. F. Boas
- e. A. Radcliffe-Brown

3. Endogami nedir?

- a. Tek eşli evlilik
- b. Çok eşli evlilik
- c. İçevlilik
- d. Dışevlilik
- e. Dolaylı takas evliliği

4. İki erkeğin birbirlerinin kız kardeşleriyle evlenmeleriyle gerçekleşen evlilik biçimine ne ad verilir?

- a. Çapraz kuzen evliliği
- b. Berder
- c. Taygeldi
- d. Levirat
- e. Sororat

5. Çocuklu dul bir erkekle çocuklu dul bir kadının kendilerinin ve çocuklarının evlenmesi şeklinde gerçekleşen evlilik biçimine ne ad verilir?

- a. Levirat
- b. Paralel evlilik
- c. Anlaşmalı çapraz evlilik
- d. Taygeldi
- e. Hayalet evliliği

6. Erkek-egemen (ataerkil) toplumlarda yeni evlenen bir çift genellikle ne tür bir yerleşmeyi tercih eder?

- a. Patrilokal
- b. Matrilokal
- c. Ambilokal
- d. Bilokal
- e. Polilokal

7. Evlilik yoluyla edinilen akrabalığa ne nedir?

- a. Kandaşlık
- b. Hısımlık
- c. Üveylik
- d. Ahbablık
- e. Soydaşlık

8. Aşağıdakilerden hangisi antropologların tanımladığı akrabalık sistemlerinden biri **değildir**?

- a. Sudan sistemi
- b. Hawai sistemi
- c. Eskimo sistemi
- d. Çin sistemi
- e. Omaha sistemi

9. Kadınlık ve erkeklığe yüklenen toplumsal ve kültürel anlamlara ne ad verilir?

- a. Cinsiyet
- b. Cinsiyet bölünmesi
- c. Toplumsal cinsiyet
- d. Cinsiyet farkına dayalı toplumsallık
- e. Kültürel cinsiyet algısı

10. Cinsellikle ilgili olarak aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- a. Cinsellik biyolojik bir güdüdür.
- b. Cinsellik kültürel olarak çeşitli kurallarla düzenlenmiştir.
- c. Cinselliğin algılanışı kültürden kültüre farklılık gösterir.
- d. Cinselliğe getirilen bazı evrensel yasaklamalar bulunur.
- e. Cinsellikle ilgili tutum ve davranışlar evrenseldir.

Yaşamın İçinden

29.11.2006

İşte Türk ailesi

Mal erkekte, ev işleri kadında. Görücü usulü hâlâ yaygın. Akraba-komşu ziyareti sevilir, birlikte sinemaya gidilmiyor. Sigara yaygın, alkolse değil.

RADİKAL - Ankara - Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü ile TÜİK, 24 bin 647 kişiyle görüşerek Türk ailelerinin profilini çıkardı. *Türk Aile Yapısı Araştırması*'na göre ailelerin en çok gerçekleştiği etkinlik akraba ve komşu ziyareti olurken, üç kızdan biri 18 yaşından küçük evlendiriliyor.

10 Haziran-29 Ağustos 2006 tarihlerinde gerçekleştirilen araştırmanın sonuçları dün Devlet Bakanı Nimet Çubukçu tarafından açıklandı. 1993'ten beri yapılan en kapsamlı araştırmaya göre 21'inci yüzyılın başındaki Türkiye'nin aile yapısı şöyle:

Aileler küçülüyor: 1993'te 4.75 kişi olan ortalama hane halkı büyüklüğü 3.8'e düştü. Bu rakam kentte 3.7 iken, kırdaki 4. AB'de 2001 itibarıyla hane halkı büyüklüğü 2.45. Türkiye'de hanelerin yüzde 80.7'si çekirdek ailelerden, yüzde 13'ü geniş ailelerden, yüzde 6'sı tek kişilik hanelerden, yüzde 0.4'ü de öğrenci ve işçilerden oluşuyor. Türk halkının yüzde 94'ü bir aile çatısı altında yaşıyor. AB'de bu oran 1995'te yüzde 46.8, 2001'de ise yüzde 51.8'di.

Mal erkekte: Bireylerin sahip olduğu müstakil ev/apartmanların yüzde 11.5'i kadınlar, yüzde 28.3'ü erkekler adına kayıtlı. Otomobillerin de yüzde 2.2'si kadınların, yüzde 14.4'ü erkeklerin. Kadınların yüzde 80.2'sinin, erkeklerin yüzde 39.6'sının üzerine kayıtlı bir gayrimenkul veya araç yok. 1993 araştırmasında erkeklerin yüzde 74.3'ünün gayrimenkulü vardı.

Hafta sonları beraberiz: Aile üyelerinin yüzde 73.4'ü sabah kahvaltısında, yüzde 88.8'i akşam yemğinde, yüzde 90.2'si hafta sonlarında bir araya geliyor. Kırdaki yaşayanların yüzde 86.31'i sabah kahvaltısında buluşurken, kentte bu rakam yüzde 66.4. Hane halkı üyelerinin düzenli olarak bir araya geldikleri zaman dilimlerinin başında hafta sonları yüzde 90.2'yle ilk sırada.

Ailece sinemaya gitmeyiz: Hane halkının yüzde 24.9'u akraba ziyaretlerini, yüzde 23.4'ü komşu ziyaretlerini, yüzde 22.1'i alışverişi ve yüzde 20.8'i arkadaş ziyaretlerini birlikte yapıyor. Hane halkının yüzde 84.3'ü sine-

maya ve tiyatroya hiç birlikte gitmezken, yüzde 2.8'lik bir kesim sık sık birlikte gidiyor. Yüzde 68.6 dışarıda yemeğe, yüzde 52.4 ise pikniğe hiç gitmiyor.

Ev işi kadından sorulur: Ev işlerinde; yemek pişirmenin yüzde 87.1'i, ütü yapılmasının yüzde 84.3'ü, sofranın kurulup kaldırılmasının yüzde 74.1'i kadınların işi. Fatura ödemenin yüzde 69.1'i, küçük tamiratların yüzde 68.4'ü erkeklerce üstleniliyor. Kadın-erkek arasındaki en adil yapılan ev işi günlük yiyecek-içecek alışverişleri.

Türkler bir defa evlenir: Evlenenlerin yüzde 95.7'si bir, yüzde 4'ü iki defa, yüzde 0.3'ü üç ya da daha fazla evlilik yapmış.

Genç evleniyoruz: Evlenen kadınların yüzde 58.7'si, erkeklerin yüzde 58.2'si ilk evliliğini 18-24 yaşları arasında yapmış. 18 yaş altında evlenme oranı kadınlarda yüzde 31.7 iken erkeklerde yüzde 6.9. 1993 araştırmasına göre ilk evlenme yaşı 18 yaşından küçük olanların oranının yüzde 75.72 olduğu düşünülürse erken evlenme yaşının son 10 yılda azaldığı görülüyor. Erkeklerin yüzde 6.9'u, kadınların yüzde 31.7'si 18 yaşın altında evleniyor. Erkeklerin yüzde 58.2'si, kadınların da yüzde 58.7'si 18-24 yaş aralığında evleniyor.

Görücü usulü yaygın: Görücü usulüyle ve kendi ailelerinin kararıyla evlenen kadınların oranı yüzde 36.2, erkeklerin ise yüzde 24.8. Görücü usulüyle ancak kendi kararlarıyla evlenen kadınların oranı yüzde 28, erkeklerin oranı yüzde 31.9. Kadınların yüzde 27.4'ü, erkeklerin ise yüzde 35.2'si kendi seçimleri ve ailelerinin onaylarıyla nikâh masasına oturmuş. Ailesinin karşı çıkmasına rağmen evlenen kadınların oranı yüzde 6.7, erkeklerin ise yüzde 6.3.

Resmi ve dini nikâh yapıyoruz: Evliliklerin yüzde 85.9'unda hem resmi hem dini, yüzde 9.7'sinde yalnız resmi, yüzde 3.7'sinde ise sadece dini nikâh kıyılmış. Yüzde 0.6'sının hiçbir nikâhı yok. 1993 araştırmasına göre sadece dini nikâh yaptıranlarda yüzde 1.2 oranında azalma var.

Kentte bile başlık parası: Evliliklerin yüzde 17.12'sinde başlık parası verilmiş. Bu oran kırdaki yüzde 23.5, kentte ise yüzde 13 düzeyinde. 65 yaş üzeri evliliklerin yüzde 28.7'sinde, 55-64 yaş arasındaki evliliklerin ise yüzde 26.7'sinde başlık parası ödenmiş. 1993 araştırmasında başlık parası verenlerin oranının yüzde 26.68 olduğu göz önüne alındığında, geçen 10 yılda başlık parasında düşüş olduğu gözleniyor.

Okuma Parçası

Trobriand'da Evlilik

[Trobriand Adalarında] Evlilik yalnız iki eş arasında bağ kurmuyor, koca ile aile ve özellikle de kadının kardeşi arasında sürekli ve karşılıklı bir ilişki yaratıyor. Kadınla kardeşi arasında çok özel nitelikte ve yine çok önemli bir akrabalık ilişkisi vardır. Trobriand'lı bir aile içinde kadın her zaman bir erkeğin koruması altında kalır, bu adam kadının kardeşlerinden birisidir, o yoksa, anne soyundan en yakın başka bir erkek olur. Kadın ona boryun eğmeli ve ona karşı kimi görevleri yerine getirmelidir, erkek akraba ise kadının rahatını gözetmeli, evlendikten sonra bile ekonomik yaşamını güvence altına almalıdır.

Erkek kardeş, kendi kız kardeşinin çocuklarının doğal vasisidir; çocukların gözünde ailenin yasal şefi baba değil, odur. Erkek kardeş, kendi açısından çocuklara göz kulak olmalı ve kendi yiyeceğinden önemli bir payı onların evine vermelidir. En zor yükümlülük de budur, çünkü evlilik kocanın köyünde olur, genç kadın gider kocasının topluluğunun içine yerleşir, bu durum her harman zamanı sürekli gidip gelmeleri gerektirir.

Ürün alınınca, patatesler sınıflandırılır ve her bahçenin ürünü konik biçimde harmanlanır. Bahçedeki başlıca pay, her zaman kız kardeşin evine gönderilir... Bana bilgi verenlere göre bir yiyecek yığını şu anlama gelir: “Bakınız, kız kardeşim ve çocukları için neler yaptım; ben iyi bir bahçıvanım, kız kardeşim ve çocukları hiçbir zaman yiyecek kıtlığından acı çekmeyecektir.”

Birkaç gün sonra harman bozulur; patatesler sepetlere konular ve kız kardeşin oturduğu köye taşınır, orada yeniden kadının kocasının evinin önünde konik biçimde yığın yapılır. Bu kez, bu topluluğun üyeleri gelir, patateslere hayranlıkla bakarlar. İşlemlerin tüm bu törensel yanı, daha önceden bildiğimiz bir uzlaştırıcı güce sahiptir...

Bu işlemlerin temelinde sadece tutku ve övünme yoktur: Burada karşılıklı ilişki ilkesi, diğerlerinde olduğu kadar önemli bir rol oynar... Her şeyden önce koca, eşinin ailesinden aldığı ve her yıl dönüşümlü olarak verilen ödülünü almalıdır. Daha sonra çocuklar büyüdüğü zaman, doğrudan doğruya dayılarının otoritesi altına girerler. Erkek çocuklar, yaptığı her işte dayıya yardımcı olur ve ödenmesi gereken borçlara katkıda bulunur.

Kaynak: Malinowski, B. (1998). **İlkel Toplum** (Çev. H. Portakal). Ankara: Öteki Yayınları, ss. 29-31.

Kendimizi Sıneyalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız doğru değilse “Evlilik ve Aile” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız doğru değilse “Evlilik ve Aile” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. c	Yanıtınız doğru değilse “Evlilik ve Aile” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. b	Yanıtınız doğru değilse “Evlilik ve Aile” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. d	Yanıtınız doğru değilse “Evlilik ve Aile” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. a	Yanıtınız doğru değilse “Evlilik ve Aile” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. b	Yanıtınız doğru değilse “Akrabalık ve Soy” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. d	Yanıtınız doğru değilse “Akrabalık ve Soy” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. c	Yanıtınız doğru değilse “Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. e	Yanıtınız doğru değilse “Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Evlilik ve akrabalık yoluyla aileler arası akrabalık ilişkileri kurulur. Bu ilişkiler ekonomik ve kültürel bakımdan bir alışveriş ve dayanışma ağı anlamına gelir. Farklı bir etnik veya dini grupla karmaşık akrabalık ilişkilerine girmek her iki taraf için de pek çok zorlukla karşılaşmak anlamına gelebilir. Bunun nedeni grupların farklı normları, adetleri, değerleri, hatta dilleri olmasıdır. Bütün bunlar aynı zamanda bir etnik veya dini grubun kimliğini de oluşturur. Dolayısıyla grup kimliğinin korunabilmesi ve devam ettirebilmesi için aynı grup içerisinden içevlilik teşvik edilirken bunun tersinin engelenmesi eğilimi vardır.

Sıra Sizde 2

Ölen eşin kardeşiyle yapılan evliliklerde özellikle ilk eşten olan çocukların bakımı ve güvencesi garantiye alınır. Çocuklarla biyolojik akrabalığı olan amca ya da teyze bir yabancıya göre çocukları daha kolay kabullenerek ve sahiplenecektir. Aynı durum çocuklar açısından da geçerlidir. Burada toplumsal ve ekonomik bakımdan yalnız kalan kadın/erkek ve çocuk akrabalara sahip çıkılması durumu yani bir dayanışma söz konusudur. Ayrıca bu tür evliliklerde ilk evlilikte birikmiş olan servetin de yabancı biriyle paylaşılmasına engel olunur ve servetin aile içinde kalması sağlanır.

Sıra Sizde 3

Geleneksel toplumlarda akrabalık ilişkileri toplumsal grupları oluşturan en temel unsurdur. Kişilerin rolleri, diğer insanlarla olan ilişkileri, hak ve ödevleri, toplum içerisindeki statüleri, iktidarları, otorite hep akrabalık ilişkileriyle belirlenir. Akrabalık ilişkileri insanlar arasında dayanışmayı ve grubun sürekliliğini sağlar. Akrabalık gruplarının üretim faaliyetleri gibi konularda yardımlaşma, başka gruplara karşı saldırıya ya da savunma, bazen törensel amaçlı birlikler ya da siyasal bir grup oluşturmak gibi işlevleri vardır. Akraba grupları toprak, hayvan, otlak, ev gibi ortak mülk sahibi birimlerdir. Endüstrileşmiş kent toplumlarındaysa akrabalık ilişkilerinin sağladığı bu türden işlevlerin büyük bölümü ortadan kalkmıştır. Kişilerin toplumsal konumlarını, statü ve rollerini, diğer insanlarla olan ilişkilerini, hak ve ödevlerini belirleyen başka mekanizmalar vardır. İş hayatının sağladığı ilişkiler, komşuluk ve arkadaşlık ve kent yaşamına özgü başka gruplar akrabalık ilişkilerinin yerini alır. Dayanışma, yardımlaşma ve iş bölümü bu türden ilişkilerle de sağlanabilir. Ayrıca ekonomik, siyasal ve törensel birlikler de akrabalık ilişkileri dışında başka ilişkilerle de oluşturulabilir. Ortak mülkiyetin yerini bireysel mülkiyet alır. Akrabalığa dayalı otorite zayıflar.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Altuntek, S. (1993). **Van Yöresinde Akraba Evliliği**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Arsebük, G. (1990). **İnsan ve Evrim**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Balaman, A.R. (1982). **Sosyal Antropolojik Yaklaşım-la Evlilik-Akrabalık Türleri**. İzmir.
- Bates, D.G. (1996). **Cultural Anthropology**. Needham Heights, Mass.: Allyn&Bacon.
- Engels, F. (1979). **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni** (Çev. K.Somer). Ankara: Sol Yayınları.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003). **Antropoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Güvenç, B. (1974). **İnsan ve Kültür**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kottak, C.P. (2001). **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış**. Ankara: Ütopya.
- Malinowski, B. (1998). **İlkel Toplum** (Çev. H. Portakal). Ankara: Öteki Yayınları.
- Özbudun, S., Şafak, B. ve Altuntek, N.S. (2007). **Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar**. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Timur, S. (1972). **Türkiye’de Aile Yapısı**. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Yalçın-Heckmann, L. (1990). “Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı-Göçer Toplumlarında Yeniden Üretim ve Cinsiyet Rollerini”. Tekeli, Ş. (Der) **Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiye’sinde Kadın**. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 257-265.
- Yalçın-Heckmann, L. (1991). **Tribe and Kinship Among the Kurds**. Frankfurt: Peter Lang.

9

Din ve Kutsal

Kaynak: Abdurrahim Özmen Arşivi

Din; bir inanç, öğreti ve dünya görüşünün dünyevi kurumlar aracılığıyla düzenlenmiş ve ilkelere bağlanmış biçimidir. İnsanlar dini tabular, kültler, mitoslar, dinsel semboller, ayinler ve çeşitli ibadet biçimleriyle kavrar ve yaşatırlar. Din, bireysel bir olgu olmayıp toplum tarafından örgütlenen ve paylaşılan önemli bir kurumdur.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- *İnanç nasıl örgütlenir ve kurumsallaşır?*
 - *Dünya üzerindeki inanç sistemleri nasıl bir çeşitlilik gösterir ve bunun nedenleri nedir?*
 - *Din ve inanç, hangi kültürel araçlar yoluyla yaşatılır?*
 - *Mitoloji ve mitos nedir?*
- sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.*

Örnek Olay

Tepoztlán Halkının Değer ve İnançlar Sistemi

Tepoztlán halkının geleneksel yaşam görüşü; fiziksel çevreleri, teknoloji ve ekonomilerinin sınırlılığıyla, çalkantılı tarihi, üç yüz yıllık bir sömürge oluşları, yoksulluğu, yüksek ölüm oranına sahip oluşu, son olarak da kentsel etkileşimlerin neden olduğu sosyal değişimlerin rastlantısal doğasıyla şekillenmektedir. Tepoztlánlılar için dünya ve doğa, devamlı bir bela, tehlike ve tehdit oluşturmaktadır. Doğal güçlere karşı duyulan güçlü korku, talibsizlik, felaket ve ölümün yakınlığı endişesi öykülerinde ve köylülerden örnek olarak dinlenen düşlerde görülen temalardır.

Tepoztlán halkının yaşadığı dünya; iyi niyetlerini kazanmak, koruma sağlamak için yatıştırılması gereken saldırgan güçlerle ve cezalar uygulayan şahsiyetlerle doludur. El Tepozteco eğer ihmal edilirse yağmuru engeller, los aires yani suda yaşayan ruhlar kendilerini gücendirenlere hastalık gönderirler, naguales yani şeytanla işbirliği yapan insanlar, gece kötülük yapmak için domuz ya da köpeğe dönüşebilirler. Tehdit dolu Katolik figürler de vardır. Tanrı sevmekten çok cezalandırır, çoğu talibsizlik Tanrı'ya atfedilir. Tanrı'nın iyi şans getirdiği nadiren görülür.

Azizler Tanrı ile insanoğlu arasındaki arabuluculardır, Tepoztlánlılar da kendilerini onlara iyilik yapmaya adar. Daba fazla cezalandırma gücüne sahip azizler en çok gayretle ve şevkle tapınılan azizlerdir. Aziz Peter bayram gününe yeterli sayıda dansçı katılmazsa, katılmayanlara hastalık ve kötü şans getirir. Çocukları korkutarak kendisi için dans etmeleri konusunda arslanı kullandığı da söylenir, aslan simgesi azizin hep yanındadır...

Tepoztlán halkının çoğu Tanrı'nın verdiği ceza ile el pingo yani şeytanın işini açıkça ayırt edemez. Şeytanın güçleri nispeten azdır, yine de Aziz Mikael veya Aziz Cebrail'e okunacak bir dua ile etkisi hafifletilebilir. (Şeytanı kızdırmamak için, aynı zamanda şeytan için de küçük bir mum yakılır). Tepoztlánlıların Katolik cennet ve cehennem hakkında net bir anlayışa sahip oldukları da söylenemez. Aztek dini, cenneti ölü savaşçıların ve çocuk doğururken ölen kadınların gittiği boş bir yer olarak tanımlardı. Cehenneme denk düşen ise ruhların dünyadaki yaşantılarının aynısını sürdürdükleri ölümler diyarının bir bölümü yani miclandı. Yaşarken işlenen günahların kefaretinin ödendiği bir yer olan cehennem diye bir yer bilinmiyordu, çoğu Tepoztlánlı hâlâ ölümden sonra cezalandırma ile ilgili tam bir düşünceye sahip değildir.

Kaynak: Lewis, O. (2002). **Tepoztlán: Meksika'da Bir Köy.** (Çev. Ç. Girgiç Çalab), İstanbul: Epsilon, ss.160-162.

Anahtar Kavramlar

- Animizm
- Animatizm
- Animalizm
- Ayin
- Bağdaştırmacılık
- Doğu Mistisizmi
- İbadet
- Karizma
- Kült
- Mitoloji
- Mitos
- Peygamber
- Şamanizm
- Tabu

İçindekiler

- GİRİŞ
- DİN: İNANCIN KURUMSALLAŞMASI
- İNANÇ SİSTEMLERİNİN ÇEŞİTLİLİĞİ
- TABULAR, KÜLTLER VE DİNSEL SİMGELER
- MİTOLOJİ VE MİTOSLAR

GİRİŞ

İnsanlar hayatlarını güven içinde sürdürmek ve gelecekte emin olmak ihtiyacı içindedirler. Hem yaşanan hayatın güvenlik ve esenlik içinde devam etmesi hem de ölüm sonrasında var olduğu düşünülen öteki hayata güven duyma ihtiyacı, dinin ortaya çıkışındaki temel etkenlerdir. Hayatın güvenlik ve esenlik içinde devam etmesi, her zaman söz konusu değildir. Hayat, toplumsal ortamlarda ortaya çıkabilecek çatışma ve savaşlardan ya da ekonomik yıkımlardan kaynaklanan karmaşa ve anarşinin ya da doğadan gelecek pek çok afetin açık etkisi altındadır. Bu yıkımlar insanın kendisini güçsüz hissetmesine, güvenlik ve esenliği yeniden sağlamak için sığınacak doğaüstü bir güç aramasına yol açar. Bir doğaüstü gücün doğayı ve toplumsal hayatı düzenlediğine ve yeniden düzenlemeye kadir olduğuna inanılması, bu arayışı ve sığınmayı kolaylaştırır ve insanın kendine ve geleceğe güvenini yeniden kazanmasını sağlar. Yıkımlar ve ölüm karşısındaki en önemli direniş aracı budur. Bu araç, aynı zamanda yıkımlar ve karmaşa yüzünden bozulabilecek toplumsal düzenin devamını güvence altına alır ve insanların var oluşlarına ilişkin kuşku ve sorularına cevaplar bulur. İnsanların varoluşunu anlamlandırma sorunu, temel bir sorundur. “Dünya ve evren neden var?, Nasıl var oldu?, Neden buradayız?, Var oluşumuzun bir amacı var mı?, ve en nihayet neden ben?” gibi sorulara sürekli tatmin edici yanıtlar ararız. Doğaüstü bir gücün/güçlerin yaratıcılığına, düzenleyiciliğine ve bizlerin varoluşu ve yapıp etmeleri (ameli) de dahil her şeyi bilinçli bir biçimde inşa ettiğine inanç, bu tatmin edici yanıtlara ulaşmamıza aracılık eden en önemli yollardan biridir. Biz bu aracın dünyevi kurumlar ve mekanizmalar aracılığıyla düzenlenmiş, ilkelere bağlanmış biçimine kısaca *din* diyoruz. Dinin temelinde *inanç* yatmaktadır. Düzenlenmiş, kurallara bağlanmış inançlar (iman) ile doğaüstü ile bağ kurma yolları (ayin ve ibadet) dinin iki önemli ayağıdır. Bu iki ayağı toplumsal alan içinde var eden kişiler ve kurumlar sosyal bilimlerin konusudur. Antropologlar, dinsel ideolojinin (imanın) ve ayinsel davranışın, toplumsal ağı kuran diğer kültürel örüntülerle ilişkilerini ve diğer siyasal, toplumsal ve iktisadi süreçlerle ne tür ilişkiler içinde olduğunu anlamaya çalışırlar. Üstelik bu kurumlar ve süreçler, zaman içinde tarihsel olarak, çeşitli toplumsal ve ekolojik bağlamlarda değişerek yeni biçimler alır. Antropologlar bu değişimlere de eğilirler. Mutlak bir yaratıcının ya da yaratıcıların varlığı veya yokluğu, bir dinsel inancın ya da mitolojik bir hikâyenin doğru ya da yanlış oluşu, bilimsel bilgi alanının değil inanç alanının sorunudur. Bu konular kanıtlanamaz ya da yanlışlanamaz. Antropologlar bu yüzden dinsel inançların doğru veya yanlış oluşuyla, tanrının varlığıyla ya da yokluğuyla veya hangi ibadet biçiminin dinin doğru ibadet biçimi olup olmadığıyla ilgilenmezler; onları ilgilendiren, belirli bir inanç biçiminin ortaya çıkış ve varoluş nedenlerini inceleme; onların diğer dinsel inançlarla, toplumsal alanla, tarihsel koşullarla ve ekolojik etkenlerle ilişkisini anlamaya çalışmak ve inançların nasıl değişime uğradığını ve farklılaştığını gözlemlemektir.

Kutsallık kavramı, dini aşar. Din, kutsallık alanının önemli bir bölümünü işgal etse de insanların din dışı birtakım simgelere, yerlere kutsallık atfetmesi mümkündür. Özellikle dinin kamusal alandaki önemli rolünü terk ettiği ve din-devlet ilişkilerinin birbirinden ayrıştığı modern laik çağda, insanlar zaman zaman dinsel kutsalların yerini alacak yeni kutsallar yaratmışlardır. Bu yaratım sürecinde, bu çağın siyasal örgütü olan ulus-devletin büyük bir rolü vardır. Millî marş, bayrak, sancak, bağımsızlık savaşının geçtiği yer, bağımsızlık savaşında ölmüş olan askerleri temsil eden meçhul asker anıtları ya da devletin kurucularının ve ulusun önderlerinin

mezarları vb. saygı gösterilmesi beklenen ve bu saygının gerekçelerini temellendiren resmî bir anlatının eşlik ettiği yeni bir kutsallık alanının ortaya çıktığı söylenebilir. Ayrıca dünyanın ve evrenin yaratılışına ilişkin kozmolojiler, mitolojiler ve dünyanın ve evrenin nasıl yok olacağına dair kıyamet senaryoları olan eskatalogjiler de kutsalın alanında yer alır. Yani kısaca kutsalın alanı dinin alanından büyüktür, diyebiliriz. Ancak bunlar içinde en etkili ve etkin olanının hâlâ din olduğunu da söylemeliyiz. Çünkü din, tıpkı konuşma dili gibi, insan türüne özgü, ayırt edici bir özelliktir ve en az konuşma dili kadar eskidir.

DİN: İNANCIN KURUMSALLAŞMASI

Dinin Boyutları

Giriş bölümünde değindiğimiz gibi, insanlar çeşitli nedenlerle inanma ihtiyacı duyarlar. Ancak bu ihtiyacın giderilmesi bireysel, rastlantısal ya da konjonktürel biçimde değil, din adını verdiğimiz sistemleşmiş kurumlar aracılığıyla sağlanır. Din, doğrudan doğruya doğaüstüne işaret eder. Doğaüstü kavramı, gözlemlenebilir dünyanın ve duyularımızla algıladığımız çevrenin ötesini anlatır. Bu yüzden doğaüstü alan, her ne kadar inananların varlığından kuşku duymadığı bir alan olsa da kestirilemeyen, deneysel olmayan, gözlenemeyen ve bunlara bağlı olarak sıradan kişilerce (*fânilerce*) açıklanamayan bir alandır. Öte yandan doğaüstü ile doğal olan arasındaki ayrım, ölümsüzlük ve öncesiz-sonrasızlık ile ölümlülük ayrımında da simgeleşir. Öncesiz-sonrasız oluş; tarihsizliğe, ölümlülük ise tarihli oluşa işaret eder. Doğaüstü tarihsiz bir alandır; burada zaman yoktur, burası mutlak kudretin ve sonsuz mutluluğun alanıdır. Doğal dünya ise zamanlıdır, zaman tarihi yaratır, insan ve diğer canlılar bu tarihin içinde iniş çıkışlı, sorunlu bir *kaderi* yaşar. Bu doğal dünya, dinler tarafından doğaüstündeki sonsuz mutluluk alanına ulaşmak için bir sınav yeri olarak kurgulanır. Öte yandan dünya hayatı, bu mutlak kudrete yaklaşılmaya, yakınlaşmaya ve ondan talepte bulunmaya engel değildir. Tek koşul, bu yaklaşma, yakınlaşma ve talepler için dinin emirlerine uymak ve yükümlülükleri yerine getirmektir. Ancak bazı kültürlerin bu mutlak kudrete ilişkin tasavvurları, alışılmışın dışındadır. Örneğin Avustralya Aborijinleri bu yüce güçle karşılıklı bağımlılığa dayanan, hatta kimi zaman eşitlikçi bir ilişki kurabilirler.

İnsanlar, doğaüstü olarak kurgulanan kutsalın bir parçası olmak için, bu dünyadaki yapıp etmelerini (amellerini) olabildiğince dinin emirlerine uydurmaya çalışırlar ve bu yolla öldükten sonra kutsalın parçası olmayı hak etmeye çalışırlar. Ancak tahayyül edilen kutsalın, dünyevi olan içindeki erişilmezliği ve dokunulmazlığı bir yana, bir şekilde dünyevi alanda temsil edilmesi gerekir. Bu temsil, dünyada olup biten doğa olaylarının ya da canlıların başına gelenlerin doğaüstü güçlere atfen yorumlanması, dünyevi alanda var olan bazı şeylere doğaüstünün buradaki simgeleri olarak anlam yüklenmesi biçiminde gerçekleşir. Kimi zaman bu temsil belirli eylemlerle gerçekleştirilir. Bu eylemlere biz *ayin* diyoruz. Dolayısıyla din, kutsal simgelerin inanç ve eylemler yoluyla anlamlandırılmasında, yorumlanmasında ve bunların ayinsel kullanımında gerçekliğini kazanır ve toplumsal bir kurum haline gelir. Böylelikle insanların kontrol edemedikleri alana ilişkin bir başka uyarlanma boyutu gerçekleşmiş olur. Din ve inançlar yoluyla insanlar; kontrol edilemeyen, tahmin edilemeyen ve istenmeyen olaylar karşısında güven ve dayanma gücü temin ederler. Bu güven ve dayanma gücü, insanların kendi çevrelerine uyarlanmalarında önemli bir etkidir. Bu bakımdan din ve inanç sistemleri, insanların yaşadıkları döneme, geçim ve yaşam biçimlerine ve ekolojilerine uygun geniş bir çeşitlilik gösterir.

Yukarıda değindiğimiz gibi dinin bir boyutu inanç ise diğer boyutu bu inancı ifade etmek, pekiştirmek ve bu inanç etrafında bir dayanışma ve kimlik yaratmak amacıyla düzenlenen *ritüel* boyutudur. Ritüel boyutu, kutsallığı simgeleştiren ayinler ve çeşitli ibadet biçimlerini içeren kurumsallaşmış davranış örüntüleri olarak tanımlanabilir. Bu örüntüler bir eylemin yerine getirilmesi ya da bazı eylemlerden kaçınma biçiminde gerçekleşir. İslam'daki cuma namazı, Ramazan orucu ya da Hac farizesi; Hristiyanlıktaki büyük perhiz, çeşitli Hac ziyaretleri, Noel ayini; Musevilğin dinî tatil günü sayılan cumartesi günü bütün işlerden kaçınma davranışı; çeşitli inanç biçimlerinde

karşımıza çıkan yağmur duası, Avustralyalı Aborijinlerin bereket ayini bu boyutun görünür örnekleridir (Fotoğraf 9.1 Namaz). Bütün bu ayinsel davranışlarda hedef; bireylerin belirli simgeleri, hareketleri ya da kaçınma biçimlerini kullanarak kutsalla ilişkiye girmesidir. Böylelikle bireyler dünyevi ortamdan çıkarak doğaüstünün bir parçası ha-

line geldiklerini hissedebilirler, hatta doğaüstü ile özdeşleşebilirler. Zaten amaç da budur. Bu gibi ayinler yoluyla yaşanan deneyim, gündelik varoluşun dünyeviliğinden çıkarak belirli bir *aşkınlığa* ulaşmayı da sağlar. Bu aşkınlık, kişide bir arınma duygusu ve rahatlama, hatta büyük bir mutluluk duygusu yaratabilir. Bu durum dinin psikolojik boyutunu oluşturur. Ancak bu herkesin deneyimleyebileceği bir durum değildir. Genellikle bu aşkınlık hâli; şamanların, zikir yapanların, ya da daha genel bir ifadeyle tek tanrılı dinlerin içinde gelişen tasavvuf erbabının yaşayabildiği özel bir deneyimdir.

Fotoğraf 9.1

Namaz

Kaynak:
Abdurrahim
Özmen Arşivi

Fotoğraf 9.2

Semah

Kaynak:
Abdurrahim
Özmen Arşivi

Din, sadece insanların doğaüstü ile kurduğu özel ilişkiden ibaret değildir. Bu ilişkinin kurulmasında aracı rolü üstlenenler, bu özellikleri dolayısıyla dünyevi iktidar alanı içinde kendilerine bir yer edinirler. Bu yerleri onları, dünyevi iktidar sa-

Reform Çağı: 15. yüzyılın sonunda Martin Luther önderliğinde ortaya çıkan, Protestan akımın Katolik kilisesine karşı verdiği mücadele sonucunda dinle dünya işleri arasında bir ayrıma gidilmesi ve kilisenin demokratikleşmesi hareketidir.

hipleriyle sürekli bir rekabet içinde tutar. Bunun tipik bir örneğini İran İslam devriminde görmek mümkündür. Dünyevi iktidarın sahibi olan Şahlık rejimi, dinsel iktidar odağıyla, yani mollalarla rekabet halindeydi. Rejim bu rekabeti, kimi zaman ödünler, kimi zaman bastırma yoluyla dengelemeye çalışıyordu; fakat rejimin güçsüz bir anında dünyevi iktidar da din adamlarının kontrolüne geçti. Bunun gibi, ruhunu bedeninden ayırarak doğaüstü aleme geçme yeteneği olduğuna inanılan bir şaman ya da Katolik kilisesinin önderi olan Papa da dünyevi iktidar üzerinde belli ölçülerde söz sahibidir. Avrupa'da **Reform Çağı**ndan önce papalar, bütün Avrupa krallarının dünyevi iktidarının onay merciiydi, dolayısıyla onların iktidarı üzerinde kontrol sahibiydi.

İNANÇ SİSTEMLERİNİN ÇEŞİTLİLİĞİ

Farklı tarihsel ve ekolojik koşulların etkisiyle ortaya çıkmış, bu koşullarla bağlantılı biçimde çeşitlenmiş geniş bir inançlar yelpazesinden söz edebiliriz. Bu inançlar, somut şeylerin kutsallaştırılmasından başlayarak soyut ve mutlak kudret sahibi bir tanrıya veya tanrılara inanç çerçevesinde örgütlenmiş dinlere kadar çeşitlilik gösterir. Burada temel inanç sistemlerini ele alacağız.

Din ve Uyarlanma

Toplumların yaşadıkları çevreye uyum sağlama biçimleri ve bu biçimlerin yerleştirdiği dünya görüşü, son tahlilde, onların inanç sistemlerini de etkilemektedir. Örneğin avcı-toplayıcıların inanç sistemleri, onların geçim biçimiyle yakından ilişkilidir ve avcı-toplayıcı hayatın odağında yer alan toprak, bitki ve hayvanlar merkezinde örgütlenir. Örneğin Avustralya Aborijinlerinin dini, hayvanların üremesini odağa almaktadır. Üreme, bereketin kaynağıdır ve bu yüzden üreme kavramı bu inancın merkezinde yer alır. Aborijin beslenme rejiminin temelini oluşturan hayvanların üreme sürekliliğinin sağlanması amacıyla yürütülen Gunabibi bereket ayininde, ayinin üzerinde gerçekleştiği kutsal toprak mitolojik kaya pitonunun rahmini temsil eden geniş hilal biçimli bir çukurdur. Ayinde erkek çocuklar bu çukurun içinden geçerler ve böylece simgesel olarak kaya pitonu tarafından yutulurlar, çukurdan çıktıklarında da yeniden doğmuş olurlar. Ayinin çeşitli aşamalarında farklı hayvan türlerinin çiftleşmesi taklit edilir. Ayrıca bu ayinde kullanılan eşyaların çoğu erkek cinsel organını çağırıştırır. Bunun gibi pek çok eski pagan dini, bereket odaklıdır. Örneğin İç Anadolu'da İÖ. 8. ve 7. yüzyıllarda yaşamış olan Friglerin, her yıl 21 Mart'ta Ana Tanrıça ve bereket tanrıçası Kibele adına düzenlenen ayinde Ana Tanrıça rahipleri tapınakta bereketin devamı için kendi cinsel organlarını keserek Kibele'ye (Toprak Ana'ya) feda ederlerdi. Böylelikle tarımcı olan Frig toplumunun devamını sağlayacak toprak verimliliği için, o toplum adına seçilmiş kişiler (rahipler) bir feragatte bulunurlardı. Böylelikle hem Ana Tanrıça'ya bereket için adak yapılmış hem de doğanın yeniden doğuşu (döngüsellik) kutsanmış olurdu. Başka tarım toplumlarında da benzer ritüelleri gözlemlemek mümkündür. Ancak burada vurgu, avcı-toplayıcılardaki bitki ve hayvanlardan tarımı etkileyen olaylara dönmüştür. Tanrı tahayyülü; yakarışların yönelimi, ayinlerin merkezi salgınlar, doğal afetler, kuraklık, yağış, bereket gibi tarımsal etkinliği belirleyen, iyi ya da kötü yönde etkileyen şeyler üzerinedir.

Anthony Wallace kültürlerin yaşam ve geçim biçimleriyle uyarlanma tarzları bakımından dört temel din kategorisinin varlığından söz eder: Bunlardan *ilki şamanistik inançlar sistemidir*. Şaman uygulamaları genellikle bütün mesaisini dinsel alana vakfetmemiş din uzmanlarına dayanır ve göçebe-çoban ya da avcı-toplayıcı

toplumlarla ilintilidir. İkincisi *komünal inanç sistemleridir*. Komünal inanç sistemleri, şamanistik uygulamaların kurumsal hale dönüşmesiyle ortaya çıkarlar. Bu inanç sistemlerinde insanlar; mevsim dönümleri, hasat, geçiş ayinleri gibi belirli zamanlarda ayinsel amaçlarla bir araya gelirler. Avcı-toplayıcılarda ve bazı küçük ölçekli tarımcı toplumlarda bu tür inanç sistemlerine rastlanır. Üçüncüsü *Olymposçu inanç sistemleridir*. Burada komünal inanç sistemlerinin gerektirdiği birlikte ibadet ritüellerini yöneten profesyonel bir ruhban sınıfı devreye girer. Bu ruhban sınıfı hiyerarşik ve bürokratik biçimde örgütlenmiştir. Aslında karşımızda olan örgütlü dinin ilk biçimidir. Tıpkı ruhbanlar arasındaki hiyerarşi gibi, bu sistemde bir tanrılar hiyerarşisi de görülür. Beylik tipi örgütlenmelerde ve devletli tarım yapılarında bu tür dinler görülür. Dördüncüsü tektanrıci sistemlerdir. Burada bütün doğaüstü varlık alanı mutlak kudret sahibi tek bir tanrının denetiminde ve birliğinde görülür. İktidarın güçlü devlet yapıları eliyle pekiştiği ve yayıldığı tarımcı toplumlarda ve onların devamı olan endüstriyel toplumlarda tektanrıci dinler görülür.

Dinin Somutlaşması: İbadet ve Ayinler

Bir inanç sistemi olarak din, sadece bir öğreti ve dünya görüşü olarak var olamaz. Dini yaşanır kılan ve insanların tek tek dünyevi ortamdan kutsal alana geçmesini sağlayan törenlerle din insana ulaşır. Toplu ya da tekil olarak gerçekleştirilen bu törenlere *ayin* diyoruz. Ayinlerin en önemli özelliği onların tekrarlanır olmasıdır. Tekrarlanma, inancı pekiştirir ve insanların dünyevi kaygılar içinde dinden uzaklaşmasını önler. Dolayısıyla ayinler, belirli zaman ve mekânlarda tekrar edilen, büyük ölçüde kalıplaşmış, bir programa göre tekrarlanan davranışlardır. Bu düzenlilik hem katılımcıların güven duygusunu pekiştirir hem de evrenin ve toplumun düzeni yeniden üretilmesini sağlar. Dünyevi alandan kutsal alana geçiş; çoğunlukla abdest almak, temiz giysiler giyinmek, cinsel ilişkiden kaçınmak, belirli şeyleri yememek ve içki içmemek gibi başka ara davranışları da gerektirir.

İbadet ve ayinler olmadan dini yaşamak mümkün müdür? Tartışınız.

SIRA SİZDE

Dinsel Uzmanlar ve Kutsal Kişiler

Kutsallık sadece doğaüstü ya da göksel bir nitelik değildir. Somut olarak bazı insanlarla özdeşleşebilir, bazı insanlar tarafından temsil edilir. Bu çerçevede iki tür din kişisi ayırt etmek mümkündür. Birincisi ayinleri ve çeşitli dinsel uygulamaları gerçekleştiren, bunları yönetme yetkisi bulunan, dinin diline ve programına vâkıf uzmanlardır. Bunlar dinsel gelenek ve uygulamaları toplumun diğer üyelerinden daha iyi bilirler. Bu, toplum tarafından din otoritesi sayılan kişiler ve kurumlar tarafından tescil edilmiştir. Kimi zaman da böyle bir tescil olmadan, birtakım hikmetli sözleri ve davranışları nedeniyle toplum tarafından bu mertebeye eriştirilmiş kişiler ortaya çıkar. Bunlar karizmatik kişiliklerdir ve dinsel otoritelerini, herhangi bir yerden icazet almadan bu **karizma** aracılığıyla kendileri elde ederler. Bütün bu kişiler tam zamanlı olarak bu işlere yoğunlaşmış uzmanlar ya da şaman, büyücü-doktor gibi gerektiğinde yardıma çağrılan uzmanlar olabilir.

Şamanlar, avcı-toplayıcı ve göçebe-çoban toplumlara özgü bir uzman tipidir. Onların en ayırt edici özelliği, trans (esrime) yoluyla doğaüstüyle ilişki kurdukları yolundaki iddiaları ve bunun toplumca kabul edilmesidir. Ruhlar alemiyle ilişkisini yüksek din bilgisi yoluyla değil de kendi yetenekleri aracılığıyla sağladığından şamanın toplumdaki statüsü büyük ölçüde kişisel olarak elde edilmiş bir statüdür. Dolayısıyla şaman için karizmatik din kişisine örnektir, diyebiliriz.

Karizma: Bir insanın sıradan insanlardan ayrı bir yerde durmasını ve doğaüstü, insanüstü olarak görülmesini ya da en azından istisnai güç veya niteliklerle donatılmış olarak algılanmasını sağlayan kişilik özelliğidir.

Özellikle iyi örgütlenmiş tarım toplumlarında karşımıza tam zamanlı din uzmanları çıkar. Bu, dinin toplumun temel bir kurumu haline gelmesinin ardından mümkün olmuştur. Böylelikle hiyerarşik biçimde örgütlenmiş bir din adamları grubu karşımıza çıkar. Ancak bu rutin işlere yoğunlaşmış kişilerin yanında büyük bir kutsallık atfedilen başka din uluları vardır. Bunlar din kuran, tanrısal sözü insanlara aktaran ya da toplumun açmazlarını çözecek büyük yorum okulları meydana getiren kişilerdir. Bunların başında *peygamberler* gelir. Peygamberler, Tanrı tarafından seçilerek Tanrı sözünü insanlara aktaran tebliğciler olarak tanımlanırlar. Max Weber, iki tip peygamberden söz eder. Bunlardan ilki model peygamberlerdir. Model peygamberler, kurtuluşa giden yolu kendi kişiliğinde gösteren kişilerdir ve bunun en tipik örneği Buda'dır. İkinci tip, bir dini tebliğ eden misyoner peygamberlerdir. Onlar Tanrı'nın cismi değil sadece araçlarıdır. Kişilikleri sadece '*doğru insan*'a ve tebliğ ettikleri dinin en doğru uygulayıcısına gönderme yapar. Tanrı ise insanüstü, her şeye kadir, yüce ve özeldir. Peygamberlerin hedefi yeni bir düzen yaratmaktır ve başarıya ulaşması durumunda ortaya çıkan sonuç, genellikle yeni bir din sisteminin ve onun kurumlarının oluşmasıdır.

Temel İnanç Sistemleri

Animizm, Animatizm ve Animalizm

Animizm insanlarda ve diğer canlılarda var olduğu düşünülen ruhların fiziksel çevrede bulunan her türlü nesnede de bulunduğu inanılmasıdır. Animizm kuramını antropolog Tylor geliştirmiştir. Tylor, animizmi bütün dinlerin temeli kabul eder. Ona göre uyku, uyanma, düş, hayal kurma, sarhoşluk, karabasan, trans, cinnet ve ölüm gibi yaşantılarını ruhların davranışlarıyla ilişkilendiren ilkel insanın, aynı ruh dünyasının kendi çevresinde bulunan canlı ve cansız bütün varlıklarda da bulunduğu inanması, dinin başlangıcıdır. Bu inanç biçiminin en önemli etkisi, canlı ve cansız her şeyde ruhların varlığını gören insanın, onları incitmekten ve onlara zarar vermekten çekinmesidir. *Animatizm* ise bunun bir adım öncesidir ve insanların bütün doğayı canlı olarak algılaması biçiminde tanımlanabilir. Bu, doğaüstü güçlerin varlığına dair inanç için ilk basamaktır. R. R. Marrett'in dinlerin evrimi kuramında, ilk insanların açıklayamadığı ya da şaşkınlığa düştüğü olay ve nesneler karşısında doğaüstü güçlerin varlığına ve her nesnenin canlı olduğuna inanması olarak tanımlanır. *Animalizm*, insanların hayvanlarla kurduğu özel mistik bir ilişkinin adıdır. Özellikle avcı kültürlerde avcıyla avı arasında büyüsel ve mistik bir ilişki kurulur. Animalizm, bu ilişki çerçevesinde ortaya çıkan bir dizi işlemlerin toplamıdır. Bunlar arasında hayvanın insana benzetilmesi, avcının öldürdüğü hayvandan özür dilemesi, kemikleriyle fala bakılması ve av öncesinde avın iyi geçmesi için düzenlenen büyü sırasında avlanacak hayvanın taklidinin yapılması gibi işlemler yer alır. Özellikle Kuzey Amerika'nın Kızılderili kültürlerinin av ritüellerinin temeli animalizme dayanır.

Şamanizm

Şamanizm, animistik temelde ortaya çıkmış karmaşık dinsel, büyüsel ve tıbbi uygulamalar bütünüdür. Şamanizmin merkezinde *şaman* adı verilen mistik bir kişi yer alır. Şaman hem geleceği bilen hem sağaltıcı (hekim) hem de büyücüdür. Doğaüstü ile ilişki kurma yeteneği ve yetkisi vardır. Bu yolla gaip (öte dünyadan) haber alabilir, insanların taleplerini oraya iletebilir. Özgün Sibirya ve İç Asya kültürlerinde görülen, kimi Pasifik adalarında ve Kuzey Amerika'nın bazı

Kızılderili topluluklarında da rastlanan şaman ve şamanizm uygulaması, her ne kadar Sibirya kökenli olsa da bütün dünyadaki benzer deneyimler ve uygulamalara genellenmektedir.

Şamanizmin temeli animizmdir. Şamanizmin avcı-toplayıcı ve göçebe-çoban toplulukların yaşamının temelinde yer alan av ve hayvan dünyasından kök alan bir kaynağının olduğu söylenebilir. Bazı antropologlar şamanizmin belirtilerini Paleolitik dönem avcılarının inanç sistemlerinde bulurlar. Öte yandan bilinen bütün göçebe-çoban topluluklarda şaman uygulamalarına rastlanır. Ancak örgütlü dinlere mensup kimi tarımcı toplumlarda da bazı şamanlık uygulamalarının çeşitli biçimlerde, o örgütlü dinle eklemlenerek yaşadığı kaydedilmelidir.

Şaman, transa geçerek (esrime yaşayarak) yardımcı ruhlar aracılığıyla ruhlar dünyasıyla ilişki kurar. Bu yüzden ona mistik güçler atfedilir. Kişisel deneyimler yoluyla şaman olunabilse de şamanlık büyük ölçüde atalardan alınan bir gelenek ve güçtür. Ataların ruhlarının kişiyi şaman olmak üzere zorladığına inanılır. Atalarının ruhunun etkisi altına giren kişi simgesel olarak ölür ve bu deneyim sırasında kendisine yardımcı ruhlar edinir. Böylelikle şaman kendisine toplum dışında izole bir yaşam kurar; ancak toplum doğaüstüyle ilişki kurmak için kendisine ihtiyaç duyduğunda ya da belirlenmiş günlerde toplumun odağı olur. Kendisini gündelik hayatın dışında tutan şaman, toplumsal hafızayı da temsil eder ve bu nedenle sözlü kültürün ve toplumun mitolojisinin taşıyıcısıdır. Genellikle erkek olan şamanın toplumsal değerini sağlayan tek şey onun doğaüstü güçleri değildir, bazı toplumlarda, örneğin Amazon Kızılderililerinde, şamanlar bir büyücü-doktor olarak da işleve sahiptir. Hastalar, büyü yapmak veya bozmak isteyenler, hatta gaipten haber alma ihtiyacı duyanlar ondan yardım alır. Esrime sırasında kendinden geçen şamanın doğaüstüyle (gök katlarıyla) yer katları arasında ruhsal bir yolculuğa çıktığına inanılır. Esrime genellikle belirli bir ritim yoluyla sağlanır. Kullanılan en yaygın araç, şaman davuludur. Bu davul, şaman çüppesi ve özel eşyalar türünden diğer şamanlık sembelleri gibi şamandan şamana bir miras olarak aktarılır. Bu durum, bu eşyaların kutsallığına işaret eder. Ayinler sırasında bazı şamanların başkalarının anlamadığı özel bir dili kullandıkları, hatta hayvan sesleri çıkardıkları da vakidir. Bu özel dil, onun doğaüstü ile ilişkisinin özel bir işaretidir. Hayvan sesleri ise onun hayvanların dilinden anladığını gösterir; çünkü hayvanlar da şamanın ruhsal yolculuğu sırasında ona yardım eden yardımcı ruhlardandır. Bunlar sıradan insanlarda olmayan özel yeteneklerdir.

Şamanizmi diğer inanç sistemlerinden ayıran en önemli yön, onun kurumsal ve örgütlü bir yapısının olmamasıdır. Şamanizm bireysel mistik bir etkinliktir. Tamamen kişisel yeteneğe ve büyüsel uygulamalara dayanır. Bu yüzden bir din olarak kabul edilmez; ancak kişilerin mistik sorunlarını çözen ve bazı toplumsal işlevleri yerine getiren bir inanç sistemi olarak kabul edilmelidir.

Şamanizm bir din midir? Tartışınız.

SIRA SİZDE

2

Teizm

Doğaüstü alana mensup bir ya da birden çok yüce ve ölümsüz tanrının varlığına dayanan, bütün ölümlü varlıkların onların varlığıyla ilişkili olduğunu ve onların hükmü altında bulunduğunu savunan inanç sistemlerine *teizm* adı verilmektedir. İki tür teizm vardır. Birincisi, soyut ya da insan veya başka bir varlık görünümünde, kadere hükmeden çok sayıda tanrının varlığına inanılan *çoktanrıcılık (panteizm)* sistemleridir. Afrika'da, Güney Amerika'daki Maya, Aztek ve İnka kültürlerin-

de, güneydoğu Asya ülkelerinde, eski Yunan, Roma ve Arap dünyasında eskiden yaygın biçimde var olan bu inanç biçimi bugün oldukça zayıflamıştır. İkincisi, evreni ve onun içindeki bütün canlı ve cansız varlıkları yaratan, insanın kaderine hükmeden ve onu gözetim altında tutan, insanlarla zaman zaman kendi elçileri yoluyla ilişki kuran tek bir yüce Tanrı'ya imana dayanan *tek tanrıcılık (monoteizm)* inancıdır. Ortadoğu'da ortaya çıkmış olan ve Hz. İbrahim kaynaklı olduğuna inanıldığı için *İbrahimî dinler* adı verilen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam tek tanrılı dinlerin başlıca örnekleridir. Bu dinlerin bir başka özelliği Tanrı'nın kendi elçileri aracılığıyla gönderdiği birtakım kutsal metinlere dayanmasıdır.

Fotoğraf 9.3

*Hristiyan
İnancına Özgü Bir
İbadet Yeri Olan
Kilise*

Kaynak: Handan
Üstündağ Aydın
Arşivi

Doğu Mistisizmi ve Yeniden Doğuş İnancı

Doğu mistisizmi; yaşarken azla yetinme, çile çekme, başka canlılara zarar verme gibi erdemleri gözetmeyi, bu erdemlerle yaşanan bütünlüklü bir hayatın ödülünün ise yeniden insan olarak hayata gelmek olduğunu öne süren çeşitli inanç sistemlerinden oluşur. Bunlar mistik ve ahlakçı sistemlerdir. Tek tanrılı dinlerin, insanın doğa üzerinde mutlak egemenliğini meşru kılan ve insanı yaratılmışların en değerlisi olarak gören genel tasavvurunun aksine, Doğu mistisizminin temelinde insanın da doğanın bir parçası olduğu, insanla diğer canlılar arasında hiyerarşik bir ilişki bulunmadığı fikri yatar.

Bu mistik dinlerin başında *Budizm* yer almaktadır. Esasen kast sisteminin katı tabakalaşmasına bir tepki olarak doğan ve hayatın temelini acı olduğunu söyleyen Budizm'de hedef, insanın *nirvana*'ya (acıdan mutlak kurtuluşa) ulaşmasıdır. Bu yolculukta insan dört gerçekle yüzleşmelidir. Önce insan hayatın temelde düş kırıklığı ve acıdan ibaret olduğunu kavrayacaktır. Ardından acının temelinde insanların haz, iktidar ve sürekli var olma hırsının yattığını öğrenecektir. Üçüncü aşamada acıdan kurtulmak için arzudan uzaklaşmak gerektiğini görecektir ve dördüncü aşamada bu uzaklaşmanın ancak doğrulukla mümkün olduğunu anlayacaktır. Budizm Doğu Asya'daki en yaygın inanç sistemidir. Japonya'da, Kore'de, Çin'de, Moğolistan'da, Hindistan'da, Sri-Lanka'da ve Güneydoğu Asya ülkelerinde yaygındır.

Doğu Asya'nın ikinci büyük inanç sistemi olan *Hinduizm*'de ise mutlak kudret sahibi tek tanrı ve ibadet fikri reddedilmiştir. Bunun yerine bir tanrılar birliği (*pantheon*) söz konusudur. Hinduizm, bir tür boyun eğme (tevekkül) ve kabullenme (*darma*) vaaz eder. Herkes içine doğduğu toplumsal tabakadan (kasttan) kaynaklanan statüyü kabul edip bunun gereklerini yerine getirmelidir. Asıl ibadetin bu ol-

duğu düşünüldüğünden Hinduizm’de ayinsel ibadet biçimleri çok küçük bir alanı işgal etmektedir. Bunun yanı sıra ruh göçü inancı da Hinduizm içinde temel bir yer tutar. Biri öldüğü zaman onun ruhu başkasının bedenine girer. Böylece ortaya süreklilik arz eden bir doğum, yaşam, ölüm ve yeniden doğum döngüsü çıkar. Kişinin iyi ve kötü davranışlarının toplamı (*karma*) onun nasıl bir bedende yeniden canlanacağını belirler. Ruh göçünün sonunda aydınlanma adı verilen bir kurtuluş vaat edilir.

Doğu Asya’da yaygın olan ve bir dinden çok doğru yaşamaya ilişkin birer dünya görüşü olarak kabul edilebilecek *Konfüçyüsçülük* ve *Taoculuk*, Doğu mistisizminin en önemli öğretileri arasında yer alır. Bunlar inanç ve ibadetten ziyade ahlak öğretilerine dayanır. Bu ahlak öğretileri bir yaşam biçimi öngörür. Konfüçyüsçülükte erdem, yüce gönüllülük ve sevgi gibi temel temalar vardır. Bu temalar, bir bütün olarak insanın doğasında mümkündür. Dolayısıyla asıl mesele bu doğayı dünyevi hayat içinde açığa çıkaracak terbiye ve işlemlerin bilinmesi ve buna göre yaşanmasıdır. Açığa çıkarma işleminin en önemli evresi içgörüdür. Kişi içine döndüğü, dolayısıyla dünyevi zevk ve hazlardan uzaklaştığı ölçüde doğasının bu temel özelliklerini bulabilecektir. Taoculukta ise mistik ve metafizik yönler daha büyük ağırlık taşır. Burada insanın içgörü yoluyla kendine dönmesinin yerini, kendisini yetiştirmesi alır. Bu yetiştirme sırasında insan kendisini bilecek, böylelikle evreni de bilebilecek ve onunla bütünleşecektir. Doğanın bilgisi ve birliği ancak evrenin küçük bir modeli olduğu düşünülen insanın kendi doğasını denetlemesiyle kavranabilir. Bunun yolu *meditasyondur*. Weber’e göre, Konfüçyüsçülük, entelektüellerin ve üst sınıfların öğretisi iken Taoculuk Çin köylüsünün dinidir.

Fotoğraf 9.4

*Japonya’da Bir
Şinto Tapınağı.
Şintoizm
Japonya’ya Özgü
Mistik Bir Dindir.*

Kaynak: A. Levent
Atıcı Arşivi

Doğu mistisizmi, tek tanrılı dinleri de etkilemiş ve onların içindeki tasavvuf eğilimlerini beslemiştir. Örgütlü ve kitabi dinler, sınırları keskin biçimde belirlenmiş inanç ve ibadet tarzlarını ödünsüz olarak insanlara tebliğ ederken onların içinde doğan tasavvuf hareketleri insanın kendisini tanımasını ve dünyevi hayattan elini eteğini çekerek ilahî olana ulaşmasını sağlayacak kişisel ve toplu deneyimler önerir. Kitabi olanın insanı yabancılaştırmasına karşılık, bu yolla yabancılaşmanın ve tanrı ile insan arasındaki araçların aşılması mümkün olacaktır. Dinlerin kitabi biçimde tebliğ edilmiş, sınırları belirlenmiş yorumuna *ortodoksi*, bu yorumun dışına çıkarak kişisel deneyimlere yer açan ve ahlaki ve mistik arayışlara giren uygulamalara da *heterodoksi* adı verilir.

Bağdaştırmacılık (Senkretizm)

Dinler ve inançlar arasında yaşanan kültürlenmeye *bağdaştırmacılık* denir. Dinler ve inançlar arasında ortaya çıkan temaslar sonucunda, dinler ve inançlar birbirlerinden kimi inanç ve ibadet öğelerini alarak kendi inanç sistemleri içinde özümserler. Tanrılar, dinsel uygulamalar ve yorumlar ödünç alınabilir. Başka inançlara ait simgeler ithal edilerek bu simgelere yeni ya da yerli anlamlar yüklenebilir. Bu bölümün girişinde verdiğimiz örnek olay (Tepoztlán örneği), bu anlamda tipik bir bağdaştırmacılık örneğidir. Ya da yabancı bir inanç ögesi, yerli bir simgeyle yerel dinin bir ögesi haline gelebilir. Kimi zaman inançlar arasında kültürleşme süreçleri de yaşanır ve aynı inanç ögesi iki ayrı din tarafından paylaşılabilir. Örneğin Hacı Bektaş Veli Kapadokya'da bir İslam velisi ve Bektaşiliğin merkezî figürü olarak tanımlanırken, yine aynı yörede yaşayan Ortodoks Rumlar tarafından Aziz Haralambos adıyla bir Hristiyan azizi olarak tanınıyordu. Bunun gibi kimi pagan inançlar tek tanrılı dinlerin içinde birer kalıntı olarak yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Örneğin Noel Baba adıyla bilinen Aziz Nikolas'ın bugünkü algısı, tümüyle Kuzey Avrupalıların eski göçebe-çoban hayatlarına uygun bir tarzda devam etmektedir. Ya da Noel sırasında Batılı Hristiyanların çam ağacı süslemesi, yine Kuzey Avrupa'nın pagan dinlerinden kalma ağaç kültünün bir kalıntısı olarak Hristiyanlık içinde yaşamaktadır. Kuzeybatı Meksika'nın birkaç yüzyıl öncesine dek avcı-toplayıcılıkla geçinen; fakat İspanyolların gelmesiyle tarımcı hayata ve Hristiyanlığa geçen Huicholelının eski dinsel hayatlarından kalma geyik kültüne dayanan geyik simgeciliği devam etmekte; ama bunun yanında ortaya çıkan mısır kültü de tarımcılığa geçişle başlayan yeni hayatı simgelemektedir. Her iki kült de Hristiyanlık içinde kendisine yer bulabilmiştir. Aslında bütün inançlar uygulamada ilk tebliğ edildikleri hallere göre değişime ve dönüşüme uğramışlardır. Bu, kimi zaman ibadet pratiklerinde, kimi zaman nasıl yaşanacağına dair ahlak öğretisinde, kimi zaman o dinle bağlantılı hukuksal yorumlarda, kimi zaman da doğrudan doğruya inancın kendisinde görülen bir değişimdir. Bağdaştırmacılık, bu değişimin en sık karşılaşılan hallerindendir.

SIRA SİZDE

İnsanlar neden bağdaştırmacı eğilimler taşırlar? Tartışınız.

TABULAR, KÜLTLER VE DİNSEL SİMGELER

Tabular

İnanç sistemlerinin yasaşılmasını, dokunulmasını, yenilmesini, hatta kimi zaman adlarının anılmasını yasakladığı canlı ve cansız varlıklardır. Bazı toplumlarda tabu sayılan bu nesnelere dokunma hakkı, sadece belirli kişilere ait olabilir. İslam ve Yahudi inancında *kirlilik tabusu* olan şeyler tanımlanmıştır. Örneğin domuz yeme yasağı böyle bir tabudur. Birinci derecede akraba sayılan kişilerle cinsel ilişki yasağı, yani *ensest tabusu*, hemen hemen bütün kültürlerde vardır. Bazı durumlarda kimi tapınaklara kadınların girmesi de yasaklanmıştır. Örneğin Yunanistan'ın Athos Dağı'nda bulunan Ortodoks manastırlarının bulunduğu geniş topraklara hiç bir kadın giremez. Bu da bir kirlilik tabusu olarak tanımlanabilir.

Kültler

Kültler, kutsal olarak tanımlanmış varlıklar etrafında oluşmuş inanç ve tapınma biçimleridir. Bu varlıklara saygı duyulur, tapınılır, zaman zaman kurbanlar sunulur ve onlar için ayinler düzenlenir. Bu ayinler belirli kült araçlarını kullanma yetkisi

olan cemaat veya din önderlerince yönetilir. Kültler; arınma, bereket ve doğurganlık gibi temaların odağında yer alır. Bu çerçevede örneğin Anadolu'da taş, ağaç, su gibi kültlere rastlarız. Zaman zaman rastladığımız çaput bağlanmış ağaçlar, ağaç kültünün örnekleridir. Toroslarda yaşayan kimi Yörük grupları ardıc ağacını kutsal bilirler. Kuzey Avrasya'da ayı, geyik, tavşan gibi kültlere, Hindistan'da inek kültüne rastlamaktayız. Bu örneklerden kültürlerin, toplulukların yaşadığı doğal çevreyle yakından ilintili olduğu görülmektedir.

Dinsel Simgeler

Dinsel simgeler, soyut dinsel öğelerin somut biçimde algılanmasına hizmet eden nesne, davranış ve tutumlardan oluşur. Bunlar Hristiyanların haçı gibi nesnel olabilir. Haç, İsa Peygamber'in insanlık adına acı çekmesini ve kendisini feda etmesini simgeler. Belli ayinsel davranışlar da simgesel anlamlar taşır. Örneğin Şiilerin Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesinin acısını nasıl derinden hissettiklerini yansıtan Muharrem ayındaki davranışlar böyle bir simgesellik taşır. Bu ayindeki simgesellik, kişilerin yası temsil edecek biçimde siyah elbiseler giymesiyle ve kendilerini zincirlerle döverek duydukları yas ve acının şiddetini göstermeye çalışmalarıyla tecelli eder. Kimi dinlerde belirli sözcükler ya da belirli tutumlar da simgesel anlamlar taşır. Sözelimi bir Müslüman'ın ezan okunduğu sırada saygılı bir tutum takınması onun dindarlığına işaret eden tutumsal bir simgedir. Kuran'ı öpüp başa koymak ya da yere düşen bir ekmeği öperek yerden almak da bu tür simgelerdendir. Simgeleri çeşitli kategorilerde ele alabiliriz.

Kültüre Özgü Simgeler

Dinsel simgelerin bazıları evrensel nitelikte olabileceği gibi, pek çoğu kültürlere özgüdür. Dolayısıyla bu simgeleri anlayıp onun gerektirdiği tutumu takınmak, kültür tarafından aktarılan ve o kültürden olmayanların bilemeyeceği bir davranış modelidir. Kişiler doğdukları andan itibaren bu simgeler ve onların gerektirdiği davranışlar konusunda koşullandırılırlar. Bunun için kişiler küçük yaşlardan itibaren dinsel ayinlere ve ibadetlere sokulurlar. Öğrenme bu biçimde gerçekleşir.

Besin Simgeçiliği

Din ve inançlar, insanların neyi yiyip neyi yemeyeceğine ilişkin çerçeveler kurmuşlardır. Bu yüzden insanların yedikleri ya da yemekten kaçındıkları besinler genellikle dinsel inançlarıyla sıkı sıkıya ilişkilidir. Pek çok inanç sisteminde belirli hayvan ya da bitkilere simgesel bir anlam yüklenir; bu anlamlar besinlerin kutsal bağlamlara yerleştirilmesine ya da ondan kesinlikle kaçınmayı gerektiren tabulara işaret ederler. Örneğin İslam'da domuz tabusu, Hinduizmde inek tabusu vardır. Bu tabular nedeniyle söz konusu hayvanların kesilip yenmesi kesin biçimde yasaktır. Bazen de kutsallık atfedilen bazı zaman ve durumlarda belirli yiyeceklerin tüketilmesi öngörülmüştür. Örneğin Muharrem ayında aşure pişirilip yenmesi, dinsel bir ritüel hâlini almıştır. Bunun gibi kilisede pazar ayininin ardından Hristiyanlar Hz. İsa'nın etini ve kanını simgeleyen ekmek ve şaraptan tadarlardı.

Totemler

Pek çok inanç sisteminde hayvanlarla insani hayat birbiriyle çok yakın biçimde ilintilendirilmiştir. Özellikle kabile toplumlarında her kabilenin belirli bir hayvan türüyle özdeşleşmesi söz konusudur. Özdeşleşilen bu hayvan, o kabilenin totemi olur. Bu özdeşim, o hayvan türüyle atasal bir soy ilişkisine inanılmasından ileri ge-

lir. Bu inanışa dayanan evren kavrayışına *totemcilik* adı verilmiştir. Hayvanlarla kurulan bu ilişki çeşitli amblem ve anıtlarla simgesel olarak temsil edilir ve bu totem çevresinde tanımlanan ayinlerle bir inanç sistemi meydana getirilir. Avustralya Aborijinlerindeki totemcilik iki türdür. Bunlardan ilki *doğum totemleridir*. Doğum totemleri kişinin doğumunun evreleriyle ilişkili bir totemler dizisidir. Bazı Aborijin toplulukları, bu totemleri yemekten kesin olarak kaçınırken bazı topluluklar başkaları tarafından öldürüldüklerinde onları yemekte sakınca görmemekte, bazıları ise onları bulduklarında yememeyi aptallık saymaktadır. İkinci tür totemler *ata totemleridir*. Bu totemler kişileri, tarihlerine ve mitolojilerine bağlar. Avustralya Aborijinlerinin inanç dünyasında ata totemlerini temsil eden varlıklar *Düş Zamanı* denilen hayalî bir çağda gezintiye çıkmışlar ve bu gezileri sırasında aralarında çeşitli nesneler bırakmışlardır. Bu nesneler bir yaşam gücüyle canlanmış ve bunlardan daha sonra insana dönüşecek bitki ya da hayvanlar biçiminde *Rub Çocukları* doğmuştur. Kişiler bağlı oldukları bu bitki ve hayvanlar yoluyla toprak üzerinde hak kazanırlar ve bu kazançlarının karşılığını, söz konusu bitki ve hayvanların üremesini kutsayan *çoğalma ayinleri* ile öderler.

Sanat Simgeciligi

Dinsel simgecilik sanatta da yansımaları bulur. Dünya algı ve kavrayışının büyük ölçüde dine dayandığı toplumlarda, sanatsal ifade biçimlerinin dinselliği yaygındır. Pek çok küçük ölçekli toplumda sanatçı; genellikle mitosları, kutsal varlıkları ve dinsel ilkeleri yansıtan eserler üretir. Bu üretim dinsel ayinlerde kullanıldığı ve dinsel mekânları süslediği gibi evlerin dekoru içinde de önemli bir yere sahiptir. Bu çerçevede sıradan insanların evlerinde dinsel simgeler olarak yer alan eserler olabileceği gibi, servet sahibi kişiler de dinsel bir görev olarak bu tür eserleri sanatçılara ısmarlayıp yaptırabilir. İsmarlayan kişiler için bu, hem bir tür ibadeti hem de bir prestij ve iktidarı yansıtır. Özellikle toplumlar zenginleştikçe ve imparatorluk gibi büyük siyasal yapılar halinde örgütlendikçe sanatçının siparişle çalıştığı örnekler artar ve bu çerçevede yüksek estetik öğeler taşıyan dinsel simgeler ortaya çıkar. Bu simgelerin belki de en görkemli örnekleri ünlü mimarların yaptığı tapınaklar ve onların görkemli iç süslemeleridir. Osmanlı padişahları, yaptırdıkları büyük camilerle bu türden görkemli dinsel simgeler yaratmışlardır. Bunun gibi Leonardo Da Vinci, Rafaello ve Michalangelo gibi büyük sanatçılar, kiliseler için yaptıkları heykeller ve büyük resim programları ile bu gibi iktidar sahiplerinin prestijini yansıtan ve onları bu dinsel hizmetleri yoluyla yücelten kişiler olmuşlardır. Yakın zamanlara dek sanatla din birbirini, besleyen bir ilişki içinde olmuştur.

Fotoğraf 9.5

Mardin'de Bir
Süryani Manastırı

Kaynak:
Abdurrahim
Özmen Arşivi

MITOLOJİ VE MITOSLAR

Mitos

Mitoslar, dinsel nitelikli efsanelerdir. Her mitos kutsal bir öyküye gönderme yapar. Herhangi bir mitosu paylaşan toplumlar bu mitosu kendilerine gönderilmiş bir hakikat olarak kabul eder ve onun gerçekliğinden kuşku duymadan onu sözlü gelecek içinde aktararak toplumsal hafızanın malı yaparlar. Mitos, sadece kutsal bir masal değildir. Her mitos, mitosun içinde yer aldığı daha genel bir inanç sisteminin kabullerini, insan hayatı ve deneyimleri örneğinde öyküleştirir. Tıpkı dinsel simgeler gibi doğaüstü ve kutsal olanı, dünyevi olana ve somut olana bağlar.

Mitosların İşlevleri

Mitosların çeşitli işlevleri vardır. Bunların başında mitosların bir toplumun dayanışmasını ve birliğini, dolayısıyla kimliğini kuran *tarihsel öyküler* olması gelir. Toplumların göçleri, geçmişteki toplumsal varoluş biçimleri, yaşadıkları doğal afetler bu mitoslar aracılığıyla güncel kuşaklara aktarılır, böylelikle birliği ve toplumun kimliğini yeniden kurar. Mitoslar, aynı zamanda geçmişte yaşadığı varsayılan tarihsel ve kutsal kişiliklere ilişkin öyküler olarak, onların hayatları üzerinden doğru hayatı anlatan birer *ahlak öğretisi* oluşturur. Her şekliyle mitoslar simgelerle doludur ve her simge, insanların hayattaki rollerini ve nasıl doğru davranacaklarını hatırlatan birer işaret gibi işlev görür. Mitoslardaki tarih anlatısı, belirli çıkar gruplarının ya da belirli kurumların haklılıklarını ve toplum içindeki varoluşlarının isabetini vurgulayabilir. Böylelikle güncel toplumsal düzeni kutsal bir geçmişe bağlar ve davranış kurallarını belirler. Kısacası mitoslar, kişilerin dünyayı algılama biçimlerinin, tutumlarının ve davranışlarının toplumun öngördüğü kalıplara uydurulmasını sağlar. Ayrıca varoluşa, hayatın ve toplumun kökenine, hayat ile ölüme ve kişiler arasındaki çelişki ve çatışmalara ilişkin varoluşsal sorulara kültürün ürettiği cevapların aktarılmasında en büyük araçlardır.

Mitoloji

Mitosların oluşturduğu tutarlı bütünlük, pek çok öykünün birbirini tamamlayıcı biçimde örgütlenmesi mitolojiyi oluşturur. Mitolojiler, her toplumsal varlığın dünyadaki varoluşunun doğaüstü bir başvuru çerçevesinde meşrulaştırılmasıdır. Böylelikle karşımıza Sümer mitolojisi, eski Yunan mitolojisi, Roma mitolojisi, Hint mitolojisi gibi pek çok mitoloji çıkar. Dolayısıyla mitolojiler, aynı zamanda birer dünya görüşüdür. Özellikle toplumların yaratılış kurgusunu yansıtır ve bu yaratılış süreci içinde o toplumun biricikliğini ya da seçilmişliğini vurgular. Bu vurgu, o toplumun kimliğinin en önemli parçasını oluşturur. Yaratılış mitolojileri yanında, çeşitli kültürlere ilişkin mitolojiler ve kıyamet ya da yok oluş (*eskatalogya*) mitolojileri de vardır. Bunların tamamı, bir toplumun dünya görüşünü temellendirir. Bazı mitolojiler, kimi toplumların dinlerinin temelini oluşturmuştur. Örneğin eski Yunan mitolojisi, aynı zamanda bir dindir. Eski Yunan toplumunu oluşturan kentler, bu mitoloji içinde yeri olan tanrı ve yarı-tanrıları kutsayarak kendi kültürleri haline getirmiş ve bu kültürlerin oluşturduğu tanrılar birliği (*panteon*), eski Yunan toplumunun birliğini simgeleyen bir din olarak varlığını sürdürmüştür.

Özet

İnanç nasıl örgütlenir ve kurumsallaşır?

Kişilerin çeşitli inanışları olabilir. Ancak inançlar, toplum tarafından genel kabul gören büyük açıklayıcı çerçeveler haline geldiklerinde kurumsallaşır ve din haline gelir. Bu sistemler evrenin ve bizim neden yaratıldığımıza, varoluşumuzun anlamına ve ölüm sonrası hayata ilişkin sorulara sistemli ve bütünlüklü cevaplar verdikleri ve çeşitli korkularımızı bastırabildikleri ölçüde varlıklarını sürdürürler.

Dünya üzerindeki inanç sistemleri nasıl bir çeşitlilik gösterir ve bunun nedenleri nedir?

İnsanların çeşitli coğrafyalarda farklı toplumsal birlikler halinde örgütlendikleri çağlardan beri geliştirdikleri çeşitli inanç sistemleri vardır. Bu inanç sistemleri; inancın temeline koydukları temel tema, evreni ve insanı anlamlandırma çerçeveleri, ayinleri, tabu ve kültürleri, din uzmanları ve din uluları bakımından çeşitlilik gösterir.

Din ve inanç, hangi kültürel araçlar yoluyla yaşatılır?

Din soyut tanımlamalardan ibaret değildir. Dini somutlaştıran, insana yaklaştıran ve onu güçlendirerek yeniden üreten çeşitli tabular, kültürler ve simgeler vardır. Bu tabular, kültürler ve simgeler, aynı zamanda ilgili toplumun bütünlüğünü ve kimliğini kurar, pekiştirir ve yeniden üretir.

Mitoloji ve mitos nedir?

İnanç, sadece itikat ve ibadetten ibaret değildir. İnanç sistemlerinin içinde; insanlara doğru yolu göstermek, insanın ve evrenin nasıl yaratıldığına, çeşitli nesnelerin ve varlıkların nasıl anlamlandırılacağına ve yok oluşa dair geniş açıklamalar getirmek amacıyla sistemli öyküler yer alır. Her bir öyküye ve onun temelinde yer alan nesne veya varlığa mitos, bu öykülerin tutarlı bir bütünlük arz eden genel açıklama çerçevesi ise mitoloji diyoruz. Mitoloji; toplumların birlik ve dayanışmasını sağlar, onlara kimliklerini kazandırır.

Kendimizi Sınayalım

1. İnancın toplumsal kurumlar ve mekanizmalar aracılığıyla düzenlenmiş ve kurallara bağlanmış haline ne ad verilir?

- a. Din
- b. Ahlak
- c. Ayin
- d. Mistizm
- e. Kült

2. Aşağıdakilerden hangisi dinin toplumsal bir kurum haline gelmesinde etkili **değildir**?

- a. Ayinler
- b. İbadet yerleri
- c. Bireysel mistik etkinlikler
- d. Ritüeller
- e. Tabular

3. Ayinler ve ibadet biçimlerinden oluşan kurumsallaşmış davranış örüntülerine ne ad verilir?

- a. Tabu
- b. Mitos
- c. İnanç
- d. Öğreti
- e. Ritüel

4. Şamanistik inançlar aşağıdaki geçim biçimlerinden hangisine sahip olan toplumlarda görülür?

- a. Endüstri
- b. Göçebe-çoban
- c. Ticaret
- d. Küçük ölçekli tarımcı
- e. Büyük ölçekli tarımcı

5. Bir insanı sıradan insanlardan ayıran, başkalarınca özel ya da doğüstü güç ve özelliklere sahip biri gibi algılanmasını sağlayan kişilik özelliğine ne ad verilir?

- a. Liderlik
- b. Üstünlük
- c. Gözüpeklik
- d. Karizma
- e. Sempati

6. Ruhun sadece insanlarda ya da başka canlılarda değil tüm nesnelerde bulunduğu dair inanca ne ad verilir?

- a. Budizm
- b. Hinduizm
- c. Animizm
- d. Animalizm
- e. Şamanizm

7. Aşağıdakilerden hangisi monoteizm inancına bir örnektir?

- a. Eski Yunan ve Roma dinleri
- b. Aztek ve Maya dinleri
- c. Amerika yerlilerinin dinleri
- d. İbrahimî dinler
- e. Konfüçyüsçülük

8. Dinlerin kitabî biçimde tebliğ edilmiş ve sınırları belirlenmiş yorumuna ne ad verilir?

- a. Mukaddes
- b. Ortodoksi
- c. Öğreti
- d. Senkretizm
- e. Kült

9. Bereket ve doğurganlık gibi konularda etkisi olduğuna inanılan ve kutsal olduğu kabul edilen varlıklara ne ad verilir?

- a. Kült
- b. Totem
- c. Relik
- d. Tabu
- e. Mukaddes

10. Aşağıdakilerden hangisi bir mitosun konusu **olamaz**?

- a. Hayatın kökeni
- b. Bir toplumun bir yerden başka yere göçü
- c. Bir toplumun kökeni
- d. Yaşanan doğal afetler
- e. İbadetin kuralları

Yaşamın İçinden

12.01.2007

“

Bilindiği gibi Hac İslam dininin şartlarından biridir ve yüz binlerce Müslüman Hac mevsiminde hacı olmak için Mekke'ye akın eder. Ancak insanların bütün dünyevi dert ve meselelerinden sıyrılmış oldukları kabul edilse bile, bu farklı kültürlerden insanların bir araya geldikleri, alış veriş yaptıkları toplumsal/kültürel bir olaydır. İşte bu olayı aktaran bir gazete haberi.

Bir Haç Gözlemi (H. Çelenk)

Davidof parfüm 80 dolar, Türkiye'de fiyatı iki katını geçirmiş. Burberry 100 dolar, Lolita 70 dolar, Armani 80 dolar. Bunların da fiyatları yarıya yakın. Gecelikler 500 riyal (175 YTL kadar), 1000 (350 YTL) riyal arasında değişiyor. Çok kaliteliymiş. 70 YTL'ye çok sık geleneksel Arap kadın giysileri var, cicili bicili... Kadınlar, "Türkiye'de de sık bir şekilde giyilebilir." diyor. Mağazalarda (işporta değil) deri çantalar 8 riyal ile 1000 riyal arasında değişiyor. Vakko kalitesi ayarındaymış. 70 dolara Arapların ünlü Gazzaz marka saatleri var. Tissot standardındaymış. Fiyatları 70 ile 105 dolar arasında.

Kameralar Yarı Fiyat

Kameralar genellikle yarı fiyata yakınmış. Sony DCR 32E 450 dolar. Panasonic GS 25 350 dolar. Fotoğraf makineleri aynı fiyata hatta Türkiye biraz daha iyi. Cep telefonları burada yüzde 40 daha ucuzmuş... Bir de mübarek hurma, kilosu 5 ile 8 YTL arasında. Zemzem gibi Türkiye'ye gönderiliyor. Tablo buyken herkesin dilinde Medine'deki ticaret. İnci dışında Medine'de alışveriş bir başka diyorlar. Ayrıca bir saat mesafedeki Cidde'den dünya modasına uygun çok sık giysiler almak mümkün. Ben üç gömleği 30 liraya aldım. İstanbul'da bunlara gözümü kırpmadan 150 lira verirdim. Bu ucuzluğa rağmen pazarlık burada alışverişin ABC'si. Adama biraz in diyorsun, direkt yarıya düşüyor. Şimdi üç kata kadar pazarlık marjına isyan mı edersin yoksa çok ucuza aldım diye sevinir misin?

"Çarşı Tavafı Yapmayın"

Hac mevsiminin en çok dile düşen esprisini Türkiye'nin en sözün özünü konuşan bürokratlarından Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu yaptı. Başkan, alışveriş konusunda hacı adaylarını uyarırken "Hac yerine çarşı tavafı yapmayın" dedi. Sayın başkanın sözü gelecek yıllarda hangi hacıya ne kadar geçer bilinmez ama hac

alışverişindeki ucuzluğun çekiciliği düzenin zor değişeceğine işaret. Bu belki de İslam kültürünün yüzlerce yıllık yok edilemeyecek geleneği. Hac, yıl 1184: "Hac mevsimi boyunca Harem (Allah onu temiz ve şerefli kılsın!) bundan değerli taşlara, buğdaydan inciye kadar birçok malın satıldığı büyük bir çarşıya döndü." Endülüslü İbni Cübeyr. Hac, yıl 2006: Harem (hâlâ dimdik ayakta) çevresindeki dev otellerde zümrütler, yakutlar, inciler dizili, arka sokaklarda küçücük dükkânlarda, kuru gıdadan oyunağa kadar ıvır zıvır...

İncinin Yeri Bir Başka

Kızıldeniz'in dibinde toz kaldıran bir balık, zeminde kendi halinde bir istiridyenin ağzına kum kaçırır. İstiridyecik zarar görmemek için Allah'ın kendine verdiği yeteneği kullanarak doğal sıvısını kum tanesinin çevresine sarar, sarar. 10 yıl sonra bir çift el, istiridyenin kabuklarını ayırınca müthiş, pembe nesneyi, inciye bulur. İnci tanesi şimdi kutsal Kâbe'nin 200 metre ötesinde, Hilton Otel'i'nin alışveriş merkezinde, birlikte ipe dizildiği türdeşleriyle binlerce dolara müşteri bekliyor. İnci Suudi Arabistan'ın en özgün ticari mallarından biri. Bir kolyenin değeri orantılı yuvarlaklığı, parlaklığı ve üzerine dizili incilerin aynı boyutta olmasıyla ölçülüyor. Taklit inciler işportada her yerde göze çarpıyor. En çok satılanı kültür incisi. Fiyatı 150 riyal (50 YTL) 1500 riyal (500 YTL) kadar çıkıyor. Deniz altı çiftliklerinde yetiştirilen istiridyelerden elde ediliyor. Ama öylesi kolay değil, bir incinin istiridyede büyümesi 5-10 yıl alabiliyor. Doğal ortamda bulunan inciler ise artık çok nadir, on binlerce dolar ediyor. İncinin sahte olup olmadığı kazınarak anlaşılıyor. Kazınınca altından çıkan tabaka da orijinal renkteyse sahte değilmiş. İnci o kadar çekici ki ben iki kolye aldım bile.

Kutsal Kentin Hâli...

Tarsus tarafından Adana'ya girerken dümdüz devam eden karayolunun kenarlarında demirciler, oto tamircileri, yedek parçacılar, hırdavatçılar sıralanır. Mekke'nin Cidde tarafından girilen yollarından birinde (birçok seçenek mevcut) 1980'lerin sonundaki Adana manzarasının bir benzerini (Yalnız burada ağaç yok.) buluyorsunuz. İnsan kutsal bir kente girerken biraz hayal kırıklığı yaşasa da 'Din insandan uzaklaşmamalı.' yorumuyla teselli bulabilir. Ama Mekke varoşlarındaki yoksulluğun tesellisi yok. Burmalı, Bangladeşli, Sudanlı, Yemenlilerin, Habeşistanlıların (Etiyopya) yaşadığı mahallelerde daracık ara sokaklara yaklaşmak bile ürkütücü. Kentin

60. cadde, Gazzaz Caddesi civarı gibi modern bulvarlarla dolu bölgesi ise çağdaş bir kent gibi. Birçok Mekke esnafı sabah saatlerine kadar dükkânını açık tutuyor. Kadınların kaçırılmaya karşı tek başına taksiye binmesine izin verilmeyen bu kentte, yine çarşafli bir Arap kadını tek başına sokakta güvenle yürüyebiliyor. Bu durum hem hacı bölgesinde hem modern mahallelerde aynı. Kentin nüfusu da şaşırtıcı derecede yüksek: 2 milyon. Alışverişlerde fiş fatura verildiğine bir kere tanık olduk. Bu kentte zaten vergi denen şeye pek rastlanmıyormuş. Kâbe çevresi bile seyyar satıcı dolu. Vergi cenneti, sarp dağlarla çevrili bu kutsal çöl kentinde şebeke suyunun fazla sorun yaşanmadan sürekli akması ise övgüye değer. Suudi polisler hacılara son derece saygılı davranıyor ve yol kontrol noktalarında bile silah taşımıyorlar. Bir defasında Haremi Şerif'te vakit namazı trafiğine girmek istemeyen taksiciler yüzünden ortada kalmışken yanımıza yaklaşan bir polisin bir işaretiyle duran taksi bizi en ucuz fiyata büyük bir şevkle götürdü.

Hacda Diyet: Döner-Arjantin

Sandviçi ısırdığınızda içine bol sos karıştırılmış yumuşak et sanki hamur yeniyormuş hissine neden oluyor. Ekmeğin tadı etin tadından ayırt edilmeyecek kadar sili. Kokusu, yağlı soslu sulu yemek yapan komşunuzdan evinize sızan kokuya benziyor. Bu izlenime rağmen midede ağır yemek hissi bırakmıyor. Portakal suyu ve mango karıştırılarak hazırlanmış dev bardaktaki (Arjantin!) meyve suyu ise yemeği ağırlaştıran, bununla birlikte doymayı sağlayan etken. Mekke'nin en modern alışveriş merkezlerinden 60. Cadde'deki dönercilerinden 6 riyallık (yaklaşık 2 YTL) atıştırmanın bıraktığı izlenim bu. Yemeksiz hizmet alan Türk hacılar bazılarını Türklerin işlettiği daha ucuz hizmet veren lokantalarından besleniyor. Vitrinlerde Türklerin damak zevkine uymayan deve etini kullanmadıklarına ilişkin notlar göze çarpıyor. Diyanet'ten yemekli hizmet alan hacılar ise klasik Türk mutfağının pratik ev yemeklerini güvenle yeme şansına sahip. Menüde ne mi var? Domatesin kokusu eskisi gibi...

Kuru fasulye, nohut, bulgur, pirinç, salatalık, domates, taskebabi, haşlama tavuk... Diyanet diyetisyenlerinin gözetiminde Türk aşçılarınca hazırlanan yemekler için yağ Türkiye'den getiriliyor. Ayrıca taze meyve sebze konularında da çöl imajının aksine hiç sıkıntı yok. Endülüslü İbni Cübeyr 800 yıl öncesi için de şunları yazmış: "Yiyecek meyve ve kokuların Endülüs'e has olduğunu sanıyor; ülkemizi diğer ülkelerden şanslı sayıyor-duk. (Biz Türkler de öyle). Ama bu kutsal beldeye ge-

lince gördük ki, incir, üzüm, nar, ayva, şeftali, ağaçkavunu, kenevir, karpuz, kabak, acur, hıyar, bütün baklagiller, patlıcan, sukabağı, şalgam, havuç, lahana ve diğer nimetlerle dolup taşmaktadır." Son not domates ve salatalık için. İki bitki de burada eski günlerdeki gibimis kokuyor. Kulaklara küpe...

'Zemzem' Ücretsiz, Bidonu Parayla

Mekke'de zemzemin bu kadar bol bulunması şaşırtıcı. 3 milyon hacının neredeyse tamamının artık kentte olduğu şu sıralarda bile herkes zemzemi içebiliyor. Yurtların lobilerinde 24 saat zemzem bulmak mümkün. 'Zemzem adı' kaynağın doğuşuyla ilgili. Hz. Hacer suyun gür aktığını görünce 'zem zem' (dur, dur) demiş. Su dağıtımı yüzyıllardır bu hizmetlerinden maddi karşılık almayan Zemzemi ailesinin himayesinde. Zemzemin kaynağı Harem-i Şerif'ten boru hattıyla Kuday bölgesindeki depolara, oradan kamyonlarla Ruseje bölgesindeki işleme tesislerine gönderiliyor. Burada karbon, kum ve ışın filtrelerinden geçirilerek dezenfekte ediliyor. Organizasyon bir damla bile ziyan edilmemesi ilkesiyle çalışıyor. Yoksa tüm dünyaya gönderilen su yetmez. Kâbe çevresindeki inşaatların temelleri bir dönem zemzemin azalmasına neden olmuş.

Zemzemi İç, Bir Dilek Tut

Hacılar suyu bidonlarla memlekete göndermeye, memleketteki akrabalar hacdan gelen suyu içmeye bayılıyor. Çeşitli şirketler ve şahıslar gönderme işini organize ediyor. Su ücretsiz; ama 10 ve 20 litre standartlarındaki bidonlar 10 ile 60 riyal. Litresi 2 riyalden de yurtdışına götürülüyor (1 YTL, 2.9 riyal). Hacılar zaman zaman emanetin yerine ulaşmamasından ya da geç ulaşmasından, suyun dökülüp Türkiye'de 'sahte zemzem' doldurulmasından şikâyetçi. Söylentiye göre suyu dökenler suya karbonat katıp tadını da zemzeme benzetiyorlarmış. Zemzem içimi duanın makbul olduğu fiillerden biri. Buruk bir tadı var. Neye niyet ederseniz o dileğiniz kabul olabilir. Gazeteci ne diler?: Şu uykusuz geceler bitse de hem gazete görevini hem hac görevini layıkıyla yapıp eve dönssek...

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız doğru değilse “Giriş” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. c	Yanıtınız doğru değilse “Din: İnancın Kurumsallaşması” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. e	Yanıtınız doğru değilse “Din: İnancın Kurumsallaşması” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. b	Yanıtınız doğru değilse “İnanç Sistemlerinin Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. d	Yanıtınız doğru değilse “İnanç Sistemlerinin Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. c	Yanıtınız doğru değilse “İnanç Sistemlerinin Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. d	Yanıtınız doğru değilse “İnanç Sistemlerinin Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. b	Yanıtınız doğru değilse “İnanç Sistemlerinin Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanıtınız doğru değilse “Tabular, Kültler ve Dinsel Simgeler” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. e	Yanıtınız doğru değilse “Mitoloji ve Mitoslar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Din, toplumsal bir kurumdur. Dolayısıyla sadece soyut bir inanç bağlamıyla tanımlanıp o inanca ilişkin yoğun duyguların toplamı olarak görülemez. Zira sadece doğaüstüyle ilişki kurmak ve ölümden sonraki hayatla ilgili kaygıların giderilmesi için bir araç olmaktan ibaret değildir. Aynı zamanda insanlar arasındaki dayanışmayı kurar ve sağlamlaştırır. Toplumun kendisine inancını ve güvenini pekiştirir. Bir ahlak öğretisi olarak nasıl yaşanması gerektiğini ve doğru hayatı vaaz eder. Bu yüzden bu işlevlerini sağlayacak düzenekleri olmalıdır. İşte ibadet ve ayinler bu düzeneklerin en önde gelenleridir. Bazı dinler kişisel ibadeti de öngörebilir. Örneğin İslam dininde Allah’a ibadet etmek için tanımlanmış en geçerli yol olan namazı yerine getirmek için illa bir ibadethaneye gitmek gerekmez ya da namazın toplu halde kılınması şart değildir. Ancak din, ibadeti bu derecede özerkleştirmekle birlikte, zorunlu bir toplu ibadet şekli de belirlemiştir. Cuma namazı, bayram ve cenaze namazları tek başına ve istenen yerde yerine getirilemez. Dolayısıyla İslam dini de dinin rolünü göreceği

toplumsal ortamları özenle belirlemiş ve öne çıkarmıştır. Hristiyanlıkta da böyledir. Tek başına Allah’a yaklaşmak için manastırlarda ve münzevihanelerde çileye ve tek başına ibadete çekilmek mümkündür; ama Hristiyanlıkta bu tümüyle dünyevi hayattan çekilmektir ve özel bir durumdur. Genel geçer olan ise dinini, ibadet ve ayinler yoluyla toplumsal olarak yaşanması ve toplum içindeki rolünü oynamasıdır.

Sıra Sizde 2

Şamanizm bir din sayılamaz. Din örgütlü bir toplumsal kurumdur ve din adamının bu kurum içinde özel bir yeri vardır. Şaman ise gündelik hayat içinde sıradan, hatta kimi zaman “deli” olarak görülen marjinal bir kişidir. Şamanizmde önder nitelikli din adamları olmadığı gibi, doğaüstü ile ilişki kurma yollarının arandığı bir gizemcilik ve belirsizlik hâli hâkimdir. Oysa hiçbir din gizeme ve belirsizliğe izin vermez. Her din, kendince toplumsal ve doğal olayları açıklar ve onu kendi sistemi içinde doğaüstü ile ilişkilendirir. Bu yüzden bütün dinler, ibadet ve ayinler, kutsal metinler, ibadethaneler ve din adamlarından oluşan sıkı bir sistem olarak tanımlanabilir. Oysa Şamanizmde bu sistematiğe ilişkin hiçbir belirti yoktur. Sadece sözle bilgiyle ve belirli kişilerin özel yetenekleriyle belirlenen, toplumun o özel yetenek dolayısıyla zaman zaman içine girdiği bir inanç pratiği söz konusudur.

Sıra Sizde 3

Hiçbir insan topluluğu yeni bir dinin etkisine girerken bir önceki inanç sisteminden tam olarak kopamaz. Zira böyle bir kopuş topluluğun kendisini inkârı anlamına gelir. Buna bağlı olarak yeni bir dini tebliği edenler de genellikle tebliğde bulundukları topluluğun inanç sistemi konusunda duyarlı davranır ve yeni dinle o inanç sisteminin öğelerini ilişkilendirmeye çalışır. Böylelikle eski dine ilişkin ibadet ve ziyaret yerleri, bazı inançlar ve tabular, aziz ve kutsal kişiler kabul edilen yeni dinin içinde de kendilerine bir yer bulabilir. Bu durum geçişi kolaylaştırdığı gibi din değiştiren topluluğun bütünlüğüne de zarar vermez.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Bates, D.G. (1996). **Cultural Anthropology**. Needham Heights, Mass.: Allyn&Bacon.
- Berger, H. (2000). **Çingene Mitolojisi** (Çev. M. Y. Sağlam). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Burkett, W. (1999). **İlkçağ Gizem Tapıları** (Çev. B. S. Şener). Ankara: İmge Yayınları.
- Campbell, J. (1992). **Batı Mitolojisi: Tanrının Maskeleri** (Çev. K. Emiroğlu). Ankara: İmge Yayınları.
- Campbell, J. (1993). **Doğu Mitolojisi: Tanrının Maskeleri** (Çev. K. Emiroğlu). Ankara: İmge Yayınları.
- Campbell, J. (1994). **İlkel Mitoloji** (Çev. K. Emiroğlu). Ankara: İmge Yayınları.
- Eliade, M. (1993). **Mitlerin Özellikleri** (Çev. S. Rifat). İstanbul: Simavi Yayınları.
- Eliade, M. (1999). **Şamanizm** (Çev. İ. Birkan). Ankara: İmge Yayınları.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (Der.). (2003). **Antropoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Freud, S. (1984). **Totem ve Tabu** (Çev. K. Sahir Sel). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Harris, M. (1995). **İnekler, Domuzlar, Savaşlar ve Cadılar: Kültür Bilmeceleri** (Çev. M. F. Gümüş). Ankara: İmge Kitabevi.
- Hooke, S.H. (1991). **Ortadoğu Mitolojisi** (Çev. A. Şenel). Ankara: İmge Yayınları.
- İnan, A. (1973). **Tarihte ve Bugün Şamanizm**. Ankara: TTK Yayınları.
- Kaya, K. (1997). **Hint Mitolojisi Sözlüğü**. Ankara: İmge Yayınları.
- Kaya, K. (1999). **Buddhistlerin Kutsal Kitapları**. Ankara: İmge Yayınları.
- Kırbıyık, H. (2001). **Babililerden Günümüze Kozmoloji**. Ankara: İmge Yayınları.
- Kottak, C.P. (2001). **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış**. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Lewis, O. (2002). **Tepoztlán: Meksika'da Bir Köy** (Çev. Ç. Girgiç Çalap). İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Lindholm, C. (2004). **İslami Ortadoğu: Tarihsel Antropoloji** (Çev. B. Şafak). Ankara: İmge Yayınları.
- Mariott, A. ve Rachlin, C.K. (1994). **Kızılderili Mitolojisi** (Çev. Ü. Özünlü). Ankara: İmge Yayınları.
- Morris, B. (2004). **Din Üzerine Antropolojik İncelemeler: Bir Giriş Metni** (Çev. T. Atay). Ankara: İmge Yayınları.
- Örnek, S. V. (1972). **İlkelerde Din, Büyü, Sanat ve Efsane**. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Rosenberg, D. (1998). **Dünya Mitolojisi: Büyük Destan ve Söylenler Antolojisi** (Haz. K. Emiroğlu). Ankara: İmge Yayınları.
- Unaipon, D. (2003). **Aborijin Efsaneleri** (Çev. A. Türkmen). İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Uraz, M. (1992). **Türk Mitolojisi**. İstanbul: Mitologya Yayınları.

Dil ve İletişim

10

Kaynak: <http://e-flt.nus.edu.sg/v3sp2006/JSigsFig7.jpg>

Diller, anlamı kültürden kültüre değişen simgelerden meydana gelir. Eğer o simgelerin anlamını bilmiyorsak o dili anlayamayız. Örneğin yukarıdaki fotoğrafta gördüğümüz Japonya'da giriş anlamına gelen bir yol işareti Japonca bilmeyenler için hiçbir şey ifade etmez.

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- 👁️ Konuşma dilinin kültür içindeki yeri ve rolü nedir?
- 👁️ Coğrafi ve ekolojik çeşitliliğe, toplumların yaşadıkları tarihsel süreçlere bağlı olarak diller nasıl çeşitlenir ve bugün dünyada var olan dil aileleri hangileridir?
- 👁️ İnsan tarafından yaratılan dil dışında başka iletişim ortamları ve süreçleri var mıdır?
- 👁️ Dille kültür arasında nasıl bir etkileşim ve bağ vardır? sorularına yanıt verebilecek bilgi birikimine sahip olacaksınız.

Örnek Olay

Günlük konuşmada dil ya da akıllı gibi kelimelerin rastgele kullanılmasından çeşitli kavram karışıklıkları doğduğunu hep biliriz. Tıpkı düşünmek için olduğu gibi, haberleşmek için de işaretlere ihtiyaç vardır. Bir kavramın bir başka kavramdan ayırt edilebilmesi, belirtilebilmesini gerektirir. Charles Sander Peirce'in sorusunu tekrarlayarak, işaret nedir? diye sorabiliriz. İster dünyalı ister Meribli olsun, yaratıkların kafalarındaki kavramları gözlemlemek mümkün değildir. Yalnızca yol açtıkları sonuçlar üzerinde gözlemler yapabiliriz. Peirce'e göre, herhangi bir sinyalin bir işaret olabilmesi için, bir tepkiyle yorumlanıyor olması ön şarttır. Merib'ın alacağımız bir sinyalin, ne kadar düzenli olursa olsun, Meriblilerin dilini ve simgelerini belirttiğini nasıl bileceğiz? Temel güçlük Merib'ten gelen düzenli sinyallerin (doğal olarak bir varsayımdan öteye gitmiyoruz) tanınmasında değil, bunların algılanması ve Meribliler için taşıdığı anlamın çözülmesinde olacaktır...

...Altı, yedi ve hatta sekiz mil uzaklıktaki bir bal özü kaynağını bulan öncü arı, kovana döner ve zifiri karanlıkta dikine duran petek üzerinde bir dans gösterisi sunar. Danstaki davranışları, sekiz rakamı çizecek bir şekil oluşturur. Bu şeklin eksenini ile peteğin yerçekimine göre dik eksen arasındaki açı, bal özü kaynağının güneşe göre olan açısını verir. Kaynağın uzaklığını göstermek için ise, öncü arı kuyruğunu saniyede belirli sayılarda titreştirmektedir. Titreşim sıklığıyla kaynağın uzaklığı ters orantılıdır. Öteki arılar dokunma yoluyla onun bu davranışlarını taklit ederler. Bal özü kaynağının yönünü ve uzaklığını bu yoldan öğrenen arılar, dans sürdükçe toplu bir coşkunluk derecesine ulaşır ve sonunda kovana hizmet aşkıyla dolu, hep birlikte o yönde uçarak faaliyete geçerler. Kovadaki öteki işler için de aralarında türlü iletişim davranışlarının varlığı bilinmektedir, fakat bizim konumuz açısından bu kadarı yeterli olacak. Burada karşılaştığımız davranış, ilkel bir ölçme ve sayma sistemidir. Arıların aralarında ileri derecede iş bölümü olduğunu ve bir anlamda bilinen en katı sendikacılık sistemini uyguladıklarını da biliyoruz. Sendikaya ibanete kalkışan arı için verilecek karar kesindir: İğnelenerek öldürülmek!

O halde bütün bunlar, arılar akıllı yaratıklardır anlamına mı geliyor? Unutmayalım ki aynı işaretleri sayısız kuşaklar boyu tekrarlayagelmışlerdir. Kısacası burada az gelişmiş bir dil örneği görüyoruz. Fakat arılarla aramızda bir görüşme masasına oturmamız hayalden de öte birşey... Daha önemlisi, arılar bizimle ilgili çok az şeyi anlayabilirler. Demek ki, yalnızca bir işaret sistemine sahip bulunmakla, kültürler arası iletişim çözülemez. İşaretlerin ne anlama geldiğini anlayabilmek için, taraflar arasında başka ortak kültür kurumlarının da bulunması gerekiyor. Çünkü iletişim paylaşmak demektir...

Kaynak: Colin, Cherry. (1973). *Linguistics at Large* İçinde (Der. Noel Minnis) (Çev. Yalçın İzbul). St. Albans: Paladin Books, s.265-288.

Anahtar Kavramlar

- İletişim
- Konuşma Dili
- Simgeler
- Beden Dili
- Alfabe
- Sapir-Whorf Kuramı

İçindekiler

- GİRİŞ
- KONUŞMA DİLİ
- DİLLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ
- İLETİŞİM SÜREÇLERİ VE İLETİŞİM ORTAMLARI
- DİL VE KÜLTÜR

GİRİŞ

İletişim, karşılıklı olarak ilişkiye girmiş olan tarafların davranışlarını ya da fikirlerini yönlendirmek veya onlardan bilgi ya da tepki almak amacı taşıyan bilgi iletme sistemidir. Bütün canlılar çeşitli amaçlarla iletişime geçer. Bir ava kalkışmak, avlanı paylaşmak, cinsel ilişkiye girmek veya bir düşmanı kendi çevresinden uzaklaştırmak asgari düzeyde iletişimi gerektirir. İletişim seslerle kurulabildiği gibi çeşitli vücut davranışları yoluyla da sağlanabilir. Ancak iletişimin gerçekleşebilmesi için, karşılıklı olarak iletişime giren tarafların birbirlerinin seslerini ve vücut davranışlarını anlamlandırabilmesi gerekir. Dolayısıyla asgari bir iletişimin varlığı, asgari bir toplumsallığın varlığına işaret etmektedir. Ne var ki iletişimin boyutu genişledikçe ve iletişim karmaşılaştıkça, ya da iletişime konu olan sorunlar çeşitlenip boyutlandıkça, basit sesler çıkartmak veya basit vücut hareketleri ile anlaşmak yetersiz hale gelir. İletişimdeki bu farklılaşma, niceliksel değil niteliksel bir dönüşüme yol açar. Basit iletişimin yerini karmaşık iletişimin aldığı yerde biz *kültürü* buluruz. Kültürün iletişim boyutu, büyük bir iletişim aracı yaratmıştır: Konuşma dili. Konuşma dili, başka canlı türlerinde rastlanmayan, sadece insana özgü olan ve kültür olgusuna bağlı bir özelliktir. Dil, kültürel iletişimin zorunlu koşuludur, çünkü bütün kültürel süreçler ve kurumlar dil yoluyla aktarılır ve yaşatılır. Kültürleri birbirinden farklı kılan en önemli özellik de bu yüzden dildir. Aralarında dil yoluyla anlaşılabilirlik olmayan kişiler, birbirleriyle iletişime geçemezler. Bu yüzden kültür kuramında dil kültürün merkezinde yer alır ve bütün kültürel öğeler arasındaki iletişimi kurar.

Ancak insan iletişimi sadece konuşma dilinden ibaret değildir. İnsanlar iletişim için konuşma dilinin yanında, çeşitli işaret ve simgeleri, beden ve yüz hareketlerini (jest ve mimikleri) ve yazı dilini kullanırlar. Konuşma ve duyma yeteneğini kaybetmiş insanlar için geliştirilmiş işaret dilleri, görme yeteneği olmayan insanlar için geliştirilmiş özel yazı dilleri ortaya çıkmıştır. Daha ileri düzeyde gelişmiş teknikler kullanarak ortaya çıkmış özel dillerden de söz etmek mümkündür. Örneğin dansın, şiirin, sinemanın bir dili olduğundan söz edilir. İnsanlara birşey anlatmak ve aktarmak isteniyorsa, yani iletişim kurmak gereği duyuluyorsa, hangi araç kullanılırsa kullanılsın orada bir dilin varlığını görebiliriz. Eğer iletişim insanlar için bu denli önemli olmasaydı, bu gelişmelere ve çeşitlenmelere de gerek olmazdı.

Fotoğraf 10.1

Sanat da iletişim kurmanın bir aracı yani bir dildir.

KONUŞMA DİLİ

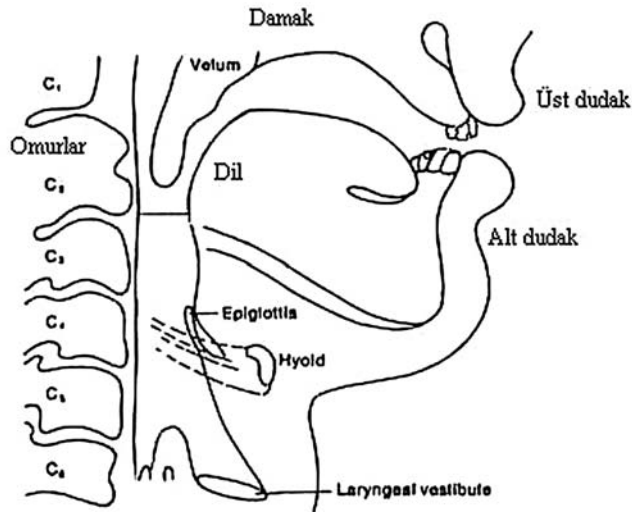
Dil Nedir?

Dil, kültürlerin dünyayı nasıl kavradıklarına ilişkin en geniş çerçeveyi oluşturur. Hepimiz doğal ve toplumsal çevremizi dilimizin içinden kavrar ve anlamlandırırız. Çeşitli dillere baktığımızda, çevrenin ele alınışındaki belirgin farklar açıkça ortaya çıkar. Dolayısıyla bütün diller, aslında birer kavramsal çerçeve ve zihniyet modelidir. Bu yüzden mutlak bir kavramsal çerçeveden, en doğru bir zihniyet modelinden söz edilemez. Bütün kavramsal çerçeveler, bütün zihniyet modelleri görelidir. Bu görelilik diller tarafından temsil edilir. Dil soyutlama yaratacak bir dizi kuraldır, insanların zihninde bilişsel süreçlerle işlediğinden somut değildir, görülemez. Bu yüzden dilin kodu konuşma davranışını ortaya çıkartır. Dil seslerle somutluk kazanır. Yani dili somutlaştıran, konuşma eylemidir.

Bütün insanlar doğuştan dil öğrenme ve konuşma yeteneğine sahiptir. Bir başka deyişle bütün insanlar, eğer konuşmalarına ve anlamalarına engel olacak bir sorunları yoksa, dilsel etkileşim için genetik olarak programlanmışlardır. İnsan yavrusu dilsel becerileri doğal olarak doğuştan edinme eğilimindedir. Başka pek çok şey ise, örneğin yemek yerken nasıl davranacağımız ya da tuvaletimizi nasıl yapacağımız, sonradan kültür içinde öğrenilir, bunlar doğuştan getirdiğimiz eğilimler değildir. Sadece hangi dili konuşacağımız kültür tarafından belirlenir. Doğduğumuz evde konuşulan dili, başka bir deyişle yetişkin hale gelene kadar en çok zaman geçirdiğimiz annemizin dilini *ana dili* olarak öğreniriz. Doğuştan dil yeteneğimizin olması biyolojik yapımızın evrimsel biçimlenişle doğrudan ilişkilidir. Hyoid kemiği, gırtlak yapısı, dilin biçimi, damak, dudaklar, dişler, ses telleri, akciğerlerin yapısı gibi pek çok organımızın yapısı ve işleyişi konuşmamıza izin verecek biyolojik bir düzeneği sağlar (Resim 10.1 İnsanda gırtlak yapısı). Bu özellikler yalnızca insanlarda mevcuttur. İnsanın doğumdan önce anne karnında geçirdiği görece uzun zaman da zihinsel yeteneklerimizin gelişmesine yardım eder. İnsan yavrusu doğduğunda beyni taşıyan kafa vücudun üçte biri oranındadır. Yani insan yavrusu beyinsel gelişiminin büyük bir bölümünü anne karnında kazanır ve dil gibi karmaşık zihinsel yetenekleri bakımından hazır olarak doğar. Doğum sonrası gelişim, daha çok motor yeteneklerimizin gelişmesine yardım etmektedir.

Resim 10.1

İnsanda Gırtlak Yapısı

Dillerin Göreliliği

Dillerin göreliliğini çeşitli bağlamlarda gözlemleyebiliriz. Tanıdığımız pek çok dil, dünyayı kavrakken isim, fiil ve zaman **kiplerine** başvurur. Canlılara ve cansız nesnelere isim veririz. Yaptığımız eylemleri fiillerle ifade ederiz ve bütün bunları bugün yaşadığımız ana göre belirlenmiş geçmiş ve gelecek zamanları temsil eden kipler içinde anlamlandırırız. İsim ve fiiler bize doğayı ve toplumsal hayatı ikili bir düzende anlama fırsatı tanır. Zaman ise üçüncü boyutu algılamamıza yardım eder. Oysa doğada böyle bir bölünme yoktur. Ayrıca bizim nesnelere verdiğimiz isimler de keyfidir. Doğada bir nesneye belirli bir isim verilmesini öngören bir düzen ya da zorlama yoktur. Bütün nesneler, kültürlerin dil sistemleri içinde birbirinden çok farklı isimlerle anılırlar. En doğru isim X kültürünün verdiği isimdir, diye bir belirleme yapılamaz. Üstelik bizler doğada olmayan şeyleri de isimlendiririz. Gece uyurken gördüğümüz olaylara *düş*, içinde yaşadığımız toplumsal olaylar örgüsüne *toplum*, konuştuğumuz şeye *dil*, inandığımız şeylerin bütününe *din* diyoruz. Bunların hiçbirisi somut, elle tutulabilir şeyler değildir, ancak dolaylı olarak ve akıl yürüterek onların varlığını varsayar ve kavrarız. O nedenle doğa dışında var ettiğimiz olgulara verilen isimlere *kavram* diyoruz. Onları elle tutamaz, gözle göremez, ama kavrayabiliriz. Ancak her kültür bu olguları farklı seslerle kavrar. Onların ancak bizim dilimizdeki karşılığıyla ilişkisini kurduğumuz zaman neden bahsettiğini anlayabiliriz. Nesnelerin isimleri de böyledir. Masaya *masa* deneceğine ilişkin bir doğa yasası olmadığına göre, yani masanın adını bize dayatan doğrudan bir mesaj bulunmadığına göre, masa denildiğinde zihnimize canlanan masa imgesine gönderme yaparak bu ismin neye karşılık geldiğini kavrarız. Dolayısıyla kültürler içinde belli nesnelerin ve olguların hangi isimle anılacağına dair bir oydaşma (mutabakat) söz konusudur. O isim anıldığında herkes zihnindeki aynı imgeyi hatırladığında anlaşma mümkündür. Bu nedenle dili nesnelerle onların bilgisi arasındaki zihinsel ilişki olarak da tanımlayabiliriz. Çünkü dil, temel duyularımızı kullanmadan birşeyi kavramamızı sağlar. Diğer canlılar ise esas olarak duyularıyla kavradıkları bir dünyada yaşarlar. Bir ses tehlike olarak algılanabilir, soğuk ve sıcak hissetmek onların bir tepki vermelerini gerektirir vs. Ancak insanın bir tehlikeyi kavraması için onu görmesi, sesini duyması ya da sıcaklığını veya soğukluğunu hissetmesi gerekmez. Bir aslanın geldiğini görmesek, onun sesini duymasak bile, bize birisi *aslan geliyor* dediğinde tehlikenin farkına varır ve oradan uzaklaşırız. Yani zihin ve akıl olmadan dil de olmaz. Üstelik bu yüksek bir zihinsel yetenek olduğundan, diğer canlılarda bulunmaz ve dil insana özgü bir biriciklik kazanır. Dünyada yüzlerce dil olduğundan, yüzlerce farklı dünyayı kavrama biçimi olduğunu da söyleyebiliriz. Dilimizdeki *bir dil bir insan* sözü de bu gerçekliğe atıfta bulunur.

Diller keyfidir ve ortaya çıkıp ayrı birer varlık olarak gelişmeleri sürecinde dünyayı farklı kavrama ve algılama biçimleri inşa edilmiş olur. Bu durum, o dillerin geliştiği coğrafyayla, ekolojiyle, hangi başka kültürlerle ilişki içinde olduğuyla, yaşam ve geçim biçimiyle ve en önemlisi tarihiyle ilişkilidir. Bu karmaşık örüntü içinde çok farklı dil biçimleri ortaya çıkmıştır. Yukarıda andığımız gibi nesnelere verilen isimler ve soyut şeylere ilişkin kavramlar bütün dillerde farklıdır. Bazı dillerde, örneğin Pasifik kıyısı Kanadası'nda yaşayan Nootka Kızılderililerinin dilinde bütün sözcükler fiil sınıfına girer ve bütün isimler fiil gibi çekilir. Bunun gibi kimi dillerde zaman kavrayışı da farklı olabilir. Örneğin bizim dilimizde geçmiş zaman beş biçimde algılanır ve geçmişteki beş durumu bildirir. *Oldu* formunda gördüğümüz gibi basit bir hali ya da *olmuş* formunda gördüğümüz gibi bir hikâye etme halini,

Kip: Fiil kök ve gövdelerinin türlü eklerle girdikleri kalıplardır.

olmuştu formunda gördüğümüz gibi geçmişte olup bitmiş bir durumu, *oluyordu* formunda gördüğümüz gibi geçmişte olmuş ama olurken süreklilik gösterip zamana yayılmış bir oluşu, *olacaktı* formunda gördüğümüz gibi de geçmişte olması beklenen ama olmayan bir hali ifade edebiliriz. Geçmiş zamandaki durumlara ilişkin bu anlatım çeşitliliğine karşılık, örneğin bir başka Kızılderili dili olan Hopi dilinde hiçbir zaman kipi yoktur. Bu dildeki zaman kavrayışı psikolojik bir zaman yaklaşımının yansımasıdır. Zira Hopi dünya görüşüne göre zaman kavrayışı gözlemciden gözlemciye değişen bir durumdur. Öte yandan bu dilde eş zamanlılık diye bir anlayış yoktur ve zaman büyüklüklerle ifade edilmez. Örneğin bir Hopi *orada beş gün kaldım* demez, *oradan beşinci gün ayrıldım* der (Whorf 1940). Bu tür farklılıklar bir dili daha gelişmiş, diğerini ise daha ilkel ya da basit kılmaz. Bütün diller, kendi gelişme süreçlerinde kendi ekolojik ve coğrafi ortamlarının, diğer kültürlerle ilişkilerinin bir sonucu olarak, yani bir *uyarlanma* ürünü olarak, ortaya çıkarlar. Dolayısıyla aslında bütün diller mükemmel uyarlanma örnekleridir.

SIRA SİZDE

Yabancı bir dil öğrenirken o dilin ait olduğu kültürü ve o kültüre özgü kavrama ve algılama biçimlerini de öğrenir miyiz? Tartışınız.

Dilin Unsurları

Konuşma dilinin yapısı iki ana unsurdan oluşur. Bunlardan birincisi *sesler*, ikincisi ise *gramer*dir. Seslerin yan yana gelmesiyle sözcükler ortaya çıkar. Ancak seslerin yan yana gelmesiyle oluşan sözcükler çoğu zaman tek başlarına bir anlam ifade etmez, anlamlı bir bütünlük kurabilmek ve bir bilgiyi iletebilmek için sözcüklerin belirli bir biçimde dizilmesi ve eklerle desteklenmesi, bu dizilimlerin eş zamanlılığı ve ard zamanlılığı bildirmesi, sözcüklerin birbirleriyle sistemli ilişkiler içine girmesi gerekir. İşte her dilde, sözcüklerin farklı biçimlerde örgütlenerek anlamlı bir bütün kurmasını sağlayan sistemlere *gramer* diyoruz. Dilin sesleri sesbilim (*fonoloji*) adı verilen bir disiplin tarafından incelenir. İnsanlar çok farklı sesleri çıkarma yeteneğine sahiptir. Ancak hiçbir dil bu seslerin tümünü kullanmaz. Kimi dillerde ötekilere göre daha çok ses kullanılırken, kimileri daha az sesle iş görür. İnsanlar doğdukları ortamın dilinin seslerini öğrenirler ve onları kusursuz biçimde kullanırlar. O nedenle sonradan öğrenilmiş dillerin sesleri o dilin yerli konuşanları gibi seslendirilemez. Böylelikle bir kişinin yerli mi yoksa yabancı mı olduğu bu sesleri kullanımına bakılarak hemen anlaşılabilir. Biz bir dildeki standart bir sesi, özgün veya tanınmış halinden farklı çıkarma eğilimine *aksan* diyoruz. Anlamlı en küçük ses birimine *fonem* adı verilir. Bir fonem tek bir sestem oluşabileceği gibi, birbirleriyle ilintili birkaç sestem de oluşabilir.

Gramerin iki boyutu bulunmaktadır: Biçim ve düzen. Biçimleri inceleyen biçim bilim (*morfoloji*) basit seslerin anlamlı birimler oluşturacak biçimde nasıl örgütlendiğine eğilir, düzen boyutuna bakan sözdizimi (*sentaks*) ise sözcüklerin cümle dediğimiz anlamlı bütünlükleri oluşturmak üzere nasıl biraraya getirildiğini inceler. Bütün dillerde, sözcüklerin aynı dili konuşanlar için anlamlı cümleler oluşturacak şekilde nasıl dizileceğine ilişkin standartlaştırılmış uzlaşmalar vardır. Bunlara *sentaks kuralları* denir. Sentaks kuralları genellikle bilinçli bir şekilde öğrenilmez. Ana dil kullanılırken, kurallarını bilinçli olarak sıralayamasak da genelde doğru sentaks, yani anlamlı cümleler kurarız. Kimi dillerde sentaks başka dillere göre daha önemli ve katı iken, kimi dillerde cümlelerin anlamı sözcükler başka türlü dizilerek ya da bazı sesler vurgulanarak, daha esnek biçimde verilebilmektedir.

DİLLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ

Diller Nasıl Çeşitlendi?

İnsanların konuşma dilini nasıl geliştirdikleri konusunda tartışma vardır. Konuşma dilinin ilk olarak hangi insan türü tarafından geliştirilmiş olabileceği, bu tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Yakın zamanlara kadar bu tartışma *Neandertal* insanı ile *Homo sapiens* üzerinde devam etmekteydi. Bugün genel olarak kabul edilen görüş, konuşma dilinin Üst Paleolitik'te yaşayan insanlar tarafından geliştirildiği üzerinde durmaktadır. Bu görüşün temeli insanın (*Homo sapiens*'in) Afrika'dan çıkış kuramıyla ilişkilidir. Üst Paleolitik dönemde, yaklaşık olarak 40 bin yıl öncesinden itibaren insanlar bütün kıtalara yayılmışlardır. Dolayısıyla dilsel çeşitlenmenin de bu yayılma ile başladığı düşünülmektedir.

Son yıllarda, Üst Paleolitik dönemin buzul çağı koşullarında insan hayatının mümkün olduğu iki alanda, iki dil öbeğinin atasal ilk örneklerinin ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Bunlardan birincisi Üst Paleolitik'in buzulçevresi olarak anılan bölgede gelişen *Proto-Ural dili* kuramıdır. Çeşitli araştırmacılar, bugün Fince, Lap dili, Macarca ve Estonca gibi görece kalabalık nüfusların konuştuğu diller tarafından temsil edilen Ural grubunun ilk örneğinin (ata ya da kök dilinin) günümüzden 12 bin ilâ 7 bin yıl önce ortaya çıktığını düşünmektedirler. Bu kök dilin anayurdunun Baltık Denizi'nden Ural Dağları'na uzanan geniş coğrafyada bulunduğu öngörülmektedir. Bu coğrafya son buzul çağında insan hayatına izin veren ender alanlardan birini temsil eder. Bu kök dilin buzul çağında ortaya çıktığını ve akraba dillerin buradan türediğini öne süren bilim insanları, bu savlarını, bugünkü Ural dillerinin söz dağarcığının anlam bilimsel incelemesine dayanarak temellendirirler. Bu temellendirme, bütün Ural dillerinde ortak olan bu sözcüklerin kök Uralca'dan gelmiş olması gerektiği tezine dayanır. Buna göre bu sözcükler kök Uralca'yı konuşanların yaşam ve geçim biçimini yansıtan sözcükler olmalıydı. Nitekim bu sözcükler gruplandığında, balıkçılık, avcılık, belirli bir coğrafyaya özgü bitki ve ağaç türleri, belirli bir beslenme ve barınma biçimi, çeşitli malzeme türleri ortaya çıkmaktaydı. Bütün bu sözcükler buzul çağına, onun soğuk iklimine ve anılan coğrafyaya ait bir gerçekliği yansıtmaktaydı. Ayrıca köpek dışında evcilleştirilmiş hiçbir hayvan türüne ait ortak bir sözcüğün bulunmaması da, kök dilin tarihlendirilmesinin köpeğin evcilleştirildiği 12 ilâ 14 bin yıl öncesine yerleştirilmesine yardım etmektedir. Buna göre Proto-Uralca'nın anayurdu Orta ve Doğu Avrupa'nın Üst Paleolitik buzulçevresi bölgesine karşılık gelmektedir.

İkinci kök dil kuramı, bir Akdeniz Üst Paleolitik bölgesi varsaymaktadır. Buna göre Akdeniz bölgesinde Üst Paleolitik çağda yaşayan insan grupları Bask-Kafkas dillerinin kökeninde yatan bir ata dili konuşuyorlardı. Bu kuram bugün Fransa ve İspanya'nın Atlas Okyanusu kıyılarında yaşayan Basklarla, Kafkasya halklarını ortak bir dil kökeninde birleştirmektedir. Son yıllardaki dilbilimsel gelişmeler Baskça'nın karşılaştırılabileceği yegâne dil grubunun Kafkas dilleri olduğu tezini güçlendirmiştir. Dilbilimci Bouda, Bask diliyle Kafkas dilleri arasında 135 etimolojik benzerlik saptamıştır. Bu benzerliklerin görüldüğü anlam grupları arasında insan varlığıyla ilgili sözcükler, insan bedeninin organlarına ilişkin sözcükler, bitki türleri, ev içi araç-gereç, evle ilgili sözcükler, tarım ve hayvancılık terimleri, toprakla ilgili sözcükler, sayılar, zaman ve hareketle ilgili sözcükler bulunmaktadır. Bu gibi dilsel ve bazı arkeolojik kanıtlar bir araya getirildiğinde, tarih öncesinde Akdeniz havzasında bir dizi akraba dilin konuşulduğu ortaya çıkmaktadır. Bu diller arasın-

da kök Bask dili, kök Kafkas dili ile bir dizi eski Anadolu, Mezopotamya ve İtalya dili yer alır. Bugün bu dillerden sadece bu sahanın en batısında Baskça ile en doğusunda Kafkas dilleri yaşamaktadır. Böylelikle bu iki kök dilin birliğine dayanan ve yaklaşık olarak günümüzden 25 ilâ 20 bin yıl önceki Üst Paleolitik evrede oluşmuş bir *Akdeniz dil katmanı*'nın ortaya çıktığı öne sürülmektedir.

Ancak asıl büyük dil yayılması yine Neolitik devrimi beklemiştir. Neolitik Devrim'le birlikte üretimciliğe geçiş ve tarım teknikleri, belirli dalgalar halinde doğuya ve batıya yayılmış, böylelikle Ortadoğu tarımı Avrupa'ya ve Hindistan'a doğru genişlemiştir. Söz konusu genişleme bu bilginin yayılmasını sağlayacak iletişim araçları ve yoğun temaslara henüz olmadığına göre, doğaldır ki insanlar eliyle, daha doğrusu göçle gerçekleşmiştir. Arkeolog Colin Renfrew, Hint-Avrupa dillerinin Avrupa'ya ve Hindistan'a böyle yayıldığını öne sürmektedir. Renfrew'un kuramına göre kök Hint-Avrupa dilinin anayurdu Anadolu'dur ve bu dil değişerek ve çeşitlenerek Anadolu'nun tarımcı toplumlarının göçüyle birlikte çok geniş bir alanda konuşulan yaygın bir dil öbeğinin kaynağı haline gelmiştir.

SIRA SİZDE

2

Hint-Avrupa dillerinin kökeni ve yayılmasıyla ilgili başka kuram var mıdır?

Diller insanlarla birlikte yayılır ve değişirler. Her dil bir ekolojik ve coğrafi çevrenin ürünü olduğu kadar, onun değişimi ve gelişimi de göçler ve diğer kültürlerle temaslara yoluyla gerçekleşir. Bu yolla dünyada binlerce dil ortaya çıkmıştır. Dillerin bazıları, zorlu coğrafi koşullarda konuşulması ve diğer gruplarla temasın bu nedenle zorlaşması nedeniyle izole olmuşlardır. Bu yüzden dünyanın zorlu coğrafyalarında büyük bir dil çeşitliliği görülür. Örneğin Kafkasya ve Hindistan'da görece küçük bir sahada çok sayıda farklı dil konuşulmaktadır. Bunun en önemli nedeni coğrafi engeller ve izolasyondur. Örneğin bugün Hindistan'da 222 ayrı dil ve onların yüzlerce lehçesi konuşulmaktadır. Kafkasya'da da durum buna benzerdir. Kafkasya'da dört ana dil ailesine mensup 50 ayrı dil konuşulmaktadır. Sadece küçük Dağıstan bölgesinde konuşulan dillerin sayısı on altı, lehçelerin sayısı ise yirmidir. Sadece birkaç yüz bin Amerika yerlisi 1230 farklı dil konuşmaktadır, Sudan'da konuşulan dillerin sayısı 435, Malezya-Polinezya bölgesinde ise 263'tür.

Bugün dünyada konuşulan dillerin toplam sayısının 3 ilâ 5 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Örneğin sadece Güney Amerika Kızılderililerinin 3 bin ayrı dile sahip olduğu söylenmektedir. Ancak bu sayı yanıltıcı olabilir. Çünkü birbirinden bağımsız araştırmalar sonucunda aynı dile farklı isimler verildiği olmuştur, bu dillerden bazılarını hiç konuşan kalmamış ve **ölü dil** durumuna gelmişlerdir, bazıları ise sadece lehçe düzeyinde ayrımlara sahiptir. Bütün bunlar dikkate alındığında ortaya dünyada konuşulan 3-4 bin kadar dilin var olduğu sonucu çıkmaktadır. Ölü diller, birer kültür kaybı olarak kabul edilir. Çünkü her ölen dil bir kültürün zihniyet dünyasını ve dünya görüşünü de kendisiyle birlikte götürmüştür. Ölü dillerden yazı bırakmış olanları ise, bugün hâlâ üzerinde çalışma olanağı bulunan diller sınıfına girer. Eski Mezopotamya (Sumerce, Assurca, Akkadça, Aramca vs.) dilleri, Eski Akdeniz ve Anadolu dillerinden bazıları (Hititçe, Urartuca, Frigçe vs.) ve Latince bu türden dillerdendir. Özellikle Latince, ölü bir dil olduğu halde, teknik nedenlerle bugün önemli bir başvuru dili olma niteliğini korumaktadır.

Ölü dil: Bugün konuşan hiç kimsenin bulunmadığı dildir.

SIRA SİZDE

3

Latince hangi alanlarda ve neden önemli bir başvuru dilidir? Tartışınız.

Bu Çeşitlilik Nasıl Sınıflandırmaktadır?

Binlerce dil ve lehçenin yayıldığı yeryüzünde dillerin nasıl sınıflandırılabilceği, diller arasındaki farklılık ve benzerliklerin bu sınıflandırmaya nasıl etki edeceği bütün dilcileri meşgul eden ana bir sorun olmuştur. Hiç kuşku yok ki diller arasındaki sınırlar kesin değildir. Dillerden bazıları birbirine az ya da çok benzeyebilir. Bu yüzden iki dilsel varlığı iki ayrı dil olarak ayırt etmek için *karşılıklı anlaşılabilirlik ölçütü* kullanılmaktadır. İki ayrı dilsel varlığın aynı dile ait olduğunu söyleyebilmek için aralarında en az % 70 oranında anlaşılabilirlik olması gerektiği, bugün genel kabul görmektedir. Eğer bu sağlanamıyorsa akraba, ama iki ayrı dil söz konusu demektir. Yüzde yetmiş oranından daha fazla anlaşmanın mümkün olduğu durumlarda ise dilsel varlıklar ayrı dile mensup ayrı lehçe ve ağızlar olarak sınıflandırılırlar. İkinci bir ölçüt, anlam düzeyini esas almaktadır. İki dilin söz varlığı birbirine çok yakın olabilir. Aynı sözcükler her iki dilde de yoğun olarak kullanılabilir. Ancak bu sözcüklerin o dillerde karşılık geldiği anlamlar farklılaşmış olabilir. Dolayısıyla aynı sözcüklerle kurulan iki ayrı anlam dünyası var demektir. Dilin kültürel bir varlık olduğunu unutmamalıyız. Her kültür, kullandığı dili biçimlendirir ve sözcükler buna bağlı olarak anlam değişmelerine uğrayabilirler. Örneğin Azerbaycan'daki belediye otobüslerinin kapılarında *daldan bin gabahtan düş* yazar. *Düşmek* Azericede *inmek* anlamında kullanılır, Türkçede ise *düşmek* aniden ve istemsiz olarak yere yığılma anlamını taşımaktadır. *Dal* ve *gabab* (kabak) da bildiğimiz sözcüklerdir. Ancak biz *dal* denilince bir ağacın uzantısını, kabak denilince kelliği veya bir bostan bitkisini anlarız. Oysa Azericede *dal* arka, *kabak* ise ön anlamına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde bu sözcükler arkaik formlarda hâlâ yaşamaktadır ama biz bu sözcükleri bu anlamlarıyla bilmeyiz, sözcükler anlam değişmesine uğramış ve iki ayrı dilin söz varlığında yer almışlardır. *Kabak* sözcüğü Azericedeki anlamıyla *Anadolu Kavağı*, *Rumeli Kavağı* örneklerinde yaşar. Burada kastedilen Anadolu'nun ve Rumeli'nin önüdür. *Dal* sözcüğünü ise *Harman Dalı* örneğinde bulabiliriz. *Harman Dalı*, harmandan sonrasını, harmanın arkasını anlatmaktadır. O yüzden harman işi bittikten sonra bağbozumu ya da hasat eğlencelerinde *Harman Dalı* oynanır. Görüldüğü gibi sözcükler daralmış bir bağlamda hayatlarını sürdürüyor ama bu bağlamdaki anlamlarını bilmiyoruz ve onları o şekilde anlamıyoruz. Üçüncü bir ölçüt ise dil varlıklarının ayrı birer edebî dil olarak gelişmeleri halinde onların ayrı birer dil olarak tanınması gerektiğini varsayar. Örneğin Norveççe, İsveççe ve Danca, söz varlığı bakımından birbirine çok yakın dillerdir. Ancak her üçünün de ayrı birer edebî dil olarak geliştiği ve farklı birer ulus-devletin dili olduğu göz önüne alındığında bu dil varlıklarını ayrı birer dil olarak tasnif ederiz.

Bir dilin varlığını bu şekilde belirleyebilmekteyiz. Ancak dil içinde de farklılıklar vardır. Bu farklılıklar çoğunlukla sözcüklerin seslendirilmesinde kullanılan fonemlerin ve vurguların farkından kaynaklanır. Kimi durumlarda da söz varlığı içinde küçük farklar olabilir. Biz bu tür farkların ortaya çıktığı durumlarda, anılan dil varlığına ayrı bir dil değil, ama *lehçe (dialect)* diyoruz. *Lehçe*, coğrafi ya da toplumsal olarak ayrı bir konuşma topluluğunu gerektiren dilsel bir farklılaşmayı ifade eder. Aynı dilin farklı lehçelerini konuşan kişilerin birbirlerini anlamaları gerekir; anlaşamadıkları noktada ise farklı bir dil söz konusu demektir. Ancak bu ayrımlar her zaman çok açık değildir.

Ayrıca dil içi farklılaşmalar etnik gruplarla ya da toplumsal durumla ilişkili olarak oluşan farklı dil kullanımlarıyla da ortaya çıkmaktadır. Bunlar genellikle ağız olarak adlandırılır. Ağızlar, etnik gruplar, toplumsal sınıf ve tabakalar arasındaki si-

nırları yansıtır. Bir de dil içinde oluşan *tarzlar* ve *eğilimler* vardır. Genellikle mesleğe, cinsiyete ve yaşa bağımlı olarak farklılaşan dil kullanımları bu eğilim ve tarzları meydana getirir. Bunun da ötesinde, bir kültür içinde yaşayan herkesin kendine özgü bir konuşma tavrı vardır. Herkes, kültürleme süreci içinde edindiklerine kişilik özelliklerini ve özel eğilimlerini katarak, kendine özgü bir konuşma üslubu geliştirir. Buna kişisel ağız (*idiolect*) adı verilmektedir.

SIRA SİZDE

4

Orta Asya'da bir çok ülkede konuşulan Türk dilleri birer lehçe mi yoksa dil midir? Tartışınız.

Dil Öbekleri (Büyük Dil Aileleri)

İnsanların farklı coğrafyalara ve ekolojik ortamlara yerleşmeleriyle, yaptıkları göçlerle, girdikleri siyasal ve kültürel ilişkilerle aşağı yukarı son 15-20 bin yıl içinde şekillenmiş büyük dil öbekleri oluşmuştur. Köke doğru gittikçe tek bir ata dile ulaşılan dil akrabalıkları *dil ailelerini* oluşturur. Buna göre belli başlı dil aileleri ve içinde yer alan önemli diller şunlardır:

1) *Altay Dilleri*: Moğolca, Tunguzca ve bütün Türk dilleri bu gruba girer. Bu grubun çıkış bölgesi büyük olasılıkla İç Asya'dır. Bugün Japonca ve Korecenin de bu dil ailesine mensup olduğunu ileri süren bilimsel çalışmalar bulunmaktadır.

2) *Ural Dilleri*: Samoyet ve Fin-Ugor dil gruplarından oluşan bir ailedir. Samoyetçe, Fince, Macarca ve Estonca gibi Baltık bölgesi ve Doğu Avrupa dilleri bu aileye mensuptur. Bu dil ailesinin çıkış bölgesi, büyük olasılıkla Doğu Avrupa ve Batı Sibirya bölgesidir.

3) *Çin-Tibet Dilleri*: Tibet'te ve Himalayalarda, Myanmar'da (eski Birmanya'da), Çin'de konuşulan dillerden oluşur. Bu gruptaki en önemli diller Tibetçe, Burmaca ve Çince'dir.

4) *Güneydoğu Asya Dilleri*: Vietnam'da, Kampuçya'da, Tayland'ın bazı bölgelelerinde, Malaya yarımadasında ve Doğu Hindistan'ın bazı bölgelerinde konuşulan, Mon-Kmer dili, Kampuç dili, Vietnam dili bu gruba aittir.

5) *Malezya-Polinezya Dilleri*: Malezya'dan başlayarak Pasifik Okyanusu'nun doğu ucuna, Güney Amerika'ya yakın Şili'ye bağlı Paskalya adasına kadar yayılan çok geniş bir adalar topluluğunda konuşulan irili ufaklı pek çok dilden oluşmaktadır.

6) *Papua Dilleri*: Pasifik Okyanusu ile Hint Okyanusu'nun buluşma noktasında bulunan Yeni Gine ile çevresindeki birkaç adada konuşulan toplam 132 dili barındırır. Bu diller ne Malezya-Polinezya dilleriyle ne de Avustralya dilleriyle akrabadır.

7) *Avustralya Dilleri*: Avustralya kıtasında Aborijinlerin konuştuğu 96 dilden oluşan bir gruptur.

8) *Andaman Dilleri*: Hint Okyanusu'nun doğu ucunda bulunan Andaman adasında izole Pigme topluluklarının konuştuğu ve diğer başka gruplarla akrabalığı olmayan dilleri kapsar.

9) *Dravidi Dilleri*: Hint-Avrupa ve Munda dillerinin Hint alt kıtasına gelmesinden önce bu alt kıtada konuşulan diller Dravidi dilleriydi. Bu diller özellikle Hint-Avrupa dillerinin baskısı altında güneye ve kuzeye çekildiler. Kuzeyde Pakistan sınırları içinde kalan Belucistan'daki Brahui dili bu ailenin kuzeydeki tek örneğidir. Güneyde ise, yarımadanın ucuna doğru konuşulan Tamil, Kui-Gondi ve Telegu dilleri Dravidi dillerini temsil etmektedir.

10) *Kafkas Dilleri*: Güney ve Kuzey Kafkasya'da konuşulan dilleri kapsar. Gürcüce ve Lazca Güney Kafkas dillerinin, Abhazca, Adıgece, Çeçence, Lezgice, İnguşça ve Avarca Kuzey Kafkas dillerinin belli başlı örnekleridir.

11) *İber ve Bask dilleri*: İspanya'nın kuzeybatısında ve Fransa'nın güneybatısında konuşulan Baskça bu grubun bugün konuşulan tek örneğidir. Bazı dilciler bu kalıntı dili Eski Anadolu ve Akdeniz dillerinin bir uzantısı olan İber diline yaklaştırmış, bir kısmı da Kafkas dilleriyle akrabalığını öne sürmektedir.

12) *Hint-Avrupa Dilleri*: Dünyada en yaygın dil grubu Hint-Avrupa grubudur (Harita 10.1. Hint-Avrupa dillerinin yayılma alanı). Bu grubun içinde Eski Anadolu dilleri, Toharca, Ermenice, Trak-Frig-Makedon dilleri, Yunanca, Arnavutça, Kelt dilleri gibi çok eski devirlerde konuşulup ölmüş olan ya da bugüne kadar gelebilmiş diller bulunur. Bunun dışında Hint-İran alt grubuna giren Hint dilleri, Farsça ve Kürtçe; Roman dilleri alt grubuna giren İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, Katalanca ve Romence; Kelt dilleri alt grubuna giren İrlanda dili, Bretonca, Galce ve İskoç Galcesi; Germen dilleri alt grubuna giren Danca, Norveççe, İsveççe, Almanca, İngilizce, Flamanca (Belçika Felemenkçesi), Felemenkçe (Hollandaca), ve Güney Afrika Flamanca (Afrikaanca); Balto-Slav dilleri alt grubuna giren Latça, Litvanca, Bulgarca, Makedonca, Sırpça-Hırvatça, Slovence, Çekçe, Slovakça, Lehçe (Polonya dili), Rusça, Beyaz Rusça ve Ukraynca yaygın Hint-Avrupa dil ailesinin en önemli dilleridir.

13) *Hami-Sami Dilleri*: Akkadça, Aramca, Assurca, Fenikece gibi pek çok Eski Mezopotamya dilinin dahil olduğu bu grup bugün Ortadoğu'nun ve Afrika'nın geniş bir bölgesinde yaygın olarak konuşulan dillerden oluşmaktadır. Sami alt grubu içinde çeşitli Habeş dilleri, Arapça, İbranca ve Süryanca yer alır. Hami dilleri alt grubunda ise eski Mısır dilini ve bugün onun güncel bir devamı olan Kıptçayı (Mısır Kıptî dilini) buluruz. Kuzey Afrika'da konuşulan Berberice, Doğu Afrika'da konuşulan Kuşî dili, Orta Afrika'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada konuşulan Sudan-Gine dilleri ve Güney Afrika'da yayılmış bulunan Bantu dilleri Hami dillerinin güncel örneklerini temsil eder.

14) *Hoin-San Dilleri*: Daha çok Güney Afrika'nın avcı-toplayıcılarının konuştuğu dillerden oluşur. bu dillerin ortak özelliği, dilde şakırtılı seslerin yaygın olarak kullanılmasıdır. Hotanto'ların ve Kung! San'ların dili bu gruba girer.

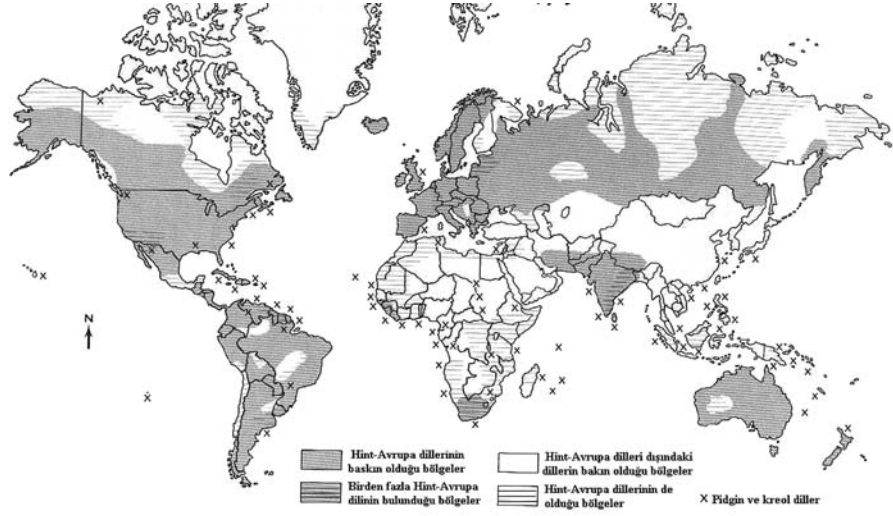
15) *İnuit(Eskimo)-Aleut Dilleri*: Alaska'da, Aleut adalarında, Kuzey Kanada'da ve Grönland adasında İnuit (Eskimo) toplulukları tarafından konuşulan dillerden oluşur.

16) *Amerika Dilleri*: Kuzey, Orta ve Güney Amerika dilleri olmak üzere üç ana gruba ayrılan bu diller Amerika'nın yerli dilleridir. Ancak aralarındaki dilsel akrabalık henüz kesin biçimde gösterilebilmiş değildir. Bu öbek daha çok coğrafi bir ortaklığa ve geçim ve yaşam biçimi benzerliğine dayanır. Dilbilimciler Kuzey Amerika dillerini beş büyük aile altında toplanan otuz iki dil ailesi biçiminde tasnif etmişlerdir. Birinci büyük aile (Algonkin-Wakaş büyük dil ailesi), Güney Kanada'yla ABD'nin Pasifik kıyılarından Atlantik kıyılarına uzanan geniş bölgesinde konuşulan yedi dil ailesini ve elliye yakın dili içinde barındırır. İkinci öbek, Hoka-Siyu büyük ailesidir. Bu büyük ailenin içinde dokuz dil ailesi ve altmışın üzerinde dil bulunmaktadır. Üçüncüsü Na-Dene büyük ailesidir. Bu öbekte dört dil ailesi bulunur. Penutia büyük ailesinde sekiz, Uto-Aztek-Tano büyük ailesinde ise iki aile yer almaktadır. Orta Amerika dilleri dokuz ailedir. Bu diller içinde en bilineni Maya dilidir. Güney Amerika dilleri ise toplam yüz dokuz aileye bölünmektedir. Bunun yanı sıra daha tasnif edilememiş Amerika dilleri de mevcuttur.

Harita 10.1

Hint-Avrupa Dillerinin Yayılma Alanı

Kaynak: Hickerson, 1980, s. 159

Dillerin Yayılması, Teması, Karışması ve Küreselleşmenin Etkisi

Dünya tarihine bakıldığında yazı dili olarak gelişen belirli bazı dillerin diğer diller üzerinde önemli bir etki yarattığı ve yüksek kültürün dili haline gelerek, yerli diller aleyhine geliştiği görülür. Özellikle farklı bir kültür çevresinden ve yaşam biçiminden yeni bir çevreye giren topluluklar, o yeni çevrenin egemen dilinin etkisi altına girerler. Örneğin Türkler, İran ve Anadolu'ya geldiklerinde ağırlıklı olarak Farsça'nın etkisi altına girmişlerdir. Yeni coğrafyanın nitelikleri, yeni bir yaşam ve geçim biçimine geçiş, o coğrafyaya ve yeni yaşam ve geçim biçimine ait pek çok sözcüğün anadile girmesine yol açar. Aynı şekilde yeni coğrafyanın eski toplulukları da bu yeni komşularının dilinden etkilenirler. Bu süreç bir *dil kültürleşmesi* biçiminde yaşanır. Bu yüzden Türkçe'de pek çok Farsça sözcük mevcuttur. Bunun gibi Farsça'da da Türkçe'den alınmış çok sayıda sözcüğe rastlanır. Ayrıca, yeni coğrafyanın geçim biçimi yerli dillerden pek çok sözcüğün ödünçlenmesini gerektirmiştir. Bu yüzden Türkçe Ermenice'den, Rumca'dan, Arapça'dan ve gemicilik söz konusu olduğunda İtalyanca'dan pek çok sözcüğü devşirmiş kendi söz varlığının bir parçası haline getirmiştir. Türkler İslâm'ı İran üzerinden aldıkları için bizdeki dinsel pek çok kavram da Arapça değil Farsça'dır: *Namaz* gibi, *peygamber* gibi, *oruç* gibi... Osmanlılar Balkanlara yayıldığında ise bu kez benzer etkiyi Türkçe Balkan dilleri üzerinde göstermiştir. Osmanlı uygarlığına ait pek çok terim, bu kez Macarca'ya, Sırp-Hırvatça'ya, Yunanca'ya, hatta Rusça ve Polonya diline geçmiştir.

Arapçanın da Batı dilleri üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Özellikle Ortaçağ'da bir uygarlık dili haline gelen Arapça, İslâm yayılmasının İspanya'ya ve İtalya'ya ulaşmasıyla birlikte bilime, teknolojiye ve çeşitli Doğulu mallara ait pek çok terimi Batı dillerine vermiştir. Cebir (*algebra*), algoritma, magazin, risk, amber, misk, abanoz, amiral, amalgam, alkol, almanak, arsenal, iksir, gitar, haşhaş, yase-min, kalibre, narenc'ten oranj, papağan, çek, tarife, şeker vs. sözcüklerinin Batılı biçimleri, Arapçadan geçmiş sözcüklerin dillerin düzeneğine uydurularak kazanılmış sözcüklerdir. Haçlı seferleri de benzer etkiyi bu kez ters yönden yaratmıştır.

Bunun gibi örneğin Anglo-Sakson dillerinde kullanılan çay sözcüğü, tea veya tee, Malay Hollandacası aracılığıyla Çin'den gelmiştir.

Lingua Franca

Diller sadece bir topluluk içinde konuşulmaz; çok sayıda farklı dilin konuşulduğu karmaşık coğrafyalarda bütün toplulukların anlaşmalarını temin edecek ortak bir dilden yararlandıkları görülür. buna *lingua franca* denilmektedir. Özellikle tüccarlar, seyyahlar, alimler ve diplomatlar bu dil sayesinde işlerini görürler ve temaslarını kurarlar. *Lingua franca*, o coğrafyanın dillerinden biridir. Bu hale gelmesinde dinen, iktisaden ya da siyaseten güçlü bir toplumun dili olması ya da tüccarların dili olması gibi etkenler rol oynar. Örneğin eski Mezopotamya ve Anadolu'da Akkadça böyle bir dildi. Devletler arasındaki anlaşmalar bile Akkadça yapıldı. Örneğin ünlü Kadeş anlaşmasının Hititlerin başkenti Hattuşaş'taki (Boğazköy) taşta kazanmış suretinde metin hem Akkadça hem Hititçe yazılmıştı. Ortaçağ'da Arapça ve İtalyanca bütün Akdeniz havzasının *lingua franca*'sı oldu. Osmanlı çağında ise Türkçe Doğu Avrupa ve Balkanlar'dan İran'a kadar uzanan coğrafyanın *lingua franca*'sı haline geldi. 19. yüzyılda Fransızca, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de İngilizce *lingua franca* işlevi görmektedir.

Ayrıca sömürgecilik dillerin yayılmasında önemli etken olmuştur. Bu yolla İngilizce, Fransızca, İspanyolca ve Portekizce dünyanın geniş bir bölümünde konuşulan egemen diller haline gelmiştir. Öyle ki, sömürgeciliğin tasfiye edildiği 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Afrika'lı ve Asya'lı ulus-devletler, etnik çeşitlilik arz eden nüfuslarına hâkim olan dil çeşitliliğini aşmak için, sömürge döneminden kalmış, *lingua franca* işlevi gören bu dillerden birini resmî dil ilân etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin iki yüzden fazla dilin konuşulduğu Hindistan'da ortak dil İngilizce'dir. Pek çok Afrika ülkesinde de durum aynıdır. Sömürgecilik döneminde bu Batı dilleri, yönetici seçkinler ile sıradan halk arasındaki mesafeyi belirleyen keskin bir toplumsal tabakalaşmanın aracı olmuştur. Öte yandan, örneğin Güney ve Kuzey Amerika'da yerli diller, yayılan bu Batı dillerinin önünde kaybolup gitmişlerdir. Pek çoğu ölü dil haline gelmiş ya da çok küçük toplulukların bildiği marjinal diller sınıfına girmişlerdir. Kuzey Amerika'yı İngilizce, Güney Amerika'yı ise İspanyolca ve Portekizce istilâ etmiştir.

Pidgin Dil

Özellikle sömürgeciliğin etkisiyle belirli bir dil alanına giren yabancı bir dilin, basitleştirilmiş bir gramer ve söz varlığıyla o dil alanında kullanılan biçimine *pidgin dil* denilmektedir. *Pidgin dil*, basitleştirilmiş olmakla birlikte kaynak dilin fiiller ve sözcük düzeni kurallarıyla yeniden düzenlenmiş bir halidir. Örneğin Melanezya'da konuşulan Pidgin İngilizce, yüzde sekseni İngilizce kaynaklı olan bir beşyüz sözcüğün kullanımına dayanan, kurallı ama standart İngilizce'den oldukça farklılaşmış bir dildir. Pidgin diller, Batıların Afrika'yı, Uzak Doğu'yu ve Amerika'yı kolonileştirmesi sürecinde ortaya çıkmışlardır.

Kreol Dil

Bir *pidgin* dilin yerli bir dil haline gelmiş biçimine *kreol dil* adı verilir. Kreolleşme denilen süreçte, *pidgin* dil eksiksiz bir gramer yapısına kavuşur ve geniş bir söz varlığına dayanarak gelişkin bir dil halini alır. Kaynak dilden türemiştir ve ona benzemektedir ama farklı bir dildir.

Planlı Dil Değişiklikleri

1) *Ölü Dillerin Canlandırılması*: Yeni kurulan bazı ulus-devletler ise ölü bir dili canlandırarak ya da sentetik bir dil yaratarak yeni ulusun dilini meydana getirmeye girişmişlerdir. Örneğin İsrail, sadece din dili olarak kullanılan ve sadece din adamlarının bildiği ölü bir dil haline gelmiş olan İbranca'yı yeniden canlandırmış ve İsrail devletinin resmî dili haline getirmiştir. Eski dil yeniden yaratılmıştır. Pakistan'da da durum aynıdır. Pek çok farklı dilin konuşulduğu Pakistan'da eski Müslüman soyluların dili olan Urduca yeniden yaratılarak resmî dil yapılmıştır.

2) *Dilde Sadeleşme Hareketleri ve Ulusal bir Dil Yaratılması*: Bilinçli siyasal çaba ve çalışmaların sonucunda da dilde değişiklikler yaratılabilmektedir. Ulusal sınırların siyasal süreçler içinde belirlendiği coğrafyalarda, özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde, nüfus içinde mevcut olan büyük dilsel farklılıkların seçilmiş resmî bir dil lehine ortadan kaldırılmaya çalışılması, sık rastlanan bir durumdur. Merkezî hükümetler, ulusal birliği sağlamak amacıyla o ülke içinde konuşulan dillerden birisini öne çıkararak resmî dil haline getirir ve bu gelişme diğer dillerin varlığını tehdit eder. Bu süreçte diğer diller birer yerel ve sözlü iletişim aracıdan öteye gidemez.

Bununla birlikte ulusal dil yaratma çabaları çok daha eskiye gider. 18. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçi-halkçı hareketler, seçkin dillerini tasfiye ederek sade ve ulusal bir dil arayışına girdiler. Avrupa'da Latincenin ve Fransızcanın etkisi altında bulunan seçkin dili, yerli diller lehine tasfiye edilerek bir tür demokratikleşme ve ulusallaşma sağlanmaya çalışıldı. Bunun başlangıcı Martin Luther'in 15. yüzyılın sonunda İncil'i Almanca'ya çevirmesi ve yeni keşfedilen matbaa yoluyla Almanca İncillerin geniş kitlelere yayılmasıdır. Yerli dilde yazılıp çizilmeye başlanması hem bilgiyi demokratikleştirmiş hem de uluslaşmanın önünü açmıştır. 18. yüzyılın sonundan itibaren Almanya'da ve Macaristan'da başlayan dilde sadeleşme hareketi, diğer ülkelere de örnek olmuştur. Örneğin Türkiye'de Tanzimat döneminde seçkin dili olan Osmanlıcaya karşı başlatılan sadeleşme hareketi Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte kurumsallaşmış ve Türk Dil Kurumu eliyle yürütülür hale gelmiştir. İran'da da benzer bir durum görülür. 1930'larda İran'da da dili Arapça'nın etkisinden kurtarmak üzere devlet tarafından bir dil kurumu (*Farhengestân*) oluşturulmuştu.

Küreselleşmenin Dil Üzerinde Etkisi

Endüstri toplumu bilginin ve teknolojik yeniliklerin dünya çapında hızla yayıldığı yeni bir dönemin toplumudur. Özellikle kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve bilgisayar teknolojileri küresel düzeyde etki yarattığından, bu araçlar yoluyla gelen ve bilgisayar teknolojilerinin taşıdığı yeni bir dil de yerli diller üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Tüketim toplumu, marka merkezli tüketimin, reklam ve moda sektörünün dili, hızlı bilgi dolaşımı ve özellikle internet, yerel dillerin direncini kırmıştır. Böylelikle dillerin içine hızla yeni sözcük akmaktadır. Bu akışın kaynağı büyük ölçüde İngilizce'dir. İngilizce bir *lingua franca* olmaktan çıkmakta ve *dünya dili* haline gelmektedir. Bu durum eğitim kurumlarını da etkilemiştir. Eğitim kurumları dünyanın pek çok yerinde merkezinde İngilizce öğretiminin olduğu yeni eğitim programları geliştirmeye uğraşmakta ve özellikle yüksek öğretimin dili pek çok yerde İngilizce'ye dönüşmektedir. Bu durum bilginin yayılması ve paylaşılması bakımından bir avantaj olmakla birlikte, yerel dillerin gerilemesine, yazı dillerinin zayıflamasına, belli merkezlerin bilgi üzerindeki egemenliğinin pekişmesine ve en

önemlisi her dilin temsil ettiği özgün kültürel eşğin bozulmasına yol açmaktadır. Görece özgün bu eşikler, giderek Anglo-Sakson tarzlarının egemenliğine girmekte ve özgünlüklerini kaybederek birbirlerine benzemektedir. Dillerin en önemli varlığı olan deyim ve deyişler dönüşmekte, çeviri yeni formlarla yer değiştirmektedirler. Yazı dilinin anlatım gücü, bilginin hızla aktarılması ihtiyacının belirlediği bir özensizlikle zayıflamakta, eski sözlü ve yazılı kültür varlıklarına ilgi giderek azalmakta, bunların kültür içindeki rolleri yitip gitmektedir.

İLETİŞİM SÜREÇLERİ VE İLETİŞİM ORTAMLARI

Daha önce belirttiğimiz gibi, bir göndericiyle alıcı arasında bilgi alışverişine *iletişim* diyoruz. Konuşma dili özel bir iletişim türü olmakla birlikte, en yaygın ve kullanılanı olanıdır. Ancak onun dışında sesle, dansla, şarkıyla, şiirle, simgeyle, görüntüyle ve kokuyla iletişim kurulduğunu da biliyoruz. Bu iletişim araçlarının tümüne *işaret* diyoruz. İşaret alıcısına ulaştığında o işaretin taşıdığı anlam, işaretin taşıdığı kodlar çözülerek alınırlar. Dolayısıyla alıcının o işaretin taşıdığı anlamı bilmesi, onda yüklü olan kodları çözerek onları bilgiye çevirebilmesi gerekir. O zaman işaret üzerinde anlaşma gereği ortaya çıkar. Bu bakımdan sadece iki kişinin anlayabileceği çok özel iletişim olduğu gibi, belirli gruplar tarafından paylaşılan ya da çok geniş bir toplumsal kesimin paylaşabileceği iletişim biçimleri mümkündür. Örneğin bir savaş sırasında birlikler arasındaki iletişim çok özel ve gizli kriptolar aracılığıyla sağlanmaktadır. O kriptoların sadece dost birliklerde yer alan görevlendirilmiş kişiler tarafından bilinmesi ve asla düşman tarafından çözülememesi beklenir. Bunlar çok özel ve istisnai iletişim biçimleridir. Ancak toplumsal iletişim böylesine gizli ve hayatiyet arz eden bir şey değildir. Örneğin asgari düzeyde eğitim almış biri, sayıları ve temel aritmetik işlemleri bilir ve onların işaretlerini tanır. Dolayısıyla toplumun çok geniş bir kesimi bu işaretleri çözerek onların ifade ettiği anlamları bilebilecek, hayatında bunları kullanabilecektir. Ancak iş yüksek matematiğe gelince, örneğin diferansiyel hesaplamalarda, bu işaretleri çözebilen insan sayısının hızla azaldığını ve çok küçük bir gruba indirgendiğini görmekteyiz. Dolayısıyla iletişim için gerekli işaretlerin *kültürleme* süreci içinde aktarılan bilgisine erişim söz konusu toplumun üyesi olmayı yeterli kıldığı halde, özel iletişim türlerinin bilgisine erişmek özel bir eğitimi gerektirecektir. Toplumlar karmaşılaştıkça, artan ihtiyaçların gerektirdiği özel iletişim türleri ve bunların aktarıldığı özel durumlar da çeşitlenip gelişecektir.

İletişim ve Toplumsal İlişkiler

Bütün canlılar belirli düzeyde iletişime ihtiyaç duyarlar. Kolektif bir hayat süren arılar, karıncalar, penguenler, filler, babunlar ve insanlar gibi bazı türlerse daha karmaşık iletişim sistemleri içinde yaşarlar. Hayatta kalabilmek ve hayatı sürdürürebilmek için sadece biyolojik uyarlanma stratejileri yetmemektedir. Ayrıca türün diğer üyeleriyle iletişim kurmak ve eş güdüm sağlamak gerekmektedir.

Bireyin toplumsal hayat içinde oynadığı rolün önemi ve yeri, özellikle türün devamı açısından hayati önem taşıyan ebeveynlik, cinsellik, rekabet, savunma ve saldırı gibi eş güdüm ve anlaşma gerektiren roller önem kazandıkça iletişim ihtiyacı da daha önemli bir hal almakta; toplumsal ilişkiler karmaşılaştıkça genetik içgüdülerin yanı sıra, öğrenme ve toplumsal olarak geliştirilen davranışlar önem kazanmaktadır. Özellikle öğrenme süreci değişen çevre koşullarına uyum sağlamak bakımından bireye büyük bir esneklik sağlamaktadır. Ancak sadece bireysel esneklik yetmez, bu esnekliğin grup düzeyinde de elde edilmesi gerekmektedir. Bu

da esnek iletişim sistemlerini yaratmaktadır. Bu esneklik insan türünde en üst düzeye yükselmiştir. İnsanlarda en esnek iletişim sistemleri olan simgeler aracılığıyla iletişim yaygındır.

İşaretler ve Simgeler

Bütün insanlar arasında iletişim, işaretler yoluyla sağlanır. *İşaretler* sesleri, her türlü nesneyi, renkleri, hareketleri, kokuları, hatta sessiz kalma davranışını içeren bilgi iletebilen her türlü koddur. Hayvanların çoğunda işaretlerin anlamları genetik kodlar aracılığıyla biyolojik olarak belirlenmiştir. Öğrenilerek aktarılan işaretlerin oranı çok azdır. Pek çok hayvan türünde işaretler kapalı kodlardır. Yani her biri bağımsız olarak işlev görür ve birbirleri arasında ilişki yoktur. Bu durum bilgi alışverişinin esnekliğini ve yayılmasını sınırlar. Bazı hayvan türlerinde, örneğin Primatlarda ise basit de olsa simgelere dayalı iletişim yolları vardır. İnsan iletişimi ise tamamen simgelere dayalıdır. *Simge*, anlamı kültüre bağlı, yani göreceli ve keyfi olarak belirlenmiş, öğrenilebilen her türlü işarete verilen addır. Örneğin bayrak, trafik işaretleri, her türlü sözcük, tuvalet kapılarında erkek ve kadına tahsis edilmiş alanları belirleyen işaretler, silâh göstermek, korna çalmak, egzotik bir koku sürmek, hazır olda durmak, selâm vermek, bunların hepsi birer simgedir. Bunların anlamlarını kültürel olarak çözeriz, çünkü kültür bize o simgelerin anlamlarını daha önceden öğretmiştir. Bu yüzden aynı simge farklı kültürlerde farklı anlamlara gelebilir. Örneğin *Swastika* yani gamalı haç işareti Hindularda kutsallığı ve barışı simgelerken, Nazi Almanyası'nda ırkçılığı ve saldırganlığı simgeler (Resim 10. 2 Hindu ve Nazi swastikası).

Resim 10.2

Hindu ve Nazi Swastikası

Kaynak: <http://en.wikipedia.org/wiki/Swastika>

Bu simgelerin anlamlarındaki esnekliğin ne ölçüde olabileceğine dair bir ipucudur.

İnsan yaşamına egemen olan simgesel iletişim, hayvanların aksine açık bir sistem sunar. Simgeler arasında ilişkiler kurulabilir, birbirleriyle ilişkilendirilebilir ve bir simge zaman içinde anlam değişimlerine uğrayabilir.

Konuşma Dışı İletişim

İnsanların beden ve yüz hareketleri (jest ve mimikler), ses tonu ve vurguları, giyinme biçimi, kişilerin çevrelerindeki mekânı örgütleyiş tarzları gibi konuşma dışı ya da konuşmayı aşan davranış ve tavırlar iletişimsel değer taşımaktadır. Dolayısıyla iletişim sistemlerini ele alırken, sadece sözlü ve yazılı dil dizgelerine eğilmek, iletişimi bir bütün olarak kavramak bakımından yeterli olmayacaktır. Özellikle son yıllarda gelişen araştırmalar bir beden dilinin (*kinesics*) varlığını ortaya koymuştur. Beden dili evrensel işaretler taşıyabileceği gibi son derecede yerel işaretlere de aracı olabilir. Örneğin gülümseme olabildiğince evrensel bir işarettir. Ama bunun yanında kültüre özgü pek çok bedensel davranış farklılığı da mevcuttur. Örneğin Java adasında kişinin bir şeyi sol eliyle vermesi hakaret sayılır. Hayır ya da evet anlamındaki işaret de kültürden kültüre büyük bir değişiklik ve çeşitlilik gösterir. Bir Amerikalı'nın yeni tanıştığı birilerinin yanında bacağını diğerinin üzerine atarak oturması olağandır, ama Türkiye'de bu karşısındakini önemsememe olarak algılanır ve ayıplanır. Her kültür samimiyet bildiren davranışları belirlemiş, kişilerin yaş,

cinsiyet, statü farklarına göre mesafelerini ayarlamıştır. Buna *mekânın kültürel kullanımı (proxemics)* ya da *etkileşim geometrisi* denilmektedir. Resmiyet ve samimiyet bu geometri içinde durulan yerle, aralara konan mesafeyle ya da yakınlık gösterme biçimleriyle belirlenir. Bu yüzden bağlama ve karşımızdaki kişinin niteliğine göre farklı mekânsal mesafeler kullanırız. Buna göre davranırız. İlk tanıştığımız birini genellikle öpmeyiz. İki Batılı erkek ise asla öpüşmez. Ama bu bizim kültürümüzde geçerli bir davranış değildir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Özetle, davranışlarımızla, yapıp yapmadıklarımızla karşımızdakine işaret göndeririz. O kişi, bunları anlıyorsa iletişim kurulmuş demektir.

Beden üzerindeki tasarruflar (giyinme ve saç biçimi, makyaj, takılar vs.) da iletişim kurar, toplumsal etkileşimi yönlendirir. İnsanlara genellikle giydikleri giysiye göre davranılır. Resmî üniformalı biri karşısında temkinli ve mesafeli bir tutum takınırız. Aynı kişi bermuda şortla karşımızda duruyorsa, davranışlarımız da değişir. Çünkü bu giyinme biçiminin ilettiği işaret samimiyete ve rahatlığa karşılık gelir. İnsanlar içine girecekleri toplulukların niteliğine göre farklı giyinirler, kendilerine ona göre çekidüzen verirler. Genellikle resmî bir davette blujin pantolon ve tişörtle gidilmez. Kadınlar da davetin ciddiyetine ve atfedilen öneme göre daha ağır makyaj yaparlar.

Yazı Dili

Konuşma dilinin yazılı işaretlere dökülmüş ve bu yolla standartlaştırılmış haline *yazı dili* denilir. Yazı dili konuşurken kullandığımız fonemlerin tam olarak karşılığını veren bir dil değildir. Yazı dillerindeki işaret sistemine *alfabe* adı verilir. Diller, zaman zaman sesleri temsil eden ve onlara yakın sesler çıkarmamızı sağlayan işaretlerle kurulurken, zaman zaman da kavramları ve isimleri ifade eden işaretlerle ifade edilmişlerdir. Sesleri temsil eden işaretlerden kurulu alfabelere *fonetik alfabeler* denir. Örneğin bizim alfabemiz fonetik bir alfabedir. Bütün fonetik alfabelerin (ki Latin, Arap, Kril, Yunan, Gürcü, Hint, Ermeni, Aramî-Süryanî alfabeleri böyledir) kökeni Fenike alfabesidir (Resim 10.3 Fenike alfabesi) Kimi alfabeler resimlere dayanır. Bunlara *piktografik alfabe* denir. Örneğin eski Mısır'ın alfabesi böyleydi (Resim 10.4 Mısır resim yazısı ya da hiyeroglifi). Kimileri de belirli kavramları temsil eden işaretlerle yazılır. Bunlara da *idyografik alfabe* adı verilir. Geleneksel Çin alfabesi böyle bir alfabedir (Resim 10.5 Çin yazısı).

Fotoğraf 10.2

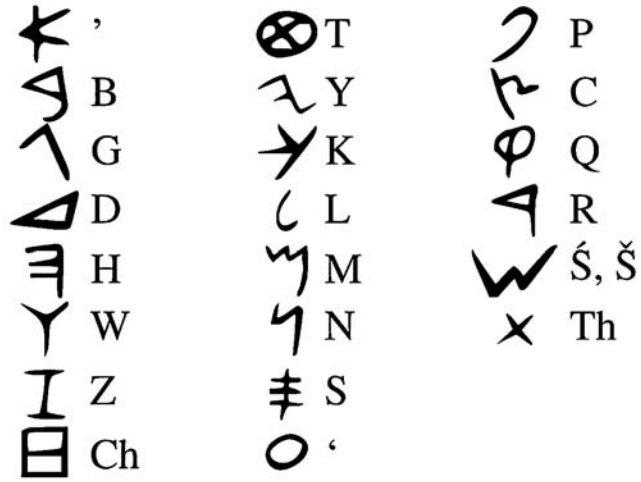

Pantomim Sanatı: Sadece Jest ve Mimikleri Kullanarak Duygu ve Düşüncelerin İfade Edilmesi

Kaynak: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b4/Pantomime-Pablo.jpg>

Resim 10.3

Fenike Alfabesi

Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Phoenician_alphabet.svg**Resim 10.4**Mısır Resim Yazısı
ya da Hiyeroglifi**Kaynak:** http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/9/9d/Papyrus_ani_curs_curs_hiero.jpg

Her dil yazılı değildir. Böyle bir zorunluluk yoktur. Yazı genellikle devletli toplumların ortaya çıkmasından sonra icat edilmiş bir şeydir. Çünkü yazı, yani kayıt altına alma bir egemenlik ve mülkiyet belirtisidir. O nedenle mühürler ilk işaretler sayılır. Çünkü mühür bir şeyin belirli bir kişiye veya gruba aidiyetini gösteren bir işarettir. Ayrıca yazı dillerinin konuşma dilini bire bir yansıtması beklenmez. Pek çok yazı dili, konuşma dilinin fonemlerinin dışında bir yazı sistemi ve üslubu olarak gelişmiştir. Biz bu sisteme ve üsluba *ımlâ* diyoruz. İmlâ, yani yazım kuralları, her zaman konuşma dilinden farklılık gösterir. Bu farklılık, yazı dillerinin, aynı zamanda o kültürün standart dilini temsil etmesinden kaynaklanır. Standart dil, dilin ağızlarını, lehçelerini ve çeşitli konuşma nüanslarını ihmal eden bir ortak dildir. Bu standart dil, aynı zamanda, edebiyat dilinin de temelidir. Bir kültürün edebiyatı, genellikle o kültürün dilinin standart biçimiyle kurulur. Edebiyatın gelişmesi, dilin anlatım biçiminin gelişmesi, zenginleşmesi anlamına gelir. Bir kültürün mensupları kendi edebiyatlarıyla ne kadar sıkı ilişki kurarlarsa, dili de o kadar iyi kullanacaklardır.

Resim 10.5

Çin Yazısı

Kaynak: <http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Hanzi.svg>

Yazı ne zaman ve nasıl icat edilmiştir?

SIRA SİZDE

5

İşaret Dili

İnsanlar konuşma ve işitme yoluyla iletişim kuramadıkları durumlar için işaret dilleri geliştirmişlerdir. Özellikle işitme engellilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, işlevsel bir işaret dili yaratılmıştır. Bu, el hareketlerini esas alan yapay ve özel bir dildir. Temelinde büyük ölçüde bütün işitme engellilerin anlayabileceği ortak ve evrensel işaretler bulunduğu gibi, işitme engellilerin mensup olduğu kültürün özelliklerine uygun işaretler ve anlatım biçimleriyle zenginleşmiş; böylelikle de kültürel işaret dilleri ortaya çıkmıştır. Örneğin bugün Türkçe'nin bir işaret dili bulunmaktadır. Ancak işaret dili, sadece işitme engellilerin iletişim kurmasını sağlayan işlevsel dilden ibaret değildir. Bunun gibi pek çok işaret dili yaratmıştır. Örneğin kısa, duraklı ya da uzun elektriksel iletimlere dayanan *mors alfabesi* bir işaret dilidir ve telgraf ve deniz haberleşmesinin temeli olmuştur. Bu alfabeye dayanan iletişim, birbirini gören ama aralarında mesafe olan gemilerin ışıldakla haberleşmesinde de kullanılır. Giresun yaylalarında derin vadilerle bölünmüş ormanlık çetin bir coğrafyada geliştirilmiş bir başka işaret dili vardır: Isık dili. Isığın kısa, uzun ve nağmeli çıkarılmasına dayanan özel bir dil yaratılmıştır ve bu dili sadece o yörenin insanları anlar; bu çetin coğrafyada ısıklık dili, iletişim içinde önemli bir rol oynar.

DİL VE KÜLTÜR

Bir toplumun zihniyet tarzı ve dünya görüşü ile dili birbiriyle yakın ilişki içindedir. O nedenle bir dili anlamadan o kültürü, o kültürü anlamadan da dili anlamak mümkün değildir. Ancak bu iki olgu arasında ne denli yakın ve sıkı bir etkileşim olsa da, kültür ile dili tam anlamıyla bütünleşmiş de sayamayız. Dil de kültür de, birbirleri dışında başkaca unsurların etkisi altındadır. Bu yüzden dilleri birbirine benzeyen hatta aynı olan, ama kültürleri çok farklı olabilen toplumlar görebiliriz. Bunun aksi de doğrudur. Yani dilleri farklı olsa da neredeyse aynı yaşam ve geçim biçimini paylaşan yine pek çok toplum vardır. Örneğin göçebe-çoban Don Kazaklarıyla Kıpçaklar ya da Altınordu Tatarları neredeyse aynı coğrafyada aynı hayatı yaşıyor ve aynı geçim biçimini sürdürüyordu, ama biri Rusça konuşurken diğeri bir Türk dili konuşmaktaydı. Bunun gibi Sırlarla Hırvatlar hemen hemen aynı dili konuşurlar; fakat Sırlar Hristiyan Ortodoks bir dünya görüşünün penceresinden dünyaya bakarken, Hırvat yaşam tarzı Katolik bir dünya görüşü üzerine oturmuştur. Bu yüzden Sırlar, Rusya ve Yunanistan gibi Ortodoks dünyanın önemli kültür merkezleriyle ilişki içindeyken, Hırvatları Avusturya ve İtalya gibi Katolik dünyanın kültür merkezleriyle ilişki içinde görmekteyiz.

Kültürün Dile Etkisi

Kültürel etkenlerin bir dilin söz varlığını çok güçlü biçimde etkilediği görülür. Her kültür, içinde bulunduğu temel çevresel ve toplumsal özelliklerinin belirlediği zengin bir söz varlığına sahiptir. Eskimo dünyasında kar ve buzun önemine bağlı olarak karın ve buzun çeşitli hallerini anlatan çok sayıda sözcüğe rastlamak tesadüf değildir. Bunun gibi eski Türklerde de atın yürüyüş biçimlerine ilişkin onlarca farklı sözcük buluruz. Bunun gibi Türkçe’de konut terminolojisi büyük ölçüde Farsça, Rumca ve Ermenice sözcüklerin ödünç alınmasıyla oluşmuşken, çadır hayatına ve elemanlarına ilişkin çok sayıda Türkçe sözcük bulmak mümkündür. Hatta çadır terminolojisinin bazı unsurları da yerleşik hayatın bazı unsurlarına benzetme yoluyla aktarılmıştır: Kapı, ev ve oda sözcükleri gibi...

Her dilin soyutlama ve kavram yaratma özelliği vardır. Ancak bir dil dünya ölçeğinde diğer dillerle ne denli sıkı temasa geçmiş ve ne denli yayılmışsa, kavram yaratma gücü artmış ve söz varlığı da o ölçüde zenginleşmektedir. Bu yüzden örneğin İngilizce’de bugün 500 bine yakın sözcüğün var olduğu bilinmektedir. Bu o dilin özsel niteliğinden değil, etkileşime girdiği kültürlerin ve coğrafyaların çoğulduğundan kaynaklanan bir durumdur. Ayrıca Endüstri Devrimi’ni yapmış bir toplumun dili olması yüzünden, teknolojik buluş ve yeniliklerin adları ve bunlarla ilgili kavramlar da ister istemez bu dilin içinde yaratılmaktadır.

Söz varlığı pek çok durumda kültürel, ekolojik ve coğrafi koşullardan etkilenir. Örneğin renk sözcükleri böyledir. Bazı dillerde koyu ve açık, soğuk ve sıcak gibi sadece iki niteleme varken, bazılarında renk sayısı on dördü, on beşi bulunmaktadır. Bazı dillerde ise renk adlarının yeni kültürlerle girilen etkileşim sonucu değiştiği ve eskilerinin unutulduğu görülür. Her kültür çevresinde hâkim olan coğrafyanın özelliklerine uyarak söz varlığını geliştirir. Örneğin Türkçe’de *yeşil* sözcüğü eski halini korurken, *mavi* sözcüğü *gök* sözcüğünün yerini almıştır. Bu, yeşilin Türk kültürü için hâkim renklerden biri olduğunu gösterir. *Kabverengi* dediğimiz rengin eski adını bugün kimse bilmez; bu ad kahvenin bu kültüre girdiği zamandan sonra yaygınlaşmıştır. Tıpkı *turuncu* adı gibi... Türkçe’yi konuşanlar turuncgillerle tanışmadan önce böyle bir renk adı da yoktu. İnuit’lerin *turuncu* renkle ilintisi yok

denecek kadar azdır, bu yüzden bu dilde *turuncu* rengi karşılayacak bir sözcük yoktur. Dolayısıyla bu dil bu rengi karşılayacak terimi başka bir dilden, büyük olasılıkla temas ettiği ilk dilden, alacaktır.

Dilin Kültüre Etkisi

Dilin kültürü etkilediği durumlar da vardır. Her dil dünya kavrayışımızın ve dünya görüşümüzün temelini oluşturur. Dünyayı dilimizin olanakları kadar kavrar ve yorumlarız. Bu yüzden bütün diller, kendi olanaklarının yetmediği hallerde başka dillerden girecek yeni kavramlara açıktır. Akrabalık terimleri dünya kavrayışımızda dilin ne denli etkili olduğuna ilişkin çarpıcı örnekler sunar. Bizim dilimizde anne ve baba tarafının aynı cinsiyetten akrabaları farklı terimlerle anılır. Hala-teyze, dayı-amca gibi. Bu durum kültür içinde bu kategorilerin rollerinin ve statülerinin farklı olduğuna işaret eder. Bunun gibi bizde anne ile teyze ayrı ayrı ifade edilir ama bazı yerli dillerinde bu ayırım yoktur. Anne-teyze ayırımının bulunduğu dillerde teyze ile anneden farklı davranışlar beklenir, rolleri ve statüleri farklıdır. Ama bu ayırımın bulunmadığı, örneğin Kuzey Amerika'nın Iroquis Kızılderililerinde, anne ile teyze arasında rol ve statü farkı bulunmadığı gibi her ikisinden de çocuğa karşı aynı davranışlar beklenir.

Dilin kültür ya da daha geniş bir çerçevede dünya görüşü üzerindeki etkisi, dilbilimciler Edward Sapir ve Benjamin Lee Whorf'un adıyla anılan kuramın temeli olmuştur. Sapir-Whorf kuramına göre dilin yapısı, düşüncenin yapısını da belirlemektedir. İnsanlar dil kategorileri ile düşünür ve dünyayı algırlar. Dolayısıyla farklı dilleri konuşanların farklı düşünce dünyaları olacaktır. Kuram, Kuzey Amerika Kızılderili dillerinin sözcükleri ile İngilizce'deki karşılıkları arasındaki farklılıklara dayanmaktadır. Bir dilin dünyaya bakışını belirleyen sözcük ve kavramların başka dillerde karşılığı olmayabilir. Sapir-Whorf kuramı karşılaştırmalı renk ve rakam araştırmalarının çoğalmasına yol açmış ve kültürel çoğulculuk konusundaki görüşü beslemiştir. Ancak bu tartışmalar dillerin birbirine çevrilebilirliği konusundaki şüpheli görüşlerin de güçlenmesine yol açmıştır.

Özet

Konuşma dilinin kültür içindeki yeri ve rolü nedir?

Konuşma dili insan iletişiminin en önde gelen ve en önemli aracıdır. Konuşma dili tamamen kültürel bir üretilerdir. Keyfî ve görecelidir. Diller toplumların yaşadığı coğrafyanın ve ekolojik koşulların belirlediği bir bağlamda söz varlığına sahiptir ve bu bağlamda şekillenen bir dünya kavrayışının oluşmasına yardım eder. Her dil, seslerden ve gramer yapısından oluşan bir sistemdir. Gramerin biçimden ve anlam oluşturan dizilerden oluşan ikili bir yapısı vardır.

Coğrafi ve ekolojik çeşitliliğe, toplumların yaşadıkları tarihsel süreçlere bağlı olarak diller nasıl çeşitlenir ve bugün dünyada var olan dil aileleri hangileridir?

Diller coğrafi ve ekolojik farklılığa, toplumların yaşadıkları tarihsel süreçlere bağlı olarak çeşitlenmişlerdir. Bu çerçevede belirli bir kök dilden çok sayıda dil türemiştir. Ayrıca diller içinde de çeşitli lehçe ve ağızlar, toplumsal konumlara uygun tavırlar ortaya çıkmıştır. Diller birbirleriyle ilişkiye geçerek *kültürleşmeye* uğramışlar ve kimileri kendi doğal gelişim içinde, kimileri de bu kültürel temaslar yoluyla değişmişlerdir. Kimi zaman da bazı diller yeniden yaratılmıştır. Bugün sayıları 26'yı bulan büyük dil aileleri içinde yer alan 3 bin civarında dil vardır.

İnsan tarafından yaratılan dil dışında başka iletişim ortamları ve süreçleri var mıdır?

İnsanlar konuşma dili dışında da çeşitli iletişim araçları yaratmışlardır. İletişim, bir bilginin bir kaynaktan diğerine sağlıklı biçimde ulaşmasını sağlayan kültürel ortamdır. İşaretlerle simgeler, beden ve yüz hareketleri, mekânın düzenlenme biçimi, giyinme ve saç biçimi, makyaj, hatta takılar bu iletişimsel ortamı yaratan araçlar arasında yer alır. Bazı konuşma dilleri *alfabe* adını verdiğimiz işaretler yoluyla yazıya aktarılmış ve yazı dilleri ortaya çıkmıştır. Yazı dili doğrudan eşzamanlı teması gerektirmeyen dolaylı iletişim ortamlarıdır ve bugün pek çok toplumda önemli *kültürleme* araçlarının başında gelmektedir.

Dille kültür arasında nasıl bir etkileşim ve bağ vardır?

Kültürle dil arasında yakın bir ilişki vardır. Kimi durumlarda diller kültürü etkilemekte, kimi durumlarda ise dil kültürden etkilenmektedir. Her dil, aynı zamanda bir zihniyet dünyası ve dünyayı algılama biçimi kurmaktadır. İnsanlar dünyayı ve toplumsal çevreyi dilleri aracılığıyla kavramak durumundadır. Bu ilişkiye dikkat çeken en önemli katkı Sapir-Whorf kuramı tarafından yapılmıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi sadece insana özgü bir özelliktir?

- a. Toplumsallık
- b. İletişim kurmak
- c. Vücut davranışları yoluyla iletişim kurmak
- d. Çeşitli sesler çıkararak iletişim kurmak
- e. Konuşma dili

2. İnsan, dil öğrenme yeteneğini nasıl kazanır?

- a. İnsanlar bu yeteneğe doğuştan sahiptir.
- b. Bu yetenek çocukluk döneminde kazanılır.
- c. Bu yetenek gıtlığın gelişmesine bağlı olarak 1 ve 2 yaşlar arasında kazanılır.
- d. Bu yetenek yaşam boyunca yavaş yavaş kazanılır.
- e. Bu yetenek kültürel olarak kazanılır.

3. Aşağıdakilerden hangisi bir dilin gelişme sürecini belirleyen faktörlerden biri **değildir**?

- a. O dilin ait olduğu toplumun tarihi
- b. O dilin ait olduğu toplumun kültürü
- c. O dilin ait olduğu toplumun ırkı
- d. O dilin ait olduğu toplumun geçim biçimi
- e. O dilin ait olduğu toplumun bulunduğu coğrafya

4. Konuşma dilinin ne zaman ortaya çıktığı kabul edilmektedir?

- a. Yazının ortaya çıkmasından hemen önce
- b. Alt Paleolitik dönem
- c. Orta Paleolitik dönem
- d. Üst Paleolitik dönem
- e. Neolitik dönem

5. Fransa ve İspanya'da yaşayan Baskların dili hangi dil grubuyla benzerlik göstermektedir?

- a. Roman dilleri
- b. Kafkas dilleri
- c. Ural dilleri
- d. Altay dilleri
- e. Hint-Avrupa dilleri

6. Aşağıdakilerden hangisi benzer iki dilin, iki ayrı dil olarak kabul edilmesinin ölçütlerinden biri **değildir**?

- a. Söz konusu iki dilin gramer yapılarının farklı olması
- b. Söz konusu iki dili konuşanların birbirini anlama oranlarının %70'ten daha az olması
- c. Söz konusu iki dilde sözcükler benzese de anlamlarının farklı olması
- d. Söz konusu iki dilin ayrı birer edebi dil olarak gelişmesi
- e. Söz konusu iki dilin ayrı ülkelerde konuşulması

7. Farklı toplumların birarada yaşadığı ve farklı dillerin konuşulduğu bölgelerde herkesin anlaşabileceği ortak bir dilden yararlanmasına ne ad verilir?

- a. Ana dil
- b. Resmi dil
- c. Lingua franca
- d. Kreol dil
- e. Pidgin dil

8. Anlamı kültüre bağlı, görelî ve keyfî olarak belirlenmiş, öğrenilebilen ve iletişime kurmaya yarayan işaretlere ne ad verilir?

- a. Simge
- b. İşaret
- c. Konuşma
- d. Dil
- e. Gramer

9. Çin alfabesi nasıl bir alfabadir?

- a. Resimlere dayanan
- b. Seslere dayanan
- c. Fonetik
- d. İdyografik
- e. Piktografik

10. Farklı dilleri konuşanların farklı düşünce dünyaları olduğunu öne süren kuram aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Kültür-kişilik
- b. Sapir-Whorf
- c. Yapısalcılık
- d. Postmodernizm
- e. Biçimsel dil kuramı

Yaşamın İçinden

30.01.2003

Türkçe Mürkçe şikâyetçi Türkçe... (H. Pulur)

Tiyatro oyuncusu Yaman Tüzcet "Ekrandaki Mürkçe-miz" diye kitap yazmış; "mürkçemiz" Türkçe'nin ne hale geldiğini vurgulamak için...

Yani "Türkçe" oldu "Mürkçe" demek istemiş...

Yaman Tüzcet'in esin kaynağı, televizyonlar, radyolar ve tabii gazeteler...

Bir basketbol maçını anlatan spiker:

"Şimdi İtalyan İstiklal Marşı çalıyor."

Öyle ya "Japon TRT'si olur da İtalyan İstiklal Marşı niye olmasın? Japon TRT'si niçin olmaz? Çünkü "TRT" (Türkiye Radyo Televizyon) deyiminin kısaltılmışıdır da ondan...

"Ceffelkalem" yerine "cetvel kalem" diyenler "mahkemenin mehabeti"ni, "mahkemenin muhabbetine" karıştırıp "geyik muhabbeti" yapanlar, "cansiparane" ile "cansiperane"yi hala ayırmayanlar...

Yaman Tüzcet, kitabının ikinci baskısına bunları da kor (Bilge Karınca Yayınları). Zaten o kadar güzel şeyler yakalamış ki!

Sunucu anlatıyor:

"Benim bir arkadaşım, bir oyun yazmıştı, getirdi okuduk, korkunçtu!"

Karşısındaki haklı olarak soruyor:

"Çok mu kötüydü?"

"Hayır, çok güzeldi!"

Neler dökülmüyor ki ekrandan:

"Falan oyuncuyu, filmlerinde filan kişi konuşuyordu, sonra kendisi konuştu, kanıksadık..." "Alistıkla "kanıksadık"ı karıştırıyor.

Bir şarkıcıya, hayranlarına, bir mesajı olup olmadığı soruluyor:

"Bütün hayranlarıma serzenişlerimi sunarım!"

Hanım kızımız toplumu eleştiriyor:

"Başka milletler uzaya gidiyor, biz hala yerimizde sayıklıyoruz!"

Güzel bir örnek daha:

"Dün gece, çok kötü bir kabus gördüm!"

Sanki "kabus"un iyisi varmış gibi...

"Acı bir ölüm" diye başlayan ilanların yayımlandığı bir ülkede bunlara şaşmamak gerek; söyler misiniz hangi ölüm acı değildir ki!

Yaman Tüzcet bazı türkülleri de kitabına almış:

"Can bedenden çıkacak / Bumbuz olacak tenin / İmanın kayığına / Uzanacak bedeninin"

Ya gelin ağzından, kaynanaya beddua:

"Kaynanayı ne yapmalı / Kaynar kazana atmalı / Yandım yandım dedikçe / Altına odun atmalı"

Şaka mı, ironi mi, vahşet mi?

Türkçe'ye sahip çıkanlar çoğalıyor, herkes elinden geldiği kadar, bu gidişe dur demeye çalışıyor, örneğin Aydın Sami Güneyçal'ın derlediği "Türkçenin Şikayeti Var" kitabını (Aydın Kitabevi) meraklılara, ilgilenenlere öneririz, hem örneklerle, hem açıklamalarla, "yaygın dil yanlışları"nı belirtiyor.

Hiç merak etmeyin, bir - iki tane de olsa, içinde biz de varız.

Okuma Parçası

Bakû'nun dili Türkçeydi. Ama petrol anlamına *neft'e nööt* diyen ve kadın berberlerinin vitrinine *avrat başı gırhan iv* [kadın saçı kesen ev] diye yazan Azerîler, o devirde hayalet peşinden koşan ben İstanbul'lu şairi pek sarmadı. Çok Osmanlıydım. Nâzım, kültür anlayışı bakımından *pan-Türk* olabiliyor. *Balam* lı şiirler yazabiliyor. Her insan topluluğunu, her Türk topluluğunu kendi özellikleri içinde sevimli bulabiliyordu. Ne var ki, bizim Batı Türkçesine ve usullerine ben çokça bağlıyım. Onlara aykırı deyimler ve davranışlar bende de bir haksız istihza depreştiriyordu.

Karşılığını da aldım istihzanın hemen o gece...

Ahmet Cevat'ın direktifi gereğince -içinde ne yazıldığını bilmediğim kâğıdı göstererek- Evvelminci *Savyet İvi*'ne (Birinci Sovyet Evi) inmiştim... Küçük çantamı, hemen boş koğuştaki, gelişi güzel bir demir karyolanın altına sürdüm. Sokağa fırladım. İlânlarını gördüğüm Türkçe bir tiyatroya bilet aldım ve gittim.

Müzikli operetimsi bir oyundu bu... Şimdiki sınıflandır-maya göre epik. Koroları filan var. Dekor, rejisi bakımından pek güzel tertiplenmiş, ama oyunun adını unut-tum. İşte, biz Osmanlıların azınlıklara ortaoyunlarında, Karagöz perdelerinde yaptığımız muzipliklerin öcü bu-rada alınıyordu: İstanbul’lu taklidi yapılıyordu...

Sahneye, şilik fesli, püskülü yanda bir İstanbul züppesi yerden telâşlı, kandilli temennalar çakarak müzikle gi-riyor. Toplulukta bir alkış. sanki Meşhedi Cafer görün-müş Saraçhanebaşı şanosunda...

Ve konuşma... Azerbaycanlıyı temsil eden yerli kılıktan aktör, ona:

- Efendi, hava nicedir? diye soruyor.

İstanbul’lu pencereden bakıyor:

-Yağmır yağıyor.

Yani, sanki “yağmur yağıyor” demiş oluyor. Oysa Aze-rîler bu yerde “yağış yağıdır” derler. seyirciler basıyor kahkahaları... Azerbaycanlı İstanbul’luya sormakta de-vam ediyor:

- Efendi! Yağır mı, yağmır mı?

Kahkahalar...

- Efendi! Hem yağmır dersen, hem yağır dersen. Hangi-sidir? Yağmır mı, yağır mı?

- Yağmır yağıyor.

Ha bre kahkahalar. bu anlaşmazlık kahkahalar arasında sürüp gidiyor (...)

Kaynak: Vâlâ Nureddin (Vâ-nû). (1980). **Bu Dünya-dan Nâzım Geçti** (4. baskı). İstanbul: Cem Yayınevi, ss. 241-242.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız doğru değilse “Giriş” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız doğru değilse “Konuşma Dili” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. c	Yanıtınız doğru değilse “Konuşma Dili” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. d	Yanıtınız doğru değilse “Dillerin Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. b	Yanıtınız doğru değilse “Dillerin Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. e	Yanıtınız doğru değilse “Dillerin Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. c	Yanıtınız doğru değilse “Dillerin Çeşitliliği” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. a	Yanıtınız doğru değilse “İletişim Süreçleri ve İletişim Ortamları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. d	Yanıtınız doğru değilse “İletişim Süreçleri ve İletişim Ortamları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. b	Yanıtınız doğru değilse “Dil ve Kültür” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Öğreniriz. Çünkü o dilin ait olduğu kültürün kavrama ve algılama biçimini öğrenmeden dili de öğrenmiş sayılmayız. Dilin kuralları, bir kanun metni gibidir. Nasıl bir kanun metnini okuyarak o metnin ait olduğu toplumsal olguyu anlamamız ve tanımamız mümkün değil-se ve o toplumsal olguyu anlamak ve tanımak için ka-nunun o olguya nasıl uygulandığına, özel durumlarda nasıl yorumlandığına bakmamız gerekiyorsa, dili de tam anlamıyla öğrenebilmemiz için o dilin içinde doğduğu, etkilediği ve etkilendiği kültürel dünyaya bir biçimde dâhil olmamız gerekir. Bir dili öğrenirken, her dilin be-lirli bir kültürel ortam içinde ve tarihsel olarak yapılan-dığını unutmamamız şarttır.

Sıra Sizde 2

Tartışınız. Hint-Avrupa dillerinin anayurduna ilişkin et-kili bir başka kuram Rus dilbilimcisi Maar’ın kuramıdır. Bu yaklaşıma göre Hint-Avrupa dillerinin köken bölge-si Orta Asya ve Avrasya düzlükleridir. Kuram uyarınca bu diller bu köken bölgesinden güneye Hindistan’a, güneybatıya İran’a ve batıya Rusya ve Avrupa’ya yayıl-

mişlardı. Ancak şu anda kabul gören kuram, Renfrew'un Anadolu tezidir. Renfrew'un tezi dilsel bulguların yanı sıra arkeolojik ve ekolojik bulgulara da dayandığından daha güçlü bir yaklaşım olarak görülmektedir.

Sıra Sizde 3

Latince Avrupa'da kutsal kitabın, dolayısıyla dinin diliydi. Bu yüzden Ortaçağlardan başlayarak yazı dili Latince temelinde gelişti. Dinin dışında dilin gelişmiş biçimde kullanım alanı felsefeydi. Felsefe Ortaçağlarda dinle bağlantılı bir düşünme alanı olarak geliştiğinden Latince neredeyse 17. yüzyıla kadar temel felsefe dili olarak kaldı. Felsefe dili aynı zamanda bilim dillerinin de temeliydi. Bu nedenle pek çok bilimin, özellikle doğa bilimlerinin ve tıbbın terminolojisi Latince terimlerden oluştu.

Sıra Sizde 4

Bunlar birer ayrı dildir. Çünkü morfolojik olarak birbirlerine benzeseler de, tarihsel, kültürel ve siyasal nedenlerle ayrı semantik yapıları sahiptirler. Birbirine yakın bazı dillerde, örneğin Kazakça ve Kırgızca'da, birbirini anlama oranı hayli yüksekse de diller arasındaki coğrafi mesafe arttıkça karşılıklı anlaşma oranı da düşmektedir. Örneğin Türkiye'den giden birinin Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Yakutistan veya Altaylar'da yaşayan Türk dilli bir yerliyle tercümanlı anlaşması mümkün değildir. Ayrıca her Türk dili, siyasal ve tarihsel koşulların da etkisiyle, ayrı birer edebî dil olarak gelişmiştir, her dilin ayrı ve zengin bir edebiyatı vardır. Ancak Balkanlar'da, Kafkasların bazı bölgelerinde (örneğin Ahıska'da), Irak ve Suriye'de konuşulan Türkçeler Anadolu'da konuşulan Türkçeyle çok benzer ve aynı dil gövdesinden sayılır. Bu yüzden burada dilsel bir farklılaşmadan değil, ancak lehçe ve ağız düzeyinde farklılaşmalardan söz edebiliriz.

Sıra Sizde 5

Yazı Tunç Çağı'nın başında, hemen hemen İÖ. 3000'lerde icat edilmiştir. Yazının icat edilmesini teşvik eden en önemli etken servetin ve yeni devletli toplumsal örgütlenmenin temeli olacak artık-ürünün kayıt altına alınma ihtiyacıdır. Bunu yazının ilk kullanıldığı Sumer dünyasındaki metinlerin çok büyük bir bölümünün bu tür kayıtlardan oluşmasından anlıyoruz. İlk başta bu dili, sadece yazıcılar anlıyor ve kullanabiliyordu. Dolayısıyla yazıcılar ürünlerin bilgisine sahip olma tekeline bağlı olarak önemli bir iktidar paydaşı haline geldiler. Bu yüzden bu gruba biz ilk yüksek bürokratlar adını verebiliriz.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Aydın, S. (1993). **Modernleşme ve Milliyetçilik**. Ankara: Gündoğan.
- Bates, D.G. (1996). **Cultural Anthropology**. Needham Heights, Mass.: Allyn & Bacon.
- Blount, B.G. (1974). **Language, Culture and Society: A Book of Readings**. Cambridge, Mass.: Winthrop.
- Dilâçar, A. (1968). **Dil, Diller ve Dilecilik**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dolukhanov, P. (1998). **Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı** (Çev. S.Aydın), Ankara: İmge.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003). **Antropoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Heller, E. (2000). **Arabeskler ve Tılsımlar: Batı Kültüründe Doğu'nun Tarihi ve Öyküleri**. (Çev. D. Kırımsoy Kucur). Ankara: İmge.
- Hickerson, N.P. (1980). **Linguistic Anthropology**. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kaya, K. (2005). **Hindistan'da Diller**. Ankara: İmge.
- Mallory, J.P. (2002). **Hint-Avrupalıların İzinde: Dil, Arkeoloji ve Mit** (Çev. M.Günay). Ankara: Dost.
- Vâlâ Nureddin. (1980). **Bu Dünyadan Nâzım Geçti**. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Whorf, B.L. (1940). "Science and Linguistics", **Technology Review**, 42, 229-248.

Sözlük

A

Adli Antropoloji: Cinayete, kazaya ya da katliama kurban gidenlerin ya da doğal felâketler sonucu hayatlarını kaybedenlerin iskelet kalıntıları üzerinden kimliklerinin ve ölüm biçimlerinin belirlenmesini, elde edilen kanıtların mahkemelerde kullanılmasını sağlayan bir alan.

Afrika'da Oluş: Modern insanın Afrika'da evrimleşerek yer yüzüne yayıldığını tanımlayan hipotez. Afrika'dan çıkış olarak da adlandırılır.

Agro-Pastoralizm: Tarımcılıkla hayvancılığın birarada yürütülmesi. Kışları daimi köy yerleşmelerinde yaşanır ve yazları hayvan sürüleriyle birlikte yaylaya çıkılır.

Aksan: Bir dildeki standart bir sesi, özgün veya tanınmış halden farklı çıkarma eğilimi.

Alan Araştırması: Bir insan topluluğu arasında yapılan yoğun ve uzun süreli -en az dört mevsim sürmesi beklenen- antropolojik araştırma.

Alet Çantası: Bir topluluğun hayatı sürdürmek için kullandığı bütün araç ve gereçlerden oluşan ve onların teknolojik durumlarını, doğanın önlerine çıkardığı sorunları karşılamadaki yeterliliklerini gösteren, insan mamulü ürünlerin toplamı.

Antropoid: Prosimianlar dışındaki primatları kapsayan alt takım. Yeni Dünya maymunları ve Eski Dünya maymunları bu alt takımın üyeleridir.

Antropolojik Arkeoloji: Arkeolojiyi ölü kültürlerin araştırması olarak gören ve buna bağlı olarak bütüncül antropoloji kuramıyla çalışan bir arkeoloji yaklaşımı.

Antropometri: İnsan bedeninin ve iskeletinin boyut, biçim ve bileşim yönünden ölçülmesi.

Artı-Ürün: Temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra arta kalan üretim fazlası.

Aşiret: Aynı dili konuşan, aynı kültürü paylaşan, göçebe iseler transhüman döngüsü sırasında ortak alanları veya üzerinde anlaşılmış yaylak ve kışlakları kullanan, yerleşik iseler ortak bir yerleşme sahası üzerinde yaşayan, ortak tarihi ve toplumsal hatırayı paylaşan, birkaç kabilenin ya da soyun oluşturduğu siyasal birlik.

Avrosantrizm: Avrupa tarihini, düşüncesini ve toplumsal gerçekliğini insanlığın ve dünyanın merkeze alarak, doğru olanın Avrupa'nın ürettiği değerlerden, kurallardan ve normlardan çıkarılması gerektiği varsayımıyla dünyanın geri kalanını değerlendiren bakış açısı.

Ayin: Toplu ya da tekil olarak gerçekleştirilen ve tekrarlanan tören.

B

Bahçecilik (Horticulture): Çapa tarımı. Dönüşümlü tarım (shifting cultivation) ve tarla orman dönüşümü (field-forrest rotation) olarak da adlandırılmaktadır.

Beyin Hacmi: Beynin kafatasında kapladığı toplam hacim. Beyin kapasitesi.

Biyoarkeoloji (İnsan Biyoarkeolojisi): Eski insan toplumlarının iskelet kalıntılarına bakarak onların yaşadıkları sağlık sorunlarını, demografik özelliklerini, belirlenebildiği ölçüde ölüm nedenlerini, ömür beklentilerini, büyüme ve gelişme durumlarını, geçim etkinliklerine ve yaşam koşullarına bağlı fiziksel değişmelerini araştıran bilim dalı.

Biyolojik Taşıma Kapasitesi: Belirli bir yaşam alanında (ekolojik eşikte), o çevrenin ekolojik koşullarının sunduğu olanaklarla, herhangi bir güçlük çekmeden yaşayabilecek en yüksek miktardaki canlı sayısı.

Braşıyasyon: Eski dünya maymunları ile kuyruksuz büyük maymunların bazılarında gözlenen, kollar aracılığıyla ağaç dallarında salınarak uygulanan hareket sistemi.

Bütüncü Kültür Kuramı: Bir topluluğu tüm biyolojik, toplumsal ve kültürel yönleriyle bir bütün olarak anlamaya ve bütün kültürleri içine alacak evrensel bir kültür bilgisine ulaşmaya çalışan kuramsal yönelim.

Büyük Ölçekli Toplamlar: Karmaşık iktisadî toplumsal ve kültürel ilişkilerin hâkim olduğu, nüfusu görece kalabalık olan, geniş bir alana yayılan, yatay ve dikey toplumsal hareketliliği olan, yerleşim örüntüsü bakımından belirli bir iktisadî ve toplumsal kademelenmeye sahip, bu kademelenme çerçevesinde başka toplumlarla da ilişki kuran toplumlar.

C-Ç

Cins: Benzer uyarlanmalara sahip, benzer türlerden oluşan taksonomik bir birim.

Çokkültürcülük: Bir ülkede kültürel çeşitliliğin iyi ve arzu edilir olduğu fikri ve bu çeşitliliğin kültürel ve siyasal temsile yansması.

Çok Merkezli Evrim: Modern insanın kökeninin 2 milyon yıl öncesinde olduğunu, Homo erectusların bölgesel olarak evrimleşerek bu bölgelerde yaşayan modern insanlara dönüştüklerini savunan hipotez.

D

Değişme Örüntüsü: Değişmenin belirli bir denge içinde ve değişen öğelerin karşılıklı ilişkisi bozulmadan yürümesi durumu.

Dik Yürüme: İki ayak üzerinde dik duruş pozisyonu ve buna dayalı hareket sistemi

DNA (Deoksiribo Nükleik Asit): Genetik kodu taşıyan moleküller.

Doğal Seçilim: Yaşadıkları çevreye en iyi uyarlanan canlıların hayatta kalması, uyarlanamayanların ise ölmesi ya da elenmesi biçiminde işleyen süreç.

Doğa Tarihi Yöntemi: Doğadan elde edilen gözlemlerden yola çıkarak doğa ve onun tarihi hakkında genellemele-re-yasalara varma yöntemi.

Drahoma: Başlık parasının tersi olan bu uygulamada kadının ailesinin erkek tarafına bir tür düğün hediyesi olarak para veya mülk vermesi.

E

Endogami (İçevlilik): Kişinin kendi grubu içinden evlenmesi.

Ekolojik Eşik: Canlıların yaşadıkları ortam ve onların bu ortama yaptıkları uyarlanmaların bütünü.

Egzogami (Dışevlilik): Kişinin kendi grubu dışından evlenmesi.

Emik Yaklaşım: Topluluğun öznel değerleriyle fiziksel ve toplumsal dünyayı, onların doğaüstü ile girdiği ilişkiyi anlama ve anlamlandırma becerisi.

Endüstriyel ve Kentsel Arkeoloji: Sanayi toplumlarına özgü olan ancak şimdi kullanılmayan işliklerin, fabrikaların, çalışma alanlarının, işçi konutlarının vs. incelenmesi yoluyla sanayi toplumunun değişimini ve bu toplumsal tarzın başlangıç durumunu araştıran arkeoloji alanı.

Enest Tabusu: Yakın akraba olarak tanımlanan kişilerle cinsel ilişkinin ve evliliğin yasak olması.

Eosen: Senozoyik çağın ikinci evresi. Günümüzden 53 ilâ 37 milyon yıl öncesi.

Epipaleolitik Dönem: Neolitik dönemi hazırlayan ve günümüzden 12 ilâ 10 bin yıl öncesinde Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan kültürel gelişmeleri yansıtan dönem.

Erilmerkezcilik: Toplumun ve toplumsal zihniyetin örgütlenmesinde erkeği ve onun toplumsal rollerini merkeze alarak davranma ve tutum geliştirme eğilimi.

Eski Dünya Maymunları (Katarini): Primatlar takımı içerisinde sınıflandırılan bir üst aile. Asya ve Afrika kıtasında yaşayan maymunlar, kuyruksuz büyük maymunlar ve insanı içerir.

Etik Yaklaşım: Genel antropoloji bilgisinin bize öğrettikleri ve farklı deneyimlerin birikimi olan bir genel kültür bilgisiyle bir topluluğun değerlerine ve yaşam tarzına eğilme pratiği.

Etnikmerkezcilik: Kişinin ve toplumun kendi toplumunu ve onun değerlerinin merkeze alarak ve yücelterek dünyayı ve başka insan ve toplumları anlamlandırması, onlara buna göre değer biçmesi.

Etnoarkeoloji: Eski toplumların yaşam ve geçim biçimlerini anlamak, kullandıkları simgeleri ve aletlerin işlevlerini çözümlemek için, o toplumlara benzediği düşünülen ve hâlâ geleneksel yaşam sürdüren toplulukların bugünkü yaşamlarını izleyen yeni bir arkeoloji alanı.

Etnografya: Alanda gözleme dayalı olarak bir topluluğun bütün kültürel yönlerinin kaydedilmesi.

Etnoloji Geleneği: Eski toplumların olduğu kadar çağdaş toplumların da gündelik hayatını ve kültürünü karşılaştırmalı olarak incelemeye yönelik Kıta Avrupası yaklaşımı.

Evrım: Zaman içerisinde bir türün genetik yapısında meydana gelen değişim.

F

Fiziksel Antropoloji: Yaşayan insan topluluklarının biyolojik çeşitliliğini, büyüme ve gelişme sorunlarını inceleyen antropoloji dalı.

Fiziksel Çevre: İnsanı ve diğer canlıları kuşatan iklimsel, meteorolojik, atmosferik ve yersel çevre koşullarının tümü.

Fonem: Anlamlı en küçük ses birimi.

Fonetik Alfabe: Sesleri temsil eden işaretlerden kurulu alfabe.

G

Genetik Sürüklenme: Bir popülasyonun rasgele üremeden ya da üreme başarısındaki farklılıklardan kaynaklanan gen frekanslarındaki rasgele değişim.

Gen Akışı: Bir popülasyondan diğerine gen akışı.

Gen Havuzu: Bir neslin üyeleri tarafından, bir sonraki nesle aktarılabilecek genlerin toplamı.

Genotip: Bir organizmanın sahip olduğu genetik özellikler.

Geosantrizm: Dünyayı güneş sisteminin ve evrenin merkezi olarak gören bakış açısı.

Gramer: Sözcüklerin farklı biçimlerde örgütlenerek anlamlı bir bütün kurmasını sağlayan sistem.

H

Heterodoksi: Dinin ortodoks yorumun dışına çıkarak kişisel deneyimlere yer veren ve bazı ahlâkî ve mistik arayışlara girişen uygulamalar.

Hilobatlar (Hylobatidae): Asya'nın güneydoğusunda, özellikle Malezya'daki ormanlık alanlarda yaşayan jibonlar ve siamanglardan oluşan, Primatlar takımı içerisinde Hominoidea üst ailesinin altında sınıflandırılan bir ailedir.

Hominidae: Taksonomik olarak insan ailesi. Yaşayan ve nesli tükenmiş insan ve insansıları içerir. Hominin de denir.

Hominoidea: Primatlar takımı içerisinde bir üst aile. Orangutan, goril, şempanze gibi kuyruksuz büyük maymunlar, hylobatlar ve insan bu ailenin üyeleridir.

Homosantrizm: İnsanı bütün canlılar ve cansızlar dünyası içinde merkezi bir değer olarak alan, insanın bu varsayılan değeri üzerinden diğer canlı ve cansız dünya üzerindeki tahakkümünü ve denetimini meşrulaştıran görüş.

Holosen: Günümüzden 10 bin yıl önce başlayıp hâlâ devam eden jeolojik dönem.

I-İ

İrk: Morfolojik farklılıklara dayanarak insanların sınıflandırılması sonucunda ortaya çıkan biyolojik gruplar.

İdyografik: İnsanı gerçekliğin çeşitli yönlerini her birinin kendi özel tarihsel gelişimi ve konumu açısından değerlendiren, her biri için benzersiz, birbirine kıyas edilemeyecek ve ortak bir ilkeye varılamayacak bir bilgi alanı açma yaklaşımı.

İdyografik Alfabe: Belirli kavramları temsil eden işaretlere dayalı alfabe.

İlkel Topluluk: İnsan toplumlarının ve toplumsal özelliklerini ilk halini temsil eden topluluk.

İşlevsel (Anolog) Organ: Farklı yapı ve kökene sahip olan, dolayısıyla evrimsel açıdan birbirleriyle ilişkili olmayan, benzer işlevleri üstlenen organlar.

K

Kafatası Endisi: Kafanın genişlik ölçüsünün uzunluk ölçüsüne bölümünün 100 ile çarpımıyla elde edilen değer.

Kalkolitik Dönem: Neolitik dönemi izleyen ve aşağı yukarı İÖ. 5500 ilâ 3500 yılları arasında sürmüş olan dönem.

Karma (Omnivor, Hepçil) Beslenme: Hem bitkisel kaynaklı hem de etin dahil olduğu beslenme modeli.

Karşılaştırmacılık: Kültürleri ve toplumları kendi başına değil, başka kültür ve toplumlara ait özelliklerle karşılaştırarak ele almaya çalışan yaklaşım.

Katastrofizim (Tufan Teorisi): Yaşanan tufanların birçok canlı türünü yok ettiğini, daha sonra bu canlıların yerine Tanrı tarafından yenilerinin yaratıldığını kabul eden görüş.

Katılarak Gözlem Tekniği: Araştırmacının araştırdığı toplumun içine bizzat katılarak ve zaman içinde onlardan biri haline gelerek o topluluğun bilgisine doğrudan ulaşması tekniği.

Kip: Fiil kök ve gövdelerinin türlü eklerle girdikleri kalıp.

Klan: Ortak bir atadan geldiğine inanan, ancak bu atayla bağlarını somut biçimde belirlemeyen akraba grubu.

Korda: Vücudun orta hattından uzanan merkezi sinir sistemi.

Kozmopolitizm: Farklı kültürlerin, dünya görüşlerinin ve geleneklerin birarada bulunduğu ve birbiriyle karışma eğiliminde olduğu toplumsal-kültürel ortam.

Kreol Dil: Bir pidgin dilin yerli bir dil haline gelmiş biçimi.

Konik Klan Modeli: Baba yanlı soy çizgisini izleyen ve soyun dallarının birbirine karşı hiyerarşik konumlanışının soy çizgisi içinde ataya yakınlığa göre belirlendiği soy ilişkileri sistemi.

Kökendeş (Homolog) Organ: Ortak atadan köken alan, birden fazla türün paylaştığı yapısal açıdan benzer organlar.

!Kung San: Güney Afrika (Botswana)'daki Kalahari Çölü'nde yaşayan avcı-toplayıcı bir halk.

Kuyruksuz Büyük Maymunlar (Pongidae): Orangutan, goril ve şempanze olmak üzere üç farklı primat türünden oluşan, Primatlar takımı içerisinde Hominoidea üst ailesinin altında sınıflandırılan bir ailedir.

Küçük Ölçekli Topluluklar: Köy, aşiret, kabile ve cemaat gibi düşük nüfuslu, büyük ölçüde kapalı bir ekonomi içinde yaşayan, diğer topluluklarla toplumsal, kültürel ve iktisadi ilişkisi olmayan ya da çok sınırlı olan topluluklar.

Kültür-Aşırı Çalışma: Araştırmacının kendi kültürü dışına çıkarak başka kültürleri çalışması.

Kültür Devrimi: Bir halkın yaşam tarzını, gelenek görenek ve inanç biçimlerini kökten değiştirmeye yönelik siyasal müdahale.

Kültürel Besin Listesi: Bir kültürün yenebilir saydığı beslenme ürünlerinin tamamı.

Kültürel Görecilik: Bütün kültürleri değerli ve birbiriyle eşit sayan yaklaşım.

L

Lamarkizm: Bireylerin yaşarken kazandıkları özelliklerin gelecek kuşaklara aktarıldığını öne süren kuram.

Lehçe: Aynı dil içerisinde coğrafi ya da toplumsal olarak ortaya çıkan dilsel bir farklılaşma.

Levirat: Kocasını ölen kadının, kocasının erkek kardeşlerinden biriyle evlenmesi.

Lingua Franca: Çok sayıda farklı dilin konuşulduğu karmaşık coğrafyalarda bütün toplulukların anlaşmalarını temin edecek ortak dil.

M

Makro Evrim: Grupların üreme engeliyle birbirlerinden ayrılarak yeni türlerin ortaya çıkması.

Mekânsal Çevre: Doğanın sunduğu olanaklar değerlendirilerek insan eliyle ya da teknolojik olanaklarla yaratılan kültürel-yapay çevre.

Miyosen: Senozoyik çağın dördüncü evresi. Günümüzden 25 ilâ 5 milyon yıl öncesi.

Mikroevrim: Gen frekansında bir kuşaktan diğerine ortaya çıkan değişim.

Minimalizm: İhtiyaçları en az sayıda girdi ve kaynak kullanarak giderme eğilimi.

Moleküler Saat: Mutasyonların ortaya çıkma ve birikmelerine dayalı olarak türlerin birbirilerinden ayrıldığı zamanın belirlenmesi yöntemi.

Monogami (Tekeşlilik): Belirli bir zaman diliminde tek bir erkekle tek bir kadının evli olması.

Monoteizm (Tektanrıcılık): İnsanlarla zaman zaman kendi elçileri yoluyla ilişki kuran tek bir yüce Tanrıya imana dayanan inanç.

Mutasyon: Kromozomların yapısı, sayısı ya da genlerde meydana gelen ani değişimler.

N

Neolitik Dönem: Günümüzden 10 bin yıl önce başlayıp yaklaşık olarak 7 bin yıl öncesine kadar devam eden, insanların bitkileri ve hayvanları evcilleştirerek üretimciliğe geçtiği dönem.

Nesep: Gösterilebilir, tanımlanabilir ve kanıtlanabilir soy ilişkisi.

Niş: Bir organizmanın yaşadığı ortam ve onun bu çevreye uyumsal tepkilerinin bütünü.

Nototetik: Genel bir ilkeye ya da yasaya yönelik bilgi üretimi ya da verilerin ve bulguların bu amaçla değerlendirildiği yaklaşım.

O-Ö

Oligosen: Senozoyik Çağın üçüncü evresi. Günümüzden 37 ilâ 25 milyon yıl öncesi.

Ortakçılık (Yararıcılık): Başkasının sahip olduğu bir toprakta çalışan çiftçinin ürünün ya da kazancın belli bir bölümü karşılığında emeğini ortaya koyması.

Ortodoks Dünya Görüşü: Egemen ve yazılı kurallara dayanan, toplumun yönetici seçkinlerinin benimsediği dünya görüşü.

Ortodoksi: Dinlerin kitabî biçimde tebliğ edilmiş, sınırları belirlenmiş yorumu.

Oryantalizm: Batılı gözüyle doğuya bakmak.

Öjeni: Irk islahı anlamına gelen bir uygulama. Saf ve sağlıklı bir ırk yaratmak için ırkın kötü unsurlardan temizlenmesi ve iyi unsurların çoğalmasının teşvik edilmesi.

Ölü Dil: Bugün konuşan hiç kimsenin olmadığı eski dil.

Ömür Beklentisi: Belirli bir dönem ve toplumda bireylerin ortalama olarak kaç yıl yaşayabileceğini gösteren yaş

Özcülük: Varlıkların tarihsel değişmesi ve onların mekânsal farklılaşmalarını dikkate almadan onların özünü araştırmaya yönelen bakış açısı.

P

Paleoantropoloji (İnsan Paleontolojisi): İnsan atalarının ve ilk insan türlerinin fosil kalıntılarını inceleyerek insan evrimini açıklamaya çalışan bilim dalı.

Paleontoloji: Çeşitli katmanların arasından taşlaşmış olarak çıkan, çeşitli dönemlerde yaşamış canlı kalıntılarının incelenmesi yoluyla canlılara ait evrimleşmenin evrelerini göstermeye çalışan araştırma alanı.

Paleosen: Senozoyik çağın ilk evresi. Günümüzden 65 ilâ 53 milyon yıl öncesi.

Panteizm (Çoktanrıcılık): Çok sayıda tanrının varlığına inanılan inanç.

Parazit Ayıklama: Antropoid maymun topluluklarında bireyler arasında postlarının tımarlanması, parazitlerin ayıklanmasını içeren sosyal bir davranış örüntüsü.

Pastoralizm: Göçebe-hayvancı geçim ve yaşam tarzı.

Pidgin Dil: Özellikle sömürgeciliğin etkisiyle belirli bir dil alanına giren yabancı bir dilin, basitleştirilmiş bir gramer ve söz varlığıyla o dil alanında kullanılan biçimi.

Piktografik Alfabe: Resimlere dayalı alfabe.

Pliyosen: Senozoyik dönemin beşinci ve son evresi. Günümüzden 5 ilâ 1,8 milyon yıl öncesi.

Poliandri (Çokkocalılık): Bir kadının aynı anda birden fazla erkekle evli olması.

Poligami (Çokeşlilik): Kadının veya erkeğin aynı zaman dilimi içerisinde birden çok eşle evli olması.

Polijini (Çokkarıllık): Bir erkeğin aynı anda birden fazla kadınla evli olması.

Polimorfizm: Fenotipik etki yapabilen bir gen değişkeni.

Popülasyon: Aynı bölgede yaşayan ve kendi aralarında çiftleşebilen bireylerin oluşturduğu topluluk.

Popülasyon Genetiği: İnsan toplulukları arasındaki kalıtsal/genetik ilişkileri, benzerlik ve farklılıkları inceleyen bilim dalı.

Postmodernizm ve Postyapısalcılık: Büyük anlatılara, öz-cülüğe, nesnelciliğe, katı nedenselliğe, evrenselciliğe ve Aydınlanma dönemiyle birlikte merkeze oturan insanlık ideallerine karşı, yereli, göreliliği, tikeli ve çöksesliliği savunan, küçük anlatıları, başka deyimle herkesin kendince doğru olan hikâyesini esas alan ve bu yolla tek bir hakikat yerine hakikatlerin çoğulluğu ilkesini getiren yeni -modernizm sonrası- dünya tasarımı.

Prehistorya: Kazılar ve yüzey araştırmaları yoluyla insanların yazı öncesi çağlardaki yaşam ve geçim biçimlerini, bu kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen üretim araçlarına, barınaklarına, ürettikleri küçük araç-gereçlere bakarak anlamaya çalışan bir arkeoloji alanı.

Primat: Yaşayan ve soyu tükenmiş olan maymunları, kuyuksuz büyük maymunları ve insanı kapsayan, memelilerin bir takımı.

Primatoloji: İnsanların canlılar dünyasındaki en yakın akrabaları olan kuyuksuz büyük maymunların, maymunların ve diğer primatların sosyal yaşamını ve biyolojisini inceleyen bilim dalı.

Prosimiyen: En erken primatlara benzeyen, küçük beyni, çıkıntılı burnu ve iri gözleriyle ilkel özelliklere sahip olan primat grubu.

R

Rekombinasyon: Rasgele üremeye bir türün gen havuzu içerisindeki genlerin oluşturduğu sonsuz çeşitlilik.

Ritüel: Kutsallığı simgeleştiren ayinleri ve çeşitli ibadet biçimlerini içeren kurumsallaşmış davranışlar.

S

Senozoyik: Jeolojik çağlardan beşincisi ve en yenisi. Günümüzden 65 ilâ 1,8 milyon yıl öncesi.

Sentaks: Sözdizimi. Bir dilde sözcüklerin anlamlı cümleler oluşturacak şekilde dizilmesi.

Serf: Toprak sahibi olmayan, bir beyin ya da büyük toprak sahibinin toprağında, o toprakta üretim yapmak şartıyla yaşayan ve geçimini böylece temin eden köylü tipi.

Simge: Anlamı kültüre bağlı, yani görelî ve keyfî olarak belirlenmiş, öğrenilebilen her türlü işaret.

Sororat: Karısı ölen erkeğin, karısının kız kardeşlerinden biriyle evlenmesi.

Soy: Kişiyi dikey biçimde, geçmişe doğru ataya bağlayan, toplumsal ve kültürel olarak tanınmış bağlar.

Soru Kağıdı: Önceden hazırlanmış ve genellikle seçenekli cevapları da verilen soru listesi.

T

Taksonomi: Canlıların sistematik olarak sınıflandırılması.

Tabakalaşma: Toplumun iktisadî, siyasal ve kültürel olarak birbiriyle hiyerarşik ilişkisi olan ve eşitsizlik doğuran farklı kümelerle bölünmüş olması.

Tarihsel Arkeoloji: Yazılı kayıtlar ve arkeolojik kazılardan elde edilen verilerle görece yakın geçmişe ait toplumların ve kültürlerin yaşam ve geçim biçimlerini, kültürel hayatlarını araştıran arkeoloji alanı.

Tekdüzelik (Uniformitarianism): Yeryüzünü oluşturan katmanların günümüzde gözleyebildiğimiz rüzgar, sel, erozyon, bitkiler, volkan patlamaları, depremler ve buzul hareketleri gibi tekdüze olan doğal süreçlerle oluştuğu düşüncesi.

Tek Hatlı Evrim: İnsanlığın gelişimini ilkelden gelişmiş doğru izlenen tek bir hat üzerinde görmek ve açıklamak eğiliminde olan evrimci görüş.

Tek Merkezli Evrim: Genetik araştırmalarla günümüzde yaşayan bütün insanların tek bir kökene sahip olduğunu tanımlayan hipotez.

Toplumsal Hareketlilik: Toplumun bir tabakasından veya sınıfından başka bir tabakasına ve sınıfına geçiş esnekliği.

Toplumsal Yapı: Birbiriyle işlevsel ve birbirini tamamlayıcı ilişkisi olduğu düşünülen toplumsal öğelerin ve kurumların oluşturduğu sistemli bütünlük.

Transformizm: Canlıların yapılarının sabit değil, değişebilir olduğu görüşü.

Transhüman: İnsanların temel üretim ve besin kaynağı olan hayvan sürüleriyle birlikte her zaman taze olan otlak ve çayırlara hareketi.

Tunç Çağı: İÖ. 3500 ilâ 1200 yılları arasında sürmüş olan ve önemli kültürel ve iktisadî gelişmelerin yaşandığı çağ.

U

Uyarlanma (Adaptasyon): Canlıların hayatlarını ve türlerinin devamını sağlamak için yaşadıkları çevreye biyolojik ve davranışsal olarak uyum sağlamaları süreci. İnsanın uyarlanma sürecinin bir de kültürel boyutu vardır.

V

Varyasyon: Değişiklik, çeşitlilik.

Y

Yapay Seçilim: Canlıların istenilen özelliklerinin insanlar tarafından seçilerek üretilmesi, böylece arzu edilen niteliklere sahip bitkilerin ya da hayvanların ortaya çıkması.

Yapısal-İşlevselcilik: Kıta Avrupası antropoloji geleneğinin aksine, toplumsal ve kültürel sistemi yapısal bir bütün halinde, öğelerinin birbiriyle ilişkisi bağlamında işleyen bir organizma gibi gören, bu nedenle de alan araştırmasını tek yöntem olarak öne çıkaran yaklaşım.

Yaradılışçılık: Canlıların Tanrı tarafından yaratıldığını ve değişmez niteliklere sahip olduklarını savunan görüş.

Yaşamsal Çevre: İnsanın birlikte yaşadığı, zaman zaman sembiyotik ilişki içine girdiği, zaman zaman evcilleştirerek ya da yabanî olarak doğrudan yararlandığı ya da yaşamını tehdit altında tutan bitki ve hayvan varlığı.

Yaşlandırma: Doğa veya insanlık tarihinde belli bir dönemde yaşamış belli bir nesnenin veya öznenin çeşitli biçimlerde elde edilen kanıtlar veya bulgular üzerinden bugüne göre yaşının tahmin edilmesi.

Yeni Dünya Maymunları (Platirini): Primatlar takımı içerisinde sınıflandırılan bir üst aile. Orta ve Güney Amerika'da yaşayan, geniş ve burun kanatları dışı dönük burun biçimine sahip maymunları içerir.

Yeni Etnografya (Hikâyeci Etnografya): Araştırmacının alan araştırması yaparken gözlemi kendisine yöneltmesi ve alanda gözlenenlerin bakış açısından kendi hikâyesini ve deneyimini yansıtmaya girişi.

Yoğun Tarım: Sadece geçimlik üretim yapmakla yetinmeyip artık değer de yaratan bir üretim etkinliğine geçmiş ve bu etkinlik etrafında örgütlenmiş tarım biçimi.

Yorumlamacılık: Her türden yazılı ve sözlü metnin, tarihsel olayların, doğadaki süreçlerin ve bütün yaşam deneyimlerinin en iyi nasıl anlaşılabilceğine dair anlamacı girişi; olan ve olmuş herşeyin izleyenin gözünden, onun yorumuyla görülebilmesini amaçlayan yöntemsel arayış.

Yüksek Kültür: Yazıya, karmaşık dil becerilerine, pahalı ve lüks tüketime, gelişmiş ve katı protokollerin geçerli olduğu tutumlara ve incelmış bir sanata dayanan, toplumun seçkinlerinin kültürü.

Dizin

A

Adli Antropoloji 7
Afrika'da Oluş 109
Agro-Pastoralistler 134
Aile 177, 178, 181, 183-189, 191, 195
Akrabalık 177-182, 184, 188-195
Aksan 228
Alan Araştırması 9, 15-17
Alet Çantası 122
Animalizm 202, 208
Animatizm 202, 208
Animizm 202, 208, 209
Antropoid 66, 69, 72, 73, 99
Antropolojik Arkeoloji 7
Antropometri 171
Artı-Ürün 124, 133, 137, 151, 155, 172
Aşiret 5, 34, 140-142, 184
Avcı-Toplayıcılık 50, 117-119, 124, 133, 135, 145, 161
Avrosantrizm 10
Ayin 106, 140, 201-207, 211-214, 216
Az gelişmişlik 152

B

Bağdaştırmacılık 202, 212
Bahçecilik (Horticulture) 135
Beden Dili 224, 238
Benedict, Ruth F. 36, 54
Beyin Hacmi 101
Biyoarkeoloji 6, 7
Biyolojik Antropoloji 2, 6, 9, 11, 14, 99
Biyolojik Taşıma Kapasitesi 120, 121, 133
Boas, Franz 9, 13, 47, 51, 59
Braşiyasyon 75
Bütüncü Kültür Kuramı 4
Büyük Gelenek 152, 154, 156
Büyük Ölçekli Toplamlar 5

C-Ç

Cinsiyet 177-179, 190, 191, 193-195
Çatışmacılık 48
Çok Merkezli Evrim 109
Çokkültürcülük 41, 152, 170

D

Darwin, Charles 11, 95, 97, 112

Değişme Örüntüsü 26

Devlet 120, 137, 139, 141, 142, 145, 151, 152, 155-167, 170, 172, 177

Difüzyonizm 48, 50, 51, 59

Dik Yürüme 100, 102, 103

Doğa Tarihi Yöntemi 10, 14

Doğal Seçilim 81, 94-98, 112

Doğu Mistisizmi 202, 210, 211

Dönüşümlü Tarım (Shifting Cultivation) 136

Drahoma 181, 187

E

Ekolojik Eşik 25, 120

Egzogami 182

Emik Yaklaşım 15

Endogami 182

Endüstri Devrimi 151-153, 161, 162, 165, 167, 168, 172

Endüstrileşme 152, 163, 165, 169, 170

Endüstriyel ve Kentsel Arkeoloji 8

Ensest Tabusu 178, 194, 212

Eosen 99, 112

Epipaleolitik Dönem 127

Erilmerkezcilik 58

Eski Dünya Maymunları 66, 73-75, 99

Etik Yaklaşım 15

Etnikmerkezcilik 5, 58

Etnoarkeoloji 8

Etnobilim 48, 57, 59

Etnografya 2, 6, 8, 9, 15, 16, 50

Etnoloji 2, 9, 17

Etnoloji Geleneği 9

Evlilik 177-190, 193-195

Evrım 6, 47-51, 55, 56, 59, 67, 68, 83, 93-100, 102, 103, 105, 108, 109, 112

F

Feminizm 48

Fiziksel Antropoloji 7, 171

Fiziksel Çevre 4, 51, 202, 208

Fonem 228, 231, 239, 241

Fonetik Alfabe 239

G

Geçimlik Tarım 118, 133, 140

Gen Akışı 98

Gen Havuzu 98

Genetik Sürüklenme 98, 113

Genotip 85, 98

Geosantrizm 10

Göçebe-Çobanlık 118, 134, 135, 140, 141

Gramer 228, 235, 244

H

Hane 16, 136, 137, 139, 178, 180, 188

Heterodoksi 211

Hilobatlar (Hylobatidae) 74-76

Holosen 126, 127, 129, 143

Hominid 99, 100, 102, 103, 112

Homosantrizm 10

I-İ

İrk 67, 79, 81, 82

İbadet 202, 203, 205, 207, 210-213

İdyografik 14, 51

İdyografik Alfabe 239

İlksel Topluluk 28

İnsansılar 94, 99, 101-103, 112

İşlevcilik 56

İşlevsel-Görevdeş (Anolog) Organ 68

K

Kafatası Endisi 81, 87

Kalkolitik Dönem 137

Karizma 202, 207

Karma Beslenme 71

Karşılaştırmacılık 5

Katastrofizm 96

Katılanın Gözlemi 16

Katılarak Gözlem Tekniği 13, 15-17

Kent 6, 119, 137, 144, 145, 151-155, 157-160, 162, 165-167, 170, 172

Kent Devrimi 152, 153

Kip 227, 228

Klan 140, 141, 145, 186

Konik Klan Modeli 140, 141

Konuşma Dili 8, 25, 28, 30, 204, 223-225, 228, 229, 237, 239, 241, 244

Korda 69

Kozmopolitizm 154, 160

Kökendeş (Homolog) Organ 67, 68

Kreol Dil 235

Kuyruksuz Büyük Maymunlar 66, 70, 72-79, 87, 100-102, 112

Küçük Gelenek 152, 154

Küçük Ölçekli Topluluklar 5

Kült 212

Kültür 4, 5, 7-9, 12-17, 24-27, 29-33, 35-37, 39-42, 49-55, 59, 72, 79, 110, 119, 121, 128, 136, 151, 153, 154, 163, 168, 169, 171, 172, 179, 184, 188, 193, 213, 223-227, 230, 232, 234, 237, 238, 242-244

Kültür Devrimi 31

Kültür Şoku 24, 40

Kültür-Aşırı Çalışma 16

Kültürel Besin Listesi 121

Kültürel Bütünleşme 24, 41, 42

Kültürel Değişme 7, 24, 29, 30, 34, 40, 41, 53, 56

Kültürel Ekoloji 48, 55, 59

Kültürel Evrimcilik 48

Kültürel Gecikme 24, 40, 42, 168

Kültürel Görecilik 5, 7, 47, 48

Kültürel Maddecilik 48, 57, 59

Kültürel Özümseme 24, 40, 42

Kültürel Yayılma 39, 169

Kültür-Kişilik 48, 54, 59

Kültürleme 38, 41, 42, 163-165, 188

Kültürlenme 39

Kültürleşme 38, 154, 159, 212

L

Lamarkizm 96

Lehçe 230-233, 241, 244

Levirat 178, 186

Lévi-Strauss Claude 14, 35, 53, 54, 59, 181

Lingua Franca 235, 236

Linné Carl von 66, 67, 96

M

Mağara Sanatı 94

Makineleşme 152, 166

Makro Evrim 95

Malinowski Bronislaw 14, 33, 52, 53, 56, 59, 123

Mekânsal Çevre 4

Mendel, Gregory 98

Mikro Evrim 26, 95

Minimalizm 123

Mitoloji 202-204, 206, 209, 214-216

Mitos 57, 202, 214-216

Miyosen 24, 99, 100, 112

Moleküler Saat 109

Monogami (Tekeşlilik) 182

Monoteizm (Tektanrıcılık) 210

Morgan 48-50, 55, 56, 59

Mutasyon 81, 98, 109

N

Neolitik Devrim 118, 119, 128, 132, 133, 142, 161, 230

Neolitik Dönem 119, 121, 122, 127, 130, 131, 137

Nesep 140

Nomotetik 14, 51

O-Ö

Oligosen 99, 112

Ortakçılık (Yarıcılık) 137

Ortodoks Dünya Görüşü 154

Ortodoksi 211

Oryantalizm 9

Öjeni 81

Ölü Dil 230, 235, 236

Ömür Beklentisi 121, 165, 167

Özcülük 30

P

Paleoantropoloji (İnsan Paleontolojisi) 6, 10

Paleontoloji 6, 10

Paleosen 99, 112

Panteizm (Çok Tanrıcılık) 209

Parazit Ayıklama 73

Pastoralizm 134

Pidgin Dil 235

Piktografik Alfabe 239

Pliyosen 99, 100

Poliandri (Çokkocacılık) 183

Poligami (Çokeşlilik) 182

Polijini (Çok Kadınlılık) 182, 183

Polimorfizm 83

Popülasyon Genetiği 7

Postmodernizm 10

Postyapısalcılık 10

Prehistorya 7

Primat 27, 74-76, 78, 79, 87, 238

Primatoloji 6

Prosimiyen 66, 69, 70, 72, 73, 99

R

Radcliffe-Brown, Alfred, R. 9, 14, 52, 53, 59

Rekombinasyon 98

Ritüel 205-208, 213

S-Ş

Sapir-Whorf Kuramı 224, 243, 244

Senozoyik 99

Sentaks 228

Serf 137, 145

Simge 3, 8, 28, 30, 33-35, 42, 48, 57, 202-206, 209, 212-216, 224, 225, 237, 238, 244

Simgecilik 48, 214

Sororat 186

Soru Kağıdı 16

Sosyal/Kültürel 17, 49

Sosyobiyooloji 48, 54, 59

Soy 140-142, 213

Şamanizm 209

T

Tabakalaşma 123, 124, 126, 135, 136, 145, 151, 153, 155, 157, 158, 161, 172

Tabu 10, 48, 202, 212, 213, 216

Taksonomi 67, 75, 87, 96, 101

Tarihsel Arkeoloji 7

Tarihsel Özgücülük 48, 51, 59

Tarla Orman Dönüşümü (Field-Forest Rotation) 136

Taş Aletler 104, 110, 112

Tek Hatlı Evrim 49

Tek Merkezli Evrim 109

Tekdüzelik (Uniformitarianism) 96

Toplumsal Cinsiyet 28, 58, 59, 171, 177-179, 193, 195

Toplumsal Hareketlilik 156

Toplumsal Yapı 9, 52, 53, 59

Transformizm 96

Transhüman 134, 139, 141

Tunç Çağı 137, 142, 153, 154

Tylor, Edward 29, 49

U-Ü

Uyarlanma 3, 4, 6, 10, 25, 26, 30, 31, 37-39, 42, 54, 56, 59, 68, 70, 73, 84, 85, 102, 117, 120, 124, 125, 134, 136

Üçüncü Dünya 49, 152, 167, 236

V

Varyasyon 97

Y

Yapay Seçilim 97

Yapısal İşlevcilik 60

Yapısalcılık 48, 53, 54, 57, 59

Yapısal-İşlevsel 9

Yaradılışçılık 96

Yaşamsal Çevre 4

Yaşlandırma 10

Yeni Dünya Maymunları 66, 70, 73, 74, 99, 112

Yeni Etnografya (Hikâyeci Etnografya) 16

Yoğun Tarım 134, 136-138, 145, 153, 164

Yorumlamacılık 14

Yüksek Kültür 7, 50, 152, 153, 160, 163, 234

Z

Zorla Kültürleme 24, 41, 42